ספר

בית הכנסת העתיק

הנמצא בעיר

פעדאסיא

מזמן הכוזרים

כמבואר בשער השני

דאס אלטע געפוננע שוהל

אין

פעדאסיא

פון דיא כוזרים'ס צייטען

וויא עס ווערט ערקלערט אין צווייטען שער

פיעטרקוב

בדפוס של ר' חנוך העניך בה"ר ישעי' וואלף פאלמאן נ"י

שנת תער"ב לפ"ק

СЕФЕРЪ БЕТЪ ГАКНЕСЕТЪ ГОАТИКЪ

גרינבערג
אבדק"ק לאמז פלך
שעדליץ

שער　　　ספר　　　השני

בית הכנסת העתיק

הנמצא בעיר

פעאדאסיא

הספר הזה הוא
ילקוט זכרונות קדומים

מאסף למאמרים ומראה מקומות המפוזרים בספרים ומאספים מימים ראשונים מדורות עברו דברים הנוגעים לדברי ימי יהודי קרים.

להגיד לדור יבא אודות בהכ"נ שנמצא במעבה האדמה אשר לפי המסורה ישן נושן הוא יותר מאלף שנים מזמן הכוזרים.

הכוזרים כוננו ממלכתם על נהר וואלגא לא רחוקה מאסטראכאן.

אחרי כן נסב ותאר גבול ממשלתם עד הים השחור ונאחזו בחצי האי קרים.

עיין מבוא לספר הכוזרי מאת מר דוד סלוצקי (צד 47).

והנה נודע כי רבים מעם הכוזרים קבלו עליהם דת ישראל.

ואז ישבו בתוכם בקרים יהודים רבים שבאו מפרס ממקום שישבו שם לפנים יהודים רבים כנודע.

ועוד ענינים שונים הנוגעים לקורות ישראל בקרים.

הכל נקבצו ובאו לאגודה אחת בחוברת ע"י **אליהו ב"ר צבי הירש פארפעל** שו"ב וש"ץ דפה שנת העת"ר.

דער ספר איז

אַ צוזאַמענקלייבונג און אָנווייזונג פֿון אַלטע שריפֿטען וואָס בערירען די יודישע היסטאָריע אין קרים.

אַ דערציילונג צו די קומענדיגע דורות וועגען דער אַלטער געפֿונענע שוהל. וועלכע נאָך די איבערגעבונג איז איהר עלטער מעהר פֿון טויזענד יאָהר. פֿון די כוזרים'ס צייטען.

די כוזרים האָבען געגרונדעט זייער מלוכה ביי דעם טייך וואָלגאַ ניט ווייט פֿון אַסטראַכאַן.

דער נאָך האָט אַרומגענומען זייער הערשאַפֿט ביז'ן שוואַרצען ים אין פֿערנומען דאָס האַלב אינזעל קרים. [זעה אין פֿאָררעדע ספר הכוזרי פֿון דוד סלוצקי זייט 47].

און עס איז באַוואוסט אַז פֿיעל פֿון כוזרישען פֿאָלק האָבען אָנגענומען דאָס יודישע גלויבען.

דאַמאָלס זיינען צווישען זייא געזעסען אין קרים פֿיל יודען וואָס זיינען געקומען פֿון זייער אַלט געזעסענע לאַנד פרס.

און נאָך פֿיעל ענינים וואָס בערירט די יודישע היסטאָריע אין קרים.

אַללעס צוזאַמענגעקליבען און פֿערפֿאַסט אין איין בוך. פֿון **אליהו פארפעל** חזן שוחט אין **פעאדאסיא**. אין יאָהר העת"ר 1910.

מכתבי תעודה

ב״ה פטרבורג בימי הרחמים והסליחות עת״ר.

שלום וברכה מרובה לכבוד הרבנים היקרים דק״ק פעאדאסיא יצ״ו ולמעלת החכם והסופר הנכבד הר״ר אליהו פארפעל נר״י: זה עתה שב הד״ר הרכבי ממסעו לארץ אשכנז להתרפאות, ואף כי ת״ל הוטב מצב בריאותו, אך עוד לא שב לאיתנו הראשון, ולפקודתו אתכבד להודיעכם כי לדעתו אך טוב יהיו להדפים את אספת המאמרים שאסף הרא״פ בשקידה ובחרוצות, ואם בחפצכם שישים הד״ר עינו על מחברת הרא״פ, אזי תשלחו את הגליונות הנדפסים אליו והוא יוסיף הערותיו בסוף המחברת, ובאופן אחר בלהי אפשר לו.

הכותב בפקודת הד״ר...

ב״ה.

חזיתי איש מהיר במלאכתו ה״ה ידידי המופלג משכיל ושלם מוהר״ר אליהו פארפעל נ״י שו״ב מומחה דפה פעאדאסיא אשר אמר לעשות טוב בעמו להיות מבעלי אסופות ללקט לקוטי בתר לקוטי מספרי חכמי ישראל קוראי הדורות את כל אשר כתבו מהני נדחי ישראל בחבל ארץ קרים ואודות בנין העתיק זה הוא בית הכנסת אשר בפה קהלתינו המונה שניו לאלפים, והנה אמינא לבעהמ״ח שיחי׳ יישר יברך ד׳ חילו ופועל ידיו יתקבל ברצון לפני כל בני עמנו בכל מקום שהם, ותקותי לטובה כי כאשר החל ידידנו ר׳ אליהו פארפעל להביא מנחתו אבני בנין לתולדות אחינו בקרים כן יוסיפו אחינו להביא חומר הדרוש לזה ואחריהם ימלאו הבונים החכמים לפאר ולשכלל את בנין דברי בני ישראל בקרים לכל מקצעותיו.

באתי עה״ח לכבוד בעהמ״ח ולגודל יקרת הענין ב׳ מרחשון תרע״א פעאדאסיא.
נאום דובער אבעלסאהן חופ״ק.
חותם

ב״ה כ״ו יום לחודש טבת תרע״ב לפ״ק.

שלום וברכה לכבוד ידי״נ המופלג בתוי״ר והמשכיל כו׳ וכו׳.
מו״ה אליהו נ״י פארפעל.

שמחתי מאוד על בשורתו בדבר עבודתו הרצויה להוציא לאור תעלומות מני קדם בנוגע לקדמוניות ביהכ״נ הפעאדאסיא. יואל ה׳ ויוסיף לכת״ר אומץ לגמור את אשר החל ברוב עונג ונחת!

בדבר שאלתו בעצתי לענין הכנסת השמות העתיקים אל תוך ספרו – הנה אם כי תועלתם מוטלת בספק, בכל זאת לדעתי יש להכניסם, למען לא יחסר כל במחברתו.

ידידו הגאמן דוש״ת באה״ר יהודה ליב צירעלסאהן אב״ד ורב מטעם הממשלה דק׳ קעשינוב והגליל.

מכתבי תעודה

בעה"ש יום ב' לסדר „מקדש ד' כוננו ידיך" פה ארמיאנסק (פלך טבריה) .

כבוד ידידי הרה"ח דורש קדמוניות חכם וסופר מהיר כש"ת
מו"ה **אליהו פארפעל** נ"י .

שלום כנהוג .

מאוד שמחתי כעל כל הון, באומרים לי כי כת"ר נכון להוציא לאור קונטרס מיוחד המפיץ אור בהיר על קדמוניות בהכ"נ העתיק יומין המתנוסס לתפארה בק"ק פעאדאסיא ואשר נושא עליו חותם תכנית ישראל סבא, תשואות חן חן לכבודו על כי בחר לו משא לעיפה במקצוע כזה אשר ממנו פינה וממנו יתד להוקיר מסורת קדומים, מי יתן ויבינו אחב"י פעלו הטוב, מי יתן ויכירו כמה הרפתקאות עדו ועברו עליו בטרם אסף וקבץ על יד ימינו חקירות נעמנים ממקורות נאמנים, אשריו וטוב חלקו, כי מכל המון תלאותיו אשר מצאוהו בחיי חלדו תהי' זאת נחמתו כי יציב לו בזה אבן זכרון לדורות הבאים יוכחו כי לא ישב כבודו בעיר מגורו רק על סיר הבשר לבד, ולא על הלחם לבדו יחי' האדם — ע"כ ברגשי קודש אתכבד לבקש את אנשי שלומנו וגם את התורנים בכל אתר ואתר . לבוא לעזרת המו"ל ולהשתדל בהפצת הקונטרס היקר בין אחב"י, למען הראות בזה כי לא עמם זיק לבנו לנחלת אבותינו .

מוקירו ומכבדו כערכו הרם **יצחק משה וויינשטיין** שו"ב וש"ץ פה **ארמיאנסק** .

מ ב ו א

בית הכנסת עתיק יומין .

על דבר פרטי „הפרט" הרשום בבית הכנסת עתיק יומין בפעאדאסיא אשר כפי המסורה מצאוה במעבה האדמה, נפלו הרבה ספיקות ; ומאז ועד עתה נולדו השערות שונות, והמה בכתובים ע"י סופרים ומחברים בשפת עבר ורוסיא ; אפס השנה הנוכחת , הוא שנת התרס"ט, נתנה ענין לעדת בני ישראל פה לענות בו , להתחקות היטב לדעת ולמצא על נכון מתי נבנה הבית הזה ?

הנה בבית עקד הספרים, אשר אתנו פה, נמצאה חוברת אחת בשפת רוסיא , מלאה רשימות מדברים עתיקים ג"ב מחצי האי קרים, וביחוד דברים הנוגעים לדברי ימי יהודי קרים, וברשימה אחת ג"ב העתקת הפרט הרשום בביהכ"נ על אבן שיש בקיר , ולפי ציוני המספר, ע"פ ספירת הנוצרים, הנה השנה הנוכחת הוא שנת האלף לבנין הבית, וזה הדבר הי' די בכחה לעורר רגשי קדש בלבב קהל עדת ישרון פה ע"י הרב העדה המשכיל הנאור מר **צבי ב"ר יעקב חפץ** נ"י לחג את חג יובל האלף ברוב פאר , ולבשר בכל תפוצות הגולה כי יקחו חלק בשמחה של מצוה כזה אשר אין חזיונו נפרץ; ולמען יראו כל עמי הארץ כי לא מתמול אנחנו פה, אמנם לא נוכל לחרוץ הדבר ולקבוע את החג עפ"י החשבון של הספירה החדשה, באשר הספק עודנו עומד בעינו , ועלינו איפוא לחקור הדבר היטב ע"פ ספרים וסופרים הבקיאים ברשמי קדמוניות היהודים , ולחפש כמטמונים אולי נמצא באיזה עיר, באיזה עקד ספרים או עתונים ומאספים מימים

הראשונים

מבוא

הראשונים, מרודות עברו, מאמרים שלמים או מקוטעים ע״ד בית הכנסת דפעאדאסיא, ולאספם לאגודה אחת בחוברת „ילקוט קדמוניות״ ושיהי׳ תמיד מונח, כשברי לוחות, בלשכת היכל ביהכ״נ, להאיר בבאר מעט עיני השרים ותירים, אורחים נכבדים, מכל הארצות ומכל העמים, אשר מדי יעברו דרך פעאדאסיא יסורו מיד לבקר את הבית, וישתאו ביראת הכבוד על תמונת הבית, הנשען על עמודי שיש גדולים עגולים ורחבים, אולם על שאלות האורחים הגבוהים באיזה זמן התישבו היהודים בקרים? ומאין באו? ומתי נבנה הבית? תכסה כלמה פנינו, ונהיה כפסלים אלמים באין מענה נכונה, ותשובה מספקת.

ואני העבד: לעשות רצון ערתי חפצתי; ועמסתי עלי העבודה הקדושה לזכות בה את הרבים, להיות המאסף לכל המאמרים ומראה מקומות, להתחקות על שרשי הליכות היהודים הראשונים, אשר התישבו פה פעאדאסיא, ויבנו למו בית מקדש מעט; ואם כי אינני נתעה בשוא להאמין כי ראוי אנכי לאותה המלאכה, באשר יחסר לי הכשרון והספרים הנחוצים, וכן לא אדע את הדרך הנכונה אל מי אפנה לעזרה ועצה להבינני איזה ספרים נחוצים למלאכתי, אפס למרות המכשלים אשר על דרכי ואי היכלת נאנסתי להרכין את ראשי להענין הקדש ולאמר הן! ת״ל כליתי את אשר החלותי, והחוברת פרושה לעיני ולעיני כל איש אשר יחפץ לשום עין עיונו עליו; ומעט חומר לעבודתי מצאתי באמתחת הספרים אשר אתי, כתובים משנים כבירות ע״י אביר הסופרים החכם החוקר רש״י פין, ואת הספר „אבני זכרון״ היה לעיני, ובדורו היה נכבד מאד גם בעיני חכמי הרבנים, וכבעל חווה לפנים בטחו בו גם גדולי הפריפאסארים, כמו חוואלסאהן, הרב שטערין ע״ה מאדעססא וכדומה, והאמינו לכל סגולותיו שהוציא מבטן האדמה, אדמת—קרים, ויהיו לנס בבית אוסף דברים עתיקים (מוזיאום) בקרית מלך רב פעטערבורג, וגם על פרטי הבניה של ביהכ״נ העתיק האיר בהערתו „בהשרון״ שנת ה׳ תרכ״א, אולם בשנים האחרונות רבים קמו ויקנאו בו ויואילו להכהיש את חקירותיו ולפסול את מצבותיו שהוציא מקברי מתי קרים, וימתחו קו חשד של זיוף על „אבני זכרון״ שהנם אבני חצץ; ונוסחאי הרשימות הקדומות הנם עדי שקר ממח׳ אבן רש״ף מדומות, ומלבו בדויות, וכבר הכה על קדקדו הנוסע הידועה ה׳ אפרים דיינארד בספרו „משא קרים״, אולי ע״י החוברת הזאת, מלאכת הננס; יקיצו חכמי המדע וגדולי חוקרי קדמוניות מאחינו, לתת לנו מושג נאמן ע״ד הפרט בבאור נכון מתי נבנה הבית ומתי התישבו היהודים פה, והיה זה שכרי בעד עמלי, ומגלגלין זכות כו׳.

מכתב מאליהו

בכרכים ועיירות גדולות, מקום אשר המסחר והמרכלת נפרץ מאד, וכרוזים ושלטים נוצצים על כל שעל ושעל, נפגוש לפעמים דבר המפליא עיני ההולך לתמו, תמונת איש, נצב כמו חי, הדור בלבושו, על יד החנות או על החלון, וידו פשוטה לקבל באהבה וכבוד את הקונים, וכאלו קורא לכל העו״ש בחוץ, אנא, אישים, חנוני! סורו נא, אדוני, סורו הנה, וקנו מכל סחורה הבא בידכם ומכל אשר תתאוה נפשיכם, הכל במקח השוה לכל נפש, ועוד יתר שאת להתמונה המלאכותית הזאת כי יושיט בפועל כפיו ליד הקונה גם רשימה נכונה כתובה סכום הקניה בעצם כתב ידו, אולם מה נקל להבין כי אין בזה מעשה להטים, או אחיזת עינים, או תכונת כלריים. התמונה, כשהיא לעצמה, היא תמונת פסל אלם שאין בו כל רוח חיים, וכל מלאכתו נעשית ע״י אדם היושב

אצל

מכתב מאליהו

ויעבוד בה, אצל מכונה נעלמה, היודע ובקי בטוב המכונה העשויה במלאכת מחשבת,
אצל מכונה נעלמה, היודע ובקי בטוב המכונה העשויה במלאכת מחשבת, והאותיות כמכונת
ביוצר על האבנים, ומנצח היא על התמונה, וע"פ חוקי התנועות, והאותיות כמכונת
הכתיבה יוציא הדבר לפעלו ע"י הפסל בתבנית איש, ותהי לנס.
הכתיבה יוציא הדבר לפעלו ע"י הפסל בתבנית איש, ותהי לנס. יען כל החומר למלאכה

לפסל האלם הזה נדמיתי, באשר מלאכתי נעשית ע"י אחרים, יען כל החומר למלאכה הזאת לקחתי מן המוכן ומן הבא בידי, מספרים וסופרים, חוקרי קדמוניות, לזאת אל יחשבני הקורא ע"י המחברת הזאת ג"כ לחוקר קדמוניות ארץ קרים או למגלה צפונות, כי לא גליתי בזה איזה חדשות, ואינני צופה נסתרות, כ"א הצגתי בזה רשימה חשובה, אשר לקטתי ואספתי יד על יד מדברים עתיקי ימים, הנוגעים לתולדות אחינו בני ישראל משנים קדמוניות, אשר הי' נעלמים מעיני רוב הקוראים, ואל ימתח עלי הקורא קו חשד של גנבת דעת להתהלל במתת שקר, לשום עלי עטרת שם מחבר, חלילה לי להתקשט בנוצות זרות, באשר גם אנכי ידעתי חומר האיסור של גנבת מאמרים עמל-זרים, ולקנותם בשינוי השם לבד, ולאמר עליהם כי שלי הם, אפס בשני דברים יתירו למו כל הסופרים לקחת מאמרי ספרותיות, ידי עמל זרים, ולשומם בכליהם, א) ידיעות געאגראפיות; ב) וידיעות דברי ימי עולם (היסטאריותית), וכי גם גדולי הסופרים הראשונים הערעדאט דידאר; פלוטראך; לקחו הרבה מהסופרים שלפניהם, ופולטראך לא התעצל להעתיק חתיכות שלמות מסופרים הקודמים ממנו בזמן, ויתנם בספריו אשר כתב, כן כתב הד"ר מוקדוני בעתון „הידיד" נומר 73 שנת העת"ר, ומה נמרצו דברי חכז"ל באשר נאה דרשו מאמר הקהלת י"ב י"א דברי חכמים כדרבנות וכמשמרות נטועים בעלי אסופות כו', ובעלי אסופות הן הם הלוקטים מפי ספרים וסופרים דברי חכמה ומחברים מהם חבורים, כי כלם נתנו מרעה אחד, לאמר: שכל המאמרים אף שהם מלוקטים מספרים הרבה, הנה כלם יסכימו לדבר אחד, כאלו נתנו כלם מסופר אחד, כן, כן אחי ועמי! לא מלבי הוצאתי את כל הדברים והמאמרים הכתובים בזה, והנחוצים מאד לקורות בני ישראל בארץ קרים, ובנין בית מקדש מעט, הוא ביהכ"נ העתיק יומין דפה, כי אם רובם ככלם לקטתי מתוך מאמרים מפוזרים וספרי המחברים מדורות עברו, הבקיאים במקצוע הזה, ואל יהתל בי הקורא על המטעמים הדלים אשר הכינותי בעדו מלקט; שכחה; ופאה; באשר כל המאמרים מעתקים המה, אבל כבר רמזו טיבי הסופרים מאז ומעולם, כי טוב מעתיק דברים מועילים, ממחבר דברים בטלים, כמשל השממית והדבורה בספר „הדביר" לרמ"א גינצבורג.

„מה תתהללו, זוללה, בדבשך ובדונגך"? אמרה השממית אל הדבורה, „אחרי אשר שאולים המה בידך מאת פרחי השדה וציצי העצים, המטיפים לך את עסיסם די מחסורך, עד כי אין לך שבר אחר בפעלתך בלתי אם שכר עבודת עבד לבדו, אולם אני ביושר אתפאר, בכבוד המטוה אשר אני אורגת, כי תוצאות ידי הוא, לא חלו יד אחר לא בחמרו ולא במלאכתו"! —

„ובכל זאת", ענתה הדבורה, „ובכל זאת, יכובדו דבשי ודונגי בדבר חפץ, וקוריך יכובדו חוצה כדבר אשר כל חפץ אין בו". ובכן, אחי ועמי! קחו נא החוברת הזאת, ושימו עיניכם עלי', ואם כי ביתכם מלאה ספרים כתובים בשפות שונות מאת בקיאים ומומחים לאותו דבר, עכ"ז אקוה כי תמצאו גם בו דברי חפץ, והיה זה שברי, ואל שדי יברך אתכם בעתירת אי"ש.

הנני

ז

ברכה קבוע

הנני קובע פה ברכה לקהל עדתי אשר שכנתי כבוד בתוכן זה עשיריית בשנים, ומצאתי לנכון להעתיק בזה מאמר הברכה אשר מצאתי בספר „מצח אהרן" במוב. טעם ז"ל, הנה כי כן שורש הדין והחובה לברך את הקהלה בעד הספקתן, ויש לשאול מדוע בחר הקב"ה ברצותו לברך את עמו ישראל דוקא בכהנים בני אהרן? והלא לפי השקפת האדם הנה ידוע אשר כל קדושתן של ישראל יסודתה בקדושת תורתנו הקדושה בלמודה וקיום מצותיה, ומקרא מלא הוא „ועשיתם את כל מצותי והייתם קדושים" וגו', ובנוסח ברכתינו על כל אחת ממצות ה' „אשר קדשנו במצותיו" כו', וא"כ עלינו להאמין כי כל אחד מישראל הקרב ביותר אל התורה והמצות הוא המקודש ביותר, ואשר פיו טהור וקדוש הוא מסתגל ביותר להיות ברכתו עושה רושם ומתקיימת, ואם כן הי' לו להקב"ה למסור ברכת עמו ישראל לחכמי ישראל וזקניהם העוסקים בתורה ובמצות תדיר? ומדוע איפא הנחיל הקב"ה מצוה זו למשפחה אחת בישראל היא משפחת הכהנים, והקטן שבה זוכה מה שלא זכה הגדול בישראל? ואמר בזה טעם לשבח. דאמרינן בגמרא סוטה פ"ב „טוב עין הוא יבורך" אל תקרא יבורך אלא יברך, וע"כ לא תנתן הברכה אלא לטוב עין, כי ברכת המברך תחול כפי כוונת המברך, והוא כוונת ברכת כהנים „לברך את עמו ישראל באהבה", דהיינו בכוונה בעין טובה ורצון בלב וכו', נמצינו למדים דסגולת קיום הברכה לפי טובת עינו של המברך ורצונו השלם באשרו והצלחתו של המבורך, ומדה זו להיות אוהב כל אחד מישראל כנפשו ממש להשתוקק להצלחתו ממעמקי הלב מדה רמה היא ולאו כל אדם זוכה לה, לכן הקב"ה הרוצה בקרבתן של ישראל בחר את הכהנים שהם בלא שום ספק חפצים בלב ונפש שכל ישראל יתברכו ויצליחו למעלה ראש! מפני שאין להם חלק ונחלה בארץ, ומקור חייהם ופרנסתם היא מתנות כהונה מיד בני ישראל, והם יברכו את ישראל בעין טובה מרצון שלם, כי בברכות ישראל יתברכו הם, וברבות הטובה בבית איש ישראל ובתבואת אדמתו תתרבה התרומה והחלה והבכורים ואשי ה', וברכה כזו בודאי תצא מן הלב ותתקיים, ולכן זקני ישראל ורבניה וכל אנשי משרתי קדש המתפרנסים מן הקהל נהגו לברך את קהלותיהם אכסניות תורתן, כי הם עכשיו בבחינת הכהנים שברכתן בטובת עין מרצון שלם. כי בהצלחת אנשי עדתם ייטב גם להם ולתורתם, ובכן הנני מברך בכל לבבי ונפשי את כל נפשות יושבי עירי פעדאסיא המחזיקים אותי כפי כחם גם היום לעת זקנה ושיבה אשר לא כבחי אז כבחי עתה לעבוד במלאכת הקודש שו"ב וש"ץ, יברכם אדון הברכות ית"ש בבני חיי ומזוני ובריות גופא ובכל מילי דמיטב כאות נפשם ונפש עבדם המברכם בלב ונפש ושמי כשם כהן זה אליהו.

בבראשית רבה

„אמר רבי אחא יפה שיחתן של עבדי אבות לפני המקום מתורתן של בנים, שהרי פרשה של אליעזר כפולה בתורה, והרבה גופי תורה לא נתנו אלא ברמיזה".

אשא עיני אל הקורא! כי ימצא בליקוטי איזה מאמרים או ענינים אשר כבר נאמרו צשנו אל יהיה לזרה באפו, באשר כל הדברים הנם נחוצים להענין המדובר במקומו, ולא יצאו מעט אחת ומסופר אחד, כי אם כל אחד כתב בשעתו את אשר חזה או שמע מהקודם לו בזמן, ויראתי לקחת עלי את העבודה לסדרם בסדר לקצר במקום שראוי לקצר לרמז להקורא שיעיין לעיל, פן אכשל בדבר ההליכה להוליך את הקורא ממקום למקום, לזאת אספתי את כל הדברים כפי שהם כתובים במקומות שונים, יען כי חביבים הם עלי מאד כי כלם ממקום קדוש יהלכון המספרים לדור יבא זכר כל המעשים אשר נקרו ואתיו לאחב"י

ברכה קבוע

לאחב״י מדורות עולמים בחצי האי קרים, זכי בית מקדש מעט אשר בנו להם או ת״ל עודנו עומד, על תלו, ומי יודע איזה צדיקים התפללו בו, הנה כי כן כתב לי גם כן במכתב ברכת הפרידה המנוח השוע והנכבד מוקיר חכמים ר׳ אליקום קארינבליט עה״ש ממיכאיילאווקע, בהיותו פה בימ״נ לבקר את שלום בתו וחתנו הנכבד מו״ה משה ראגאלסקי „אשריך שזכית להתפלל בביהכ״נ עתיק יומין אשר מי יודע איזה צדיקים וגדולי ישראל התפללו פה״, ושמח לבי ויגל כבודי כי זכיתי גם אנכי להיות ציר נאמן לשולחי בבית הזה לעבוד עבודת הקדש משמרת ש״ץ זה עשירית בשנים , ולהקריב בה מנחת ערב לכתוב לימי זקנה ושיבה ילקוט אמרים אשר יכיל בקרבו דברי ימי ישראל ותולדות ביהכ״נ בקצרה.

ובזה הנני אסיר תודה ומגיש ברכה לראש משביר הוא ניהו הרב דפה הג׳ הו״ב יקיר וחכים רועה נאמן הרועה את קהל עדתו במקל נועם כש״ת מרן דובער אבעלסאהן אשר בטוב לבבו ובחסדו הגדול היה לי לישועה ולמורה דרך, דרך הנכונה להגיע למחוז חפצי להביא את ילקוטי במכבש הדפוס, ובגלל הדבר הזה יברכהו ה׳ בכל אשר יעשה וברכת עולם יהי׳ על ראשו ועל נות ביתו , ושלום לו מאת מוקירו המתכבד להיות אחד מידידיו ברוח אי״ש .

וגם זכור לטוב, הטוב והמטיב עמדי הדורש פעם בפעם טובתי הוא הגבר הוקם על מטעם הממשלה הרב הנאור השלם המשכיל מר צבי ב״ר יעקב חפץ נ״י אשר חפץ ועשה ויאצל מעטו ומעתו להקדיש למעני השורות המצהירות בזה בשפת המדינה, ויתאמץ שיוצא לאור עולם הספר הזה אשר כבר נכספה וגם כלתה נפשו לתת מושג מעט מהרבה ע״ד ביהכ״נ עתיק יומין דפה, ישלם ד׳ פעלו ופועל ידיו ירצה לטובת עמו ועדתו בעתירת אי״ש .

ברכה על ראש כהן

א ברכה פון הימעל צו דעם ארדענט־ליבען מענשען וועלכער נעהרט זיך פון זיינע האנדט ארבייט ה׳ מתתיהו הכהן מאשקעס וואס מיט זיין ערשטע הילף איז געדרוקט דער ספר אהן איהם האב איך ניט געקענט איפהויבען מיין לייזיגע האנדט, און ער מיט זיינע קינדער האבען מיך דאס ערשטע געשטיצט מיט אנזיכטיגע הילף אין דרוק קאסטען אללס עווינען אנדענק דעם יונגען זון ה׳ זרח עה״ש זיין זאהן האט געשיינט און אונטערגעגאנגען פאר דער צייט , פלוצלינג ! איז דאס יונגע בוים אבגעהאקט געווארען זעכם טאג אין אייר ה׳ תר״ע , דיא נשמה פארענטפערונג פאר גאט רעדט אין זיין מצבה אויפ׳ן קבר „אויב איך האב גענומען אנ׳אומצייטיגען טויט, גאט ! רעכען מיר ניט פאר אזינד , איך האב געריינינגט מיין גייסט אזוי וויא שמשון אין זיין צייט , ניט צו פעלשען אין דיר גאט , און

ברכת שמים מעל יחולו על ראש כהן הוא ניהו התם והישר נהנה מיגיע כפו מו״ה מתתי׳ מאשקעש אשר הי׳ לי לישועה להוציא לאור ספרי לתתו ברפוס, ובלעדו לא יכולתי להרים את ידי הריקה בלי אגורת כסף, והוא עם בניו תמכו בידי ונשאו אתי במשא הוצאות הדפוס בסכום הגון לזכרון בנו הצעיר המנוח זרח באשר זרח השמש ובא השמש בלא עתו וזמנו כי פתאום נקטף האלון בעודו באבו וימת בלי חמדה ו׳ אייר ה׳ תר״ע ונפשו מתנצל לפני קונו בהציון אשר על גל קברו, „אם לקחתי בידי המות בלא יומי ה׳ לא יחשוב לי לעון , כי נקיתי את נפשי כשמשון בשעתו מבלי לבגוד באלוה, ולבל אחלל כבוד הורים תנצב״ה״ ובגלל החסד אשר

עשו

ברכה על ראש כהן

עשו עם החיים ועם המת להציב לו ציון בזכרונות קדומים יברכם ה׳ בכל אשר יפנו וישלח ברכה במעשי ידיהם אורך ימים בימינם כו׳.

און ניט צו פארשוועכען מיינע עלטערינס עהרע״ (כבוד) און צו ליב דעם חסד וואס זיי האבען געטאהן מיט דיא לעבעדינע צו שאפען דעם ספר, און מיט דעם טויטען צו שטעלען איהם אנ׳עוויגען אנדענק, זאל זייא נאמ׳ס ברכה דינען וואו זייא וועלען זיך קערין, גליק אין זייערע געשעפטען, און לאנגע יאהר צום לעבען.

דאס זעלבע דאנק איך יעדער איינציגען פון דער געמיינדע וואס האט נאך זיין פארמעגען מיר געגיבען געלד־שטיצע אלס פרענומעראנט צו דרוקען דעם ספר, און דאנק פאראוים יעדער איינציגען וואס וועט קויפען דעם ספר צום איביגען אנדענק פון דער היילינגער אלטע שוהל.

ועל טוב יזכר גם אחד מהאורחים ההגונים אשר הואיל גם הוא להיות מהחותמים על ספרי בנדבה הגונה ה״ה הנגיד ושוע מר משה ב״ר אהרן יוסף גראפמאהן מעיר זשיטאמיר.

מצבת רחל

פה הנה מקום אתי להציב ציון למזכרת נצח לנשמת רעיתי אשת נעורי התמימה והישרה חכמת לב אשת חיל מרת „רחל בת ישראל״ אשר היתה לי לעזר מן חמשה עשר באב ה׳ תרכ״ו אשר ארשתיה לי בצדק ובאמונה עד כ״ח סיון ה׳ תרס״ד ומתה עלי רחל! היא הלכה למנוחות ואותי עזבה לאנחות, ועולם חשך בעדי כאלו ביהמ״ק חרב בימי, כי היא גמלה לי אך טוב כל ימי חייה, היא היתה באמת אשה טובה ויראת ה׳ אשר אין דוגמתה ומסרה את נפשה למעני לעת כי התנפלו עלי מרצחי חרש ושודדי ליל ברחוב העיר באישון ליל וכלם נואשו מחיי כי דמי נשפך והי׳ כמים המגרים ארצה בקשה מאת ה׳ והתפללה שיקח את נפשה תמור נפשי, וכן היתה; כי אנכי קמתי מחליי והיא מרוב פחד ובהלה נפלה למשכב מבלי קמה עוד, נשמתה בגנזי מרומים בגן עדן תהי׳ מנוחתה ולזכר עולם נשמתה, ובחיים חייתה ילדה לי בנים ובנות נעימים ונחמדים צאצאים כמותה.

ואזכרה לטוב ולברכה את שם אשתי הזאת אשת זקונים הישרה והתמימה מרת ברכה בת ר׳ יוסף חיים הלוי אשר היא לי לעזר ולסעד לאמץ את כחי וחילי לימי זקנה ושיבה, ובכל כחה היא מגינה בעדי, ישלם לה ה׳ את כל גמולה שגמלה עמדי.

יתברכו בברכת הורים, לדור דורים, בני היקרים, מר אברהם נ״י ורעיתו ובנו הילד ומר שלמה נ״י ומר משה נ״י ובנו הילד ובנותי היקרות והחביבות מרת דאליקא עם בעלה הוא חתני המשכיל מ׳ אהרן יעקב באנאטי ונכדי היקרים ומרת חנה פייגיל עם בעלה היקר מו״ה יצחק פייען ונכדי ילד נחמד כלם יעמדו על הברכה ויתברכו משמי מעונה בברכה משולשת בני חיי ומזוני כברכת אביהם. אלידו ב״ר צבי הירש פארפעל שו״ב וש״ץ, דפה.

אלון בכות

על זאת אני בוכיה, עיני עיני יורדה מים על עטרת ראשי שנלקחה ממני, על אשת נעורי שנקטפה בלא עתה, על רעיתי הנחמדה הטובה בנשים נ"ע:

חסיא בת בנציון לבית גראפמאהן

שנאספה אל עמה ביום א' לחודש מרחשוון שנת תער"ב בשנת ארבעים וחמשה לימי חייה.

צנועה היתה כל ימי חייה, מעולם לא חפצה להתהדר, בלא רעש עשתה את מעשיה הטובים, כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון, וצנועה היתה גם במיתתה, את מחלתה ומכאוביה נשאה בדומיה, לא חפצה להדאיב את לבי ולב בניה ובנותיה, שמאד אהבו אותה, והוקירו אותה.

תהי' נא נפשה הזכה צרורה בצרור החיים בין נשמות אמהות טובות רחמניות ונשים צדקניות.

המתאבלים עליה.

בעלה **משה גראפמאן** בניה ובנותיה

בעיר **זיטאמיר**.

ציון לנפש

לזכרון עולם בספר הזה לאיש תם וישר סוחר באמונה ר' **יוסף צבי** ב"ר **זלמן חיים דוב שפינער** שנפטר כ"ט לחודש **ניסן** 3 אפרעל. 1912 ה' **תער"ב** תנצב"ה. בן חמשים ושתים שנה הי' במותו.

פלגי מים יורידו ששת יתומיך. נחל סוחף אמם אשת נעוריך **חנה לאה** בת ר' **מאיר בער**.

„תולדות קרים"

קאפיטל א

כמעט אין ארץ בתבל אשר עברו עליה תקופות רבות ושונות כעל הצי האי קרים, עמים שונים שרו למשפט על כברת ארץ ההיא השוכבת בלב ימים, והנה קמו פראי אדם וזדים עריצים ויעשוה בתה, ככה התגלגלה תחת שואה ימים כבירים, תחת שבט עריצי גוים הסקיטים; המאנגאלים; ההונים; הלאנים, והטטארים, והנה נהפך עליהם בלהות ותבא תחת חסות היונים, והגענואיזים, הגאורים, — סופרי דברי הימים כתבו עליה ועל דברת קורותיה הגדות וספורים שונים, אשר לא נוכל להציל מפיהם דבר אמת, כן יספרו הסופרים הקדמונים, כי מהעמים הראשונים אשר ישבו בקרים היו הטוירען, אשר על שמם נקרא חצי האי הזה בשם חצי אי הטוירי, עם פרוע ואכזרי; אשר הביאו את בניהם קרבן לאלילי עצביהם, ומיורדי הים באניות אשר נפלו שבי בידיהם, הקריבו זבחי תועבותיהם לרצון למפלצתם הארורה! ורבים יחשבו כי המערות העתיקות, הנמצאות על ראשי ההרים אצל החפים הדרומים, נעשו בידי העם הקדמון ההוא, אף כי אין להם כל אות ומופת לאמת את ההשערה הזאת.

אחרי הידיעה הזאת המכסה בערפל, יספרו קדמוני הסופרים, כי הנשים הצובאות (אמאזאנען) 1) אשר הרימו גם ממשלתן במקומות.

קאפיטל א

עס איז ניטאה אין דער וועלט א לאנד, וואס איז אריבער אויף איר פארשידענע תקופות (איבערגאנגען) ווי אויף דאס האלב (אסטראוו) אינזעל קרים, פארשידענע פעלקער האבען גיוועלטיגט אויף דעם שטיק לאנד וועלכע ליגט אין מיט'ן ים. ווילדע מענשען ריצערס! האבען זיא גיטראטען, לאנגע טעג האט זיא זיך גיוואלגערט אין פינצטערנעס; לאנגע יאהרען אונטער דער פאוסט פון ריצערסע פעלקער, דיא סקיטים; מאנגאלים, הונים, הלאנים, טאטארים; ביז דיא פינצטערנעס האט זיי אוים גיראמט; און איז גיקומען אונטער דיא שוץ פין דיא גריכון, און גענואיזים, די געבילדעטע, — די היסטאריע שרייבער האבען וועגין איר און אירע טרעפונג, גישריבען פארשידענע ערציילונג און ליגענדעס; וועלכע מיר קענען ניט דערגיין דעם אמת, אזוי דער ציילען אמאהליגע פארצייטיגע שרייבער, אז גאר פון די ערשטע פעלקער וואס האבען זיך באזעצט אין קרים, זענען גיוועזען די טוירען, וואס אויף זייער נאמען רופט מען דאס האלב אינזעל „טוירי", דאס איז גיוועזען א ווילד פאלק און א שלעכטע, וועלכע פלעגין זייערע קינדער פאר א קרבן ברענגען צו זייערע געצין בילדער, און פון דיא ים רייזענדער פון די שיפען וואס זענען גיווארין גיפאנגען אין זייערע הענד, האבין זיי אויך גיקוילעט קרבנות צום ווילען־טאהן זייער פארפלוכטע שרעק־בילד, און פיל רעכענען אז די אלטע היילען (מערות) וואס גיפינען זיך אויף די שפיצען בערג נעבין די דרום ברעגין, זענען גימאכט גיווארין פין דעם אלטין פארצייטיגין פאלק, חאטש אויף דעם רעכענונג איז ניטאה קיין ריכטיגער צייכען אז די מערות זענען גימאכט פון זייא,

נאך דער דאזיגער ידיעה וועלכע איז באדעקט מיט וואלקין דער ציילין די פארצייטיגע שרייבער אז די ווייבער מיליטער (אמאזאנען) 1) וואס זייא

---

1) ועוד בימי ההפיכת סדום. נאספו יותר משלשים אלף נשים הצובאות, ובגבורה עצומה; כבשו כל הערים

1) נאך אין דער צייט פון סדום איבער־קעהרונג האבין זיך צוזאמען גיקליבין העכער 30 טויזענד ווייבער מיליטער, און מיט גרויס גבורה האבין זיי איינגינומען אלע פעסטע שטעט, און האבען גירייזט, אין פיל לענדער, חרב גימאכט דריי.

זיי האבין אויפגיהויבין דיא פאן פון זייער ממשלה, אין אייניגע ערטער אין אייראפא, האבין זיי אויך פארשפרייט זייערע פליגלען אויפ'ן האלבין אינזעל קרים, און האבין אים איינגענומען אונטער זייערע הענד, און האבען גיבויט פעסטינגען און שטארקע וואפען אויך זייערע גיבעט הייזער (בתי תפלה) און (מזבחות) אלטארין צו דעם פרעמדין אב גאט בעל; צו ברענגען אויף אים מענשין פון זייערע פיינד פאר א גישמאקין ריח צו זייערע אבגעטער, אזוי גיבעט הויז אגרויסע און א הייליגע, איז גיבויט גיווארין אויפ'ן שפיץ בארג פילאנעט, נעבין די נזירים הויז (מנאכען) ס"ט געארג, צו דער אבגאטין דיאנא די טאכטער פון יופיטער און לאטאנא, 1) אין יענע צייטין האט זיך דער הערט א מלחמה שטים פון טראמפויט „אגאמעמנאן", דער גריכישער מלך איז ארויס גיגאנגען מלחמה האלטין אויף טרויא מיט שיפסקריג, פלוצלונג זענען אויפגע־האלטען גיווארין זיינע שיפען, עס האט געפעלט ווינד, האבין זיי ניט גיקענט גיין; האט דער עלסטער שיפס־מאן (קאפיטאן) גיזאגט זיין מיינונג, אז דער דאזיגער אומגליק איז צו ליב „אגאמעמנאן", דער־פאר איז זיין עצה ער זאל פארגעבין דיא זינד מיט דעם, ער זאל מקריב זיין זיין טאכטער „איפגעניע" פאר א קרבן צו די אבגאטער; דאמאלס וועלין אוועק גיין דיא שיפען צו זייער וועג בשלום, און דאס גאנצע פאלק האבין צו גישטומט (מסכים) געווען, און איפגעניע איז צו געגרייט גיווארין אויף א באשטימטען טאג אויף צו ברענגען אויפ'ן פייער פאר אקרבן, איז גיקומען דוא גאטין „דיאנא" און האט גינומען איפגעניען און איז מיט איר אנטלאפין צו באהאלטין זיא אין טוירען, וואס האט דאמאלס גיהערט צו דיא אמאזאנען 2) איז זיא גיקומען צו

באהאלטען

במקומות אחרים באיירופא; פרשו מטות כנפיהן גם על חצי האי קרים, ותכבשנה אותו תחת ידן, ותבנינה בו מבצרים ומצודות, בתי תפלה ומזבחות לבעל, להעלות על המוקד זבחי אנשים אויביהן לריח ניחוח לאליליהן, — בית תפלה גדול וקדוש כזה נבנה על ראש ההר פיאלענט אצל בית הנזירים כ"ט געארג, להאלילה דיאנא; בת יופיטע' ולאטאנא, 1) בימים ההם נשמע קול תרועת מלחמה, „אגמעמנאן" מלך יון יצא להלחם על טרויא באניות מלחמה, ופתאום נעצרו אניותיו מחסר־רוח, ורב החובל הגיד את דעתו, כי בשל אגאמעמנאן הרעה הזאת, וע"כ עצתו זאת, כי יכפר את עונו בהקריבו את בתו „איפגעניע" קרבן לאליליהם, ואז תלכנה האניות לדרכן בשלום, וכל העם שמעו לקולו, ואיפגעניע נקדשה ליום מועד לעלות על המוקד, ותבא האלילה, „דיאנא", ותקח את איפגעניע, ותבריח אתה להחבא על אדמת טוירען, אשר היתה אז תחת ממשלת המאזאנען, 2) ותבא להכהר בהיכל

אליל

הערים הבצורות, ויסעו בהרבה ארצות, והחריבו ג' חלקי איירופא, וחלק גדול אזייא, ואיש לא עמד בפניהם, כי כבשו את שונאיהם שלא כדרך הטבע; וביד רמה הרימו גם ממשלתם, גם בימי המלך אלכסנדר מוקדן, כמובא ביוסיפון ספר שני פרק / .

1) [דיאנא היא אלילת הנשים, וסופרי המיטהעלאגע יספרו עליה, כי אהבה להשתעשועה ביערות וכרמי חמד, וע"כ בחרו למענה את המקום הנחמד הזה בקרים].

2) כן כתבו הארעדאט ופלוטארך בספרו מחיי אלכסנדר.

3 חלקים איירופא, א גרויסע טהייל אזייא, און קיינער איז קענין זיי ניט ביי גישטאנען, זיי האבין זייערע פיינד איינגענומען איבערנאטורליך, און האבין מיט אויפגיהויבענע האנד גיוועלטיגט, אויך אין דער צייט פון אלכסנדר מוקדן, אזוי וויא עס ווערט גיבראכט אין יוסיפון ספר שני פרק י"ב.

1) [דיאנא דאס איז דיא ווייבערשע גאטין, דיא מיטהעלאגיע שרייבער דערציילין וועגין איר אז זיא האט ליעב גיהאט צו לוסטיגין זיך אין וועלדער און גליסטיגע וויינגערטנער, דערפאר האבין זייא אויס דער ווילט פאר איר דעם דאזיגען גליסטיגען ארט אין קרים].

2) אזוי שרייבען הערעדאט און פלוטארך און זיין ספר פון „לעבין אלכסנדר", און אזויא דער

צייל׳ען

אליל הנזכר ותהי שמה כהנת ומשרתת בית האליל; אולם בעוד ימים מעטים באו ארעסט ופילאטוס ויקחוה ויבואוה לארץ יון, ואתה גם את האליל הבּזירי —

קאפיטל ב

אחרי הדברים האלה האלה תקופה חדשה בדברי ימי אי הטוירי, הסקיטים; 1) הפראים באו מארצות הצפון דרך מצר־יבשה הפערעקאפי, וישתערו על אדמת טוירען, וירעצו; וירוצצו; את הטוירען, וידיחום לנום אל ההרים והראשונים פרשו דגל ממשלתם על הערבה הטוירית; אולם בזמן לא כביר השלמו הסקיטים את הטוירים ויהי' לעם אחד, ויקראו בשם טאווראסקיפי, ויבנו מבצרים ומצדות כפאלאקיאן חאוואן וכו', ושני העמים הפראים האלה, לחמו בכל עז את היונים יושבי חערסאנעס ובנותיה־אחת מערי החוף על ים השחור, אצל סעוואס־טאפאל, אשר התנהגו אז ע"פ ממשלת עם (רעפובליק) בחערסאנעס,

העת אשר באו העמים הפראים האלה לטוירען, לא נודע אל נכון, אבן יודעי

באהאלטין זיך אין דעם טעמפּול פון דער דאזיגער אפּגאטין, דארטין איז איפּגעניע געוואהרין א (כהנת) א באדינערין פון דעם גאטונהויז, אבער אין אקורצע צייט איז גיקומען ארעסט און פּולאטוס, און האבין זי צו גינומען צו זאממען מיט איר דאם טוירישע גאטון.

קאפיטל ב

נאך די דאזיגע רייד, האט זיך אנ־געהויבען אנייע תקופה, אין דער היסטאריע פון טוירישין אינזעל, דיא סקיטים, 1) די ווילדע, זענען גיקומען פון דיא צפון לענדער דורך דעם טרוקענעם וועג (יבשה) פערעקאפּ; און האבין זיך פארשפּרייט אויף דער לאנד טוירען, און האבין צו בראכין, און האבין צו שטויסין, די טוירען, און האבין זיי פאר יאגט צו אנטלויפין אויף די בערג, און די ערשטע האבין פאר שפּרייט זייער ממשלה פאהן, אויף די טאווריער פוסטע פעלדער (סטעפּעס), נאהר אין אקליינע צייט האבין די סקיטים גישלאסין פרידין (שלום) מיט די טוירען, און זענען גיווארין איין פאלק מיט'ן נאמען טאווראסקיפּי, און האבין גיבויט פעסטונגען אין וואפען, פאלאקיאן, חאוואן; און נאך, און אט די צווי ווילדע פעלקער האבין שטארק מלחמה גיהאלטין מיט די גריכין דיא איינוואהנער פון חער־סאנעס און אירע דערפער, דאס איז איינע פון די פארטאוויע שטאדט נעבין שווארצין ים ביי סעוואסטאפאל, וואס האט זיך דאמאלס גיפירט נאכין פאלק ווילען (רעספּובליק) אין חערסאנעס.

זיי

די צייט ווען די דאזיגע ווילדע פעלקער זיינען אנגעקומען אין טוירען ווייס מען ניט אויף ריכטיג, נאהר די צייטונגווייסער (יודעי העתים) שטעלין זיך פאר, אז

אלכסנדר, וכן יספרו אחדים מסופרי היונים; והרומים בי הטאזאנען משלו על חפי ים השחור ופאנטוס].

1) [רבות עמלו בזה חכמי זמנינו למצא דבר ברור מי היו הסקיטים, ומבטן מי יצאו, ועד היום עוד לא הצליח אחד מהם להגיד זאת אל נכון, וראה מה שכתב הפראפעסאר נייטאן; והפראפעסאר חוואלסאן; וסופרי היונים יעידו כי הסקיטים היו מזרע מגוג מבני יפת, (בראשית י"ב)].

טהענו

ציילען גריכישע אין רומישע שרייבער, אז דיא אמאזאנען האבין גיוועלטיגט אויף דיא פארטין פון שווארצין ים און פאנטוס.

1) פיעל מיע האבין גינומען דיא היינטיגע גילערינטע צו גיפינען ריכטיג ווער זענען גיוועזן דיא סקיטים? פון וועמען קומען זייא ארויס? און ביז היינטיגען טאג איז קיינעם ניט גילונגען צו זאגין דערויף דוא ריכטיקייט, זעה וואס האט גישריבען פראפעסאר נייטאן, פראפעסאר חוואלזאהן, און דיא גריכישע שרייבער זאגין עדות אז די סקיטים זענען גיוועזן פון דיא קינדער מגוג וואס קומט ארויס פון יפת'ן (בראשית י' י"ב)].

מהענז

זיי האבין זיך באזעצט אויפ'ן האלבין אינזעל קרים אין דעם 16 יאהרהינדערט פאר קריסטוס גיבאהרען, אט די דאזיגע שלעכטע מענשין; זענען גיוועזן מענשין פרעסער! זיי פלעגען עסין די טויטע קערפער פון דער מלחמה; אדער וועלכע זענען צו זיי לעבעדיגערהייט אריין גיפאלין גיפאנגען, האבין זיי גיקוילעט; און האבין גיגעסין דאס פלייש פון זייערע פיינד, מיט'ן פולין מויל.

אין יענער צייט באגעגנען מיר דיא מאזאנען נאך אמאהל אויף דער במה איסטאריע, „טעהזי" „און הערקולוס" 1) זענען געקומען און האבין מלחמה גיהאלטין מיט די ווייבער מוליטער, און האבין צו פירט דאס טעמפיל דיאנא, און די ווייבער האבין זייא גיפירט גיפאנגען אין שיפען אין גריכען לאנד, נאהר די ווייבער זענען אויפגישטאנען און האבין באצווינגען דיא שיפען אויף וועלכע זיי זענען גיוועזן, און האבין גי'הרג'ט זייערע פאנגער, און האבין זיך אומגיקערט אויפ'ן אינזעל טויר, און האבין פאר וויסט דוא סקיטים'ס וואוינונג, נאהר דיא סקיטים האבין אויך ניט באהאלטין די הענד אין די קעשענעס, און האבין צו זאמען געקליבין זייערע בעסטע גבורים צו ניין מלחמה האלטין מיט די ווייבער, אבער קיין לאנגע צייט האט ניט גידויערט, און דיביידע מלחמה האלטער האבין זיך אויפגיהערט צו קריגען, און אין דעם לאנד אין א ווילע שטיל גיווארין.

„דארי היסטאפוס" דער מלך פון פרסי, איז אויך אויפגיגאנגען וויא א שטורים אויף די סקיטים מיט זיי מלחמה האלטען ער האט אבער זיי ניט ביי גיקומען, און איין טריט איז גיוועזן צווישען אים און צווישין טויט, און ער איז קאם אנטלאפין אין זיין לאנד, און נאך דער ענדע פון דער שווערער מלחמה הויבט זיך אהן א בעסערע תקופה, און א קלערערע פון דער ערשטער, אין דער איסטאריע קרים.

די

העתים ישערו כי התישבו על חצי האי במאה הט"ז לפני ספה"נ, העמים האכזרים ההם, אכלו זבחי מתים אשר מתו במלחמה, או אשר נפלו חיים שבי בידיהם, שחטו; ויאכלו; את בשר אויביהם בכל פה.

בימים ההם, נפגוש את המאזאנען עוד הפעם על במת דברי הימים, טהעזי והערקולוס 1) באו וילחמו את הנשים הצובאות, ויהרסו את היכל דיאנא, ואת הנשים הוליכו שבי באניות. לארץ יון, אך הנשים עמדו על נפשן, ותלכדנה את האניות אשר הי' עליהן, ותהרגנה את שוביהן, ותשובנה לאי טוירען, ותעשינה שמות בנוה הסקיטים, אך גם האחרונים לא טמנו ידם בצלחת, ויאספו את מבחרי גבוריהם, לצאת למלחמה את הנשים; אולם לא ארכו הימים, ושני הלוחמים שבתו מריב ותשקוט הארץ כרגע.

דארי היסטאפוס, מלך פרס, גם הוא עלה כשואה על הסקיטים להלחם בם, ולא יכול להם, וכפשע היה בינו ובין המות, וימלט בעור שניו לארצו, וכתום המלחמה הכבדה הזאת, החלה התקופה הנכבדה והיותר ברורה מהראשונה בדברי ימי קרים.

היונים

---

1) טהעזי דער זון פון עגיי און עטהערא, און הערקולוס דער זון פון יופיטער און אלקעמניא, צוויי שטארקע העלדען אין מיטהעלאגיע וויא רעכענען זיך פאר גאטישע קינדער וואס זענען גיבוירין פון א מענשען מיט אגאטון, אדער פון א פרוי מיט א גאט].

1) טעהזי בן עגיי לעטהערא, והערקולוס בן יפיטער נאלקעמניא, שני גבורי חיל בספרי המיטהעלאגיע, ונחשבו לבני אלים, אשר נולדו מאדם ואלילה, או מאשה ואליל],

קאפיטל ג

היונים: גריכען.

היונים אשר התחזקו בין הנהר בוג; ודניפער; הגיעו לאט לאט גם לטוירען, ויסדו את העיר פיאדאסיא, ואת „נומפעיא" אצל קערטש קרוב להיאור, „צורבאש", במקום אשר ישערו החכמים, כי בימים ההם היתה שם לשון־ים הקעבטש, ואת העיר קערטש (פאנטום); ומירמיקיאל; הרחוקה מקערטש כחצי פרסא, ומאז החלו קוי אור היונים והשכלתם להאיר בקרים ולדרים עליה, חדרו בעד הערפל גם אל מעוני הסקיטים החשוכים. ותחת אשר שכבו עד העת ההיא כעטלפים בחורי עפר, ובנקיקי הסלעים, על ראשי ההרים, נבנו מידי היונים ערים לשבת, אצל כל לשונות הים, החודרת בלב חצי האי, ועליהן מבצרים; ומצפות; וחפים לאניות סוחר, וכנעני ארץ באו באניותיהם לערוב מערבם, ואף כי בראשונה היו היונים כקוץ מונד בעיני הסקיטים, אכן לאט לאט התבוללו ביניהם וישלימו יחדיו, ולרגלם עזבו את סכלותם ועריצותם, ויתאמצו לחקות את היונים ומעשיהם, ויסדו את ממשלת „באספארים", בשנת, 480 לפני ספה"נ, ופאנטיקאפיאן היתה לבירת ממשלתם.

המלך הראשון בממלכה החדשה הזאת היה „לעווקאן", הוא הרעיש פתאום את מושבות (קאלאניען) היונים וילכדם, ויך בהם מכה רבה; ואת השבוים הקדיש ליום הרגה, אך הסארמאטים; הפראים אשר ישבו קרוב לגבול

קאפיטל ג

די גריכען.

די גריכען וואס האבין זיך פאר פעסטיגט צווישען דעם טייך בוג: און דניעפער; האבין דערלאנגט ביסלעכווייס קיין טוירען, און האבין געגרינדעט די שטאט „פעאדאסיע"; און „נומפעיא": נעבין קערטש, נאהנט צום טייך „צורבאש", אין דעם ארט וואס די גילערינטע רעכענען, אז אין יענע צייטין איז דארטין גיוועין דער אויסגוס פון ים, און דערבייא דיא שטאדט קערטש (פאנטום), און מורמיקיאן; וואס איז וויט פון קערטש א האלב מייל, און פון דאמאלס האבין אנגיהויבין די ליכטיגע שטראלין פון די גריכען און זייער בילדונג, צו לייכטין אין קרים, און צו אירע איינוואהנער, עס האט דורך גישטראלט דורך דעם וואלקין אויך אין די וואהנונג פון די סקיטים די פינצטערע. און אנשטאט וואס ביז אהער זענען זיי גילעגין ווי די שוואלבין אין ערד לעבער, און אין שטיינער שפאלטין אויף די שפיצין בערג, איז געבויט גיווארין דורך די גריכישע הענד שטעט צו וואהנען, נעבין דיא אויס־גיסונג פון ים, וואס גייען ארייין אין דיא מיטען פון אינזעל, און ביי זיי פעסטונגס; און וואפונס; און ברעגין צו האנדילס־שיפען, און הענדלער פון לענדער זענען גיקומען מיט זייערע שיפען צו האנדלען זייער האנדעל און אויב אין אנפאנג זענען די גריכע, גיוועין ווי א שטעכעדיג דארין אין די אייגען פון די סקיטים, אבער ביסלעכווייס האבין זיי זיך אויסגימישט (אסאמילירט) צווישען זיך, און האבין גיגרונדעט דאס ממשלה „באספארום", און צו ליב דעם האבין זיי פאר לאזין זייער נארישקייט; און זייער ווילדקייט; און האבין זיך גישטארקט נאכ־צוטאהן די גריכען, און „פאנטיקאפיאן" איז גיווארין זייער הויפט שטאדט. פון דער מלוכה באספארים, אין יאהר. 480 פאר קריסטוס.

דער ערשטער מלך אין דער דאזיגער נייע מלוכה, איז גיוועין „לעווקאן", ער האט פלוצלונג פאר ציטערט די גריכישע קאלאניען, און האט זיי איינגענומען און האט זיי פיעל גישלאגען, און די גיפאנגענע האט ער צוגיגרייט א טאג צום הרג'ינען זיי, אבער די ווילדע סארמאטום וועלכע זענען גיזעסין נאהנט צום גרענעץ פון זיין מלוכה, האבין

אים

איהם אויך קיין רוה ניט געגעבען, און האבען איהם געשטערט צו לעבין רוהיג.

ווען מיר עפענען די היסטאריע ביכער, צו פרעגין וועגין די ערשטע מלכים פון באספארום ווער זענען זיי? און פון וואנען שטאמען זיי? געפינען מיר ניט קיין ענטפער, די נייע וועלט געשיכטע שרייבער שטעלין זיך פאהר, אז זיי זענען אויך פון ווילדע פעלקער שטאמונג, וויל מ׳וויים ניט זייער יחוס, צווישען די וועלט מלכים אין יענער צייט, און אפטער זענען זיי געווען גרויסע באשיצער צו די גריכען, קעגין זייערע ווילדע פיינד, און די גריכען האבען זיי געשעצט, און האבען די מלוכה באספארום גערופען ארחאנט (די גיערליכטע מלוכה), וויל באמת האט זי זיך געפיהרט מיט אלע שטארקייט פון א מלוכה; און מיט אלע פעסטקייט פון איהרע מלכים, דאך האבין זיי קיין כח ניט גיהאט ביי צו שטיין קעגין די סקיטים, וואס זיי פלעגין אויף זיי אפטער באפאלין, באזונדער פון דעם יאהר 120 פאר קריסטוס, דאמאלס האבען זיך די סקיטים זייער גישטארקט, און האבען שווער גימאכט מיט זייער אומרוה אויף די באספארים, ביז זיי האבין זיך שוין ניט גיקענט האלטין אין דער שטארקייט פון זייער ממשלה, און האבין גימוזט אנקומען צו הילף, און האבין גיבעטין פון דעם גרויסען מלך „מתרדת יעוופאטאר" ער זאל זיין אויף זיי א שיצער פון זייערע פיינד, און „מתרדת" האט באוויליגט צו זיי, און דאס גליק האט איהם צו גילאכטין; און ער האט מיט׳ן ערשטין מאהל שטארק גישלאגין די סקיטים, און דער נאך פון דעם יאהר 112 ביז 94 פאר קריסטוס; ווען עס האט באגליקט זיין גענעראל „דיפאנט" צו שלאגין זיי אויפ׳ן ים און אויף דער יבשה, דאמאלס איז זייער ענדע אין גאנצין נעקומען, מעהאט ביי זיי אב גענומען אלע קרימער פארטין, און פאר איינינט מיט דער ממשלה „מתרדת", אויף די חערסאנעסער גריכען, וואס האבין געפאדערט זיין הילף, האט ער זיי אונטער-טעניגט אונטער זיין האנד, נאהר ווען דו רימער האבין זיך פאר-שפרייט אויף זיין לאנד

לגבול ממשלתו, לא נתנו גם לו מנוחה וידריכוהו מנוחה.

אם נפתח את ספרי דברי הימים לשאול את פיהם, על אודות מלכי באספארים הראשונים, מי הם ומבטן מי יצאו, לא נמצא מענה בפיהם; סופרי קורות עולם החדשים ישערו, כי הי׳ יוצאי ירך העמים הפראים, יען לא נודע יחשם גם אז בין מלכי תבל; והמה היו לפעמים גם מחסה עז להיונים, נגד אויביהם, הפראים, עד כי היונים קראו לממלכת באספארום „ארחאנט" (ממלכת נכבדה), יען, התנהלה באמת בכל תוקף ממשלה, ובכל תוקף מלכיה, בכל זאת לא עצרו כח לעמוד נגד הסקיטים אשר התנפלו עליהם כפעם בפעם, וביחוד משנת 120 לפני ספה"נ, אשר התחזקו את הסקיטום מאד, ויכבידו את אכפם על הבאספארים, עד כי האחרונים לא יכלו עוד להחזיק במעוז ממשלתם. וידרשו מאת המלך הגדול „מתרדת" „יעוופאטאר" כי יהי׳ עליהם סתרה מפני אויב; ומתרדת נאות להם, וגם ההצלחה האירה פניה אליו, ויך בהסקיטים מכה רבה מאד בפעם הראשונה, ואחרי כן משנת 112 עד שנת 94 לפני ספה"נ, כאשר הצליח „לידיפאנט" שר צבאו להכותם בים וביבשה, אז היתה תבוסתם שלמה; ויקח את כל הפי חצי האי קרים מידם, ויאחדם עם ממשלתו וגם את היונים החערסאנעסים אשר דרשו עזרתו, הכניע, ויכבשם תחת ידו, אך כאשר פשטו הרומאים על ארצו, אז נשתה גם גבורת הגבור הנערץ הזה בפעם הראשונה, וגם היונים התקוממו עליו, ויהי׳ זרוע להרומאים, עברו שנים אחדות, ויתעורר שנית, ויתחזק, ויאסוף שארית כחו, להלחם ברומאים, וההצלחה אשר הסתירה פניה ממנו בראשונה, שבה אליו שנית, ויך את הרומאים מכה רבה, ואז זכר גם את היונים, ויראם את נחת זרועו, ויכניעם עוד הפעם תחת ידו, וימליך את „מאבאר" בנו למלך עליהם, אך הבן

דאמאלס

הבן הבליעל הזה הפר ברית הורים, ויתמכר לאויבי אביו, וכאשר דרש מהרדת עזרת בנו להלחם את לוקולי שר צבא הרומאים, לא לבד כי לא בא לעזרתו; כי אם שלח להגיד להרומאים וללקולי, כי חפצו להתחבר אתם להלחם נגד אביו, ובצר למתרדת מאד; בכל זאת התחזק ויאסוף את חילו להלחם את בנו, וכאשר ראה בן מביש הזה, כי נבאש באביו, וכי כלתה אליו הרעה, נפלו פניו מאד; ולא מצא עוד עוז בנפשו להלחם את אביו, ויטוש את שדי המלחמה, ויברח וימלט על נפשו להערסאנעס, ויטרוף נפשו בכפו, וימת מות נבל, ומתרדת שלח ביד עבדיו להגיד להרומאים, כי יאות להשלים אתם, אם אך לא יכבידו עליו תנאי השלום, אכן; הרומאים הכבידו עליו מאד תנאי השלום, ובכן; החזיק במלחמה, אך עוד לא שלמה סאת מתרדת, והנה קם שאון בין ויושבי ערי ממלכתו אשר התקוממו נגדו, ובעוד הוא עושה הנה והנה, להשקיט את כהמיהם, פתאום התנשא בנו האהוב לו „פארנאק"; לקחת את ממלכתו מידו, מראות מתרדת כי אין מנוס לו מכל אויביו לסביב, ויבקש עזרה מכוס רעל אשר שתה; אך גם ממנו רחקה ישועתו, כי לא הביא ואת המות אשר בקש, עד אשר צוה

לאחד

דאמאלס האט די גבורה פאר לאזט אויך אט דעם שטארקען העלד, און זיין ערשטין מאהל, אויך דיא גריכען זענען אויפגי־שטאנען אויף אים, און האבין געהאלפין די רומער, עס איז דורך געגאנגען איינינע יאהרין און ער האט זיך ווייטער דער וועקט; און גישטארקט, און האט צו זאמענגעקלי־בין די לעצטע כחת צו מלחמה האלטין מיט די רומער, און דאס גליק וואס האט זיך פריער פון איהם באהאלטין, האט זיך צו איהם אום גיקערט א צווייטין מאהל, און האט שטארק גישלאגין די רומער, און דאמאלס האט ער זיך דערמאנט אויף די גריכען, און האט זיך מיט זייא אב גירעכינט, און האט זיי געוויזען זיין שטארקע האנד, און האט ווידער אינטערטעניגט אונטער זיין האנד, און האט געקיניגט זיין זון „מאכאר" פאר א מלך אויף זיי, אבער אט דער שלעכטער זון האט צו שטערט פאטער־ליעבע; און האט זיך פארקויפט צו זיין פאטערס פיינד! און אז דער פאטער מתרדת, האט גיפאדערט פון זיין זוהן הילף, צו מלחמה האלטין מיט לוקולי; דער רומישער גענעראל, איז ניט נאהר וואס ער איז איהם ניט געקומען צו הילף; ער האט נאך געשיקט זאגין די רומער און לוקולין, אז ער וויל צו־שטיין צו זיי, צו זאמען האלטען מלחמה, קעגין פאטער, און ווען מתרדת'ן איז זייער ענג גיווארען, דאך האט ער זיך געשטארקט און האט צו זאמען נעקליבען זיין מיליטער, צו מלחמה האלטין מיט זיין זון, און ווען אז דער פארשעמטער זון, האט גיזעהן אז ער איז פאר עקולט ביי זיין פאטער, און דאס אומגליק שטעט אים פאר, איז ער ביי זיך זייער געווארין אראבגיפאלען, איז ער אנטלאפען קיין חערסאנעס! און האט זיך אליין גימאכט דעם טויט, און איז געשטארבען מיט א זינדיגען טויט, און מתרדת האט גישיקט דורך זיינע קנעכט זאגין די רוימער, אז ער וויל מיט זיי שלום שליסען, אויב נאר זיי וועלין ניט שווער מאכען דו תנאים פון שלום, אבער דיא רוימער האבין ארויס גישטעלט שווערע פונקטין צום שלום, און מתרדת האט געמוזט ווייטער שטארקין די מלחמה, עס איז אבער נאך ניט דערפילט גיווארין די מאס פון „מתרדת", און עס איז אויפ־גישטאנען צווישען די איינוואהנער פון זיין איינענע מלוכה, וואס זענען אויפגעשטאנען קעגין איהם, און אין דער צייט וואס ער האט זיך גיקערט הין און הער, איין שטילען די מרידה; איז פלוצלונג אויפגעשטאנען זיין געליבטער זון „פארנאק" אב צו נעמען ביי איהם דו מלוכה, און אז מתרדת האט דער זעהן אז עס איז ניטאה וואו צו אנטלויפען פון זיינע פייגד ארום און ארום, האט ער געזוכט הילף פון א כוס גיפט; וואס ער האט אוים

געטרינקען

געטרונקען; אבער דאס איז איהם אויך געווען א ווייטע הילף; דער סם האט איהם ניט געבראכט דעם טויט וואס ער האט געזוכט, ביז וואנען ער האט בעפוילען איינעם פון זיינע דינער ער זאל איהם הרג'נען, און איז געשטארבען 1), און די ממשלה פון באספארום איז אריבער צו די רוימער.

און לעצטען האלב הונדערט פאר קריסטוס, האבען זיך פארשפרייט פאר- שידענע נאציאנען אומות אויף דעם האלב אינזעל טורי, די ערשטע זענען געווען די „לאנים"; א ווילד און א שטארק פאלק, וואס האבען אלס פאר וויסט, די שטעדט אין פייער פארברענט, די פעסטונגען חרב געמאכט, די הויבט שטאדט פון דעם האלב אינזעל און די ערשטע האנדעל שטאדט אין יענער צייט, „פעאדאסיע" האבען זיי פאר וויסט מיט שארפע שווערדען, א הונדערט יאהר נאך דעם, איז פארבליבען דאס האלב אינזעל וויסט אזוי ווי (מדבר) פוסטינע, ביז וואנען עס זענען אנגעקומען די גאטהים, 2) וואס אויף זייער נאמען האט מען א מאהל גערופען דעם האלב אינזעל מיט'ן נאמען „גאטהו", זיי האבען פאר-טריבען די לאנים אויף די הויכע בערג, און אין א צייט ארום האבען זיי אין גאנצען פארלאזט דאס האלבע אינזעל טורי.

אין יענער צייט האבען זיך גישטארקט די סארמאטום מיט גרויס קראפט, און האבען גירעכענט אב צו רייסען דאס מלוכה באספארום פון די רוימער, ווייל זייא האבען גיזעהן אז זיי האבין זיך ניט פארשטארקט מיט זייער ממשלה אויף איהר, נאר די חערסאנעסער גריכען זענען

לאחד משריו ויהרגהו וימת, וממשלת באספארום נסבה להרומאים. 1) בחצי המאה האחרונה לפני ספה"נ, פשטו לאומים שונים על חצי אי הטוירי, הראשונים הי' „הלאנים"; עם פרא, וגוי עריץ! אשר עשו בו שמות, את הערים שרפו באש, המצדות; והמבצרים; הרסו; וגם את פעאדאסיא בירת חצי האי קרים, וראשי ערי המסחר בעת ההיא, החרימו לפי חרב, וכמאה שנה אחרי כן נשאר האי שמם במדבר, עד אשר באו הגאטהום אשר על שמם נקרא האי בשם „גאטהי" בימי קדם 2) — ויגרשו את הלאנים על מרומי ההרים, וברבות הימים עזבו את חצי האי הטוירי מכל וכל:

בעת ההוא התחזקו הסארמאטים ויעשו חיל, ויאמרו לקרוע את ממלכת באספארום מיד הרומאים, יען ראו כי לא התחזקו בממשלתם עליהם, אך היונים החערסאנעסים הי' תמיד זרוע להרומאים נגד הסאראמאטים, ובאחת ממלחמותיהם הצליח להם לגרש את הסאראמאטים מן חצי האי כלו. אולם על חרבות

---

1) [דער צמח דוד ברענגט אז מתרדת איז געשטארבען אין יאהר תר"ל אין אלף הרביעי 130 יאהר פאר קריסטוס, און ער איז געווען א גרויסער חכם אין רפואה, אריסטאטלוס האט אויף איהם עדות געזאגט אז קיין סם אין דער וועלט האט איהם נישט גישאדט].

2) [פיעל פון היינטיגע קענער האבען גיפארשט וועגען דעם פאלק און עס איז געבליבען וויא א פאר חתמה'טער בוך, ביז וואנען עס וועט ניט געלונגען צו גראבען אין דער ערד פון פאנטיקאפיאן (קערטש) צו געפונען נאך פאר צייטיגע זכרונות, דער דירעקטער איבער קערטשער מוזיעאום פון אלטע זאכען באמיט זיך צו ענדעקין פאר דיא פארשטער פון אלטס מיט זיינע געפינסען גראבענדיג אין קערטש און טאמאן, חאטש דיא רעגירונג גייט מיט קליינע טריט איהם אונטער צו האלטען.

1) [לפי דעת בעל צמח דוד מת מתרדת בשנת תר"ל לאלף הרביעי 130 לפני ספה"נ, והיה חכם בחכמת הרפואה, ואריסטוטלוס העיד עליו, כי לא הזיק לו כל סם בעולם].

2) [רבות חקרו ודרשו חכמי זמננו אודות העם הזה, ונשאר כספר החתום, כל עוד לא יצלח בידי החופרים במעבה אדמת פאנטיקאפיאן, למצא עוד איזה זכרונות קדומים, והדירעקטאר הממונה על בית אוסף דברים עתיקים בקערטש, עמל לגלות רבות ונצורות להחוקרים במציאותיו, בחפרו באדמת קערטש; וטאמאן, אף כי הממשלה תתנהג בעצלתים להחזיק בידו].

חרבות הסאראמטים, צמחו עריצים חדשים, אשר הרעו לעשות מכל אשר לפניהם, ההונים גוי נבל ובליעל; פרצו, ויעברו בכל חצי האי ויכבשוהו תחת ידם, וימשלו עליו באכזריות נוראה, לפניהם הלך קטב; ויצא רשף לרגלם, ובכל אשר פנו הפיצו זועה, ובלהות, צלמות; ובעת רעה כזאת, השתדלו היונים לחזק את ממשלתם ממשלת־ העם, בעזרת „יוסטינאן" קיסר וויזאנטי, אשר שלח להם צבא רב מאנשי חילו, ויבנו ערי מבצר במקומות שונים, להתחזק בהם נגד כל צר ואויב, אשר סערו להפיצם בעת ההוא.

במאה החמישית לספה"נ, נפגוש את הכוזרים בחצי האי קרים, המושב הראשי לעם הזה היה בארצות הדרום אצל הנהר וואלגא, בראשונה באו בטח לקרים רק כאורחים, אך במאה השביעית כבר משלו על חלק גדול מחצי האי, ובמאה השמינית נתיהדו, ויבאו בברית ישראל, אך לא היתה ארכה לממשלתם, יען הרוסים; והפעצענגים; אויביהם בנפש, אשר קנאו בגדלות ממשלתם הציקו להם מאד ויהיו לצנינים בצדיהם, והכוזרים אשר נלאו נשוא חמת אויב, נאלצו לדרוש עזרה בצר להם מהיונים שכניהם, אך בכל זאת לא הועיל להותם, ובאחרית המאה העשירית לספה"נ הצליח להרוסים; והפעצענגים, לקרוע את ממלכתם מידם, והכוזרים ברחו על נפשם למקומות שונים ונפזרו לכל רוח, וחלק הדרומי מן האי,

נסב

זענען שטענדיג געוועזן א האנד פאר די רוימער קעגין די סארמאטום, און מיט 1 מלחמה האט זיי אפגעגליקט צו פאר טרייבען דוא סארמאטום אין גאנצען פון דעם האלבען אינזעל, אבער אויף די חורבות פון די סארמאטום, האט ארויס געשפראצט נייע ריצערעם, וואס זיי האבען נאך ערגער געטאהן פון אלע פריערדיגע.

דו הונים; א שלעכט אומווערדיגע פאלק, זענען באפאלין דאס גאנץ האלב אינזעל טוירי, און האבען זי איינגענומען אונטער זייער האנד, און האבען דארט געוועלטיגט מיט גרויס אכזריות! וואו זיי האבען זיך גיקערט האבין זיי אויסגישפרייט ציטערנעס, און פינצטערנעס; און אין יענער שלעכטע צייט, האבין זיך דיא גריכען באמיעט צו פאר שטארקין, דוא ממשלה פון פאלק (רעפובליק), מיט די הילף פון יוסטינאן קיסר וויזאנטי, וואס ער האט זיי געשיקט צו הילף פון זיינע מיליטער, און האבין גיבויט פעסטונגען אין פארשידענע ערטער, צו שטארקין זיך מיט דעם קעגין אלע פיינד וואס האבען גישטארימט, צו פאר־שפרייטען זיי, און ארויס טרייבען פון דעם לאנד.

און 5־טען הונדערט נאך קריסטוס; באגעגענען מיר די כוזרים אפ'ן האלבען אינזעל קרים, דאס ערשטע וואהנונג צו דעם פאלק איז גיוועזן אין די דרום לענדער נעבין טייך וואלגא; צום ערשטען זענען זיי געקומען זיבערערהייט קיין קרים אללס אורחים, נאר אין 7־טון הונדערט האבען זיי שוין לאנג גיוועלטיגט איף אגרויס טהייל פון דעם האלבען אינזעל, און אין דעם 8־טון הונדערט זענען זיי גיווארין יודין, האבען אנגענומען דעם יודישען גלויבען, אבער זייער ממשלה האט לאנג ניט געדויערט, ווייל דיא רוסים; און דיא פעצענאגים; זייערע גרויסע שונאים וואס האבען מקנא גיוועזן זייער ממשלה, האבען זייא זייער גידריקט, און זענען גיוועזן וויא דערנער, שטעכטיגע, אין דיא אויגען פון דיא כוזרים וועלכע זענען מיעד געוואהרין צו טראגין דעם צארין פון זייערע שונאים, און זענען גינייט גיוועזן אין זייער אייגענע צייט, פאדערין הילף פון זייערע גריכישע שכנים, דאס האט אבער אללס ניט געהאלפען צו זייער אומגליק, און אין לעצט פון 10־טון הונדערט נאך קריסטוס, האט אב געגליקט דיא רוסים מיט די פעצענעגים אב צו רייסין די מלוכה פון זייערע הענד, און די כוזרים זענען צו לאפין אין פערשידענע ערטער, און האבין זיך פארשפרייט אין אלע זייטען, און דיא דרום טהייל פון דעם אינזעל, איז אנגעקומען צו דיא

ביזאנטים

ביזאנטים, אמאהליגע גוטע פריינד פון די
כוזרים, און אגרויסער טהייל פון דעם
אינזעל איז געבליבען אונטער דער ממשלה
פון דיא פעצענעגום, —

און האלבין 10-טען הונדערט נאך
קריסטוס, איז גיקומען דער רוסישער פירשט
„וולאדימיר" צו מלחמה האלטין מיט דיא
חערסאנעסער גריכען, און האט זייא איינ-
גענומען, דאמאלס האט ער אנגענומען
דאס קריסטליכע גלויבען, און האט זיך
אומגעקערט קיין קיוב די הויפטשטאדט פון
זיין ממשלה, אויך דיא ממשלה פון דיא
פעצענעגום האט זיך ניט לאנג געהאלטין,
וויל דיא קאמאנום אדער דיא פלאווצים וואס
זענען אנטלאפען פאר שרעק פון די שטארקע
און ווילדע מאנגאלים, זענען אנגעקומען
און האבין זייא פאר טריבען פון דעם
(אסטראוו) אינזעל.

אין אנפאנג, 11-טען הונדערט נאך
קריסטוס, האבין זיך באוויזען די טאטארים
מיליטער, וואס זענען געקומען פון דיא
פוסטע פעלדער פון אזייא; און האבין
באצוואונגען דאס גאנצע האלב אינזעל קרים,
דיא שטעט האבין זייא גישיקט אין פייער,
דיא איינוואהנער גי'הרג'ט מיט'ן שווערד,
דיא פעסטונגען חרב געמאכט, דיא טורומ'ס
צו שטויסען, דאס גריכעשע בילדונגס-
ליכט אויס גילאשען, און א שווארצע
פינצטערנעס האט פארשפרייט א דונקעלען
שלייער אויפ'ן גאנצען האלב אינזעל קרים,
צו ליב דיא נייע פינצטערע אורחים, און
גאנץ קרים איז געווארין אבילדונגשרעק!.
אין יאהר 1280 האט אב געגליקט דיא

נסב להביזאנטים אוהבי הכוזרים לפנים,
וחלק גדול מן האי נשאר תחת ממשלת
הפעצענעגום.

בחצי השניה למאה העשירית בא
„וולאדימיר" נסיך רוסיא להלחם ביונים יושבי
חערסאנעס, ויכבשם, אז בא במסורת ברית
דת הנוצרים, וישב לקיעוו בירת ממשלתו,
וגם לממשלת הפעצענעגים לא היתה ארכה,
יען הקאמאנים: או הפלאווצים: אשר נסו
וימלטו על נפשם מחמת המאנגאלים,
העריצים הפראים, באו תחתיהם, ויגרשום
מן האי.

בראשית המאה הי"ג, נראו המון
צבאות הטטרים, אשר עלו מערבות אזייא,
וילכדו את כל חצי האי קרים, וישלחו את
הערים באש, ויושביהן הגירו על ידי הרב,
הרסו את המבצרים נתצו את המגדלים;
נר השכלת היונים נדעך, וחשכת אפלה
נצחת פרשה מעטה כהה על כל חצי האי
קרים, לרגלי האורחים החשוכים החדשים
האלה, ותהי אדמת קרים לחגא; בשנת
1280, הצליח להגעניאוזים לקנות כברת
ארץ אצל חוף הים, על המקום אשר עמדה
לפנים העיר פעאדאסיא, מיד מלך הטטרים
(האן), אשר ישב אז בעיר מלכותו „סולכת"
כעת (סטארי-קרים), ועל חרבות עיר נשכחה
פעאדאסיא, אשר פרחה כגפן בימי היונים,
נוסדה עיר חדשה (קאפפא), ומעט מעט,
החלו לבנות עוד ערים וכפרים, כהעיר
„סאלדאי"; סודאק; צעמבאלא; באלאקלאווא;
וכו' ומעט מעט התחזקו, ויבנו מבצרים
ומגדלים על ראשי ההרים, אצל החפים
הדרומים

גענואיזים צו קויפען אשטיק ערד נעבין ברעג ים, אויף דעם ארט וואס עס איז אמאהל
געשטאנען דיא שטאדט פעאדאסיע, פון דעם טאטערשין מלך (חאן), וואס איז דאמאלס
גיזעסין אין זיין קעניגליכע שטאדט „סולכת", (סטארי-קרים היינט), און אויף דיא חרבות
פון דער פארגעסענער שטאדט פעאדאסיע, וואס זיא האט געבליט וויא א ווייך בוים,
אין דער צייט פון די גריכען, איז גיבויעט געווארן אנייע שטאט „קאפפא"; און
ביסלעכווייס האט זיך אנגעהויבען בויען נאך שטעט, און דערפער, דיא שטאט
סאלדאי סודאק; צעמבאלא; באלאקלאווא; און נאך, און ביסלעכוואס, האבען זיי זיך פאר-
שטארקט, און האבין גיבויעט פעסטונגס, און טורים'ס, אויף די הויכע בערג, נעבין
דיא ברעגין ים אין דרום זייט, און פון סודאק ביז באלאקלאווא, איז דיא האנדל[illegible]

זויער

הדרומים, מסודאק; עד באלאקלאוו, קרן המסחר הרימה למעלה ראש: ויחדיו את האיטליאנים אשר באו גם הם לגור בקרים בעת ההוא, עדרו בלא לב ולב, ויעשו את חצי האי קרים לתהלה בארץ, אך קץ האיטאליאנים האורחים הלא־קרואים היה רע ומר מאד; כי בעוד מעט נפל ריב ביניהם ובין הטטרים מושלי הארץ, ויקומו הטטרים ויהרגום ולא חיו כל נשמה. —

בימים ההם, בעוד אשר על החפים הדרומים בקרים, התישבו רבים מעמי אירופא, הנה החלק הצפוני ממנו כסה בהמון חיל המאנגאלים הפראים, ויפרצו בכל האי לשלול שלל ולבוז בז, את כל מחמדי האירופים אשר מצאו בסדר ומשטר נכון, הרסו ולא חמלו, האנשים אשר נפלו שבי בידיהם, הרגו לפי חרב, ועריהם החרימו, ועל חרבותיהן הקימו ערים חדשות, ויפארין בבתי תפלה (מעצעטין) מפארים, ותהי אדמת קרים לזועה ולחרדת אלקים,

בשנת 1453 אחרי אשר כבש מחמד השני את קאנסטאנטינאפאל, ויחזק את ממשלתו עליה, והנה התגלע ריב בין הטטרים ובין הגענואיזים; אך לא היתה לאל יד הראשונים לעשות רעה את האחרונים, ובכן שלחו להוגרמה להגיד למחמד, כי יבא ללכוד את קאפפא, ומחמד מהר למלאות שאלתם, ויבא באניות מלחמה אל חפי ים השחור, ויתנפל על קאפפא וילכדה, ואחריה הכניע גם את כל הערים והמצודות אשר בנו הגענואיזים, ולמן העת ההוא התחזקו התוגרמים על חפי קרים, עד אשר נסע מלך הטטרים „מעגגיל־גיריי חאן" לתוגרמה ויבטיח להם

זייער דערהויבען געוואָרען, און צו זאַמען מיט דיא איטאַליאנום, וואָס זענען אויך געקומען צו וואוינען אין קרים, אין יענער צהייט, האָבין זיי געאַרבייט וויא 1 האַרץ און האָבען געמאַכט דאָס האַלבע אינזעל קרים פאַר א גליקליכע לאַנד, אָבער דיא ענדע פון דיא איטאַליאנים דיא ניט גערופענע אורחים, איז געווען זייער שלעכט און ביטער; וואָרום אין אַ קליינע צהייט איז אַריין געפאַלין אַ קריג צווישען זיי, און צווישען דיא תתרים, די געוועלטיגע פון לאַנד, זענען אויפגעשטאַנען דיא טאָטרין, און האָבען זייא גיהרג'ט, האָבען ניט איבער גילאָזט אַ נפש!

אין יענע צהייטין אַז אויף די ברעגין פון דרום זייט קרים, האָבען זיך באַזעצט פיעל מענשין פון אייראָפּיעשע פעלקער, איז אין צפון זייט קרים, גיוועזן באַדעקט מיט פיעל ווילדע מאנגאלים, און פלעגין אוים ברעכין אין גאַנצין אינזעל. צו באַרויבין און צו באַ'גזל'נן; דאָס בעסטע אייראָפּיעשע איינפירונג מיט'ן גוטן סדר האָבין זיי אָן רחמנות צו פיהרט, חרב געמאַכט; די מענשין וואָס זענען אַריין געפאַלען גיפאַנגענע אין זייערע הענד, האָבין זייא מיט'ן שווערד גיהרג'ט, דיא שטעדט פאַר ברענט; און אויף זייער חורבות גישטעלט נייע, און האָבין גיבויעט (טעמפלען) מעצעטין, און פון זיי איז דאָס לאַנד קרים געוואָרין וויא אשטורים און אַ גאָטליבע שרעק.

אין יענעם יאָהר 1453 דער נאָך ווען מחמד דער 2 טער, האָט איינגענומען קאָנסטאַנטינאָפּעל, און האָט פאַר שטאַרקט זיין ממשלה אויף איר, איז אַנדעקט גיוואָרין אַ קריג צווישען די טאַטארין, און צווישען די גענואיזים; נאָהר דיא טאַטארין האָבען גאָר ניט גיקענט טאָהן דיא גענואיזים קיין שלעכץ, האָבין זייא געשיקט קיין תורציע זאָגין מחמד'ן, ער זאָל קומען באַצווינגען „קאַפּפּא", און מחמד האָט גיאיילט צו דער פילען זייער באַגער, און איז אַנגעקומען מיט קריג־שיפען, צו דיא ברעגין פון שוואַרצין ים, און איז באַפאַלין „קאַפּפּא" און האָט זיא איינגענומען, דער נאָך האָט ער אונטערטעניג געמאַכט אַלע שטעדט, מיט דיא פעסטונג'ס וואָס דיא גענואיזים האָבין גיבויעט פון יענער צייט אָן, האָבין זיך דיא תוגרמים (טערקין) פאַר שטאַרקט אויף דיא ברעגין קרים ביז עס איז גיפאָהרין דער מלך פון די טאַטארין „מעגגיל־גורייהאַן" קיין תוגרמה (טורציע)

אין

און האט זיי צו געזאגט פערבארגענערהייט, צו פאר קויפען זיי זיין לאנד, אבער זייער גיך האט ער זיך באטראכט וואס האט ער דאס געטוהן? און האט חרטה געהאט, און האט זיך אומגיקערט אין קרים; דאך האבען דיא תוגרמים געוועלטיגט אויף די ברעגין פון דרום זייט, ווי זייער נשמה האט גילוסט, די טאטארין האבען זיי נישט געשטערט אין זייער ארבייט און ממשלה, און נאך די דאזיגע איבערגאנגען וואס איז אריבער אויף דעם לאנד קרים, האבען פיל פון די ברעגין איינוואהנער, אנגעהויבען אנטלויפען וואוהין דיא אויגען וועלין טראגען; פון די פיל רויבעריי; וואס האט זיך פאר־שפרייט אין קרים, אויך פון די טאטארין האבען זיך מיט זיי באהעפט, נאהר די איבערגעבליבענע, באזונדער, די גריכען; וואס האבען ווייטער אנגעהויבען אויפהייבען דעם קאפ, האבען ביסלעכווייס אונטערטעניג געמאכט די נייע מושלים די (תוגרמים), און אין משך פון דער דאזיגער צייט, האבען זיך פארמישט א סך פון די גריכען, צווישען די תוגרמים, און האבען אנגענומען דעם גלויבען איסלאם (מחמד־נער), און דאס זענען די טאטארין וואס וואוינען היינט אויף די בערג לעבין די ברעגין פון דרום קרים, 1) נאר די ווייטע איינוואהנער פון דעם אינזעל קרים, זענען געבליבען אין קריסטליכען גלויבען, און וויא פריער האבען זיי בעארבייט די ערד, און האבען פאר פלאנצט אין איר אלע בעסטע בוימער פרוכטבארע, און די גוטע נאטור האט זיי גיעפענט דעם גוטען אוצר פון גליק, און האט זיי איינגעטהיילט ברכה ביז גענוג, און האבען זיך געלעבט אגליקלעכען לעבען לאנגע צייטען, און קיינער האט זיי ניט באריהרט צו שלעבץ.

פון יענער צייט אהן, איז געפאלען די אייראפישע בילדונג אין קרים, צו זאממען מיט איר די שטעדט און די פעסטונגען (קרעפוסטין), עס איז פון זיי מעהר ניט איבער־געבליבען די חרבות, איינעפאלענע קופת שטיינער, וועלכע זייערע טריט איז נאך היינט

קענטיג

להם בסתר למכור את ארצו בים, אך עד מהרה שב ונחם על הבטחתו וישב לקרים, ובכל זאת משלו התוגרמים על החפים הדרומים כאות נפשם, ולא הניאם הטטרים ממעשיהם, ואחרי התמורה הזאת אשר עברה על אדמת קרים, החלו רבים מיושבי החפים להמלט על נפשם, אל אשר תשאם הרוח, מחמס השודדים הרבים, אשר שמו משטרם בקרים, וגם הטטרים נלוו אתם, אולם הנשארים וביחוד היונים, אשר החלו עוד הפעם להרים ראש, הכניעו לאט לאט את המושלים החדשים (התוגרמים), ובמשך העת התבוללו רבים מהיונים בין התוגרמים, ויחזיקו בדת האיסלאם, והם המה הטטרים היושבים כעת על ההרים אצל החפים הדרומים, 1) רק יושבי האי הרחוקים נשארו בדת הנוצרים וכמקדם עבדו את האדמה, ויטעו בה כל עץ עושה פרי, והטבע הנדיב פתח להם את אוצרו הטוב, ויעניק להם ברכה עד בלי די, ויחיו חיים מאשרים ימים רבים, ואיש לא נגע בהם לרעה.

מן העת ההיא נפלה השכלת האירופים בקרים, ועמה גם הערים והמצודות אשר לא נשארו מהן רק חרבות עיי מפלה, אשר עקבותיהן נכרו עוד גם היום, רק

קאפפא

1) עס איז וואונדערבאר וויא ניט אזוי גיך בייט איבער אפאלק זיין גישטאלט פון פנים די געשלידער פון זיין קערפער ווען ער האט זיך שוין אפילו (אסימילירט) אויסגעמישט מיט אנ'אנדער פאלק, דיא טאטארים וואס זענען אויף די דרום ברעגין זענען זייערע פנימער שעהן און ווייס אזוי וויא אלע אייראפישע מענשען, אין דער זעלביגער צייט וואס דיא אלע טאטארין פון טאוריער סטעפעס זענען מיט שווארצע פנימר, מיט 1 רגע; דער קענט מען אז זיי זענען ניט פון איינע גידערים ארויס:

1) ונפלא מאד, כי לא במהרה ימיר גוי את תואר פניו וכל יצורי גוו, אף כי יתבולל בעם אחר, הטאטרים על הערבה הטוירית, חשך משחור תארם, וכרגע יבין הרואה במעוף עין הראשון כי לא מחלצי עם אחד יצאו.

קאפפא נשארה בעצם תקפה בידי התוגרמים והמה התאמצו בכל עז לפארה ולהגדילה, ויקראו את שמה סטאמבול הקטנה, יתר הלקי האי נכו שנת מות בעת ההוא. ורק הערבה הטוירית המה לעיתים לא רחוקות מהמון צבאות התוגרמים בהחלצם למלחמה, ללכוד את כפרי הנוצרים שנואי נפשם, להביאם שבי ולעבוד בהם עבודת פרך, או למכרם ממכרת עבד בחוצות סטאמבול, הגדולה והקטנה:

אולם לא לעולם חוסן עריצים! ולא לנצח ממשלת זדים, לכל תכלה קץ! גם קץ הטטרים בא בא; בא הקץ לעריצותם ולממשלתם גם יחד, ומגערת אל נערץ „יהי אור" חתו גבורי קרים השובבים; ומרוח אפו נדעך נר הטטרים על אדמת חצי האי, והאדמה הברוכה הזאת אשר התגללה ככדור בידי עריצים שונים, בא תחת חסות מלכי רוסיא האדירים, ותחת רוח כהה לבשה מעטה תהלה, לשמחת לב כל יושבי איירופא.

בשנת 1783 פשטו גדודי רוסיא תחת פקודת פאטעמקין שר צבא ייעקאטערינא 2 מלכת רוסיא, על כל חצי האי קרים, ויכבשוה תחת ידם, והמלכה ההיא נתנה צו להודיע לכל מלכי איירופא, כי אין כל חלק ונחלה להטטארים ולמלכם האחרון „שאגין־גיריי־חאן" על אדמת קרים, ועוד בשנה ההיא, בעשירי לירח יוני אחדה את קרים לממלכת רוסיא.

המנצחת הגדולה הזאת, בקרה את חצי

קענטיג, נאָר קאפפא איז אַליין געבליבען אין איר זעלבען שטאַרקייט אין האַנד פון די תוגרמים, און זיי האָבען געשטאַרקט מיט אַלע קרעפטין צו באַשעהנען און פאַר־גרעסערען זי, און האָבען זי אַ נאָמען גיגעבען קליין סטאמבול.

דו איבעריגע טהיילען פון דעם אינזעל האָבען איין געשלאָפען אַ טויט־שלאָף אין יענער צייט, נאָר די טוירער סטעפּעס האָבען צייטענווייס געברומט, פון די פיעל טערקישע מיליטער, וואָס האָבען זיך געגרייט צו מלחמה, איין צו נעמען די קריסטליכע דערפער, זייערע גרויסע שונאים, צו נעמען זיי געפאַנגען, און צו אַרבייטען מיט זיי אַלע שווערע אַרבייט, אָדער פאַרקויפען זיי פאַר קנעכט, אין די גאַסען פון סטאַמבול, אָבער ניט אויף אייביג איז די שטאַרקייט צו די מערדערס, און ניט אייביג געוועלטי־גען דיא שלעכטע, אויף יעדער זאַך קומט אַנ־ענדע! אויך די ענדע פון די טאטארין איז געקומען אַ סוף צו זייער ממשלה מיט זייערע עריצה צו זאַממען, און פון דאָס געשריי פון דעם גרויסען שטאַרקען גאָט; וואָס ער האָט געזאָגט „יהי אור" עס זאָל ווערען ליכטיג! זענען פאַרציטערט געוואָרען די ווילדע העלדען פון קרים; און פון גאָט'ס גייסט איז אויסגעלאָשען געוואָרען די טאָטערישע ליכט, אויף דער ערד פון האַלבען אינזעל, און די געבענשטע ערד וואָס האָט זיך געקויקעלט אין די הענד פון בייזע שלעכטע מענשען; איז געקומען אונטער די שוץ פון די רוסישע שטאַרקע מלכים, און אָנשטאָט אַ דונקעלען גייסט, האָט זי אָנגעטוהן אַ ווייסען, אַ ליכטיגען; מאַנטולגייסט, צו די פרייד פון אַלע הערצער די איינוואָהנער פון איראָפּא.

אין יאָהר 1783, האָבען זיך פאַרשפרייט די רוסישע מיליטער אונטער דער באַפעל פון פאַטעמקין; דער גענעראַל פון יעקאַטערינע דו 2 טע, קעניגען פון רוסלאַנד, אָפ'ן גאַנצען האַלבען אינזעל קרים, און האָבען זי איינגענומען אונטער זייערע הענדט, און די דאָזיגע מלכה; האָט גיגעבען אַ באַפעל (צו מודיע זיין) געבין צווישען אַלע איראָפּיעשע מלכים, אַז דו טאטארין מיט זייער לעצטען מלך „שאגין — גורייחאן" האָבען קיין שום חלק ניט אויף קרימער ערד; און נאָך אין דעם זעלבען יאָהר, 10 טאָג אין חודש יוני; האָט זי פאַראייניגט קרים צו רוסישע מלוכה.

אָט די גרויסע איינגעמערין יעקאַטערינע, האָט באַזוכט דעם האַלבען אָסטר... אין יאָהר

יאהר 1787, און עס איז איר זייער געפעלין געווארען און געחלמ'ט זיסע חלומות, צו מאכען דעם אינזעל פאר א געלויבטע מדינה אין דער וועלט. דאס ערשטע ארבייט אירע איז געוועזען צו גרונדען סעוואסטאפאל; אויף דעם ארט וואו עס איז פארצייטען געשטאנען דער דארף „אקטיאר", און גאר אין א קליינע צייט איז די שטאט געבויעט געווארען, און האט אויפגעבליט ווי א שיינער וויינבוים, און צו זאממען מיט איר דער פלאט פון שווארצען ים, ביז וואנען זי איז געווארען די שטארקסטע פעסטונגס שטאדט אין גאנץ רוסלאנד, אבער צו די הארץ שמערצען פון אירע ליעבהאבער, און צו די וואס האבען פארשטאנען איר שאצונג, האט זי ניט אוספיעט אוים ציען אלע אירע הארץ־געדאנקען, וועגען דעם גליק פון קרים, ווארום דער וויל האט זי דער טויט דער שראקען, און קרימער ערד איז נאך א מאהל שטארק איינגעשלאפען, נאהר סעוואסטאפאל, און נאהר די שיינע נאטור וואס עקסעסטירט אין קרים, האט ניט אראבגענומען די אויגען פון דער דאזיגע געבענשטע ערד, און זי האט גיגעבען איר פרוכט צו דער צייט, און זייער פיעל שפייז, און צווישען פארכטיגע שטיינער, אויף די הויכע בערג, וואס מ'זעהט דארט ניט א טריט ערד, נאר שטיין, דארטין טראגען די הענגעל וויינטרויבען, לויביגע פרוכט, מיט גרויסקייט, און שענקייט, א פרייד פאר גאט און מענשען.

אין יענער צייט זענען צו לאפען פיל פון דער טאטארין פאלק קיין (תוגרמה) טערקאי, דאס לאנד וואס טראגט זייער תורה, און זייער (אמונה) גלויבען, ווארום זייערע אויגען האבען דאס גאר ניט געקענט זעהן, ווי רוסישע קריסטען זייערע עכטע שונאים, זענען איבער זייא געווארען הארין, אויך די גריכישע דערפער זענען געבליבען וויסט, ווארום די רוסישע האבען זיי אריבערגעפיהרט אויף די ברעגין פון אזאווער ים, און זיי וואוינען דארט ביז היינטיגען טאג.

דער פירשט „ווארענצאוו", פון דעם טאג וואס ער איז אויפגענומען געווארען פאר א גענעראל גובענאטער, אויף די ערטער פון נייע רוסלאנד, האט ער געזוכט מיט אלע קרעפטען אויפצוועקען קרים פון שטארקען שלאף, באזונדערס האט ער אנגעהויבען אריין לאזען א נייעם גייסט לעבען אויף די דרום ברעגען, אין זיין צייט האבען אויפגעבליהט וויינבוימער גאהר אהן א צאל, אויף אלע עק'ן קרים, און פארגעניגענדיגע פאלאצען

חצי האי הזה בשנת 1787, וימצא חן בעיניה עד מאד, ותחלום חלומות נעימים, לעשות את האי תהלה בארץ, ותהי ראשית מעשיה, ליסד את סעוואסטאפאל, על המקום אשר עמד לפנים הכפר „אקטיאר", ובימים לא כבירים, נבנתה העיר ותפרח כגפן, ועמה גם צי ים השחור (צערנאמארסקי פלאט), עד אשר נהייתה לגברת ערי המבצר בכל ארצות רוסיא, אולם לדאבון לב אוהביה ויודעי ערכה, לא הספיקה להוציא את כל מזמות לבבה לטובת קרים לאור, כי בין כה וכה הבהילה המות; ואדמת קרים נמה שנתה שנת תרדמה עזה, מלבד סעוואסטאפאל, ורק התולדה היפהפיה, לא גרעה את עיניה מעל האדמה הברוכה הזאת, ותתן את פריה בעתו, ואוכל למכביר, ובין סלעי מגור על ראשי ההרים, אשר לא נראה שמה אף שעל עפר, נשאו אשכלות הגפן פרי הלולים; לגאון ולתפארת, המשמחים אלהים ואנשים.

בעת ההוא, נסע עם רב מהטטארים לתוגרמה, הרת דתם ואמונתם, יען עיניהם נמקו בחוריהן, לראות רוסים נוצרים שנאי נפשם אלופים לראשם, גם כפרי היונים נשארו שוממים, כי העבירום הרוסים על חפי ים האזווי והם גרים שם עד היום הזה.

הנסיך וואראנצאוו למיום הפקד לגענעראל גובערנאטאר על מחוזות רוסיא החדשה, חתר בכל מאמצי כחו, לעורר את קרים מתרדמתו, וביחוד, החל להפיח רוח חיים חדשים על החפים הדרומים, בימיו הפריחו עצי הגפן במספר רב מאד, על כל

אפסי

אפסי האי, והיכלי ענג למשכן בני אדם, בכל זאת לא עצר הנסיך הזה כח, להחיות את האי כלו, ולהעירו משנתו אשר ישן מאת בשנים, לאור באור החיים, קרן המסחר לא הרים, הדרכים והמסלות לא תקן, ורק בעד זאת לו נאוה תהלה יען הוא היה הראשון אשר נטע קו לאשר קרים,

המלחמה הנוראה אשר לחמו מלכי הברית בקרים בשנת 56 55 — 1854 החרידה את האי יושביו, וכתום המלחמה אחרי הרג רב, עזבו כמעט כל הטטארים יושבי ההרים והחפים הדרומים את קרים, וינוסו על נפשם לתוגרמה; ובעזבם את האי, אבדה אדמת קרים אבדה גדולה, ידים חרוצות אשר עבדו את האדמה בעמל כפים, ותהי אדמת קרים לשמה, ויאלטא עטרת תפארתה לשאיה, וכן היה האי שמם כמדבר עד אשר בא הליוואדיע תחת יד הקיסרית, ולמן העת אשר פקד הקיסר את השר קוצעבו לגענעראל גובערנאטאר על מחוזות רוסיא החדשה ובעסראביע, החלה תקופה חדשה בחיי

האי קרים, ויחי מעפר שוממותיו, לאור באור החיים כיום הזה.

תולדות הכוזרים

קאפיטל א

מי הם הכוזרים? ומאיזה עם יצאו?

על דבר מקור הכוזרים 1) נפלגו הסופרים בדעותיהם, אחדים אומרים שהמה ממעי

פאלאצין פאר מענשען וואוינונג, דאך האט דער פירשט ניט געהאט אזוי פיעל מעגליכ־קייט, צו אויפלעבען דעם גאנצען האלב אינזעל, און פון זיין הונדערטער יאהרען שלאף אויפצוועקין, צו אליכטיגען לעבין, די שטראלען פון האנדעל איז ניט אויפגעהויבען געווארען, די פארלאזטע וועגין זענען ניט צו רעכט געווארען מ'זאל קענען פארען, נאר דערפאר אליין קומט אים אשיינעם דאנק, ער איז געוועזן דער ערשטער פלאנצער פון גליק פאר דער לאנד קרים.

די גרויסע מלחמה פון די בונד־מלכים אין קרים, אין יאהר 56־55־1854, האט חרב געמאכט דעם אינזעל מיט זיינע איינוואוינער, און נאך דער מלחמה, נאך דער גרויסע הריגה האבען פאר לאזען כמעט אלע טאטארין דיא בערג איינוואינער, און פון די דרום ברעגין דאס לאנד קרים, און זענען אנטלאפען קיין טערקיי, און מיט פארלאזען דעם אינזעל, האט דאס לאנד אנגעווירען געשיקטע ארבייט הענד, וואס זיי האבען בעארבייט די ערד מיט זייער מיע, און די ערד איז געווארען וויסט, די שטאדט יאלטא; די שיינע קרוין פון קרים פארוויסט! און אזוי איז געוועזן דער אינזעל וויסט ווי א מדבר, ביז ליוואדע איז געקומען אונטער דער קייזערונס האנד, און פון יענער צייט אהן וואס דער קיסר האט איינגענומען דעם גענעראל „קאצעבו" פאר א גענעראל גובענאטער איבער נייע רוסלאנד; און בעסראביע; האט זיך אנ־געהויבען אנייע תקופה אין דעם לעבען פון אינזעל קרים, פון פינצטערע פארוויסטונג צו א ליכטיגען לעבין, וואס אטאג אללם ליכטיגער און ליבטינער.

קאפיטל א

תולדות הכוזרים. די שטאמונג פון דו כוזרים

פון וואנען; און פון וועמען קומען ארויס דוא כוזרים, 1) צו טהיילען זיך די שרייבער

1) [על דבר הקריאה הנכונה משם כוזר בבובים אנחנו; הסופרים הערבי'ים קורים חזר, והסופר

1) [וועגען דיא ריכטיקייט פון דעם נאמען כוזר, זענען מיר אין צווייפעל (מסופק), דיא ערבי'שע שרייבער

שרייבער מיט זייערע מיינונגען נאר נאכ'ן
בריף פון יוסף דער מלך פון די כוזרים,
צום איספאנישען יודעשין מיניסטער, ר'
חסדאי אבן שפורט; קומען זיי ארויס פון
תוגרמה'ס קינדער, און אזוי שרייבט ער,
מיר ווייסען אז מיר זענען פון יפת'ס קינדער
פון תוגרמה'ס קינדער 1) און מיר געפונען
אין אונזערע עלטערענס יחס בריעף אז
תוגרמה האט געהאט 10 קינדער אזוי איז
זייערע נעמען; דער ערשטער אגיור 2) תירוש
אוור 3), אויגין, ביזל, תרנא, כזר, זנור,
בלגור

ממעי יהודה יצאו, מבני הגולה, אשר
התאחזו בחצי האי קרים, אחרי אשר נגדע
קרן ישראל בארץ אבותם, וע"פ יד עושה
פלא, התאחדו לעם ויכוננו ממלכה, ממערב
ים הכספי, עד ים השחור, אולם לפי דברי
מכתב יוסף מלך הכוזרים, להנשיא חסדאי
אבן שפורט, יתיחשו לתולדות בני תוגרמה,
וז"ל, דע כי אנחנו מבני יפת; מבני תוגרמה
בנו, 1) ומצאנו בספר יחוסים של אבותינו
שהיה לתוגרמה עשרה בנים, ואלה שמותם
הראשון „אגיור" 2) „תירוש" „אוור" 3) „אויגין"
ביזל

שרייבער רופען זיי חזר, און דער גרויסער רוסישער
שרייבער „נעסטאר"; רופט אן כזרי, און די יודען
כזר; אדער כוזר, דיא גריכען און די רוימער,
רופען אהן אלקתיר, וועגין די אונטערשיעד פון
דעם נאמען חזר, אדער כזר, געפינט מען ניט,
נאר אויף ערביש איז דאס נאמען חזר, אבעוויי
אויף שטארקען קערפער, און אזוי אויך דאס ווארט
כזר, ווייזט אויף א שטארקע הארץ (מוטהיג), אפטער
ווייזט דאס אויף ווילדקייט, די צווייגען פון דעם
ווארצעל נאמען אויף יודיש, ווייזט אויף אכזריות.
(טוראנסטווא), ווייל אין אנפאנג זענען זיי גיוועזען
א ווילד פאלק, מיט שטארקע הערצער, האט מען
זיי אזוי גערופען, און מיר געפונען צווישען די
פערסישע מלכים; א נאמען נאהנט צום ווארט כוזר,
דאס איז דער מלך כסרי; אדער חסרי; ווערט דערמאנט
ווייטער פון דעם רייזענדער אלדד הדני (פון שבט
דן) שרייבט אין זיין ספר, און רעכונט אז די כוזרים
קומען ארוים פון די „עשרת השבטים" די 10 שבטים,
וואס שלמנסר, האט זיי פאר טריבען, נאך איידער
דער ערשטער בית המקדש איז חרוב געווארען,
(אזויא זאגט ער) „דער שבט שמעון, און אהאלבער
שבט מנשה, זענען אין כוזר-לאנד, און זיי זענען
אחן. אבעוואוסטען צאהל, און זיי נעמען (מס)
(שטייער) פון 25 מלוכות, די ישמעאלים צאהלען
זיי אויך מס, [זיינע ווערטער אין ספר ארויסגאנג
אין קושטינדא 1516 יאהר].

והסופר הגדול להרוסים „נעסטאר" כזרי; והעברים
כזר, או כוזר, ובפי היונים והרומאים קתיר,
אמלקתיר; אודות חקר שם חזר, או כזר; לא נמצא
מאומה, אמנם בערבי הוראת שם הזר הוא חזק־הגוף
(שטארק) וכן כזר בהשפה ההוא, הוראתו גבורה
(טאפפער); אמוץ הלב (מוטהיג), ולפעמים הוראתו
פרא (ווילד) והסתעפות השרש הזה בעברית בשם
אכזרי; ומפני שהיו מראשיתם עם פראי ואמיץ
לב בגבורים, נקראו כן, — ומצאנו במלכי פרס שם
קרוב לכוזר, והוא מלך כסרי; או חסרי; הנזכר
להלאה, והנוסע אלדד הדני, יחשוב את הכוזרים
מצאצאי עשרת השבטים וז"ל, ושבט שמעון וחצי
שבט מנשה, בארץ כוזרים, והם עד אין חקר והם
ישאו מס מעשרים וחמשה מלכיות, ומצד הישמעאלים
פורעים להם מס, עכ"ל הוצאות קושטינדא, 1516].

1) [לפי הכתוב בתורתנו (בר"י) היה תוגרמה
בן גמר; וגמר בן יפת; ולפי זה, תוגרמה בן בנו
של יפת, ואולי כן כונת המכתב, כי בני בנים
קרוים בנים],

2) [לפי סופרי דברי הימים האמיתים, עם
הכוזר המה מקורבים עם האונגארין, אשר נקראו
מלפנים אוגר, ואולי זה אגיור אחי כוזר, לפי
ספרי יחושי עם הכוזרים].

3) [הכוזרים מקורבים עם השבט אוור,
ובלי ספק להעם הזה כוון המכתב].

בין

1) [ווערליג עס איז געשריבען אין דער תורה (בראשית) איז תוגרמה דער זון פון גמר, און
גמר איז פון יפת, קומט אויס אז תוגרמה איז אן אייניקעל פון יפת, פיללייכט איז דאס די מיינונג
פון דער בריף וואריום קינדס קינדער ווערין אויך אנגערופען קינדער].

2) [נאך די ריכטיגע היסטאריע שרייבער, איז דאס כוזרישע פאלק נאהנטע פריינד מיט דיא
אונגארען, וואס פארצייטען פלעגט מען זיי רופען אונער, פיללייכט איז דאס אגיור כוזר'ס ברודער
נאך די יחס בריף פון כוזרישען פאלק).

3) די כוזרים זענען נאהנטער מיט דעם שבט אוור, עס איז אן צווייפלען (ספק) אז צו דעם
פאלק האט געמיינט דער בריף].

כוזרישע

„ביזל" „תרנא" „כזר" „זנור" „בלגור" סאויר 1) עכ"ל, ולפי זה מתחלה עובדי עבודת האלילים היו אבותיהם כאשר יספר המלך במרוצות מכתבו, וכן מסכימים הסופרים המפורסמים, אך בזה נפרדה דעת הסופרים מספרי יחוסי הכוזרים, שלפי הקירותיהם המה יוצאי ירך שבט הפינען לא מבני תוגרמה.

בלגור; סאויר, 1) אין אָנפֿאַנג זענען זייערע עלטערין גיווען געצענדינער, ווי דער מלך דער צייֶלט אין זיין בריעף, און אַזוי שטימען צו אַלע באַוואוסטע שרייבער. נאָר זיי אונטערשיידען זיך און דאָס כוזרישע יחס, נאָך זייער חקירה זענען זיי א שבט פֿון די פינען און ניט פֿון תוגרמה'ס קינדער.

קאפיטל ב

קירותיהם, אמונתם, ודרכי חייהם, טרם נכנסו תחת כנפי השכינה.

קאפיטל ב

זייערע טרעפֿונג, זייער אמונה, זייער לעבינס=פֿירונג אײדער זיי זענען אַריין אונטער דיא פֿליגעל שכינה, ד"ה רײנע גאָטהייט.

הכוזרים המה נצר מגזע עם הפיננים 2) ומקורבים

די כוזרים זענען אַ שפּראָצונג פֿון דעם וואָרצעל דאָס פינעשע פֿאָלק, 2) און זענען נאָהנט צו די בולגאַרישע פֿאַמיליע און

---

1) [בין שבטי הפינען הרבים אשר הכוזרים מתיחשים לתולדותם יש שבט אחד אשר יכונה סויריאן, ואולי הוא סאויר].

2) [הפיננעם המה השבט הראשי מכל משפחות עמי איירופא הצפונית, וכלם ממקור הפינים יצאו, משכנם מראש ימי קדם על נהר וואלגא, וישתרע עד הים הכספי, העם חזה, קדמון הוא מאד, וגם הסופר טאציטוס, מזכירם בשם הפינים, ועפ"ר רוב ישבו מראש ימי עולם, ביערים ואגמת — בצה, לכן כנו את עצמם בשם יושבי טיט ורפש (מאראסטבענאנער), וחית ידם מצאו מציד תיתו טרף ודגים, שבט הפינים, אף כי המה מפוזרים ומפורדים כהיום בכל קצוי ארץ, בכ"ז דומים הם במקורם ותכונת גוום, וכל רואיהם יכירום כי המה צאצאי הפיננים, כי רוח חיי לאומם חיי בקרבם, עוד בימים ראשונים, כאשר היו נוסעי בעדר (גאמאדען) היו לשלל לשכניהם, עד שנת הארבע עשרה למספר הנוצרים עבדו אלילים, וכעת החלק היותר גדול מארצם לערך שנים עשר שבטים, תחת ממשלת רוסיא, ועד היום יקרא ארץ פיננים בשפתם „סאמענסארי" והעתקתו ארץ כבול, ואיים, ומאלה יצאו עם הכוזרים].
ההונים

1) צווישען דיא פיעל פינעשע שבטים וועלכע דוא כוזרים רעכענען זיך צו דער ראסע, (תולדה) איז פאַראַן 1 שבט וואָס רופט זיך סוויריאן פיללייכט איז דאָס סאויר].

2) דיא פינען זענען דער ערשטער שבט פֿון אַלע פֿאַמיליען אייראָפּיעשע פעלקער פֿון צפֿון לאַנד, און אַלע זענען פֿון פינישען קוואַל אַרויס געגאַנגען, זייער וואָהנונג פֿון די ערשטע אַמאָהליגע צייטען איז ביי דער טייך וואָלגא, און האָבען זיך פאַרשפרייט ביז'ן כספי'סקין ים, אָט דער פֿאָלק איז זייער אַנ'אַלט פאַרצייטינגע פֿאָלק, אויך דער שרייבער טאציטוס דער מאָנט זיי מיט'ן נאָמען פינים, מעהרסטע טייל פֿון זיי זענען אַ מאָהל גיזעסען אין די וועלדער, און לעבען דוא בלאָטעס (קאמים), דער פאַר האָבען זיי זיך אַליין גערופען בלאָטע און ליים זיצער, (מאַראסטבענאַנער), זייער לעבענסמיטעל האָבען זיי געפֿונען פֿון וואַלד חיות, און פיש פֿאַנגען, די פינעשע שבטים האָטש זיי זענען היינט פאַרשפרייט אין אַלע עקין וועלט דאָך זענען זיי אַלע גלייך אין נאַטור, אין קערפּער, און ווער עס זעהט זיי דערקענט זיי אַז דאָס זענען די פינעשע ראָסע, (תולדה) וואַרום דער נאַציאָנאַלער גייסט לעבט אין זיי.

נאָך אין די אַ מאָהליגע צייטען אַז זיי זענען נאָך גיוועזען הורדעס רייזער (נאמאדען) זענען זיי באַרויבט געוואָהרען פֿון זייערע שכנים, ביז'ן 14 טען יאָהר הונדערט פֿון קריסטליכען צאָהל האָבען זיי נאָך געדינט דוא געצענבילדער, און יעצט דער גרעסטער חלק פֿון זייער לאַנד אַנ'ערך 12 שבטים זענען אונטער רוסישע ממשלה, און ביז היינט רופט זיך דאָס פינעשע לאַנד אויף זייער שפראַך „סאמענסאַרי" דאָס איבערזעצן דער פֿון איז טרוקענע אינזלען-לאַנד, און פֿון די דאָזיגע זענען אַרויס דאָס כוזרישע פֿאָלק].

און צו די אוורים און אונגרים — נאָך דאָס אָבגעשניטענע מלוכה דאָס פֿאָלק הונים 1) האָבען זיי פֿאַרנומען דאָס לאַנד וואָס שיידעט אָב די גרענעץ צווישען אַזייא און אייראָפּא און האָבען באַשטימט זייער מלוכה ביי נעבין טייך וואָלגא 2) ניט וויט פֿון אכט־אַבאַן נעבין כספּוסק'ן ים און אויף זייער נאָמען רופען די פּרסיאַנער און דיא ערב'ר ים כוזר, היינט זיצען דאָרט קאַלמוקים, אויך זיי רופען דאָס לאַנד נעבען כספּוסק'ן ברעג כאדשאר אָפּ'ן נאָמען כוזרים, דער נאָך איז פֿאַר ברייטערט און פֿאַר רינגעלט געוואָרען די גרענעץ פֿון זייער מלוכה ביז'ן שוואַרצען ים און אויס געשפּרייט דורך קיוב צום טייך „אקא" 3) און פֿון דער 2 טער זייט האָבען זיי פֿאַר נומען קו־קז'ר בערג, און זענען געקומען קיין אַרמוניא, און האָבען פֿאַר נומען דאָס האַלב אינזעל (אָסטראָוו) קרים, און נאָך אין 13 טען יאָהר הונדערט נאָך קריסטוס האָט דאָס דרום טהייל פֿון דעם אָסטראָוו געהייסען מיט'ן. נאָמען כוזריה, זייער קעניגליכע שטאָדט איז פֿריער געוועזען באָלגאר, און נאָך פֿיל מיינונגען איז דאָס די שטאָט אַסטראַכאַן. זייערע מלכים האָבען געהייסען אין טיטול, „חאגאן" אָדער „חאקאן" נאָהנט צום וואָרט חכם —, און אַ קורצע צייט האָבען זיי זיך געשטאַרקט אויף זייערע שכנים מיט אַ גאָטליכע שרעק אויף אַלע פֿעלקער וואָס זענען געזעסען אַרום זיי,

ווארום

ומקורבים בקרבת משפחה להבולגרים, אוורים, והאונגרים, ואחרי אשר נגדעה ממלכת ההונים, 1) התאחזו בחבל הארץ המפריד בין גבול אזיא ואיירופא, ויכוננו ממלכתם על פי נהר וואלגא, 2) לא רחוקה „מאסטראכאן" היושבת על ים הכספי ועל שמם נקרא הים הזה בפי הפרסיים והערביים ים הכוזרי, וכהיום יושבים שמה הקאלמוקקים, וגם בפיהם יקרא נוף ארץ על חוף ים הכספי „כאדשאר" ע"ש הכוזרים, אחרי כן נסב ותאר גבול ממלכתם עד הים השחור, והשתרע דרך קיוב להנהר „אקא" 3) ומעבר השני ירשו את הררי קו־קז, ויבאו לארמוניא, ויאחזו בחצי האי קרים, אשר עוד בשנת המאה הי"ג נקרא החלק הדרומי מהאי הזה בשם כוזריה, עוד ממלכתם היתה מקדם באלאגאר, ולפי רבים הוא העיר הנקרא כיום אסטראכאן, מושליהם נקראו חאגאן; או חאקאן; ואולי קרוב לשם חכם, לא ארכו הימים ותעז ידם על שכניהם ויהי' לחרדת אלהים; להעמים היושבים סביבותם,

כי

---

1) דוא הונים קומען אַרויס פֿון דיא פֿינים זייער וואָהנונג איז געוועזען אין צפֿון אַזייא ביי דער גרענעץ חינא, (כתי) אַ שטאַרקע פֿאָלק צערעדע רייזענדער, די חינעזער האָבען זיך פֿאַר זיי געשראָקען ביז אין יאָהר 209 פֿאַר קריסטוס האָבען די חינעזער געבויעט אַ פֿעסטען און אַ הויכען מויער אַרום זייער לאַנד וועלכע עס איז בעוואוסט ביז היינט.

2) דאָס איז דער געוויסער טייך וואָס גיסט אין 8 רוסישע גובערניעס, זיין לענג איז 4 טויזענד וויאָרסט, אין אים גיסען זיך אַריין פֿיל גרויסע און קליינע טייכען, אויך דער אויסגוס פֿון דעם גרויסען טייך „אקא" פֿאַלט און איהם אַריין, די אַמאָהליגע פֿעלקער איהם רופען „רא" און די כוזרים פֿלעגען רופען „אוטיל" אָדער „אטעל"].

3) ער גיסט זיך אויך אין 8 רוסישע גובערניעס, זיין לענג איז 1400 וויאָרסט, און פֿיל אויסגיסען און טייכען פֿאַלען אין איהם אַריין].

1) [ההונים המה יוצאי ירך הפינים, ומשכנם היו באזיה הצפונית לגבול ארץ סינים (חינא), עם עז ונוסעי בעדר הסינים פחדו ורהו כמו, עד שבשנת 209 קודם המספר הנהוג, בנו יושבי ארץ סינים את החומה הבצורה והגבוהה סביב לארצם, הנודעה עד היום].

2) הוא הנהר הידועה היום המשתפך בשמנה פלכים (גובערניעס) בארצנו ארץ רוסיא, וארכו ארבעת אלפים מיל, ומשתפכים אל תוכו נהרים ונחלים רבים, גם אשד הנהר הגדול „אקא" נופל אל קרבו, ובפי הקדמונים נקרא „רא", ובפי הכוזרים „איטיל" או „אטעל"].

3) [הוא ישתפך ג"כ בשמונה פלכים (גובערניעס) בארץ רוסיא, וארכו 1400 מיל, ואשדות נהרות ונחלים רבים אל תוכו].

הוראה

דאס

כי מושליהם כאריות גברו ; והוליכו את צבאותיהם הפראים והגבורים אוהבי לחם מחיל אל חיל, וההצלחה עמדה לימינם, הפרסים אשר ישבו על גבולם, ראו את גבורת הכוזרים, וייראו מאד ; לבל יהרסו לעלות בארצם, והמלך הפרסי כסרו ; בנה חומה בצורה וגבוהה על גבול ארצו, אשר חסמה את המעבר בין הררי קו־קז והים מפני פחד הכוזרים ומהדר גאונם ועוזם, והרואה חרבות החומה ההיא אשר נשארו עד היום הזה, עומד מרעיד ומשתאה על גדלן וחזקתן, וישתומם על המלאכה הנוראה הזאת, אבל גם שער השערים הזה לא עצר כח לחסום הדרך מפני הגבורים עם הכוזרי, כי אחרי אשר ירדה מלוכת פרס פלאים, עלו על הררי קו־קז, ויירשו ארצות רבות, גם קסרי ביזאנץ רעדה אחזתם מפני תנופת יד הכוזרים, ויחנפו אותם, ויכפרו פניהם במנחה ומס, לבל יבאו לרשת עיר ממלכתם קושטינדא, גם הקיובים, אשר ישבו על נהר דניעפער, הביא להם מנחה מדי שנה בשנה, חרב ואדרת שער, מכל ארובת־עשן (רויכפאנג), והבולגרים ועמים אחרים, היו סרים למשמעת הכוזרים, ועם שבטי הערביאים אשר היו שכניהם לחמו מלחמת תנופה. —

קאפיטל ג

אמונת הכוזרים

אמונת עם הכוזרים היתה בעת הזאת, עבודת

וואָרום זייערע מושלים זענען געוועזן שטאַרק ווי די לייבען, און האָבען געפירט זייער ווילדע און שטאַרקע מיליטער ליעב האָבער פון מלחמה, אַלס מיט גרויס קראַפט, דאָס גליק איז זיי געשטאַנען צו דער רעכטער האַנד, די פּערסיאַנער וועלכע זענען געזעסען אויף זייער גרענעץ, האָבען געזעהן די גבורות פון די כוזרים, און האָבען זייער מורא געהאַט זיי זאָלען ניט אַריינגייען אין זייער לאַנד, האָט דער פרסי׳שער מלכות געבויעט אַפּעסטען און אַ הויכען מויער אויף דער גרענעץ פון זיין לאַנד. וועלכע האָט פאַרשלאָסען דאָס איבערגיין צווישען קו־קזר בערג און דער ים, אַלס צו ליב שרעק פאַר די כוזרים און זייער מאַכט, אַפילו הייַנט ווער עס זעהט די חורבות פון דעם מויער וועלכעס עס איז נאָך פאַרליבען, בלייבט שטעהן דערשראָקען, און פאַר וואונדערט, אויף דאָס גרויסקייט, און שטאַרקייט, און ס׳באַוואונדערט די גרויסע אַרבייט וואָס דאָרט ליגט! דאָך דאָס גרויסע טויער איבער אַלע טירען, האָט ניט אויס־געהאַלטען קיין כח צו פאַר שליסען דעם וועג פאַר די כוזרישע העלדין, וואָרום נאָכ׳ן וואונדערליכען ערנידערען דאָס פרסי׳שע מלוכה, זענען די כוזרים אַרויף אויף די קו־קזר בערג, און האָבען גירשנט פיעל לענדער, אויך דוא קסרים פון ביזאַנץ (קאָנסטאַנטינאָפּאָל) זענען פאַר ציטערט געוואָרען פאַר די אויפגעהויבענע כוזרישע האַנד, און האָבען געלייקנט צו זיי — דאָס הייסט פאַר שטעלט זייער שנאה — און האָבען זיי איבערגיבעטין מיט (מתנות), געשאַנק, און געצאָלט מס, זיי זאָלען ניט קומען ירשונען זייער מלוכה שטאָט (קאָנסטאַנטינאָפּאָל) קושטינדא אויך די קיוב׳ער מושלים וועלכע זענען געזעסען נעבין טייך דניעפּער, האָבען זיי געבראַכט יעהרליכע מתנות, אַ שווערד, און אַ וואָלענע קלייד, פון יעדער אַרבייט הויז (פאַבריק), אויך די בולגרים און אַנדערע פעלקער זענען געוועזן אין דער השגחה און שמירה פון די כוזרים, און מיט די ערבי׳שע פעלקער האָבען זיי שטענדיג געהאַלטען אין אַ אויפגעהויבענע מלחמה.

קאפיטל ג

דאָס כוזרישע גלויבען

דאָס כוזרישע גלויבען אין יענער צייט איז געווען (הײדענטהום) געצענדינער, ווי אַללע

אַלֶע זײַערֶע אַרומֶעגֶע שכנים וואָס זעֶנֶען געֶגאַנגעֶן נאָך נאַרישקײַט, און זעֶנעֶן פאַר נאַרישטגעוואָרעֶן, זײַערֶע מושלים די חאקאנים האָבעֶן זײַ שטאַרק פאַר הײַליגט און האָבעֶן זײַ גיגעֶבעֶן געֶטלײַכעֶן כבוד, אַזוי ווי די טופיטנים האָבעֶן פאַר הײַליגט דעֶם דאַליא לאמא, 1) דאָס איז דעֶר עֶלסטעֶר כהן (כהן גדול) זאָגעֶנדיג אַז עֶר איז העֶכעֶר פון אַלֶע שטאָרבלײַכֶע מעֶנשיֶן, אַזוי האָבעֶן די כוזרים פאַרשפרײַט פיל לויבונג צו זײַערֶע מושלים, און האָבעֶן זײַ נערעֶכעֶנט אַלס גאָט! זײַערֶע רײַד האָבעֶן זײַ ניט משנה גיוועֶן, דאָס אַרויסגאַנג פון זײַערֶע ליפעֶן האָבעֶן זײַ ניט פאַר שוועֶכט, ווען דעֶר חאקאן האָט אײינעֶם ג'משפט טויט-שטראָף איז עֶר מיט אַשווײַגעֶנדיגעֶ נשמה אַוועֶק אַהײַם און מיט'ן אײיגעֶן האַנד פאַר צוקט די נשמה, געֶמאַכט זיך אַטויט, און עֶס זאָל ניכט פאַר שוועֶכט וועֶרין דעֶם חאקאנ'ס נשמה מיט מדינה ענינים, איז אופגענומען

עבודת האלילים, (היידענטהום) ככל שכניהם הרבים אשר השתחוו למעשי ידיהם, וילכו אחרי ההבל ויהבלו, את מושליהם־הקאנים העריצו והקדישו מאד, ונתנו להם כבוד אלהים, כאשר העריצו הטיביטנים את הדאליא לאמא 1) הוא הכהן הראש באמרם כי נעלה הוא, מכל בני תמותה, כן פזרו הכוזרים המון תהלות למושליהם, ויחשבום לאלהים, אחרי דברם לא שנו, ומוצא שפתיהם לא חללו, כאשר חרץ החאקאן משפט מות לאיש הלך בנפש דומיה אל ביתו, וטרף את נפשו בכפו, — ולמען אשר לא יחולל נפש החאקאן בדברים וענינים מדיניים

---

1) דאָס ריכטיגעֶ מײַנונג פון דעֶם נאָמעֶן „דאליא-לאמא" (אינעֶרמעֶסליכעֶ זעֶלעֶן מוטעֶר) דאָס איז דעֶר נאָמעֶן וועֶלכעֶ די זיצעֶר פון טיבעֶט האָבעֶן געֶרופעֶן זײַעֶר עֶלסטעֶן-כהן וואָס בײַ אים אין האַנד איז גיוועֶזעֶן צו זאַמטעֶן דיא לאַנד און גײַסט ממשלה, דעֶר גרונד פון דעֶר אמונה פון דיא טיבעֶט אײינוואָהנעֶר איז געֶוועֶן אַז דיא געֶ-הויבעֶנעֶ גאָטהײַט, דאָס הײַסט אין זײַעֶר שפראַך פאָהיא זיצט בעֶהאַלטעֶן אין דעֶם כהן'ס קאָפ, נאָר עֶס איז צו זאַמטעֶן געֶצויגעֶן געֶוואָרעֶן דאָס הײַליגעֶ גאָטס עֶהרעֶ אין דעֶם מאַטריאַלנעֶם קעֶרפעֶר פון דאליא לאמא, און צו ליב דעֶם לעֶבט עֶר אײיביג, נאָהר אַז דעֶר גאָט פאָהיא וויל פאַר לאָזעֶן דעֶם קעֶרפעֶר (גוף) אין וועֶלכעֶן עֶר איז ביז הײַנט געֶזעֶסעֶן, דאַמאַלס טײַלט עֶר אָפ פון זײַן גײַסט אויף אַ מעֶנשעֶן וועֶלכעֶר אים געֶפעֶלט און קומט אַרײַן אין דעֶם אַנדעֶר'ן קעֶרפעֶר.

דאָס וואוינונג פון דעֶם עֶלסטעֶן כהן איז געֶוועֶן אין 2 פרײַעֶ הײַזעֶר נאָהט צו דעֶר מלוכה שטאָט „תאכסאי" דאָרט וואו עֶר האָט געֶוואוינט האָט קײַן פרוי ניט געֶטאָרט אַרײַן נעֶכטיגעֶן, זײַנעֶ גלויבעֶר זעֶנען געֶוועֶן גאָר אָהן אַ צאָל, וועֶלכעֶ פלעֶגין קלאַפעֶן זײַערֶע פיס פון ווײַטעֶ עֶרטעֶר צו אים בעֶנשעֶן זיך, עֶר האָט קײנעֶם קײַן שלום ניט גיגעֶבעֶן, און האָט באָהר ניט גיפרעֶגט, נאָר אַז עֶר האָט אַרויף גילעֶגט זײַן האַנד אויף דעֶם מעֶנשעֶנס קאָפ איז מיט דעֶם שוין פאַר געֶבעֶן געֶוואָרעֶן זײַנעֶ זונד, און איז געֶוואָרעֶן רײַן פון אַלֶע פאַרברעֶכעֶן. אָפטעֶר פלעֶגט עֶר מאַכעֶן קײַקעֶלאַך (פולועֶם) פון געֶהײַליגטעֶ ברויט-טײַג און זײַנעֶ גלויבעֶר פלעֶגין דאָס טראָגעֶן אָפ'ן האַלדז אַלס קמיע פאַר אַ סגולה, און ר"ש בלאָך וואָס שרײַבט און זײַן ספר „שבילי עולם" (אַזיא) בלאַט 110 אַז די פילולעֶם פלעֶגט מעֶן מאַכעֶן פון זײַנעֶ מיסט... איז ניט אמת וועֶדליג עֶס רײַדעֶן די שפעֶטעֶרדיגעֶ רײַזעֶנדעֶר].

10) [הוראה העצמית מהשם דאליא לאמא (אונערמעסליכע זעלען מוטער) הוא, וזה השם אשר נתנו יושבי טיבעט הוא, שהעצם הנשגב בלשונם פאהיא יושב בחדרי הכהן הראש, וצמצם את שכינת קדשו בגוית בן חומר דאליא לאמא, אשר ע"י זה יחיה לנצח, וכאשר יחפץ האליל פאהיא לעזוב את בית החמר אשר ישב בו עד היום, יאצל מרוחו על איש בחירו רצתה נפשו בו, ויבוא בגוף אחר, מושב הכהן הראש הוא בשתי בתי חפשית הסמוכים לעיר המלוכה תאכסאי, במקום אשר ישכון כבודו, אין רשות לאשה ללון שמה, ואין מספר להמון מאמיניו, המכתתים את רגליהם ממרחק לבוא אליו ולקבל ברכתו, הוא לא ישאל בשלום איש, אך כאשר ישים ידו על ראש איש, בזה סר עונו וחטאתו תכופר, לפעמים יעשה כדורים קטנים מהבצק לחם המקודש, ומאמיניו יתלו אותם על צואריהם כקמיע, ודברי ר"ש בלאך בספרו שבילי עולם (אזיא דף ק"י) באמרו כי הכדורים יעשו מפרשו, ללא אמת לפי דברי הנוסעים המאוחרים].

מדיניים, הקים למשנה על ידו משנה למלך, ממלא מקומו במלוכה, ונקרא בלשונם „פעג" או „פעה", והוא היה המוציא והמביא את העם, וכל דברי המלוכה על פיו נחתכים, לאט לאט עזב החאקאן את המשרה המדינית מידו, וישימה על שכם משנהו, עד שבאמת היה החאקאן המלך. ומשנה, המולך, — הכוזרים בדרכי חייהם ומאכלם, חיו כאנשים פראים, כי אכלו אך אורז ודגים בבתים לא ישבו, והסתופפו באהלי רועי, ואך להחאקאן בלבד היה ארמון על חוף נהר וואלגא, — ויהי כאשר גדלו והצליחו חדלו להיות רועי צאן ומקנה בלבד כאשר היו אבותיהם מקדם קדמתה, ויחלו להתעסק גם בעבודת האדמה, ויכינו את עמודי מלאכתם על יסוד חוק ומשפט, — גם כביר מצא ידם במסחר וקנין, כי ארצם כוננה על מבואות הים, ויסחרו אליה הערביים והיונים; כי באו לארצם להחליף מרכולתם, על אדרות שער ירקות, אשר היו למכביר בגבול הכוזרים, על ידי הסוחרים האלה הכירו הכוזרים את אמונת הנוצרים והישמעאלים, גם יהודים רבים מחצי האי קרים ומארצות יון, אשר בקשו להם מחסה ומסתור מחמת רודפיהם, הקיסר לעא (733) אשר אכף עליהם להתנצר — באו אל קרבם, וימצאו חן בעיני יושבי הארץ, והיו שמה לרופאים, מליצים, (פאלמעטשער) יועצים בחצר המלכות, ועל ידם נודע להם כי יש אמונה ישראלית בארץ, הנוסדה על אמונת אל אחד בורא שמים וארץ:

טרם

אויפגענומען געווארען (א משנה למלך) אצווייטער צום קעניג, ער זאל (ממלא מקומו זיין) ערפילען זיין ארט אין מלוכה זאכען דאס הייסט אויף כוזריש לשון „פעג" אדער „פעה" און ער איז גיוועזן דער פיהרער פון פאלק, אלע מלוכה זאכען איז געטאהנ־געווארען דורך זיין מויל, ביסלעכווייס האט דער חאקאן פאר לאזט זיין מדינה שטעלע, און האט אללס ארויפגעלעגט אפ'ן משנה למלך.

דאס לעבענס פיהרונג מיט זייערע עסענס איז גיוועזן ווי ווילדע מענשען, זייערע עסענס איז אממיינסטונס רייז, פיש, און זייערע וואוינונג איז ניט געוועזן אין הייזער, נאהר אין פאסטאכער־גיצעלטען (לאגערעס), נאר דער חאקאן אליין האט געוואוינט אין א פאלאץ נעבין ברעג טייך וואלגא, און ווען זיי זענען באגליקט און גרויס געווארען, האבען זיי אויפגיהערט צו פאר נעמען זיך נאר מיט שאף און רינדער פאשען, אזוי ווי זייערע פארצייטיגע עלטערין, נאהר זיי האבען אנגעהויבען אויך צו פארנעמען זיך מיט ערד ארבייט, און האבען דאס אוועק געשטעלט אויף אפונדאמענט פון געזעצליך חק ומשפט (זאקאן), אויך זענען זיי געווארען האנדעלסלייט (סוחרים). זייער לאנד איז גיוועזן נעבין די ים פארטען, און ערבי'שע און גריכעשע סוחרים, פלעגין קומען אין זייער לאנד, אויסבייטען זייערע סחורות אויף טהייערע וואלענע קליידער, וועלכע האט זיך געפונען אין כוזרישע גראניצע, דורך די סוחרים זענען די כוזרים בעקאנט געווארען מיט דעם קריסטליכען און מוסלמאנעשין גלויבען, אויך פיל יודען פון האלבען אינזעל קרים און פון גריכענלאנד וועלכע האבען געזוכט א באהעלטענעס פון זייערע יאגערס, זענען אהין געקומען, און האבען געפונען חן אין זייערע אויגען, און זענען דארט געווארען דאקטוירעס אדוואקאטען, יועצים, סאוועטניקעס, אין קייזערליכען הויף, דורך זיי האבען זיי זיך דערוואוסט אז עס איז דא א יודישער גלויבען וואס זיין פונדאמענט איז צו גלויבען נאר אין 1 גאט וואס האט באשאפען הימעל און ערד.

דער

קאַפּיטל ד

דער מלך הכוזרים מיט זיין פאָלק זענען געוואָרען יודען.

פון די סבות, וועלכע האָט דער־וועקט דעם גייסט פון חאַקאַן, אַוועק צו וואַרפען דאָס היידענטהום, און באַשיצען זיך אונטער די פליגעל פון אמת'ן גאָט, ווערט געבראַכט אין ספר הכוזרי, דאָס ער האָט גיחלמ'ט אַ חלום אַז אַ מלאך פון הימעל האָט אים געזאָגט דיין כוונה איז גוט אָבער דיינע מעשים זענען ניט גוט; און ער האָט דערציילט דעם חלום צו זיין אויבער מיניסטער, די 2 טע נאַכט איז אים ווידער אַנטדעקט גיוואָרען אין חלום, ער זאָל זוכען דאָס וואָס גאָט איז גיפעלען; אין די חערסאַנעסער בערג, היינו! גאָטס (חסד) גינאַדע איז געוועזן צו באַווייזען אים אין חלום דאָס אָרט וועלכע ער זאָל דאָרט אויספיהרען גאָט'ס ווילען און זאָל באַגליקט ווערין, מיט דעם געדאַנק וואָס ער האָט געטראַכט, איז ער מיט זיין אויבערמיניסטער אַוועק צו די דאָזיגע בערג וואָס זענען אין דער מדבר נעבין ים, זענען זיי אָנגעקומען ביי נאַכט צו (אַ מערה) אַהייל, וואָס אַהין פלעגין יודען קומען ביהאַלטענער הייט צו האַלטען שבת. געווים צו ליב אַ גזירה יודען זאָלען קיין שבת ניט האַלטען פלעגין זיי זיך דאָרט באַהאַלטען, און אַ זיינם ווערט אויך דערמאָנט אין דער גמרא (תלמוד) דאָרט האָבען זיי זיך בעקאָנט מיט די יודען, און געלערינט דאָס יודענטהום, און האָבען אָנגענומען די יודישע תורה, און האָבען זיך דאָרט מהל געוועזן, און האָבען זיך אומגיקערט צו זייער לאַנד, אָבער זייער האַרץ איז איבער גיגעבען געוואָהרען צום יודישען גלויבען, נאָר זיי האָבען דאָס בעהאַלטען און האָבען זיך גיקליגט צו אַנדעקין זייער סוד ביסלעכווייס, צו איינעגע פון זייערע נאָהנטע מענשין, און וויטער וויטער, אַלס מעהר אַנדעקט, און זיך געשטאַרקט אויף די איבעריגע כוזרים און האָבען זיי אַריינגעבראַכט אין דער יודישער אמונה און תורה, און האָבען גיבראַכט חכמים און סופרים פון אַלע לענדער, און האָבען געלערינט די תורה, און האָבען געהאַט גרויס הצלחה און געשטאַרקט אויף זייערע פיינד, און האָבען איינגענומען פיל לענדער, און עס איז זיי אַנדעקט

קאַפּיטל ד

התיהדות מלך הכוזרים ועמו

טרם נעתיק הסבה הנכונה, אשר העירה את רוח החאקאן להשליך גלוליו אחרי גוו, ולחסות תחת צל כנפי השכינה, נחוץ ג"כ להעתיק פה את המאמר מספר הכוזרי (פרק א') מאמר שני, בשינוי לשון קצת, „אחרי כן היה מענין הכוזרי מה שהוא נודע בספרו כוזר (הוא דברי הימים למלך כוזר) מגלותו סוד חלומו לשר צבאו, והיה החלום הנשנה עליו, רצ"ל שחלם לו פעם שנית, שיבקש המעשה הנרצה אצל האלהים בהרי הרכאן, היינו; אלהים בחסדו הראה לו בחלומו מקום, אשר יבצע מעשיו, ויצליח בחפץ ה' אשר זמם, ולכתם שניהם, המלך לשר צבאו, אל ההרים ההם אשר במדבר על הים, והיאך הגיעו בלילה אל אותה המערה שהיו שובתים לשם אנשים מיהודים בכל שבת, — (אולי לפי הגזירה היתה חניתם במערה שגזרו עליהם המלכות שלא יהיו שומרים שבת, ודומה לזה נזכר הרבה בגמרא), והיאך נראו אליהם, ונכנסו בתורתם ונמולו במערה ההוא, ושבו אל ארצותם, ולבם על דת היהודים, היו מסתירים אמונתם, עד שהתחכמו לגלות סודם מעט מעט, לקצת אנשים מסגולתם, עד שרבו וגלו מצפונם, והתחזקו על שארית הכוזרים והכניסום בתורת היהודים, והביאו החכמים והספרים מכל הארצות ולמדו התורה, ומה שהיה מהצלחתם וגבורתם על שונאיהם וכבושם הארצות, ומה שנגלה להם מהמטמונים, ומה

ומה שהגיע אליו חילם מן הרבוי עד מאת אלפים, עם אהבתם בתורה, והכספם אל בית המקדש, עד שהקימו תבנית המשכן אשר עשה משה, והי׳ מכבדים אורחי ישראל ומתברכים בהם, כאשר נזכר בספריהם, וכאשר למד המלך התורה וספרי הנביאים, לקח החבר ההוא לרב, והיה שואל אותו שאלות עבריות, ותחלת מה ששאל אותו, על השמות משמות הקדושים, שהבורא נקרא בהם, כמו אלהים; שמשמעו שופט, כמ״ש „אלהים לא תקלל״ וכן שדי, שהוא מלשון חוזק ותוקף; כמו „בקול מים רבים בקול שדי״ (יחזקאל א) וכן אל; מלשון, גבורה, ושאר שמות שאינן נמחקין, — והמדות המיוחסות אל הבורא יתברך, הם פעולות נתאר בהם הבורא יתב׳, כמו רחמים, רחום וחנון ארך אפים, וכל הי״ג מדות המורגלות בפי חז״ל הנזכרות במקרא, וכן מצאנו אל קנא ונוקם ה׳ וגו׳ ובעל חמה (נחום א), ומה שנראה בקצתם מן ההגשמה, עם הרחקת הדבר ההוא אצל השכל, וכן מרחקת אותו התורה בביאור—עד כאן.

הסבה הנכונה אשר העירה את רוח החאקאן להשליך גלוליו אחרי גוו, ולחסות תחת צל כנפי השכינה לא נודע אל נכון, רבים מסופרי דברי הימים ישערו, כי החאקאנים וחכמי הכוזרים, התבוננו אל מעשי ופעולות האנשים הנכרים, אשר באו שערי ארצם לרגל מסחרם, ודרשו על מצפוניהם ועל מחשבותם באמונות ודעות, ההתחברות הזאת, עם סוחרי וכנעני ארץ מעמים שונים ודתות שונות, פעלה פעולה עזה ונמרצה על הטבת מדותיהם ודעותיהם, כי טעמו מעט מפרי עץ הדעת ותפקחנה עיניהם לראות כי ערומים הם, והכירו

אנדעקט געווארען א באהאלטענער אוצר פון אגרויס פארמעגינס, ליבענדיג די תורה און גרויס לוסט, צום בית המקדש, וואס עס איז א מאהל געוועזען אין ירושלים, האבען זיי אויפגעבויעט א משכן אין געשטאלט פון משכן פון משה רבינו, און פלעגין זייער ערליך האלטען דיא יודישע לאנגע געזעסענע בירגער, און פלעגין זיך מיט זיי בענשין; אזו ווי עס ווערט דערמאנט אין זייערע ספרים, און אז דער מלך האט גילערינט די תורה און די ספרי נביאים האט ער גענומען איודעשין חבר, און פלעגט אים פרעגען יודישע שאלות וואס גיהער צו יודישקייט, די ערשטע שאלות זענען געוועזן וועגין גאט׳ס נאהמען, אלהים! דאס בעדייט ריכטער (סודיא); שדי! דאס איז מאכט, שטארקייט, אל! העלדינשאפט און נאך אנדערע נאמען וואס מען טאר זיי ניט פאר מעקין, אויך שאלות וועגין מדות גאטליכע, למשל! רחום, וחנון, ארך אפים, און אזוי אלע 13 מדות, וואס ווערט דערמאנט אין פסוק און וועגען ביידע מדות אל קנא ונוקם ובעל חמה, דאס הייסט ער צארינט, ער נעמט (ראכע) נקמה; אללס אזאלכע ווערטער וואס פארקערערט גאט, וואס עס איז וויט פון מענשענס שכל, צו מעלדען גאט אין מענשליכע פארמע, מיט מענשליכע זיטען מדות, וועלכע די מפרשי התורה באשיידען דאס נאר פאר׳ן מענשענס אויער.

די רעכטע סבה, וועלכע האט דער־וועקט דעם גייסט פון חאקאן, צו אנ־נעמען דעם יודענטהום, רעכענען די היסטאריע שרייבער, איינפאך! די חאקאנים און די כוזרישע (חכמים) גילערינטע, האבען באטראכט די זיטען (מדות) און דאס פיהרעבץ פון די פרעמדע, וואס פלעגען קומען אין זייער לאנד וועגין האנדעל, האבען זיי זיך נאכגעפרעגט וועגען זייערע (מחשבות) געדאנקען, אמונה, (וועגין רעליגיאן), אט דאס באקאנען זיך און אונט ערהאנדלונג מיט פארשידענע פעלקער (נאציאנען), פון פארשידענע רעליגיאנען, האט שטארק אויף זיי געווירקט, צו פארבעסערין אויך זייערע מדות זיטען, מיט זייערע דעות, זיי האבען פארזוכט אביסעל פון עץ הדעת, דיא בוים פון וויסענשאפט, איז ניעפונט געווארען זייערע אויגען, צו זעהן ווי נאקעט זיי זענען, און דערקענט אז

אט

אָט די פּרעמדע, שטייען העכער פון זיי אין קולטור, און וויסענשאַפט, אויך פיל יודען זענען צו זיי געקומען, איינינע פון קרים, 1) וועלכע האָבען דאָרט געוואוינט פון לאַנגע צייטען, זינט דער ערשטער בית המקדש איז חרוב גיוואָרען, און נאָך פריערדיגע יודען פון די עשרת השבטים, אויך איינינע פון גריכענלאַנד וואָס זענען צו לאָפען פון דעם מושל ליאון 2) וואָס האָט זיי אונטערדריקט, אָט די יודען האָבען געפונען אַ וועג אין די קעניגליכע טויערין, און דורך זייערע גוטע מדות און אָרינטליכקייט; האָבען זיי גפלאַנצט ליעבע אין דאָס האַרץ פון חאקאן בולאַן צו תורת משה, און יודישען גלויבען, און ווען דער חאקאן האָט גיזעהן און האָט פאַרשטאַנען אַז די זיילען פון זיין גלויבען זענען שלאַף געוואָרען און עס איז איינגאַנצען געבויעט גיוואָרין

והכירו כי להגברים יתר שאת ולמדעם יתר עז; גם יהודים רבים באו בשערי עירם, אלה מארץ קרים, 1) אשר גרו בה משנות דור ודור, אחרי אשר נחרב בית מקדשנו הראשון, ואלה מארץ יון אשר נסו על נפשם מפני המושל ליאון 2). היהודים האלה מצאו נתיבות גם אל שערי המלך, וע״י מדותיהם הטובות והישרות נטעו אהבה בלב החאקאן אשר שמו היה „בולאן" לתורת משה ודת ישראל, ואחרי אשר ראה החאקאן הזה ויתבונן כי עמודי דתו רופפו ובנויה

על

---

1) דיא ריכטיגע פאָרשטונג האָט היינטיגע צייטען דער לייכטען דיא פינצטערנעש וואָס עס איז גיוועזען פאַרשפּרייט וועגען דער צייט ווען האָבען זיך יודען באַזעצט אין קרים? די לעצטע חכמים האָבען פאַר געווים ערקלערט אַז די יודען זענען אָנגעקומען אין לאַנד קרים נאָכ'ן ערשטען חורבן בית המקדש נאָך פריער פון גלות בבל און זענען אָנגעקומען דורך קו-קז און אַרמוניה, די דאָזיגע יודען האָבען דיא ערשטע צייטען גאָהר ניט געוואוסט פון חכמת התלמוד און פון דיא פאַרפאַסער פון בבל, דער פאַר איז גרינג געוועזען צו דער תורה פון ענן מיט זיין קאָנפּאַניע אין יאָהר 760 אַריין שלאָגען ווארצלען אין לאַנד קרים, דאָך איז ניט אַלע איינוואוינער פון דעם אינזעל האָבען צו בעלייגט דעם אויער צו דיא קראים'ישע תורה, וואָרום פיל פרומע לייט האָבען גינומען אויף זיך דיא תורה פון תלמוד וואָס איז זיי גיקומען פון דיא חכמים פון בבל וואָס זענען געקומען אין קרים, דער גרעסטער באַגלויבטער עדות אַז פון באַנץ לאַנגע צייטען זיצען יודען אין קרים, איז דיא 18 יודישע מצבות וואָס זענען גיבראַכט געוואָרען פון קרים קיין פּעטערבורג, זיי ווייזען ריכטיג אַז יודען זיצען דאָרט שוין וויפיעל יאָהרען פריער איידער קריסטוס איז געבוירען, דאָס ווערט גיבראַכט אין המגיד דעם 10-טען יאָהרגאַנג, אין הצופה פון 29 נומער אָן און ווייטער אין מאמר (אבני זכרון לבני ישראל בקרים) שטיינער אַנדענקונג צו די יודען אין קרים.

2) די [סבה] אורזאַכע פאַר וואָס דער קיסר ליאון האָט (רודף גיוועזען) פאַר פאָלגט דיא יודען, איז ווייל דער קיסר איז גירעכינט געוואָרען אין די אויגען פון דעם פּראָסטין עולם פאַר אַ (כופר) לייקענער אין דער (אמונה) גלויבען. דערפאַר האָט ער גירעכונט אַז דער מיט וואָס ער וועט פאַר פאָלגין די יודען און אויך די וואָס גלייבען אין מחמד, וועט דאָס פאָלק ריכטיג זעהן אַז זיין האַרץ איז גאַנץ מיט זיין גלויבען, האָט ער אַרויס געלאָזט אַבאַפעהל אַז אַלע יודען וואָס זיצען אין זיין גאַנצען לאַנד זאָלען זיך (שמד'ן) טויפען

1) [הבקורת הנאמנה האירה בימינו אלה את החשך אשר היה פרוש על זמן התישבות היהודים בקרים והחכמים האחרונים החליטו שהיהודים באו לארץ קרים אחרי חורבן הבית הראשון, עוד קודם גלות בבל, ובאו דרך קו-קז וארמוניה; להיהודים האלה לא היתה ידיעה בימים הראשונים מחכמת התלמוד וממיסדיו בארץ בבל, לכן היתה נקל לתורת ענן וסיעתו בשנת 760 להכות שורש בארץ קרים, — אבל לא כל יושבי האי נתנו אזן קשבת להקראים, כי רבים וכן שלמים קבלו על עצמם תורת התלמוד אשר בא להם מחכמי בבל, העד היותר נאמן על קדמות היהודים בקרים. הוא השמונה עשרה מצבות, אשר הובאו מקרים לפעטרבורג, כי הנה יורות בעליל, אשר כבר ישבו אחב״י שמה שנים רבות קודם מספר הנהוג; מובא בהמגיד שנה עשירית בהצופה מעלה כ״ט והלאה, במאמר „אבני זכרון לישראל בקרים"]

2) [הסבה מהרדיפות אשר רדף הקיסר ליאון את היהודים, הוא יען, כי הקיסר הזה נחשב בעיני ההמון לכופר באמונה, לכן דמה כי ע״י הרדיפות אשר ירדוף אחרי היהודים ומאמיני המחמד יוכחו העם לדעת כי לבו שלם עם דתו, ויוציא פקודה נמרצה, כי כל היהודים היושבים במלוא רוחב

ארצו

על הבל, השליך את שקוציו אחרי גוו, ויקבל עליו הדת היהודית, ונכנס הוא וחלק רב מעמו במסורת ברית תורת משה, ע״י השתדלות החכם ר׳ יצחק סנגרי ז״ל 1) מארם נהרים, אשר היה להמלך ועמו לעינים בדבר לימודי תורת משה ומשפטיה וחוקיה. אולם ההגדה אשר זה משוש דרכה, להעטיף את ילדי האמת במעטפות ומחלצות,

רבות

געווארען אויף נארישקייט, האט ער דאס אלס פארווארפען אהינטער, און האט אנגענומען דאס יודישע גלויבען, צו זאמען מיט זיין פאלק איז ער אריין אין (ברית) בונד פון תורת משה, דורך די (השתדלות) סטאראניע החכם ר׳ יצחק סנגרי ז״ל פון ארם נהרים 1) אט דער ר׳ יצחק איז געווארין די אויג פון דעם מלך, צו זעהן די גוטע לערנונג פון דער תורה מיט אירע דינים, משפטים און חוקים, מיט דעם מלך (החסיד) דער פרומער, האבען זיך מגייר

געוועזן

ארצו יתנצרו, והעובר על הפקודה הזאת אחת דתו להענש בעונש קשה, יהודים רבים אשר מצאו את נפשם ברעה, קבלו עליהם למראה עין את הדת הנוצרית, ובחדרי משכיתם היו נאמנים לאלהי ישראל ודהו, אבל שארית היהודים מאזיא הקטנה (מאנטאניסטען) נתאספו בבית הכנסת ויציתוהו באש ונשרפו — אולם היהודים האנוסים עוד הרעו להם בהתנצרם למראה עין, כי הקיסר רדפם על צוארם, כאשר בא השמועה לאזנו כי בחדרי ביתם יתנהגו ע״פ דת משה וישראל, — אולם יהודים רבים נצלו מתחת המציק בעזבם את הארץ יון, ויבקשו להם מפלט בארצות הכוזרים, אשר היו בעת הזאת עובדי אלילים, והמה ידעו להוקיר את כשרון היהודים ואמונתם למלכם ולהארץ אשר מסתופפים בה, ויתנו להם מהלכים בחצרות מלכים, והמה פעלו פעולה עזה על רוח העם להיטיב מעשיהם, ולעשותם מוכשרים ומוכנים לקבל עליהם את דת הישראלית] .

1) [הוא ר׳ יצחק אשר השתדל להכניס את המלך בברית ישראל, ונקרא מסופרי העברים בכנוי „חבר״ — ע״ד הקריאה הנכונה מהשם הזה היו רבים נבוכים, בי לא ידעו סמנו על נכון, איזה אמרו שהיה שמו „אלמנגרי״ (סדר הדורות), אחדים קראו „חנגרי״ (מאור עינים) ובכוזרי דפוס וויניציא כתוב בכ״י מגדול אחר וז״ל ר׳ יצחק

החנגרי

טויפ׳ן, און דער וואס וועט עובר זיין אויף דעם באפעל איז] דין ער זאל באשטראפט ווערין מיט דעם גרעסטען שטראף, פיעל יודען וואס האבען זיך געפונגען אין א שלעכטין ארימען שטאנד האבען ניט געהאט מיט וואס צו אוועק לויפען, האבען זיי פאר די אויגען אנגענומען דאס קריסטליכע גלויבען, אבער אין זייערע באהאלטענע חדרים זענען זיי פאר בליבען טריע גלויבער דעם יודישען גאט מיט זיין תורה, אבער דיא איבעריגע יודען פון קליין אזייא (מאנטאניסטען) האבען זיך פאר זאמילט אין שוהל, און האבען זיא אנגעצונדען מיט פייער און זענען פאר ברענט גיווארין, נאר די אנוסים יודען וואס אללס נייט האבען זיי פאר די אויגען אנגענומען דאס קריסטליכען גלויבען, און אין דערהיים באהאלטענערהייד האבען זיי געפיהרט א יודיש לעבין וויא דער דין פון משה וישראל, זיי איז נאך גיוועזן פיעל ערגער, דער קיסר האט זיי שטארק רודף גיוועזן, דער הערענדיג אז זיי זענען פארבארגענע יודען, אבער זייער פיל יודען זענען נצול געווארען פון דער גידריקטע לאגע פאר־לאזענדיג דאס גריכעשע לאנד, און האבען זיך אויסגעזוכט אנ־ארט וואו צו אנטרונען ווערין אין כוזרישען לאנד, וואס אין יענער צייט זענען זיי נאך גיוועזן געצענדינער, און גראדע אט די האבען פארשטאנען ווי טייער צו שעצען דאס יודישע טאלאנט׳ן, און זייער איבערגיגעבענהייט צום מלך און צו דער לאנד, וואס זיי באשיצען זיך אין איר. און זיי האבען גיהאט די עהרע צו האבען אריינגאנג אין דיא קייסערליכע הויפען, און האבען שטארק געווירקט אפ׳ן גייסט פון דעם פאלק, זיי זאלין פארבעסערין זייערע מעשים און מאכען זיי פאר מעגליכע צו צו גרייטין זיי, זיי זאלין קאנען אנגעמען דאס יודישע גלויבען] .

1) [דאס איז דער מענש ר׳ יצחק וועלכער האט זיך בעמיהעט אריין פיהרען דעם מלך אין יודישען בונד, ער ווערט גערופען ביי די יודישע שרייבער מיט׳ן נאמען חבר, וועגין דיא ריכטיקייט פון דעם דאזיגען נאמען זענען פיל גיוועזן אין צווייפעל (מסופק) זיי האבען פון איהם נים געוואוסט ריכטיג, איינינע האבען געזאגט אז זיין נאמען איז גיוועזן אלמנגרי (סדר הדורות), איינינע האבען איהם גערופען חנגרי (מאור עינים), און אין כוזרי ווינעצער דרוק איז געשריבען מיט די שריפט פון איינעם א גרויסען מענשין מיט דעם לשון, ר׳ יצחק התנגרי

האב

גיווען כמעט אלע פון לאנד כוזרים, און זענען געווארען יודען, א חוץ די מיליטער זענען גיווען געדינגענע מחמד־נער, אויך די מלכים וואס זענען גיווען אונטער געווארפען צו די כוזרים זענען געווארען יודען, אזוי ווי עס ווערט דערציילט פון דעם מלך פון דער מדינה סמגדר. אפ'ן ברעג כספוסקי'ן ים צו מערב זייט.

קאפיטל ה

זייער ערשטע צייט אין יודישקייט.

אין דער צייט, איז נאך דער יודישער רעליגיאן ניט איינגעווארצילט געווארען. אין די כוזרישע הערצער, און די זיילען פון

דער

האב איך גיהערט פון דעם מויל הגאון זצ"ל אז דאס איז גיווען דער אמורא אמימר וואס ווערט דער מאנט אין דער גמרא, (ביז אהער איז זיין לשון), און מיר ווייסען היינט קלאהר אז זיין נאמען איז גיווען יצחק סנגרי, ער ווערט דער מאנט דאס ערשטע מאהל פון דעם רמב"ן (קאלאגיום ייעדגעל) זיין מצבה האט גיפונען אבן רש"ף און דער שטאדט סלע היהודים (צעפוטקאלע) אין מדינה קרים, און נאך אונזער פארשטונג איז דער יאהר פון זיין שטארבען אין ד' אלפים תשכ"ז ליצירה אדער 767 נאך קריסטוס, און וועדליג אזוי האט ער גילעבט נאכ'ן אנגעמען פון די כוזרים דאס יודישע גלויבען נאך 27 יאהר, און דאס וואס אבן רש"ף האט געוואלט ארויס ווייזין אז ר' יצחק סנגרי איז גיוועזין אקרא'ים דער פאר זענען אריין די כוזרים אין קראימישען גלויבען איז ניט אמת, אנטקעגין דעם איז שוין לאנג ארויס אויף דער מלחמה דער ה' שמ"ר אין כרם חמד דאס 5-טע טהייל זייט. 194, און עס איז באוואוסט אז די מצבה פון סנגרים פרוי האט מען אויך געפונען אין קרים, המגיד דאס 10-טע יאהר, אין ספר פון החכם באדיינסקי ווערט דער מאנט פון א יודען „זאמברי" וואס ער האט געהאט (אוויכוח דתי) רעליגיאזנעם דיספוט מיט א סלאווישען כהן גלה „צירילעס" און דיא קוועלע וואס דער ספר באדאנסקי ברענגט ווערט אויך דערמאנט פון 1 יודען סנגרי וואס ער פיהרט רעליגיאזע וויכוחים מיט קריסטען וועגין רעליגע, דער גריכישער שרייבער „געארגוס הארמאטאל" פון דער 9 טען יאהר הונדערט רעדט אויך פון א יודען „זאמברי" א מתנגד דעם קאטולישען אויבער גלח „סילוועסטרא" און ער האט מיט אים דוספוטירט פאר'ן מלך קאנסטאנטין דער גרויסער, אויך דיא סלאווישע שרייבער דערמאנען פון דוא דיספוטין פון די כוזרישע יודען מיט דעם אויבער גלח „צירילעס" און „מעטאדי", אזוי וויא עס ווערט גיבראכט אין תולדות היהודים אין פוילין. 1866.

רבות, ולהציגם לפנינו בצבעים שונים תסופר התיהדות הכוזרים על אופן אחר מאד נעלה. עם המלך החסיד התיהדו גם המון העם. וכמעט כל יושבי ערי ממלכת הכוזרים היו יהודים, מלבד אנשי החיל אשר היו שכירים ממאמיני דת מחמד, גם מן המלכים הסרים למשמעת הכוזרים התיהדו, כאשר יסופר ממלך מדינת סמגדר. והיום תקרא תרקי אשר על חוף ים כספי מערבה, —.

קאפיטל ה

בימים הראשונים להתיהדותם.

בימים הראשונים עוד לא הכתה דת היהודים שרש עמוק בלבות הכוזרים, ועמודי

דתם

„התנגרי" שמעתי מפי אמ"ו הרב הגאון זצ"ל שהוא היה האמורא אמימר הנזכר בש"ס עכ"ל, ואנחנו נדע כהיום בבירור ששמו היה יצחק „סנגרי" ונזכר ראשונה מהרמב"ן (קאלאגיום ייעדגעל), מצבתו מצא אבן רש"ף בעיר סלע היהודים (צעפוטקאללע), במדינת קרים, ולפי חקירתו שנת מיתתו ד' אלפים תשכ"ז ליצירה, או 767 למספר הנהוג, ולפי זה חי אחר התיהדות הכוזרים עוד כ"ז שנה. — ואת אשר חפץ אבן רש"ף להוכיח כי ר"י סנגרי היה קראי, ולפי זה נכנסו הכוזרים בדת הקראים, ללא אמת הוא, כאשר כבר לחם נגדו שמ"ר „בכרם חמד" חלק חמישי עמוד 194. — ודע שגם מצבת אשת הסנגרי מצאו בקרים. המגיד שנה י' הנ"ל — בספר החכם באדיינסקי יש זכרון מיהודי „זאמברי" אשר הי' לו ויכוח דתי עם כהן הדת הסלאווים (צירילעס) והמקור אשר הביא הספר באדיינסקי מזכיר גם מיהודי אחד סנגרי, אשר היו לו ויכוחים עם הנוצרים ע"ד הדת, הסופר היוני „געארגוס" הארמאטאלי ממאה התשיעית, ידבר מיהודי אחד זאמברי מתנגד להכהן הראשי הקאטולי „סילוועס־טאר", והוא התוכח עמו בפני המלך קאנסטאנטין הגדול, גם סופרי הסלאויים מזכירים מהויכוחים אשר היו ליהודי כוזרים עם הכהן הראש „צירעללעס" ומעטאדי; במובא בתולדות היהודים בפולן, היסטאריה יודאוו או"ב פאלשציא. 1866.

דתם היו רופפים, לכן פעלה אך מעט
לשנות את מדותיהם ורוחם הקשה, כי לא
יולד גוי חדש ברוחו וטעמו בפעם אחת,
אולם ברבות הימים תחת ממשלת עובדיה
יוצא ירך החסיד בולאן. עלתה דת ישראל
כפורחת, כי הוא שם לבו לתורת ה׳ באמת,
וילך בדרכיו תמיד באמת ובלב תמים,
ויקרא לתלמידי חכמים מישיבת בבל
אשר יד ושם להם בתורה לבא לארצו,
וארוחתם ארוחת תמיד נתן להם מבית
המלך, ויסד בתי כנסיות ובתי מדרש
במלוא רוחב ארצו ויצו על החכמים
והנבונים אשר הביאם מארצות בבל,
להורות לבני עמו ספרי הקדש (תנ״ך)
והתלמוד, וגם הוא בכבודו ובעצמו, עמל
והגה בכתבי קודש ובספרי התלמוד,
ויפקוד על חכמיו לבאר לו ששה סדרי
משנה, והוא עם אחוזת גדוליו ושריו הקדישו
את מבחר עתותיהם לתורה ולתעודה,
בימיו עלה קרן דת ישראל מעלה מעלה
והכתה שורש מתחת, כי גם העם הפראי
היטיב את מעשיו, והלך בדרכי ישרים,
ותורתנו אשר דרכיה דרכי נועם וכל
נתיבותיה שלום, השכיחה את המית רוחם
השובבה, ותחת אשר אחיהם עובדי
האלילים מכרו את בניהם ובנותיהם לעבדים
ולשפחות, ולא היתה להם הרעה הזה
לפוקה ולמכשול לב, תעבו היהודים את
המעשה הנמבזה הזה, ויבינו להוקיר את
האדם הנברא בצלם אלהים; אחרי נאסף
המלך עובדיה אל עמיו מלכו החאקאנים
יהודים דור אחר דור, כי מני אז הושם
לחוק בדתי כוזר ולא יעבור אשר לא ישב
על כסא המלוכה כי אם מלך יהודי. —

אף

דער רעליגיע זענען שלאף געשטאנען,
דארום האט וועניג געווירקט צו פאר ענדערין
זייערע מדות און זייער הארטען נאטור
(הארַאקטער), ווארום א נייע פאלק ווערט
ניט געבוירען מיט׳ן גייסט און גישמאק
מיט 1 מאהל, אבער אין וויפיעל צייט
ארום, אונטער די ממשלה פון עבדיה,
א קינד פון דעם פרומען בולאן, איז
אויפגעגאנגען דאס יודישע רעליגיע ווי
א בליהונג, ווארום ער האט מיט זיין הארץ
גיקערט צו גאט׳ס תורה מיט אנ׳אמת, און
איז געגאנגען אין גאט׳ס וועג, ער האט
ארויס געֶרופען תלמידי חכמים פון די
ישיבות פון בבל, וועלכע זענען באוואוסט
אין דער וועלט, זיי זאלען קומען אין זיין
לאנד, און האט זיי געשפייזט פון קעניגליכען
הויז, און האט געמאכט שוהלן, און בתי
מדרשים, אין דער גאנצער לאנד, און
האט אנגעזאגט די חכמים און פארשטענדיגע
פון בבל, צו לערנען זיין פאלק די הייליגע
ספרים, תנ״ך, און תלמוד; און ער זעלבסט
האט זיך באמיהעט מיט גרויס אונערגיע,
צו לערנען די הייליגע שריפט און תלמוד,
און האט באפוילען די חכמים, צו באשיידען
אים די 6 (טיילען) סדרים משניות, און ער
מיט אלע גרויסע הארען, האבען אפ=
גיגעבען זייער בעסטע צייט צום לערנען
תורה, — אין זיין צייט, איז דאס יודישע
רעליגיע דער הויכט געווארען, און באפעס=
טיגט געווארען מיט גוטע ווארצלען פון
אונטען, ווארום, אט דאס ווילדע פאלק,
האט איים גיבעסערט זיינע מעשים, און
איז געגאנגען אין אנ=ארונטליכען וועג, און
אונזער תורה, וועלכע אירע וועגין זענען
שיינע און פרידליכע, האט פארשטערט
זייער ווילדן גייסט, אנשטאט וואס פריער זענען זיי גיוועזן געצענדינער, זייערע זין
און טעכטער פלעגין זיי פארשקלאפען פאר קויפען, און דאס האט אויף זיי צו שלעכץ
געווירקט, האבען די יודען זיי גינעבען צו ערקלערען, ווי טהייער צו האלטען דעם
מענשין וואס ער איז אין גאט׳ס פארם באשאפען געווארען, נאך עבדיה׳ס טויט,
האבען יודישע חאקאנים גיקעניגט א דור נאך א דור, ווארום עס איז געמאכט
געווארען א חוק אין די כוזרישע זאקאנעס, עס זאלען זיצען אפ׳ן טראן נאר א יודישער
קעניג.

האטש

קאפיטל ו

אַנדערע גלויבערס לעבּען אויף רוהיג אונטער כּוזרישע ממשלה.

חאָטש דאָס יודישע גלויבען, האָט פֿאַרשפּרייט אירע פֿליגעל אין דער גאַנצער כּוזרישע לאַנד, און וואו נאָהר עס האָט דאַלאַנגט די ממשלה דאָרט איז אויף געשטעלט געוואָרען דאָס יודישע רעליגיע, דאָך איז גיגעבען געוואָרען אַן אָרט צו אַנדערע רעליגיאָנען, צו באַשיצען זיך אין איר גראַניצע אָהן שום פֿאַרשעמונג, אויך עובדיה, דער קעניג אַזוי ווי זיין נאָמען, אַזוי ער זעלבסט, אַן׳אמתר אַ גאָט׳ס דיענער אויך זיינע קינדער נאָך אים, האָבען ניט געיאָגט די גלויבער פֿון אַנדערע רעליגיאָנען, און האָבען ניט גימינערט זייערע זכיות (פּראַווען) פֿון אַלע מדינה זכיות, (בּירגער רעכט), און אַלע פֿאַרשידענע נאַציאָנען, האָבען צו זאַממען גילעבט בּרידערלאָך צופֿרידען, אַזוי איז גיוועזען דאָס וואָרט; יעדערער זאָל זיך גיין אין נאָמען פֿון זיין גאָט, און מיר וועלין האַלטען די פֿאָן אין נאָמען דעם יודישען גאָט, אויך וועגין חוק ומשפט געזעץ (זאַקאָן) האָט דער יודישער זאַקאָן קיינעם ניט געצוואונגען, (גינויט), נאָר אַ גרויסער בּית דין פֿון 7 דיינים (סודעם) איז דאָרט גיוועזען צו טיילט אין 4 טהייל, 2 יודישע דיינים פֿאַר יודען. 2 מושלמנים פֿאַר די מושלמנר, 2 קריסטליכע פֿאַר קריסטען, און 1 דיין פֿאַר געצענדינער, וועלכע האָבען זיך אויך באַשוצט אונטער די כּוזרישע פֿליגעל, דיזע דיינים, האָבען יעדערער גע׳משפט (גיסודעט) נאָר זייערע גלויבענס-בּרודער, נאָך זייערע דינים נאָך, די סבלנות (טאָלערענץ) האָט אויף געהויבען דעם קאָפּ אין דער מלוכה, וועלכע פֿאַר דינט צו זיין אַ גלויבטער בּיישפּיל אויף אייביג.

קאפיטל ו

בעלי דתות אחרות במנוחת שלוה והשקט תחת ממשלת הכוזרים.

אף שאמונת ישראל פרשה מוטות כנפיה על מלוא רוחב ארץ הכוזרים, ובכל מקום אשר דברי מלכיה ומחוקקים בבריתם מגיעים, הציבה לה יד ושם, בכ״ז נתנה מקום גם לדתות אחרות להסתופף בגבולה באין מכלים דבר, גם עובדיה אשר כשמו כן הוא, כי היה עובד יה באמת ובתמים, גם בניו הבאים אחריו לא רדפו את מאמיני דת אחרת, ולא גרעו את חוקם מכל זכיות המדינה, וכל בעלי הדתות השונות ישבו איש על ידי אחיו בשלום ושלוה, כי זה פתגם מוסרה „ילך איש בשם אלהיו״, ואנחנו בשם אלהי ישראל נדגול, גם על דברי חוק ומשפט לא גזרה הדת היהודית אומר קבלו דעתי, אולם בית־דין גדול של שבעה דיינים היה שם ויפרד לארבעה ראשים, שני דיינים ממנו היו יהודים לשפוט בין היהודים, שני מושלמנים למושלמנים, ושני נוצרים לנוצרים, ודיין אחד עובד אלילים בעד עובדי אלהי נכר אשר הסתופפו תחת צל הכוזרים, הדיינים האלה שפטו איש איש את בני דתו, לפי משפטיהם הפרטיים, וחוקותיהם השונות, והסבלנות (טאלעיאנץ) הרימה ראש בהממלכה הזאת אשר ראויה הוא להיות למופת ולתהלה עדי — נצח.

קאפיטל ז

ממשלת הכוזרים נעלמה מעיני קהל ישראל יושבי ארצות איירופא

היהודים אשר ישבו אז בטבור איירופא

קאפיטל ז

אייראָפּעאישע יודען האָבען ניט געוואוסט פֿון כּוזרישע ממשלה.

די יודען, וואָס זענען דאַמאָלס גיזעסען אין מיט׳ן אייראָפּא, האָבען גאָהר ניט

אייראפא, לא ידעו מאומה משלום אחיהם היושבים על חופי ים השחור והכספי, ואזנם לא לקחה אף שמץ דבר מן היקר והגדולה אשר נעשה לדת הישראלית ע"י התיהדות הכוזרים, כי בימים ההם עוד לא היה נתיבות בטוחות, ודרך המלך עוברי ארחות ימים לא נפרצו, ונוסעים מעטים היו; ומלבד אלה לא ראו בטובה, כי היו מורדפים על צואריהם מידי אדוני הארץ, ותקצר נפשם בעמלם, ורוחם ירד פלאים, עד אשר לא עצרו כח לתור ולדרוש אחרי שלום אחיהם בארצות הרחוקות, כי האיש אשר נפשו וחייו תלויים מנגד, לא ידאג מאומה על אודות שלום מעמד ומצב רעהו, כה היתה נפשם מרה עד כי לא התבוננו גם להשמועה הבלתי ברורה אשר העבירו אחדים אז במחנה העברים. כי יש ניר וממשלה לישראל יוצאי ירך עשרת השבטים.

קאפיטל ח

התגלות הכוזרים ובני ישראל ע"י השתדלות הנשיא חסדאי אבן שפורט משנה למלך ספרד.

אולם היהודים בספרד, אשר ע"י ידיעתם וחכמתם עלו על מעלות ההצלחה, המה החלו לתת אזן קשבת להשמועה אשר שמעו מאחורי הפרגוד, כי עוד לא סר שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו, האחד המיוחד כין גלות ספרד. אשר שם לו למטרת חייו, לחקור ולדרוש, אחרי מקום אשר יש ממשלה לב"י, היה הנשיא ר' חסדאי 1) בן יצחק אבן שפורט ז"ל אשר היה

ניט געוואוסט פון די פרידען פון זייערע ברידער וואס זיצען אויף די ברעגעס פון שווארצען ים, און כספי'סקין ים, זייערע אויערין האבען גאהר ניט גיהערט פון דער טהייערער גדולה, וואס עס איז געווארין מיט דאס יודישע רעליגיע דורך די כוזרים יודען, ווארום אין יענער צייט, איז נאך ניט גיוועהן פאר זיכערטע וועגין, פאסטין, אדער באהנען, ים רייזער אויך זייער ווייניג, און דערצו האבען יודען קיין גוטס ניט גיזעהן, פאר יאגט פון יעדער האהר! א פער-מוטשעטע נשמה, מיט נידערינגען גייסט, און האבען גאהר קיין כח ניט גיהאט, זוכען און נאך פארשטען, וועגין די פרידען פון זייערע ברודער אין ווייטע לענדער, ווארום, דער מענש וואס זיין נשמה און זיין לעבין העננט אים אנטקעגין, קען ניט דאג'ען (זארגין) וועגין זיין חבר, און אונטערעסירען זיך ווי גייט דאס אים, אזוי איז גיוועז דאס יודישע נשמה פאר ביטערט; אז זיי האבען אויך ניט באטראכט ווען זיי האבען עפעס גיהערט פון איינציגע מענשין אין דער יודישע מחנה, אז עס געפונט זיך ערגעץ א יודישע מלוכה וועלכע קומט ארויס פון די עשרת השבטים.

קאפיטל ח

דורך דעם משנה למלך פון איספאניע האבין יודען דערוואוסט פון די כוזרים.

אבער די איספאנישע יודען, דורך זייערע קענטעניס און חכמה, האבען זיי געשטייגט אויף דער הצלחה טרעפ, זיי אט זיי! האבען גוט צו געלייגט דעם אויער וואס זיי האבען גיהערט, אז עס איז דא אין דער וועלט א יודישע מלוכה, דער ערשטער איינציגער צווישען דיא איספאנישע יודען, וועלכע האט זיך גישטעלט א ציעל אין זיין לעבין, צו (ערקונדיגען) דער גיין דאס ארט וואו עס איז דא איודישע מלוכה, איז גיוועזן דער נשיא ר' חסדאי, דער זון פון יצחק אבן שפורט ז"ל 1) ער איז

1) ואביו של ר' חסדאי אשר דר בעיר יעאן, היה איש עשיר נדיב לב, והיה ממשפחת אבן

1) ר' חסדאי'ס פאטער וועלכער האט געוואוינט אין דער שטאט יעאן, איז גיוועזן ארייכער

איז געוועזען דער גרעסטער מיניסטער ביי דעם מלך עבד־אל־רחמן דער דריטער, ער האט אנגענומען אלע קרעפטין און מיטלען, צו דער גיין וואו איז די כבוד'ה יודישע מלוכה, די גרויסע שטעלע וואס ער האט פארנומען ביי דעם אוספאנישען קעניג, ער האט געפירט די גאנצע פאליטיק מיט אלע קאנסאלען פון אנדערע מלוכות, וועלכע פלעגין

היה שר וגדול למלך עבד־אל־רחמן השלישי, הוא התאמץ בכל נפשו ומאדו לדעת איה מקום כבוד המלוכה לאחיו. המשרה הגבוהה אשר נתן אדונו המלך על שכמו, להיותו המוציא והמביא לפניו, את צירי ומלאכי הארצות

א רייכער מאן, און א נדיב לב פון דער הויכער משפחה אבן עזרא, דער זון ר' חסדאי, איז געוועזען די קניע פון פאטער, פון איהם האט דער זון גילערינט וויא טהייער צו האלטען די חכמה, און צו לאזען זיך קאסטען א פארמעגין צו פארשפרייטען בילדונג אין דער לאנד, אין דער יוגענד, האט ער געשטודירט דאקטאר מעדיצין, אבער ער האט זיך מיט דעם ניט באשעפטיגט, ווארום ער איז ארויס ניט פון די גרויסע דאקטוירים, ער איז געוועזען געבילדעט אויף פיל שפראך אויף ריכטיג, ערבי'ת עברי"עאש, לאטיניש, און נאך, וואס דאס איז געוועזען אין יענער צהייט זייער טהייער ביי די איספאניער וואס זיי האבען דאס ניט פארשטאנען, — א חוץ זייערע גרויסע גלחים — דער כליף עבד — אל — רחמן וואס איז געשטאנען אין יענער צהייט מיט אלע קריסטליכע מושלים פון צפון איספאניע אין א ליבליכען בונד, ער האט דערקענט דעם טאלאנט פון ר' חסדאי און האט איהם דערהויבען, געמאכט פאר א מליץ (טאלמאטש) און פאר א דאפלאמאטישען פערמיטלער (קאנצלער). אין יאהר 940 איז ער געווארען דער ערשטער דאפלאמאט אין דער מדינה, און האט פארשאפען פיל גליק פאר זיין הארר מיט זיין חכמה, און דער כליף האט פערשטאנען טהייער צו האלטען זיינע הויכע געהויבענע טאלאנטין, און האט איהם געמאכט פאר זיין עצה געבער וויאס גיהער צו אויסערע פאליטיק (מיניסטער דער אויסווערטיגען אנגעלעגענהייטען) און איז געוועזען דער יועץ פון האנדעל און געלט (האנדעלס און פינאנץ מיניסטער) אט דער געהויבענער פירשט האט אראפגעקוקט פון זיין הויכע שטעלע אויף זיינע פאלק'ס ברידער, און האט זיך געשטארקט מיט אלע זיינע קרעפטין פארבעסערין זייער שטאנד, און האט זיי באשיצט פון אלע באליידיגער פון אלע שונאים, אויך איז ער אליין געוועזען דער עלסטער אויף דער יודישער געמיינדע גבאי אדער פרעזידענט און שטאט קורדובא, אויך אויף דיא ישיבות פון בבל האט ער פארשפרייט זיינע פליגעל פון (חסד) גינאדע, און האט זיי פיל געלד געשיקט צום אויסהאלטען, און זיי האבען איהם גיגעבין דעם עהרע נאמען ראש־כלה, דער אויבער הארר פון דער ישיבה, אלע געבילדעטע, דיא גרעסטע וואס זענען געוועזען אין זיין צייט האט ער זיי מקרב געוועזען מיט גרויס ליעבע, און איז צו דער רעכטער האנד געשטאנען וויא וויט מיגליך זיין נדבה האנד האט פארמאגט, און דאס איבעריגע פון זיין בעאגראפיע און דיא עהרע וואס ער האט געהאט פון אלע מלכים וועלכע האבען געהאט פאר בינדונג און איבערשרייבונג מיט'ן כליף, איז אלס פארשריבען אין די אלגעמיינע און איינציגע יודישע היסטאריע ספרים].

אלדד

„אבן עזרא" הרוממה, וברא כרעא דאבוה, כי ממנו למד בנו ר"ח את החכמה, ולפזר הון רב על הרחבת הידיעה בקרב הארץ, בימי עלומיו דרש בחכמת הרפואה, אבל לא הוציאה לפעולת אדם, כי לא היה רופא מומחה, לשונות רבות ידע ובא אל תכונתן, ערבות; עברית; וגם רומית; אשר ידיעתה היתה יקר בעיני הנוצרים הספרדים בעת הזאת, כי לא הבינוה אך הכהנים הגבוהים, גם בחכמת המדינה (דיפלאמאטיע) הציב לו יד ושם, הכליף עבד־אל־רחמן אשר עמו בעת הזאת, עם המושלים הנוצרים מצפון ספרד בברית אהבה, הוא הכיר את כשרון ר"ח ויעלהו לתור מליץ ואיש הבינים מדיני (דיפלאמאטישער פערמיטלער), בשנת 940 עלה למעלה ראש בחכמת המדינית, ורב טוב פעל לאדונו בחכמתו הרבה, והכליף ידע להוקיר את כשרונותיו הגבוהים והנעלים, ויעשהו ליועץ מדיני בדברים הנוגעים לחוץ, (מיניסטער דער אליסווערטיגען אנ'געלעגענהייטען), וגם היה יועץ המסחר והאוצרות (האנדעלס אונד פינאנץ מיניסטער), השר והנשיא הזה, ממקומו הגבוה, הביט על אחיו בני עמו, להתאמץ בכל עז להיטיב מצבם, ויגן בעדם מכל צר ואויב, וגם הוא היה לראש על עדת בני ישראל בקורדובא, גם על ישיבת בבל פרש כנפי חסדו, כי שלח להם כסף, ויתנו לו את שם הכבוד „ראש־כלה", כל החכמים והגדולים אשר היו בעת הזאת קרבם באהבה עזה, ועמד לימינם כפי אשר השיגה ידו הגדולה והנדיבה— ויתר קורותיו והכבוד אשר נחל מכל המלכים אשר היו להם התקשרות או חליפות מכתבים עם הכליף, הלא הם כתובים בספרי דברי הימים הכללים והפרטים לבני ישראל].

אלדד

הארצות, הבאים במלאכות מלכיהם לחצר מלך ספרד, היתה לו לישועה, כי ע״ז היה לאל ידו, לחקור ולדרוש תמיד על אחיו בני עמו, אם יש להם ניר ממשלה בארץ, גם בדברי הנוסע אלדד הדני 1) אשר העביר קול במחנה העברים כי עוד יש שאריה לפלטת עשרת השבטים, ולהם ממלכה מיוחדת, הפיחו רוח תקוה באף הנשיא, ושמועתו היתה תמיד לנגד עיניו, — ומה מאד שמח לבו ויגל כבודו, בשמעו מפי מלאכי חרסן 2) כי מלך יהודי מושל ממשל רב בארץ הכוזרים, וגם מצירי קיסר

יון

פלעגין קומען אין קייסערליכען הויף, דאס האט אים זייער געהאלפען, ער האט באקומען די מעגליכקייט נאך צו פרעגין שטענדיג וועגין זיינע ברודער צו האבען זיי ערגעץ אנ־אייגענע מלוכה, אויך די רייד פון דעם רייזענדער אלדד הדני 1) וואס ער האט ארויס געלאזט א שטים אין דער יודישער מחנה, אז עס איז נאך דא פארבליבענע פון די עשרת השבטים וואס פארמאגען אנ׳אייגענע מלוכה, דאס האט גיגעבין דעם נשיא ר׳ חסדאי גרויסע האפענונג, און די שטים אז עס איז דא א יודישע מלוכה איז געשטאנען שטענדיג פאר זיינע אויגען,

און וויא דערפרייד׳ט איז ער גיווארין דער־הערענדיג פון די חערסאנעסער קאנסאלען 2) וועלכע זענען באי׳ן כספי׳סקין ים אז איודישער קעניג פארנעמט א גרויסע ממשלה

אין

1) [אלדד בן מחלי אשר קרא את עצמו בשם הדני ר״ל משבט דן, לא נודע על נכון איזה מקום מולדתו, ולפי דעת גרעטץ, נולד בארץ ישראל, מפני שדבר את שפת עברית כשפת ארץ מולדת (וויא איינע מוטער שפראכע), האיש הזה הפליא לספר מנסיעותיו דברים זרים היוצאים מגדר המציאות, והחודר בדבר ספוריו, יראה כי כוונת המפליא והמגזם הזה היה לשלול את אדרת הקדושה מעל התלמוד, ולכן בצדק יחתום אותו החכם גרעטץ בחותם הקראים, ויעשהו לקראי, אשר כל ישעו וחפצו היה בנסיעותיו להוליך את היהודים תועה, והוא היה איש ערום בדעת, וידע את תכונת האנשים ההמונים כי זה דרכם כסל למו, לשמוע באהבה ותשוקה נמרצה, דברים זרים ונפלאים, היוצאות מחוקי הטבע, והוא עשה להם מטעמים כאשר יאהבו בני עמו. ועי״ז חפש לשרש אמונת בעלי התלמוד, ולטעת תחתם דת הקראים, כמובא אודותיו בספר דברי הימים לבנ״י להחכם גרעטץ חלק חמישי בהערה 19), כי גלה שם באמת דברים חדשים ע״ד תולדות האיש הזה וכזביו הרבים].

2) [השם חרסן נזכר בכוזרי (מאמר שני ס״א) וז״ל „שיבקש המעשה הנרצה אצל האלהים בהרי „הרסאן", וכונת הכוזרי הוא על האי קרים,

אשר

1) אלדד דער זון פון מחלי, וואס ער האט זיך אליין אנגערופען מיט דעם נאמען דני דאס הייסט פון שבט דן איז ריכטיג ניט באוואוסט פון וואנען ער איז געבוירען, דער פראפעסער גרעטץ האלט אז ער איז געבוירען אין ארץ ישראל וויל ער האט גירעדט העבריאיש ווי א מוטער שפראך, דער מענש האט אזוינע וואונדער דערצעהלט פון זיינע רייזעס! אזעלכע זאכין וועלכע לאזען זיך ניט גלויבען, און דער וואס קוקט טיעף אריין אין זיינע דערציילונג זעהט אז די כוונה פון זיינע איבערנאטורליכע דער ציילונג איז אראבציהען דיא היילינע קלייד פון דעם תלמוד. דערפאר איז זייער גירעכט דער פראפעסאר גרעטץ וואס ער האט אים גיפעציאטעוועט מיט דעם קראי׳מישין פעצאט, און האט איהם געחתמת׳ט פאר א קראי׳ם וואס זיין גאנצער באגער איז גיוועזן מיט זיינע רייזעס אראב צו פיהרען יודען פון וועג צו צופיהרען צום (דת הקראים) קראים׳ישע גלויבען, און ער אליין איז גיוועזן זייער אקלוגער און א געשיקטער צום אפנארען, ער האט גוט פערשטאנען דיא נאטור פון פראסטע מענשין אז זיי האבען זייער ליעב צו הערין מיט גרויס לוסט און ליעבע וואונדערליכע זאכען וועלכעס עס ניט גאר ניט אין דער נאטור, פלעגט ער פאר זיי טאקי צו גרייטען אזוינע שפייז וואו זיי האבען ליעב, און דורך דעם האט ער גיזוכט מעגליכקייט

אוים צו ווארצלען די אמונה אין תלמוד, און אנשטאט דעם איינפלאנצען קראם׳ישע גלויבען, אזוי ווי עס ווערט גיבראכט וועגין אים אין ספרי דברי הימים לבני ישראל להחכם גרעטץ דאס 5 טע טהייל אין די אנמערקונג 19 דארט האט ער באמת אנדעקט נייעס וועגין דעם דאזיגען מענשין מיט זיינע פילע ליגען].

2) דער נאמען חערסאנעס ווערט דערמאנט אין כוזרי 2 טען מאמר שני סימן א׳ און אזוי איז דארט דער לשון, ער זאל זוכען צו טוהן אזוינס וועלכעס עס איז דער ווילען פון גאט דארט אין דיא חערסאנעסער בערג, און דיא כונה פון כוזרי איז אויף קרימער אינזעל וואס א מאהל האט

דאס

אין כוזרי׳שען לאַנד, אויך פון די גריכעשע קאָנסאָלען האָט ער דאָס זעלבע גיהערט, און זיי האָבען נאָך ריכטיגער געזאָגט דאָס דער כוזרי׳שער מלך הייסט מיט׳ן נאָמען יוסף, און דאָס פאָלק זענען גרויסע העלדין גילערונטע צו מלחמה, און די מלוכה איז ווייט פון קאָנסטאַנטינאָפאָל אַ מהלך פון 15 טאָג, און זיי זענען פאַרבינדען אין פאָליטיק מיט׳ן קיסר, דאָ האָט ער זיך גיעקט מיט דער נשמה; ער זאָל האָבען אַגילעגענהייט צו שיקען אַבריף צום כוזרי׳שען מלך. צו שליסען מיט אים און מיט זיין פאָלק אַ ליבליכען בונד, און האָט געזוכט אַ ריכטיגען און אַ באַגלויבטען שליח ער זאָל קאָנען דורך איהם שיקען אַ בריף קיין כוזר לאַנד,

קאַפיטל ט

ר׳ חסדאי׳ס שליח געשיקט צו יוסף מלך הכוזרים.

נאָך דעם האָט גאָט צו געשיקט דעם נשיא ר׳ חסדאי אַ מענשין ר׳ יצחק בר נתן וועלכער האָט מיט׳ן גאַנצען האַרצען צו געשטימט צו זיין פערלאַנג, איינשטעלין זיך אין אַזוי גרויסע ווייטע מסוכנה־דיגע וועג, דער נשיא האָט אים גיגעבען גענוג געלט אויף דער (הוצאה) רייזע־קאָסטען, און בריף צום קייזערליכען גריכישען הויף, און האָט איהם אַוועק געשיקט צו זאַמען מיט שלוחים פון איספאַנישען קיסר, עבד־אל־רחמן קיין קאָנסטאַנטינאָפאָל דאָרט האָט דער גריכישער קיסר צו גענומען דעם שליח פון ר׳ חסדאי מיט אַ פריידליכען פנים, אָבער אין האַרצען האָט ער אַנדערש געטראַכט 1). צו פאַר שטערין די עצה פון דעם נשיא חסדאי וואָס האָט גיטראַכט צו שליסען

אַ

יון שמע כדברים האלה, והם עוד הוסיפו להגיד לו כי שם המלך המולך עתה, הוא יוסף, והעם המה גבורים מלומדי מלחמה, וממלכתו רחוקה מקאנסטאנטינאפאל מהלך חמשה עשר יום, והמה בעלי ברית הקיסר ותכל נפשו לבא במכתב לפני המלך, ולכרות עמו ועם עמו ברית אהבה, ויבקשו מלאך וציר נאמן לשולחיו אשר יוכל לשלות על ידו אגרת לארץ הכוזרים.

קאפיטל ט

מלאכות הנשיא ר״ח לארץ הכוזרים ומכתבו ליוסף המלך.

אחרי הדברים האלה, הקרה ה׳ לפני הנשיא ר״ח, את האיש ר׳ יצחק בן נתן, אשר נדרש בכל לבו לשאלתו לשום נפשו בכפו, ולאחוז בדרך הרחוקה והמסוכנה הזאת, ויתן לו הנשיא כסף רב די הוצאות הדרך, ומכתבים לחצר מלכות יון נתן בידו; וישלחהו עם מלאכי עבד־אל־רחמן יחדיו קאנסטאנטינאפלא, שמה קבל קיסר היונים את מלאך הנשיא ר״ח בסבר פנים יפות, אך בלבו 1) חשב מחשבות להפריע את עצת הנשיא ר״ח, אשר אמר לכרות ברית

בין

דאָס געהייסען (טוירגען) „חערסאַנעס” און זיא איז גיוועזן דאַמאָלס אונטער דיא האַנד פון די כוזרים און עס ווייזט אָבער אַז די כונה פון כוזרי צו חערסאַנעס פון מזרח זייט צום כספי׳סקין ים].

1) [דיא מלכים פון ביצאַנץ זענען גיוועזן יודישע פיינד, און גרויסע שלעכטיקייט האָבען דיא יודען געליטען פון זיי, אַזוי וויא עס ווערט דערציילט אין דברי הימים, לבני ישראל, דערפאַר איז וויא אַ דאָרען אַ שטעכעדיגער און אַברענענדיגער גיוועזן אָט דיא שליחת אין דיא אויגען פון דעם קיסר און אַללס געטראַכט צו מאַכען אַ צווישענשייד צווישען דיא באַהעפטע].

פון

אשר נקרא מקדם טוריגין „הארסאנעס” והוא היתה אז תחת יד הכוזרים, לכן נראה שכונת הכוזרי להחרסאן מזרחות לים הכספי].

1) [מלכי בוצאנץ היו אויבים ליהודים, ורעות רבות סבלו כמפורסם בדברי הימים, לכן היתה כקוץ מכאוב וכסלון ממאיר המלאכות הזאת בעיני הקיסר, וחשב מחשבות להפריד בין הדבקים],

מהמלאכות

בין מלכי כוזר וספרד, כי יירא פן יבולע לו ויעש בערמה, ויעצור בחצר מלכותו מחצית השנה, את המשולח ר"י בן נתן ואחר השיבו ספרדה, ויכתוב אל ר' חסדאי בערמה כי אין לאל יד השליח לעשות הדרך המסוכן והנורא הזה, וכי כבד הדבר ממנו, כי ביבשה אין לנסוע מפני המלחמות העצומות אשר יגירו העמים היושבים על חוף ים השחור איש באחיו, ובדרך הים אין לעבור, מפני הסכנה המרחפת על נוסעי־הים, ויהי כאשר בא ר"י בן נתן להנשיא עם האגרת אשר שלח קיסר היונים, ויתעצב אל לבו מאד, על אשר לא הצליח ה' חפצו בידו, לדעת את שלום ומצב אחיו היושבים בירכתי — ים ושבט מלוכה בידם, וכמעט אשר אמר נואש לתקותו, לולא התעוררה ע"י האנשים אשר נקרו לפניו, ויאמרו להוביל אגרתו ירושלימה, ומשם ישלחוה דרך נציבין, וברדעה, מערב ארמוניה — אל מחוז חפצו ארץ הכוזר, ויהי כאשר הפיץ הנשיא אבן שפורט למסור עתותיו מכתבי ביד האנשים האלה, אז בא לקרדובא מלאכות ממלך הסלאווים „הונא" 1) ואתה שני יהודים מר שאול ומר יוסף, ויספרו את

אשר

א פרידליכען בונד צווישען די כוזרי'שע און איספאנישע מלכים, ער האט מורא גיהאט דאס זאל אים ברענגען שאדין, האט ער געמאכט א פאלש, האט אויפגעהאלטען ביי זיך דעם פאסלאניק ר' יצחק בן נתן א גאנץ האלב יאהר צייט, און דער נאך. האט ער אים אומגיקערט קיין איספאניע, און האט געשריבען א פאלשע בריף צו ר' חסדאי, אז עס איז אוממעגליך אז דער שליח זאל מאכען אזוי סכנה־דיגע וועג און א מורא'דיגע, עס איז אוממעגליך דאס אים צו פיהרען, מיט דער יבשה קען מען ניט רייזען צו ליב די גרויסע מלחמות, וואס פיהרען צווישען זיך די פעלקער, וועלכע זיצען ביי די פארטען פון שווארצען ים, און מיט'ן ים רייזען, איז אויך אוממעגליך איבער די גרויסע סכנה וואס קומט פאהר, און ווי דער שליח ר' יצחק בן נתן, איז אנגעקומען מיט דער בריף פון גריכישען קיסר, צום נשיא ר' חסדאי, איז ער זעהר טרויעריג געווארען, וואס נאך האט אים ניט באגליקט זיין ווילען, צו דער גיין די פרידען פון זיינע ברודער, און זייער באשטאנד, וועלכע וואוינען אין די עקין פון ים, און האבען אנ'איינענע מלוכה, און האט זיך כמעט (מיאש) פערלארין גיוועזן פון זיין האפענונג, ווען עס זאל ניט דער־וועקט ווערין דורך מענשין, וועלכע האבען זיך גראדע געטראפען פאר איהם, און האבען צו געזאגט פיהרען זיין בריף קיין ירושלים, און פון דארט וועט מען אים שיקען דורך נציבין און ברדעה פון מערב ארמוניה, צום ארט פון זיין באגער און כוזרי'שען לאנד.

און ווי דער נשיא האט שוין געוואלט איבער געבין זיין בריף אין די הענד פון די דאזיגע מענשין, איז דאמאלס געקומען קיין קורדובא א פאסאלסטווא פון אסלאוועשין קעניג הונא 1) און מיט איר 2 יודען, הער שאול און הער יוסף. און האבען אים דערציילט, וואס זיי ווייסען פון די כוזרים, און א יוד הער'ן עמרם, א מענש פיל מיט

גייסטינגע

18) [מהמלאכות הזאת אשר נמצאו בה שני יהודים, לאות כי גם הסלווים ידעו להוקיר את כשרון היהודים, העתקת שם סלווים לכנען כבר השתמשו בו הסופרים הראשונים, וזה מפני קרבת מבטא кнiязъ—кнiезъ וכן מצאנו ביוסיפן העברי, שהעתיק את שם סלוון לכנען, ובכ"י מצאנו

שהמפרשים

1) [פון דיא שליחות וואס דארט האט זיך אויך געפונען 2 יודען איז אבעוויזן אז דיא סלאווים האבען פערשטאנען צו טהייער האלטען דאס יודישע טאלאנט, דאס איבערזען פוןווארט סלאווים אויף כנען האבען שוין לאנג בענוצט דיא ערשטע שרייבער, ווייל דאס איז נאהנט אין דער אויסשפראכע און אזוי געפינען מיר אין יודישען יוסיפ'ן וואס ער האט אויך איבערגיזעצט דאס ווארט סלאוין אויף כנען, און אין אלטע

שריפטען

גייסטיגע חכמה, און וויסענשאפט, האט זיך געטראפען אין דער סלאווישער לאנד, און האט זיך בארימט, אז ער איז גיאכט אין די אויגען פון דעם כוזרי׳שען קעניג, און אפט ווערט ער גערופען צום קעניגליכען טיש — דיזע ווערטער האבען אריין געבלאזען א לעבין גייסט, און א האפענונג און דעם נשיא ר׳ חסדאי, און ער האט געאיילט צו שיקען שלוחים, זוכען דעם הער עמרם, און צו ברענגען אים קיין איספאניע, אבער מ׳האט שוין אים ניט געפונען, און מ׳האט ניט געוואוסט וואו ער איז אוועק נאר די סלאוועשע יודען האבען געזאגט ער זאל זיי געבין דעם בריעף, און זיי וועלין איבער שיקען דעם בריף צו די יודען וואס וואוינען אין אונגערין לאנד, און פון דארט וועלין זיי איבער שיקען ווייטער דורך בולגריה, רוסיא; ביז עם וועט אהן קומען אין דער לאנד, וואס די אויגען און הארץ פון דעם נשיא זענען אהין איבערגיגעבען, דאס איז אין כוזרי׳שען לאנד.

קאפיטל י

דער נשיא האט צו געשטימט צי זייערע רייד.

דער נשיא האט צו געשטימט צו זייערע רייד, און האט אנגעזאגט צו שרייבען אין זיין נאמען א יודישע בריף 1) ר׳ חסדאי׳ת בריף האט וואונדערלאך רעד־ פריידט

אשר ידעו מהכוזרים, וכי איש יהודי מר עמרם שמו, איש מלא רוח חכמה ודעת, נקרה בארץ הסלאווים, ויתפאר כי נכבר הוא בעיני המלך, וגם לפעמים הוא קרוא אל שלחנו, הדברים האלה הפיח רוח חיים ותקוה כאף הנשיא ר״ח, וימהר לשלוח צירים לבקש את מר עמרם, ולהביאו ארץ ספרד, אך לא מצאוהו עוד, ועקבותיו לא נודעו, כי חמק עבר, ולא נודע אנה פנה, אולם היהודים הסלאווים אמרו כי יתן על ידם את אגרתו והמה ישלחוה אל היהודים היושבים בארץ הגר (אונגארין), ומשם ישלחוה הלאה דרך בולגריה, רוסיא, עד אשר תבוא אל הארץ אשר עין הנשיא ולבו שמה ארץ הכוזרים, ופה רואים אנחנו כי הקשר האמיץ אשר בין היהודים בכל ארצות פזוריהם, יתן להם כח ועצמה לקרב רחוקים את אשר לא היתה לאל מלכי הארץ לעשות כזאת בימים האלה, כי עוד לא היה ארחות ישרות, והתחברות בין ארץ לארץ היתה קשה וכבדה מאד,

קאפיטל י

הנשיא נעתר לדבריהם.

הנשיא נעתר לדבריהם, ויצו לכתוב בשמו מכתב עברית, 1) פתח דברו מעוטר

שריפטען געפונט מען ברענגענדיג דאס ווארט סלאוויש מיט דער אויסשפראכע כנען, אזוי וויא עס האט גירעט איינער א חכם אין „הכרמל" און דערפאר האט מען איבערגיזעצט דעם נאמען סלאווין אויף כנען, ווייל אין אמאהליגע פריערדיגע צהייטען האט מען זיי גערופען סקלאפאנען פון דיא ארוים שטאמונג שקלאף (עבד) און זייער גוט האבען זיי איבערגיזעצט כנען אזוי ווי עס איז געשריבען „ויהי כנען עבד למו" כו׳, כנען זאל זיין אקנעכט, פראפעסאר גרעצץ ברענגט אין נאמען פון דיא ערבי׳שע שרייבער אז דער סלאווישער קעניג וואס האט געשיקט אט די שליחות האט געהייסען „הונו" און דער חכם זעליג קאססעל ברענגט אין נאמען ענצעקלאפעדיא אויך אין נאמען ערבישע שרייבער אז זיין נאמען איז געווען „דוהקו".

1) דער דאזיגער בריעף איז געשריבען געווארען דורך דעם געלויבטען חכם מנחם בן סרוק

שהמפרשים בהביאם מלה סלאווית כתבו בלשון כנען, כאשר דבר מזה חכם אחד בהכרמל, — ואולי לכן העתיקו שם סלאוין לכנעני, מפני שמקדם נקראו סקלאפאגען, מהוראת עבד, ויפה תרגמו כנען, כדכתיב, „ויהי כנען עבד" כו׳, החכם גרעטץ מביא בשם סופרי הערביאים שמלך הסלאווים אשר שלח את המלאכות היה שמו „הונו", והחכם זעליג קאססעל בענצעקלאפעדיא, מביא ג״כ בשם סופר הערביאים ששמו היה „דוהקו"].

1) [המכתב הזה נכתב ע״י החכם המהולל מנחם

מעוטר במליצה צחה ונעימה, וכל המכתב כלו אומר, כבוד לכותבו, כי בו הראה לדעת אהבתו העצומה לעמו ודתו עד אין חקר, האגרת הזאת הגיעה בארחות עקלקלות על יד רבי יעקב בן אליעזר מארץ אשכנז (נימץ) אל ידי המלך יוסף האחד עשרה, אחרי עובדיה אשר גם הוא היה עובד אלהים באמת ובתמים כאבותיו, ובכל נפשו ומאודו השתדל לנטוע זרע דת היהודית במלוא רוחב ארצו; המכתב הזה מר"ח שמח את לב המלך עד להפליא, ויעורר את רוחו להשיב תשובה יקרה להנשיא ר"ח בארץ ספרד, גם כן בשפת עברית, אשר היתה לשון מושלת בארץ ההוא, שני המכתבים האלה, אשר אין ערוך ליקרתם, מועתקים בזה, והקורא יתענג על הדברים הנכבדים האצורים בקרבם. —

והנה בזמננו זה, אמתת מציאות מלכים כוזרים יהודים נגלתה, כאשר שני המכתבים יוכיחו, ועוד ראיות ברורות, ותעלומות

פרייד'ט דעם מלך'ס הארץ, און האט דערוועקט זיין גייסט צו ענטפערין מיט א טהייערין ענטפער צו דעם נשיא ר' חסדאי אין לאנד איספאניע, אויך אין יודישע שפראך, וואס דאס איז גיוועזן די גיוועלטיגע שפראך אין כוזרישען לאנד, אט די 2 וועלטענע בריף וואס האבען קיין אבשאץ ניט צו זייער טהייערקייט, ווערין דא איבערגיזעצט און דער לעזער וועט פארגעניגען האבען אויף די גיערליכטע רייד פון זייער אינהאלט.

נו אין אונזערע צייטען איז אנדעקט גיווארען די ריכטיקייט, ווען עס איז גיוועזן דיא כוזרי'שע יודישע מלוכה מיט זייערע יודישע מלכים, ווי עס ווייזען ריכטיג די 2 בריף, און נאך קלארע בעווייזונג, **און די פארהוילענע אומבעוואוסטע האט אנדעקט דער חכם קארמזין, דער שרייבער פון רוסישע מלכים היסטאריע אז עס איז אמת אז א מלך פון כוזר לאנד, האט אנגענומען דיא רעליגיע פון משה וישראל, און עס** האבען

מנחם בן סרוק, נולד לערך 910, מת 970 אשר היה מבאי פני הנשיא חסדאי, ורעו אביו ר"י, המכתב הזה וכן תשובת המלך אליו, היו נעלמים מעיני קהל ישראל עד שנא 1577, כי אז הוציאם לאור ר' יצחק בן אברהם נכד ר' יהודה אקריש בעיר קושטינדא, ויקראם בשם „קול מבשר", המחברת הזאת מחזקת ל"ב עמודים בתבנית שמינית, והוא יקרה במציאות ואין חזיונה נפרץ, והמו"ל תולדות היהודים בפולין כתב, ששם המחברת תולדות בית דוד בעת ממשלת פרס, ואחר הוציאם לאור החכם הנוצרי בוקסדארף בשנת 1660 בעיר בראזיליע, עם העתקה רומית בלתי שלמה, ואח"כ נדפסה פעמים רבות, ואמתת המכתבים יצאה בנוגה מיד הבקורת ואין להרהר אחריהם, כאשר דברו מזה המבקרים החדשים].

סרוק, ער איז געבוירען לערך אין יאהר 910 און געשטארבען 970. ער איז גיוועזן פון די וואס פלעגין זיך זעהן מיט דעם נשיא הסדאי און איז גיוועזן א גיזעלין פון זיין פאטער ר' יצחק, אט דיא בריף און די ענטפער בריף פון דעם כוזרישען קעניג צו אים זענען גיוועזן פארהוילען פון די יודישע אויגען ביז דעם יאהר 1577 דאמאלס האט מען זיי גיבראכט אויף דער ליכטיגער שיין, ר' יצחק בן אברהם דער אייניקעל פון ר' יהודה אקריש אין דער שטאדט קאנסטאנטינא, און ער האט זיי גערופען מיט'ן נאמען קול מבשר (אנזאג שטימע), דער ספר האלט 32 (עמודים) זייטען אין דער מאס $^1/_8$ בויגען און ער איז זייער טהייער צו געפונען מזעהט אים ניט, און דער רעדאקטאר פון תולדות היהודים אין פוילען שרייבט אז דער נאמען פון דעם ווערק (חיבור) איז תולדות בית דוד, און דער צייט פון דער ממשלה פרס, דער נאך האט דאס ארויס גיגעבען א קריסטליכער געלערנטער „בוקס דארף" אין יאהר 1660 אין דער שטאט בראזיליע מיט א לאטינישע איבערזעצ אן א ריצענז, נאך זיי דארף מען ניט נאכקלערין אזוי ווי עס האבען גירעדט פון די נייע קריקיטער מבקרים דער אנפאנג פון דער בריף איז ארום געקריינט מיט שיינע לאטערע פאעזיע (מליצה), דער גאנצער בריף זאגט גרויס עהרע צו דעם שרייבער, און דעם בריף האט ער גיגעבען צו וויסען זיין שטארקע ליעבע צו זיין פאלק מיט זיין רעליגיע נאהר אהן א סוף, דיזער בריף האט גערייכט דורך פארשידענע וועגין צו ר' יעקב בן אליעזר פון דייטשין לאנד (נומץ) און פון אים צום מלך יוסף דער 11 טער נאך עובדיה'ן וועלכער איז אויך גיוועזן אנ'אמת'ר גאטס דינער אזוי ווי זיינע עלטערין, און מיט דער נשמה און מיט אלע כחות האט ער גיארבייט איינצופלאנצען די יודישע זאמען אין זיין גאנצען לאנד].

האָבּען גיקעניגט נאָך אים אַנדערע יודישע מלכים אַ לאַנגע צייַט, מעהר פון 2 הונדערט מיט פופציג יאָהר, און דאָ וועלין מיר ווייַטער איבערזעצין די דער ציילונג פון איינינע ספרים, וועלכע האָבּען ניט לאַנג ערשיינט אויף דער וועלט און דאָס וועט זייַן ווי אַ דערציילונג פון די כוזרים אין קורצען :

תולדות הכוזרים ; דאָס כוזרים גיבורט (אין קורצען) .

די כוזרישע פאָלק, דאָס איז אַ צווייַג פון דער טערקישער פאָלק, און נאָך די איבערגעבונג פון זייערע עלטערין קומען זיי אַרויס פון יפת'ס און תוגרמה'ס קינדער זייַער וואוינונג אין די פריערינע יאָהרען איז גיוועזן אין מערב זייַט פון כספי'סקין ים, וואָס די פרס'יאַנער און ערבי"ר רופען אָהן דער כוזרים, און פאַרנומען ביז'ן שוואַרצען ים און ביז הייַנט רופט מען דעם שטיק לאַנד נעבין כספי'סקין ברעג פון די תתרים און קלמוקים וואָס זיצען דאָרט „באדשאר", און אין 13 טען יאָהר הונדערט נאָך קריסטוס. האָט מען גערופען דעם דרום טייל פון קרים'ער האַלבּען אינזעל מיט'ן נאָמען „כאזאריא", ווייַל דאָרטין זענען געזעסען פון כוזר'ס קינדער וועלכע זענען פאַר טריבּען געוואָרען פון זייער לאַנד, אין ערך דאָס יאָהר ד' אלפים ר"י, ד"ה 4210 צו וועלט בעשאַפונג. האָט דער מלך אטילא אַרויף געלייגט דעם יאָך אויף זייער אַקסעל, און זענען געוואָרען אינטערדריקט צו דאָס פאָלק „הונים" און אין ערך דאָס יאָהר 4260 האָט זיך געשטאַרקט דאָס בילגרשע האַנד אויף זיי, אָבער ניט פיל צייַט זענען זיי גיוועזן אונטערטעניג די דאָזיגע פעלקער, זייער האַנד האָט זיך געשטאַרקט צו געפונען פרייַהייַט אָב טאָהן פון זיך דעם גערדיקטען יאָך, און האָבּען מלחמה געהאַלטען מיט די בולגרים, און האָבּען געפאַנגען (ד"ה גענומען אין פליען) באיתאי דעם מלך'ס זון, און האָבּען זיך זייער געשטאַרקט, דאָס זייערע שכנים דו פרסי'אַנער און גריכ'ען האָבּען זיך פאַר זיי זייער געשראָקען, וואָרום די כוזרים האָבּען מלחמה געהאַלטען מיט אַלע ארומיגע פעלקער, און זיי האָבּען זיך שטאַרק פאַר מערט און זענען פעסט גיזעסען, אַז אויך דער פרסי'שער מלך האָט גיבויעט אַ שטאַרקען און אַ פעסטען מויער אין דער גרענעץ (גבול) פון

זייַן

והתעלומות הדברים הוציא לאורה החכם קארמאזין כותב דברי הימים למלכות רוסיא, כי אמת הדבר שמלך אחד בארץ כוזר תפש בדת משה וישראל, ומלכי אחריו מלכים אחרים יהודים, משך זמן יותר ממאתים וחמשים שנה, ונעתיק הנה ספור הדברים, איך באו בספרים אשר מקרוב יצאו לאור עולם.

תולדות הכוזרים בקצרה.

עם כוזר, הם ענף עם הטורקיים, ולפי הגדת אבותם, מבני יפת או תוגרמה לתולדותם, ומשכנותם מראש ימי קדם ממערב לים הכספי. אשר יקראו הפרסיים והערביים ים הכוזר, ויאהלו עד הים השחור, ועוד היום יקרא נוף ארץ על חוף ים הכספי מן הטטרים הקלמוקים היושבים בו „כאדשאר", ובמאה הי"ג לחשבון הנוצרים, נקרא הלק הדרומי מהאי קרים בשם „כאזאריא", כי ישבו בו מבני כוזר אחרי אשר גלו מארצם, לערך שנת ד"א ר"י לב"ע, נתן המלך אטילא את עול סבלו על שכמם ויהיו, למס לעם ההונים, ולערך שנת ד"א ר"ס, גברה יד הבלגרים עליהם, אך לא עמדו ימים רבים נכנעים לעמים האלה, ותעז ידם למצא חפש, ולהסיר מעליהם את עול הנוגש, וילחמו בבולגרים, וישבו את באתאי בן המלך, ויגברו מאד עד כי היו לחרדת שכניהם הפרסים והיונים, כי הכוזרים נלחמו את כל העמים מסביב, ויפרצו לרוב, ויתחזקו במושבותיהם, עד כי מלך הפרסים בנה חומה עזה ובצורה

בגבול

בגבול ארץ אחוזתו, לבלתי יבאו הכוזרים וישחיתו את ארצו לשבות ממנו שבי, והרואה חרבות החומה ההוא אשר נשארו עד היום הזה, עומד מרעיד ומשתאה; על גדלם ועל חזקתם, וישתומם על המלאכה כי רבה היא, וכן קסרי יון דרשו את שלום הכוזרים. ויקחו מגבוריהם להיות שומרים לנפש הקיסר, —

בעת ההיא עדנה היו עובדי אלילים, ושומעים לקול מלכם אשר קראו בלשונם האקאן האגאן, ויהי כאשר גדלו והצליחו, חדלו להיות רק רועי צאן ומקנה, כאשר היו אבותיהם מימי קדם קדמתה, ויחלו להתעסק גם בעבודת האדמה, ויכונו את ממלכתם, ויקימוה על עמודי החקים ויסודות המשפט ויגדלו ויצליחו עד יכלו להרים ראש, ולעמוד נגד באליפי הישמעאלים האדירים, וגם כביר מצאה ידם במסחר וקנין, כי ארצם חונה על חוף ימים ונהרות גדולים, ועיר ממלכת החאקאן אשר הוא שוכן בה, היתה על שפת הנהר וואלגא, במקום השתפכו אל ים הכספי, ושם העיר ההיא „בעלאנגיאר“, ועיר מבצר סארקעל, על שפת הנהר דאן;

בימים ובנהרות האלה מצאו רחבת ידים לשוט באניות, ולהיות רוכלים עם עמים רבים בעזבוניהם, וישוטו מגוי אל גוי, וממלכה אל עם אחר, להביא מרכלתם אל ארץ אחרת, ולקנות ממנה את תוצאותיה, ותהי גם נסיבה כי באו נכרים אל ארץ הכוזרים לסחור בה, פרסיים, יונים, וישמעאלים, ויהודים, ועל ידי מסחרם, טעמו מנועם הלימודיות, והטיבו מדותם, ופתחו

זיין לאנד, צו פאר היטען אז די כוזרים זאלען ניט קומען פאר דארבען און בארויבען זיין לאנד, און דער וואס זעהט די חורבת פון דער מויער וואס עס איז פארבליבען ביז היינט בלייבט שטיין פארציטערט און פארוואונדערט. אויף די גרויסקייט און שטארקייט און גרויסע ארבייט וואס דארט ליגט, אויך דער גריכ׳עשער קיסר האט געזוכט די פרידען פון די כוזרים, און האט גענומען פון זייערע העלדין (גבורים) פאר היטער און באשיצער פאר זיך, אין יענער צייט זענען זיי נאך געוועזן געצענדינער, און האבען צו געהערט אין דער שטים פון זייער מלך וועלכער האט געהייסען אויף זייער לשון „חאקאן“ אדער „חאגאן“, און ווען זיי זענען גרויס און גליקליך געווארין האבען זיי זיך אויפגיהערט צו פארנעמען נאר מיט שאף און רינדער פאשען אזוי ווי זייערע עלטערין פון פריערדיגע צייטען, נאר זיי האבען זיך אויך אנגעהויבען צו פארנעמען מיט ערד ארבייט, און האבען פארפעסטיגט זייער מלוכה אוועק גישטעלט אויף די זיילען פון חוקים ד״ה (זאקאנעס) מיט א פונדאמענט פון משפט (סוד) און זענען גרויס און גליקליך גיווארען אז זיי האבען שוין געקאנט מיט שטאלץ דעם קאפ הייבען, און שטעלען זיך קעגין די כלפים די שטארקע ישמעאלים, אויך זייער האנד האט ווייט דערלאנגט אין האנדעל וויל זייער לאנד איז אויף די ברעגעם פון ימים און גרויסע טייכען, און די קעניגליכע שטאדט וואו דער חאקאן אליין האט געוואוינט איז נעבין ברעג טייך וואלגא אין דעם ארט וואו ער גיסט זיך אריין אין כספי׳סקין ים, און די שטאדט האט געהייסען „בעלאנגיאר“, און די פעסטע שטאט „סארקעל“ איז גיוועזן נעבין ברעג טייך דאן, אט אין די ימים און טייכען האבען זיי געפונען אברייט פלאטץ צו שווימען מיט שיפען און צו מערין האנדעלס-לייט מיט פיל פעלקער מיט זייערע סחורות, זענען זיי געשווימען פון 1 פאלק צו דער 2 טער, פון 1 מלובה צו דער 2 טער. זיי האבען זייערע סחורות געפיהרט אין אנדערע לענדער צו פאר-קויפען, און האבען דארט געקויפט אזעלכע סחורות וועלכע נוצט און זייערע לאנד, און דאס איז גיוועזן די אורזאכע (סבה) וואס פרעמדע זענען געקומען אין כוזרי׳שען לאנד צו האנדלען, פרסי׳אנער, גריכ׳ען, טערקין און יודען, און דורכ׳ען האנדעל

האבען

האבען זיי אנגעהויבען צו פיהלען די זיסקייט פון געלערנטהייט, און האבען אויסגיבעסערט זייערע זיטען (מדות) און האבען געפונט די טויערען פון זייערע שטעדט צו אלע וואס זענען צו זיי געקומען אהן אונטערשייד פון גלויבען (רעליגיאן) די חאקאנים און די חכמים פון דעם פאלק האבען זיך גוט צו געקוקט צו די מעשים פון די פרעמדע און האבען נאכגעפארשט זייערע געהיימנעס וועגין זייערע געדאנקען (מחשבות) אין אמונה זאכען, און האבען גיגעבען חן צו די פרעמדע, וויל זיי האבען דערקענט אז די פרעמדע שטייען העכער פון זיי אין פארשטאנד און אין קענטעניס און די כוזרים אליין זענען דאס רוב לידיג פון חכמה און פארווילדעט אין פארשטאנד.

און אין יאהר 4520 צו וועלט באשאפונג (כוזרי מאמר א׳ סי׳ מ״ז) האט גיקעניגט החאקאן בולאן אדער בולא א קלוגער און א פרומער, און ער איז גיוועזען דער ערשטער וואס האט אנגענומען תורת משה און האט זיך מגייר גיוועזען און האט גישטעלט אין די כוזרישע חוקים (זאקאנעס) אין אייביגען חק גיזעץ אז עס זאל זיצען אויף דער קעניגליכע שטיהל נאך אים נאר א זעלכער דער וואס וועט דערקענען די יודישע תורה, און וועט רופען נאר צום יודישען גאט, און עס איז געהיט געווארען דער דאזיגער גיזעץ, און עס האבען געקיניגט נאך באלאנ׳ן יודישע מלכים א צייט פון 250 יאהר, און ביי דער האנד פון מלך איז געשטאנען א יודישער חכם פאר אנ׳עצה געבער און לאנד פיהרער, און דאס כוזרישע פאלק האבען זייער וואונדערלאך עהרליך און שעהן געשעצט זייערע מלכים מיט גרויס מורא פאר זיי, און ער איז גיזעסען אויף א גאלדענע שטיל און זיין פאלאץ אין דער קעניגליכע שטאדט „באלאנגיאר" און אין דרום־דיגען קאנט אין דער שטאדט אמעל דער 2־טער פאלאץ, (דאס איז 7 טאג רייזע פון אמעל ביז סעמענדער) קיין מענש האט ניט געטארט אריינגיין צום מלך סיידען וועגין זייער א נייטיגע זאך, קומענדיג מוז ער פאלען מיט׳ן פנים צו דער ערד, ער האט ניט אויפגעהויבען זיין געזיכט צום מלך ביז וואנען דער מלך האט אים געהייסען זיך שטעלין אויף די פיס, אויך די קברים פון די מלכים האבען זיי שטארק עהרליך געהאלטען, יעדער איינציגער ווען ער איז פארביי געפארען נעבין קעניגס קבר איז ער אראב פון פערד און איז גענאנגען צו פוס ביז ער איז אוועק ווייט ווייט

ופתחו שערי עריהם, לכל הבאים, מבלי להפריד בין אישי האומות, ובעלי דתות שונות, אמנם החקנים וחכמי האומה נתנו עיונם על מעשי האנשים הנכרים ההם, ודרשו על מצפוניהם, ועל מחשבותם באמונות ודעות, ונתנו חנם לנכרים האלה, והכירו כי להם יתר שאת, ולמדעם יתר עז על עם ארץ הכוזרים, אשר רובם נעדרו מחכמה ופראים במדעים, —.

ובשנת ד״א ת״ק לב״ע (כוזרי מאמר א׳ סי׳ מ״ז) מלך החאקאן (או בולאן) מלך חכם וצדיק. והוא היה הראשון אשר תפש בדת משה ונתגייר; והוא שם בדתי כוזר חק ולא יעבור, אשר לא ישב איש על כסא המלוכה אחריו בלתי אם יתודע לדת ישראל ובשם אלהי יעקב יקרא, וישמרו את החוק הזה, וימליכו אחרי בולאן מלכים יהודים משך זמן מאתים וחמשים שנה, ועל יד המלך עמד חכם יהודי להיות לו ליועץ וחכם חרשים, ועם כוזר הפליגו מאד לכבד ולפאר את מלכיהם ולירא אותם, והוא יושב על כסא זהב בהיכל אפדנו בעיר הממלכה (בעלאנגיאר), ובחבל הדרומי בעיר אמעל [דרך שבעת ימים מאמעל עד סעמענדער] — לא יבא איש אל המלך בלתי דברו נחוץ, ובבואו לפניו נפל אפים ארצה, ולא נשא אל המלך פניו, עד אשר צוהו לעמוד על רגליו, גם קברי המלכים כבדו מאד, איש ואיש בעברו במקום קבר המלך, יצנח מעל סוסו, והולך ברגלי עד אשר הרחיק

מבלתי

מבלתי יכול ראות ציונו, אם אמר החאקאן לאחד משריו וגדוליו לך למות! זה הלך אל ביתו והמית את עצמו, המלך שפט את העם, ועל ימינו עמדו תשעה יודעי דת ודין מהם יהודים, נוצרים ומחמדים, והמעט מהם יהודים. ובמרוץ הזמנים פרצה דת הנוצרית ופשתה בארץ, אך המלכים החזיקו בדת ישראל ובתורתם, עד אשר באו הסלאווים והכניעום. ויסירו את הממלכה ויחלקו את ארצם, וישם מלכות כוזר אבד מן הארץ, ובעת ממלכת היהודים הקול נשמע בכל משכנות ישראל, ויעבור עד היספניא, ויבא באזני רבי הסדאי בן יצחק אשר היה שר וגדול למלך אבדאלראחמן, הנקרא עמיר אלמומענין וליורשיו אלהאקעם והעשאם אשר מלכו בקארדאווא, והוא אשר הריץ אגרת למלך כוזר כאשר עין הקורא תחזה מישרים באגרת הנעתק בזה, 1 —.

קאפיטל יא

מעמד ומצב הכוזרים בעת מלוכת יוסף המלך.

ממשלת הכוזריה עוד היתה בעת הזאת ובזמן ההיא לערך 900, רבה ועצומה, אם

ווייט! אז ער האט שוין ניט גיזעהן דעם צייכען פון דעם קבר, — אויב דער חאקאן האט געזאגט צו איינעם פון זיינע גרויסע הארען אדער ווער נאר עס האט פאר-זונדיגט גיי און שטארב! איז ער אוועק אהיים און זיך זעלבסט געמאכט א טויט! דער מלך האט ג'משפט דאס פאלק, ביי זיין רעכטע האנד זענען געשטאנען 7 דיינים (סודעס) פון זיי יודען, קריסטען, מחמד-נער, און פיל צייטען שפעטער האבען זיך פאר מערט אין לאנד קריסטליכע מענשין, נאר די מלכים האבען געהאלטען יודישען גלויבען מיט דער יודישער תורה, ביז עס איז געקומען די סלאוויאנער און האבען זיי אונטערגעטעניגט און האבען אב געטאהן די כוזרי'שע מלוכה און האבען זיך צו-טהיילט מיט דעם לאנד, און דער נאמען פון כוזרישע מלוכה איז פאר לארען געגאנגען פון דער וועלט.

און ווען עס האט עקסעסטירט דאס כוזרי'שע מלוכה איז אין יענער צייט גיהערט געווארען א שטים און יודישען לאגער און עס האט דאלאנגט ביז איספאניע און די אויערין פון ר' הסדאי דער נשיא, דער גרעסטער שר פון מלך עבד-אל-רחמן וועלכער הייסט אויך עמיר, אלמומענין, און צו זיינע יורשים אלהאקעם העשאם וועלכע האבען ניקעניגט אין קורדובא, און ער האט געשיקט א בריף צום מלך הכוזר ווי דער לעזער וועט זעהן דאס איבער-געזעצטע בריף.

קאפיטל יא

פאלאזשעניע, — דאס באשטאנד פון כוזרישען לאנד אין דעם קעניג יוסף'ס צייטען.

די כוזרי'שע ממשלה איז נאך גיוועזען אין יענער צייט לערך אין יאהר 900 גרויס און

---

1) [אף כי ספור המעשה אחת הוא, עכ"ז אמרתי להעתיק בזה גם את דברי החכם קארמאזין בספר דברי הימים למלכות רוסיא לחזק אמיתת הדברים].

1) [האטש דיא קליינע ערציילונג איז אלס איינס ווי פריער, דאך האב איך געפונען פאר נייטיג דא איבערזעצין דיא רייד פון דעם חכם „קארמאזין" דער רוסישער קייזערליכער היסטאריע שרייבער צו פאר שטארקען די ריכטיקייט פון דער געשיכטע].

און שטאַרק, חאָטש עס איז אָבגערוסען געוואָרען פֿון איר איינינע גובערניעס און אַביסעל פֿון די פֿעלקער וועלכע זענען געוועזען אונטער איר הערשאַפֿט האָבען מורד געוועזען, וואָרום די גראַניצעס פֿון איר לאַנד האָבען זיך פֿאַרשפּרייט ביז דער טייך „ייק" און דער טייך דן צו צפון זייט, ביז די טויערין קו־קז (בב־אל־בוב) צו דרום זייט אויף יענער זייט קו־קז'ער בערג, און האָט אַרום גערונגעלט צום ברעג שוואַרצען ים צו מזרח זייט און דער גרענעץ האָט דאַלאַנגט צום ברעג כספּיס'קין ים קיין צפון זייט ביז אַרובער דעם טייך וואָלגא ביז די פּוסטע פֿעלדער (סטעפּ) וואו היינט זיצען דאָרט די קלמוקים, נאָר די כוזרישע לאַנד אַליין אָהן די לענדער וועלכע איז באַהעפֿט געוואָרען צו איר האָט פֿאַרנומען 120 מילים (30 מאַייל) איר זיצונג איז געוועזען אויף ביידע ברעגין די טייך וואָלגא ביז'ן כספּי'סקין ים, און דאָס פּאַלאַץ פֿון מלך יוסף איז געוועזען זייער שעהן געבויעט אויף אַנ'אינזעל אין מיט'ן טייך אותיל, און דער קעניגליכער פּאַלאַץ איז געבויעט פֿון גאָלד אין דער געשטאַלט פֿון (אַ אהל) געצעלט מיט אַ גאָלדענעם טויער.

מיט הונדערט יאָהר פֿריער איידער דער מלך יוסף האָט געקעניגט האָט איינער פֿון די חגאנים וועלכער איז דאַמאָלס געזעסען אויף דער מלוכה שטול אין יאָהר 854 געשיקט צום קיסר „תאופיל" און האָט אים געבעטין צו שיקען אים באוי־מייסטערעס צו בויען פֿאַר אים אַ פֿעסטער שטאָט אָפּ'ן גרענעץ פֿון זיין לאַנד נעבין טייך דן צו באַפֿעסטיגען זיך אין איהר קעגין די פּטשגנים אַ ווילד פֿאָלק וואָס האָט זיך פֿאַרשפּרייט פֿיל מאָהל אין כוזרישען לאַנד צו באַרויבען זי, און האָט די שטאָט אַ נאָמען געגעבען אָפּ'ן נאָמען פֿון די ווייסע מויערין „סרקיל" דאָס הייסט ווייסע שטאָט, און ווען די דאָזיגע ווילדע פֿאָלק איז אָנגעפֿאַלען אין 50 יאָהר אַרום און 890־טען יאָהר אויף די כוזרישע גרענעץ זענען זיי זייער שטאַרק געשלאָגין געוואָרען און האָבען זיך אומגעקערט אַהינטער.

איך קעגין די רוסים וואָס זענען אַללס געוואָרען גרעסער און גרעסער זינט די וואַריאַגום זענען צו זאַמען געוואָרען מיט זיי, און זייער גייסט האָט געלוסט צו ירשינען דאָס כוזרישע פֿעטע און פֿרוכטבאַרע לאַנד, זענען זיי שטענדיג געשטאַנען גרויס

אם אף נקרעו ממנה נפות אחדות, ומעטים מהעמים אשר סרו למשמעתם פשעו בה, כי גבולי ארצה השתרעו עד הנהר „ייק" ונהר דן צפונה, ועד שערי קו־קז (בב אל בוב) נגבה, מעבר הררי קו־קז, ונסב אל חוף ים השחור מזרחה, ועלה הגבול אל חוף הים הכספי צפונה, עד מעבר לנהר וואלגא, עד הערבה, אשר יושבים היום הקלמוקים, אולם ארץ הכוזרית בעצמם בלעדי הארצות הנספחות אליה, היה הקפה 120 מילים, מיושבה על שני גדות הנהר וואלגא עד ים הכספי, ובירת המלך יוסף, היתה בנויה על אי בנאוה בלב הנהר איתול, וארמון מלכותו בנוי מזהב כתבנית אהל, ושער זהב לו. —

כמאה שנה לפני מלך מלך יוסף, שלח אחד מהחגנים אשר ישב על כסא המלוכה בעת ההוא 854, אל הקיסר „תאופיל", ויבקשהו לשלוח לו חרשים, לבנות לו עיר מבצר, על גבול ארצו, על נהר דן, להשגב בה נגד הפטשגנים, גוי פרא אשר פשט כפעם בפעם בארץ הכוזרים, לשלול שלל ולבוז בז, ויקרא את שם העיר על שם חומותיהם הלבנות „סרקיל" לאמר; העיר הלבנה, ובנפול עזי נפש האלה כחמשים שנה אחרי כן 990 בגבול הכוזרים, הכו מכה גדולה ונאמנה ושבו אחור, גם נגד הרוסים אשר היו הלוך וגדול מעת אשר נאחזו בינותם הוואריאגום, ונפשם התאוה לרשת לאחוזה את ארץ הכוזרים השמנה ופוריה, עמדו תמיד הכן על משמרתם להגן על גבולם, ולהניא אותם מנגוע בנחלתם

בנחלתם, המעמד הזה הכריח את מלכי הכוזרים להרבות צבא חיליהם, למען יהיו נכונים לקרב ולמלחמה, לפגוע בהאויב אשר יבא שער ארצם. —

במאה העשירית עלה מספר גדודיהם לשנים עשר אלף איש, מקצתם פרשים מורים בקשת. לבושים שריון וכובעים בראשם. וקצתם רגלי, חמושים ומזוינים בחניתות, אנשי החיל היו משלמנים אשר נסו על נפשם מפני המלחמה אשר לחמו בני אר"ץ הקדם איש באחיו וימלטו ארצה כוזריה, וההגנים לקחום לשכירי מלחמה, גם שרי הצבא היו משלמנים, — ממשלת קיסרי יון אשר כבר אבדה כחה ושמשה החלה לערוב, התכחשו להכוזרים, והקיסרים קראו את חגניהם בשם יקר וגדולה „חאגאן" אצול ונאור (עדעלע אונד ערלויכטע חאגאנע), בש/וח הקיסר אגרת מדינית (דיפלאמאטישע שרייבען) להאפיפיור ברומה; או למלכי צרפת חתם בחותם זהב משקל שני סולודים, והמכתבים השלוחים למלכי הכוזרים חתמו בחותם זהב משקל שלשה סולודים, וכל היודעי את רוח הגאון אשר לבשה אז את קיסרי יון יוכח לדעת עד כמה גדלה יראתם ופחדם מפני זרוע הכוזרים כי הורידו לעפר כבודם להחניף את חגני הכוזרים.

אהבת

גרייט אויף זייער גראניצע ניט צו דער־לאָזען מען זאָל ניט באַרירען זייער לאַנד, — אָט אַזוי באַשטאַנד (פּאָלאָזעניע) האָט גענייט די כוזרישע מלכים צו פֿאַר מערין זייערע סאָלדאַטען זיי זאָלען שטענדיג גרייט זיין צו מלחמה האַלטען מיט דעם שונא וואָס וועט וועלין קומען אין די טויערין פֿון זייער לאַנד.

און אין דעם 10־טען יאָהר הונדערט איז געוועזען די צאָהל פֿון זייער מיליטער ביז 12 טויזענד מענשין, אייניגע פֿון זיי רייטער, בויגענשיסער, געקליידעט אין פּאַנצערין מיט היטלען אויף די קעפּ, אייניגע פֿוסגייער מיט פּיקעס און שפּיזין, דיא מיליטער מענשין זענען געוועזען מושלמנער אַנטלאָפֿענע פֿון מלחמה וואָס די מזרח לענדערשע מענשין פלעגין מלחמה האַלטען איינער מיט דעם אַנדערין, זענען זיי אַנטלאָפֿען אין כוזרישען לאַנד, און די חאגאנים האָבען זיי גענומען פֿאַר געדונגענע מיליטער, אויך די שרים איבער'ן מיליטער זענען געוועזען מושלמנער, אָט די מיליטער האָט מען גערופֿען מיט'ן נאָמען אָריזי, נאָר אַלע אַנדערע שרים פֿון זייער מלוכה און דאָס גאַנצע קעניגליכע הויז איז באַשטאַנען נאָר לויטער יודען, די ממשלה פֿון די גריכעשע קיסרים וועלכע האָבען שוין לאַנג אָנגעוואָהרען זייער קראַפֿט און זייער זון האָט אָנגעהויבען אונטער גיין, האָבען געלייקענט צו די כוזרים זיי האָבען זיך נאָהר געמאַכט פֿאַר גוטע פֿריינד האָבען גערופֿען די כוזרישע חאגאנים מיט גרויס־אַרטיגע עהרע נעמען (עדעלע און ערלויכטע חאגאנען) ווען דער קיסר האָט געשיקט אַמדינה בריף (דיפּלאָמאַטישעס שרייבען) צו אַפּיפיור קיין רומה אָדער צו די פרנצויזעשע מלכים איז זי געוועזען גיחתמ'ט מיט אַגאָלדענע התימה וואָס וועגט 2 סולודים, און די בריף וואָס עס איז געשיקט געוואָרען צו די כוזרישע קעניגען איז געחתמה'ט מיט אַגאָלדענע חתימה וואָס וועגט 3 סולודים, און ווער עס ווייס די גרויסע גאוה וואָס די גריכישע קיסרים האָבען אויף זיך געטראָגען, קען לייכט פֿאַרשטעהן ווי גרויס זייער מורא און שרעק איז געוועזען פֿאַר די כוזרישע שטאַרקייט, זיי האָבען ביז דער ערד ערנידערט זייער עהרע (כבוד) און גרויס־קייט צו חנפֿה'נן די כוזרישע חאגאנים.

די

קאפיטל יב

די כוזרישע מלכים האבען זיך אנגע־נומען מיט נקמה פאר זייערע ברודער וואס זענען אפילו ניט פון זייער לאנד.

די ליעבע פון די כוזרישע מלכים צו זייערע יודישע ברודער איז גיוועזען זייער שטארק, און זיי האבען פארשפרייט די פליגעל פון גינאד (חסד) אויך אויף די יודען וואס זענען גיזעסען אויסער די גרענעץ פון זייער מלוכה, און זייער גורל האט באריהרט זייער הארץ, זיי זאלען נעמען נקמה פון זייערע שונאים פאר דאס שלעכץ וואס עס איז זיי געטאהן געווארען. אז איינער פון די חאגאנים האט דערהערט אז די מושלמנער אין לאנד באבונג האבען חרב געמאכט א יודישע שוהל איז זיין כעס אויפגעהויבען געווארען ווי א רויך אין זיינע נאזלעכער, און האט מיט כעס אנגעזאגט מ׳זאל צו שטויסען און צו ברעכין ביז׳ן גרונד די הייליגן „מינארעט" פון די מאצעטין פון די ישמעאלים וואס זיצען אין זיין לאנד, און די שמשים וואס רופען אין מאצעט האט ער געלאזט הרג׳נן, און ווען ניט די שרעק וואס איז געשטאנען פאר זיינע אויגען טאמער וועלין מושלמנ׳ר נעמען א נקמה אין די יודען וואס זיצען אין זייערע לענדער, האט ער גערעכונט אין גאנצען חרב מאכען זייערע מעצעטין וואס געפינען זיך אין זיין לאנד.

קאפיטל יב

מלכי הכוזרים נקמו את נקמת אחיהם בארץ לא להם,

אהבת מלכי הכוזרים לאחיהם היתה עזה מאד; ויפרשו כנפי חסדם גם על אלה אשר ישבו חוץ לגבול ממלכתם, וגורלם נגע אל לבם, לנקום נקמתם מאויביהם, בעד הרעה הנעשה למו. כאשר בא השמועה לאזני אחד החגנים כי החריבו המשלמנים בארץ באבונג בית הכנסת (סינאגאגע) אשר ליהודים עלה עשן באפו; ויצו בחמת לנתוץ ולהרוס עד היסוד את המנהרות (מינארעט) מעל בית המסגד (מעצעט) אשר לישמעאלים היושבים בעיר ממלכתו, ואת השמשים הקוראים לתפלה הרג, ולולא היה הפחד לנגד עיניו פן יקחו המשלמנים את נקמתם ביהודים היושבים בארצם, כי עתה אמר להרוס את בתי מסגדיהם בכל ארצות ממשלתו 1).

קאפיטל יג

ממשלת הכוזרים,

בעת אשר היו חליפות מכתבים בין חסדאי והמלך, אשר עוד שלום היה למלך הכוזרים מכל עבריו, ומנוחת השקט מסביב.

אך

קאפיטל יג

די ענדע פון כוזרישע מלוכה.

אין דער צייט וואס איז גיוועזען די פארברייטונג בריף צווישען חסדאי און דעם מלך, איז נאך דאמאלס פרידען גיוועזען צום כוזרי׳שען מלך פון אלע זייטען, און א שטילע רוהונג ארום און ארום, נאר איידער עס איז אריבער איינינע יאהר, האט זיך

איבערגידרייט

1) [בית תפלת הישמעאלים נקרא בית סגידה משם סגד (השתחויה) ובנסתרות דר׳ שמעון בן יוחאי הנדפס בספר בית המדרש להחכם מהר״א יעללינעק 1855 מעתיק את המלה ההוא בשם השתחוית (הערת החכם ר׳ ישראל דוד טומפאווסקי)].

הספור

אך בטרם עברו שנות מספר נהפך על ממלכת הכוזר האופן, אחד מיוצאי חלצי רוריק סליאטיסלאוו, נשיא הרוסים בקיוב, אשר עד הימים ההם היו סרים למשמעתם, הקדיש על עם הכוזרי מלחמה, וילכוד את המבצר החזק סרקל 965. ובזה נפתחה לפניו ארץ הכוזרים ומן הוא והלאה נפלה נפלה ממלכת הכוזריה והלכה הלוך ודל, ורוסיא היה הלכה הלוך וחזק, עד כי אחרי שנים 969 נכבשו לפניהם גם ערי הממלכה אתל וסמנדר, וינוסו הכוזרים וימלטו על נפשם, מקצתם ישבו באי בים כספי, קצתם גלו לדרבעה, והנשארים נדדו עד קרים, ויאחזו בקרב אחיהם אשר ישבו שם מכבר, ויקראו עיר ממלכתם באספר (קערטש) אשר נקראה ג״כ בשם „ספרד״, כן ירדה פלאים ממלכת כוזריה להיות ממלכה שפלה, ונשאר להם ניר תחת ממשלת נשיאם. —

ובימי הנשיא דוד באו מלאכי רוסיא מקיוב. 986. 1) לחקור אחרי דתם, כי בעת ההיא

איבערגעדרייט דיא ראָד אויף דער כוזרי׳שע מלוכה, איינער פֿון די אַרויסגעקומענע פֿון רוריק סליאטיסלאוו אַ רוסישער פֿירשט אין קיוב וועלכער ביז אַהער איז ער געוועזן האָרכזאַם צום כוזר, האָט געמוזט צו הערין צום כוזרי׳שען מלך, האָט פֿאַר גרייט אָפּ׳ן כוזרישען פֿאָלק אַ מלחמה, און האָט אײַנגענומען די פעסטונגסטע שטאָט סרקל, אין יאָהר 965, און מיט דעם איז פֿאַר אים גיעפֿונט געוואָרען דאָס כוזרישע לאַנד, און פֿון דער צייט אָהן האָט אָהנגעהויבען פֿאַלען און פֿאַלען דאָס כוזרישע מלוכה און איז אַללס אָרימער און אָרימער געגאַנגען, און רוסיא איז אַלס שטאַרקער און שטאַרקער געגאַנגען, און ביז׳ן יאָהר 969 איז זיא אינגאַנצען אײַנגענומען געוואָרען, פֿון די רוסים, אויך די מלוכה שטעט אתל און סמנדר ביז קרים, און די כוזרים זענען צו לאָפֿען געוואָרען אַנטרונען מיט זייער נשמה. אייניגע האָבען זיך באַזעצט אויף אַן=אינזעל נעבין כספּי׳סקין ים, און אייניגע זענען פֿאַר טריבען געוואָרען קיין דרבעה און דאָס איבעריגע זענען פֿאַר וואָגעלט געוואָרען ביז קרים, און האָבען זיך באַזעצט צווישען זייערע ברודער וואָס זענין שוין דאָרט גיזעסען פֿון לאַנג אָהן, און האָבען גערופֿען זייער מלוכה שטאָט בספור (קערטש) וועלכע האָט אויך געהייסען מיט׳ן נאָמען „ספרד״, אָט אַזוי האָט וואונדערליך אַראָב געניֿדערט כוזרישע מלוכה זייער ניֿדעריג; עס איז זיי איבער געבליבען אַקלײנע מלוכה אונטער די ממשלה פֿון זייערין אַ נשיא (קניאַז), און אין דער צייט פֿון דעם נשיא דוד זענען געקומען 1) רוסישע שלוחים פֿון קיוב נאָך צו פֿאָרשטען זייער גלויבען (דת), וואָרום אין יענער צייט האָבען

1) הספור הזה שנסיכי רוסיא שלחו להאי קרים צירים לחקור ע״ד דת היהודית, מאומת עפ״י עדים נאמנים, סופרי תולדות עם הרוסים מספרים כל הנאמר בפרט; כאשר עלה על לב הנסיך וולאדימיר הגדול לעזוב את אמונת האלילים ולהכנס תחת כנפי דת, נודע הדבר הזה להעמים היושבים סביבותיו, וימהרו כלם לשלוח אליו לשלוח אליו צירים ומלומדי דת ודין, וכל אחד חפץ להטות את לבב וולאדימיר הגדול לאמונתו ודתו, גם הנשיא דוד מושל הכוזרים שלח מלאכים וחכמים אל חצר הנסיך בקיוב, להציע לפניו פרשת גדולת תורת משה. ולהטות לבב הנסיך לדת יהודית

1) די דאָזיגע דערציילונג (ספור) אַז די רוסישע (נסיכים) קניאַזען האָבען געשיקט שלוחים קיין קרים נאָך פאָרשטען וועגין יודישען (דת) גלויבען, ווערט געריכטיגט דורך די באַגלויבטע עדות, רוסישע היסטאָריע שרייבער דערציילען אַללס וואָס עס איז געזאָגט געוואָרען בפרט, ווען עס איז אויפגעגאַנגען אָפ׳ן האַרץ פון נסיך וולאדימיר דער גרויסער, צו פאַר לאָזען די אמונה פון געצונדינער און אַרײַן גיין אונטער די פליגעל פון אַרײַנערע רעליגיע, האָבען זיך די אַרומיגע פעלקער דערפון דער וואוסט, און האָבען געאיילט צו שיקען אים זייערע שלוחים גילערונטע מענשין, און יעדערער פון זיי האָט געוואָלט בייגען דאָס האַרץ פון וולאדימיר דעם גרויסען צו זיין אמונה און זיין רעליגיע, אויך דער נשיא (מושל) פון די כוזרים, האָט געשיקט שלוחים און חכמים אין הויף פון וולאדימיר אין קיוב, פאָרצושטעלען פאַר אים דאָס בעשיידונג און גרויסקייט פון תורת משה,

ער

האָבען די רוסין פֿאַרלאָזט דאָס געצענ־דינסט, און האָבען נאָך געזוכט אַנייעם גלויבען, זענען זיי געקומען קיין כספור צו באַקאָנען זיך מיט דעם יודישען גלויבען.
אין יענער צייט ווען די רוסישע שלוחים זענען געקומען אין דער כוזרישע מלוכה, האָט גאָט דערוועקט דעם גייסט פֿון דעם נשיא דוד און האָט געשיקט דעם חכם

ההוא עזבו הרוסים את עבודת האלילים ויתורו אחרי דת הדשה. ויסורו אל באספור לדעת את דת היהודית. בעת הזאת אשר באו שלוחי הרוסים לממלכת הכוזרים, אז העיר ד׳ את רוח הנשיא דוד וישלח את
החכם

חכם

ער זאָל אָננעמען דאָס יודישע גלויבען, אָט דיא פֿאַרשידענע שלוחים פֿון די פֿאַרשידענע גלויבענס האָבען געהאַט (וויכוחים) דיספוטן, און יעדערער האָט זיך געשטאַרקט מיט אַלע מעגליכקייט צו באַווייזען די רוסים, אַז נאָהר זיין רעליגיע איז די ריינע אֶמת׳ה, און די יודישע שלוחים, האָבען ערקלערט דעם רוסישען נסיך (קניאַז) דאָס טייערקייט פֿון תורת משה, האָט זיי דער נסיך גיפֿרעגט וואו איז אייער געבורט־לאַנד? האָבען זיי איהם גיענפֿערט ירושלים! זיצט איר דען נאָך היינט אויך דאָרט? האָט זיי דער נסיך גיפֿרעגט נאָך אַמאָהל, ניין; האָבען זיי גיענפֿערט, וואָרום אונזערע עלטערין האָבען געזינדיגט האָט זיי גאָט פֿאַרטריבען פֿון זייער לאַנד, און האָט זיי פֿאַרשפרייט אין אַלע זייטען און אין אַלע ווינקלען, און אונזער לאַנד איז אַוועק גיגעבען געוואָרען צו פֿרעמדע, האָט זיי דער נסיך גיענטפֿערט ווי אַזוי ווילט איר לערנען אַנדערע אַז איר אַליין זייט ווייט פֿון די דאָזיגע, ווייט פֿון אייערע עלטערונס גאָט, און זענט פֿאַרשפרייט אין פֿרעמדע לענדער, צי דען ווילט איר אַז מיין (סוף) ענדע זאָל אויך זיין ווי אייער׳ס? און נאָך אַלע וויכוחים האָט דער נסיך גיענדיגט ביי זיך אין האַרצען אָנצונעמען דאָס גריכעשע קריסטליכע גלויבען, און אַז ער האָט דאָס פֿאָרגישטעלט פֿאַר זיינע (שרים) האַרען פֿון לאַנד, האָבען זיי איהם גיענטפֿערט אַז מ׳בדאַרף פֿריער שיקען אויס־זעהר שלוחים פֿון אונזער לאַנד צו אַלע לענדער פֿון פֿאַרשידענע גלויבענס, מיר זאָלען ריכטיג וויסען דורך אונזערע שלוחים וועלכער דת איז דער בעסטער און דער אמת׳ר, וואָרום עס איז ניט גלייך דאָס זעהן וועלכע אונזערע שלוחים וועלין זעהן מיט זייערע אויגען, ווי דאָס הערין וואָס מיר האָבען נאָר גיהערט דיא דיספוטן וויכוחים פֿון די (כהנים) גייסטליכע פֿון יעדער רעליגיאָן וואָס האָבען זיך אויסגעצייכנט מיט דער חכמה פֿון נצוח, דאָס הייסט איינגענומען אַרעדינדיגע מלחמה, אָט די עצה פֿון די האַרען האָט געפֿונען חן אין די אויגען פֿון דעם נסיך וולאַדימיר, און האָט געשיקט פֿיל שלוחים צו שכני׳שע לענדער, אויך אין דער גראַניצע פֿון כוזרישען נשיא אין דער מלוכה שטאָט ספרד זענען געקומען שלוחים צו פֿאַרשטען וועגין יודישען גלויבען. אין יאָהר 987, נאָהר צו ליב פֿאַרשידענע סבות, האָט דאָס קריסטליכע גריכעשע גלויבען מנצח גיוועזן און דער נסיך מיט זיין פֿאָלק זענען אַריין אונטער אירע פֿליגעל, און דער גריכעשער קיסר האָט וולאַדימיר גיגעבען איינע פֿון זיינע טעכטער פֿאַר אַ פֿרוי, — אָט אַזוי דערציילען די רוסישע היסטאָריע שרייבער וואָס מ׳קאָן זיך אויף זיי פֿאַרלאָזען, ווי צום בייאשפּיל דער שרייבער נעסטאָר קאָראַמזין, און אַזוי ווערט באמת׳ט דער סיפור דורך
יודישע

יהודית, הצירים השונים מהדתות השונות התוכחו, וכל אחד התאמץ בכל עוז להראות, אמתת דתו להרוסים. 986 וכאשר הודיעו שלוחי ישראל לפני הנסיך יקרת תורת משה, שאל׳ם הנסיך איה ארץ מולדתכם? ויענוהו „ירושלים" — האם גם היום אתם יושבים שמה? שאלם הנסיך עוד הפעם? ויענוהו לא! כי אבותינו חטאו ויגרשם ה׳ מנחלתם, ויפזרם לכל עבר ורוח, ואת נחלתנו נתן לזרים, ויענם הנסיך לאמר; איך תחפצו ללמד לאחרים, ואתם בעצמכם מרוחקים מאלהי אבותיכם ומפוזרים בארצות אחרות, לו אהב ה׳ אתכם ואת דתכם אז לא הפיצכם בין ארצות לא לכם האם תחפצו שגם אחריתי תהי כמוכם? ואחרי כל הוכוחים גמר הנסיך בלבו לקבל עליו דת נוצרית יונית, וכאשר הציע מחשבתו לפני שרי ארצו ענוהו; כי ראוי ונכון לשלוח תרים ומלאכים מארצנו לכל ארצות בעלי דתות השונות, למען נוכח ע״י שלוחנו איזה דת היא הטובה והאמיתית, כי איננו דומה ראיה אשר יראו עין בעין מלאכינו לשמיעה אשר שמענו ויכוחיהם בלבד מפי כהני כל דת ודת, אשר הצטינו בחכמת הנצוח, — עצת החורים מצאה חן בעיני נסיך וולאדימיר וישלח מלאכים רבים אל ארצות שכניו, וגם לגבול נשיא הכוזרים בעיר ממלכתם ספרד, באו מלאכים לחקור על דת היהודים (987), אולם עפ״י סבות שונות נצחה דת הנוצרית היונית, והנסיך עם עמו נכנסו תחת כנפיה, והקיסר היונים נתן לוולאדימיר אחת מבנותיו לו לאשה, — כדברים האלה ספרו הסופרים הרוסים אשר ראוים לסמוך עליהם „נעסטאר" „קאראמזין" וכן מאומת הספור ע״י מקוריים עברים, והוא הרשימה אשר מצאה
אבן

החכם ר׳ אברהם בן שמחה לקנות ספרי תורות ישנים, ואברהם נסע דרך איספאהן לשושן הבירה, וימצא שם ספר תורה ישנה מאד, אשר מרוב הוד הזקנה החופפת עליה, לא אבו בני הקהלה למוכרה והוא העתיק ממנה מלה במלה, אך בשנת 10.6 בא

חכם אברהם בן שמחה קיין פרסי׳שע מלוכה צו קויפען אלטע ספרי תורות, און אברהם האט געריזט דורך איספאהן קיין שושן הבירה, און האט דארט געפונען זייער אנ׳אלטע ספר תורה וועלכע צוליב די לויטערע אלטקייט וואס באשיצט אויף איר האבען די געמיינדע (קהל) ניט געוואלט פארקויפען, און ער האט פון איר מעתיק גיווען (איבער-געשריבען) ווארט אין ווארט, נאר אין יאהר 1016

אבן רש״ף בבית הכנסת בדאגעסטאן, וז״ל „אנכי שלמי אמוני ישראל אברהם בן מ׳ שמחה מעיר ספרד במלכות אחינו גרי צדק כוריה, בשנת אלף וששש מאות ושמונים לגלותינו, הוא שנת ארבעת אלפים ושבע מאות ליצירה, לפי המנין שמונים אחינו היהודים בעיר מטרכא, בבוא שלוחי נשיא ראש רוסיא ומשך מעיר ציוב (קיוב), ואדונינו דוד נשיא הכוזרי, בדבר הדת לחקירה, שלחתי בשליחות מסגו לארץ פרס ומדי, לקנות ספרי תורות ונביאים, וכתובים, קדמונינו לקהלות כוזר, ובעילם המדינה הוא איספאן וכו׳״ הרשימה הזאת מסכמת גם בזמנה לסופרי תולדות הרוסים, וראה בדברי החכם חוואלסאהן בספרו (העברעאישע גראבשריפ־טען) ובהמגיד שנה עשירית מעלה כ״ט והלאה וז״ל הסופר יוסף אליעזר עפשטיין בספרו דברי הימים למלכי רוסיא.

יודישע קוועלע, דאס איז די רשימה (פארצייכנונג) וואס אבן רש״ף האט געפונען אין דאגעסטאנער שוהל מיט דעם לשון „אויך פון דיא גאנץ יודישע גלויבער אברהם בן שמחה פון דער שטאדט ספרד אין אונזער ברודערליכע מלוכה די גרי-צדק כוריה אין יאהר 1680 צו אונזערע גלות, דאס איז אין 4700 זינט וועלט באשאפונג, נאך דער צאהל וואס אונזערע יודישע ברודער ציילען, אין דער שטאדט מטרכא, ווען עס איז געקומען שלוחים פון נסיך דער עלסטער פון רוסיא ומשך פון דער שטאדט (ציוב) קיוב צו אונזער דוד דער כוזרישער נשיא וועגין דת צו פארשטען, בין איך געשיקט געווארען אין זיינע שליחות קיין לאנד פרס ומדי צו קויפען ספרי תורות נביאים וכתובים פון קדמונים (פריערדיגע) פאר די כוזרישע קהלות און אין עילם המדינה דאס איז איספאנן, די דאזיגע רשימה גלייכט זיך אוים מיט איהר צייט פון די רוסישע שרייבער, זעה אין די רייד פון פראפעסאר חוואלזאהן אין זיין ספר (יודישע גראבשריפטען), און אין המגיד דאס 10-טע יאהר גאנג פון דעם 29-טער בלאט און ווייטער:

הרוסים באו בברית הנוצרי בשנת 988.

אז מלך וולאדימיר לבדו ביום ההוא על כל ארץ רוסיא, וירחיב את גבולי רוסיא לפאת מערב, וילכוד את גאליציען מיד מלך פולין, ויט ידו על ליטא, וליפלאנד, ויכניען תחת ידו, גבורת ישע ימינו נודעה בגוים ספניו הלו עמים, ומלכים לפניו ירד, בימים ההם עבדו הרוסים אלהים אחרים ויעשו להם פסל ויסגדו לו, וראש לכל אליליהם היה „פערין״ אשר ראשו כסף, ויזבחו לו זבחי אדם, ויאמרו אלה אלהיך רוסיא, אשר ייטיבו, אף ירעו, אם לשבט אם לחסד, אך וולאדימיר התבונן בתבונתו כי שוא עבוד אלהי מסכה, אשר לא ידעו להיטיב או להרע, וישלח מלאכים אל הגוים הקרובים אליו, להתבונן איזה דת ואמונה

די רוסין זעגען ארײן אין קריסטליכען גלויבען אין יאהר 988.

דאמאלס האט וולאדימיר אליין געוועלטיגט אויף גאנץ רוסלאנד, און האט פארברייטערט די רוסישע גרענעץ צו מערב זייט, און האט איינגע־נומען גאליציען פון פוילישען קעניג, און האט געניינט זיין האנד אויף ליטא און ליפלאנד, און האט אונטערטעניג געמאכט אונטער זיין האנד, דיא שטארקייט פון זיין מאכט איז באוואוסט געווארען צווישען פעלקער, פאר אים האבען געציטערט מלכים, און יענער צייט האבען דיא רוסען געדינט פרעמדע גאטער און פלעגין זיך מאכען בילדער און צו זיי זיך בוקען, און דער ערשטער פון אלע זייערע אפגעטער איז גיווען „פערין״ וואס זיין קאפ איז גיוועזן פון זילבער צו אים האבען זיי מענשין געשאכטען (געקוילעט), און האבען געזאגט דאס איז דיין גאט רוסין! וואס טוהט גוטס און שלעכטס אדער באשטראפט אדער טוהט חסד (גינאדע), נאר וולאדימיר האט פארשטאנען אז עס איז א פאלש צו דינען א געגאסענעם גאט וואס ווייס ניט צו גוטס טוהן אדער שלעכטס טוהן, און האט געשיקט שלוחים צו די נאהנטע פעלקער צו פאר שטעהן וועלכער גלויבען וועט זיי בעסער גיפעלין

1016 איז געקומען די ענדע אויף דער נידעריגער מלוכה, דורך מיסטיסלאוו און וואסילי די רוסישע פירשטין, און זיי האבען איינגענומען אויך דאס האלבע אינזעל קרים דאמאלס איז אין גאנצען אב געשניטען געווארען די כוזרישע ממשלה פון דער לאנד, די כוזרישע נשיאים'ס קינדער זענען אנטרונען געווארען. פון דאס איבערקערי־נעש, און זענען אנגעקומען קיין איספאניע, נאך די עדות פון ראב"ד איז די נשיאים'ס קינדער וואס האבען זיך באזעצט אין דער שטאדט תולדה האבען זיך אויסגעצייכנט אין חכמת התלמוד, איך שוין דער נאך וואס איז פארפאלען געווארען אקליינע מלוכה פון אונזערע ברודער אין קרים, און דער האלב אינזעל איז געוועזן אונטער גריכעשע ממשלה, געפונען מיר נאך

בא הקץ גם לממלכה השפלה הזאת, על ידי מייטיסלאוו ובסילו נסיכי רוסיא, ויכבשו גם האי קרים, וננדע קרן ממשלת הכוזרים מן הארץ, בני נשיאי הכוזרים נמלטו מתוך ההפכה ויבאו עד ספרד, כפי עדות הראב"ד, בניהם אשר יצאו מחלציהם אשר ישבו בעיר תולדה היו מצויינים בחכמת התלמוד, גם אחרי אבד ניר ממשלה מאחינו בקרים והאי הזה היה תחת ממשלת היונים (גריכען) מצאנו עוד קהלה נפרדה מאחיהם אשר נקראה קהל הכוזרי

א

גיפעלין, און וועלכין גלויבען זיי וועלין אוים דערווייען וועט געהייליגט ווערין אנצונעמען, זענען די שלוחים געקומען, אויך צו די יודען וועלכע האבען געוואוינט אין כוזרישען לאנד זייערע שבינים און עס איז זיי גיפעלין געווארען דאס יודישע גלויבען, נאהר וולאדימיר האט ניט געוואלט אננעמען דאס יודישע גלויבען, ער האט געזאגט זיי זענען (גולים) פארטריבענע פון זייער לאנד, און דורך זייערע זינד זענען זיי ארויס געשיקט געווארען פון זייער לאנד, און צו וואס זאל איך זיך באהעפטין צו א פאלק וואס איז שווער פאר זינדעגט און ליידען צו זאמען מיט זיי זייער גאטס שטראף? און האט בעסער אויסדערווילט דאס קריסטליכע גריכעשע גלויבען.

אין יענע צייטען איז געוועזן א מלחמה צווישען גריכען און רוסען, איז וולאדימיר געקומען מיט זיינע מיליטער צום האלב אינזעל קרים און האט באלאגערט די שטאדט חערסאנעס, און האט זי איינגענומען, און האט גירעכונט ארײַן אין דער הויבט־שטאדט קאנסטאנטינאפאל, אויב דער קעניג פון דער לאנד וועט אים ניט געבין זיין שוועסטער אננא פאר א פרוי, האבען די גריכישע מלכים אים גיענטפערט ווי אזוי קאנען מיר געבין אונזער שוועסטער צו אמענשין וואס האט אפארשטאפטע הארץ דאס הייסט אנעצונדיגער; דיר געבין אונזער שוועסטער פאר א פרוי איז פאר אונז א שאנדע, נאר אויב די וועסט אננעמען אונזער גלויבען וועלין מיר זיין 1 פאלק און מיר וועלין דיר געבין אונזער שוועסטער פאר א פרוי, האט דער נסיך גיענטפערט דאס שוין לאנג האט ער ביי זיך אין הארצען אבגיענדיגט אנצונעמען דאס קריסטליכען גלויבען, און יעצט לאז קומען זייער שוועסטער צו אים צו זאמען מיט די כהנים די (גלחים) וועל איך אננעמען דאס קריסטליכע גלויבען, און קומענדיג קיין קיוב האט ער אנגעזאגט צו פארשניידען און פארדארבען דיא אלע זילבערנע און גאלדענע געצין און האט אוועק גישטעלט דאס גאנצע פאלק אין קריסטליכען גלויבען און האבען פאר לאזען זייערע בעצינבילדער און האבען גענייגט זייער אקסעל צו דינען נאר דעם הימלישען גאט].

ואמונה תישר בעיניהם, ואת אשר יבחרו תהיה קדש לבא במסורת בריתה, ויבאו המלאכים גם אל היהודים יושבי ארץ הכוזרים שכניהם, ותישר דתם בעיניהם, אך וולאדימיר לא אבה לקבל דת היהודים באמרו גולים המה מארץ מכורתם ובפשעיהם שלחו מארצם, ונטשו מעל אדמתם, ולמה לו להסתפח אל עם כבד עון, לשאת ולסבול מוסר אלהיהם עמהם יחד? ויבחר לבא במסורת דת היונים, בימים ההם, היתה מלחמה בין עם יון ורוסיא ויבא וולאדימיר עם חילו אל האי קרים, ויצר אל העיר „חערסאנעס", ויבקיענה אליו, ויאמר לבא גם אל העיר קאנסטאנטינאפאל הבירה, אם לא יאבו מלכי הארץ לתת את אננא אחותם לו לאשה, ויענו מלכי יון לאמר איך נתן את אחותינו לאיש ערל לבב עובד גלילים, כי חרפה הוא לנו, אפס אם יקבל עליו דתנו אז נהיה לעם אחד, ואחותינו ניתן לו לאשה, ויען הנסיך כי כבר גמר בלבו לבא במסורת ברית דת נוצרי, ועתה כבאה אחותם אליו וכהניה אתם יחד אז יבא בברית החדשה, ויהי כבאה אליו לחערסאנעס ויקבל הנסיך עם כל צבאו הרב את דת הנוצרי, וכשובו לקיוב צוה לגדע ולהשחית את אלילי כספו ואלילי זהבו, ויעמוד את כל העם בברית החדשה, ויזנחו את עצביהם, ויטו שכם אחד לעבוד את אלהי השמים].

הכוזרי, וברבות הימים נמחה גם שם הכוזרים מן הארץ, לדאבון לבבנו, כי אלה התערבו בתוך הקראים ונהי' לאגודה אחת עם דת בעלי המקרא ואלה התערבו עם אחינו החברים מחזיקי תורה שבעל פה.

קאפיטל יד.

אחרית דבר.

המשקיף בעין פקוחה וחודרת על תולדות הימים לבני ישראל, מיום שהיתה לגוי עד היום, ימצא בתבונתם ובקורות דתם דבר נפלא, אשר בזה שונה הוא מעמים הקדמונים אשר חיו עמו יחד, — וראוי לכל איש אשר אהבת עמו ודתו נגעה אל לבו, להתבונן על הענין היקר והנכבד הזה, — בקורות ימי עולם הכללי מצאנו וראינו, כי בנפול עם בממשלתם המדינית, אז תרד פלאים דתו ואמונתו, ועמודיה יתפלצון, כי הממשלה המדינית והרוחנית אחוזים ודבוקים זה בזה כלהב בפתילה, וכאשר יעלה העם בממלכתו המדינית מעלה, אז תעלה דתו ותכה שורש בלבות מאמיניה, הדבר הזה מקוים ומאשר בחותם התולדה, כי עמים ולאומים רבים, אחרי אשר השברה ממלכתם, נשכחה דתו מני אנוש, והתערבו בגוים אשר הכניעום. כי אמונתם לא עצרה כח לעמוד בלעדי עזר בשר וזרוע אדם, — אולם לא כן עם ישראל, דתו נעלה הוא מעזרת אנוש אנוש, וידיו

לא

א גימיינדע (קהלה), א בעזונדערע וואס האט געהייסען די כוזרי'שע קהלה, און אין פיל צייטען שפעטער איז אבגימעקט געווארען דאס כוזרישע נאמען פון דער לאנד צום טרויער פון אונזער הארץ, איינינגע האבען זיך צו זאמענגעמישט מיט די קראי'מעם, און זענען געווארען אין 1 בונד מיט זייער (דת) גלויבען, און איינינגע האבען זיך אויסגעמישט מיט אונזערע ברודער וואס האלטען איך פון תורה שבעל פה.

קאפיטל יד.

די ענדע פון דער זאך.

דער וואס קוקט זיך צו מיט א קלוגע און שארפע אויג אויף דער יודישע היסטאריע, זינט זי איז געווארען א פאלק ביז היינטיגען טאג, דער געפינט אין זייער נאטור און אין דערגאנג פון זייער תורה א וואונדערליכע זאך! וועלכע מיט דעם איז איין אונטערשייד קעגין א מאהליגע אלטע פעלקער, וועלכע האבען מיט יודען צו זאמען גילעבט אין איין צייט, עס איז זייער רעכט צו יעדער מענשין וועלכע די ליעבע צו זיין פאלק און זיין תורה באריהרט זיין הארץ, צו פארשטעהן אט דעם טהייערין און גיערליכטען ענין, — אין די אלגעמיינע וועלטליכע טרעפונג האבען מיר געפונען און גיזעהן ווען עס פאלט א פאלק מיט איר מלוכה פון דער מדינה, אזוי נידערט ווינדערלאך א ראב זיין תורה און זיין אמונה, (גלויבען), אירע זיילען ווערין צו טרייסילט, ווארום די קערפערליכע ממשלה איז צו זאמען געבונדען מיט דער גייסטליכער איינס אין די צווייטע ווי א פלאם אין קנויט, און ווען א פאלק פראגרעסירט מיט זיין מלוכה אין דער מדינה, אזוי פראגרעסירט זיין תורה, און שלאגט אריין א ווארצעל אין די הערצער פון אירע גלויבער, אויף די ריכטיקייט גיט די היסטאריע איר פעצאט, ווארום פיל פעלקער און נאציאנען וועלכע זייערע מלוכה איז צו בראכען געווארען, איז דער נאך זייער ת־ה פון מענשין פארגעסין געווארען, און זיי זענען אויסגעמישט געווארען מיט ז־י פ־לקער וועלכע האבען זיי ערגידערט אונטער זיך. ווארום זייער גלויבען האט קיין קראפט ניט געהאט צו האלטען זיך אהן שטארקע מענשין־הילף, אבער ניט אזוי איז מיט יודין; זיין תורה איז העבער פון מענשענהילף די מענשין הילף קען אים גאר ניט ברענגען, נאר זי

אליי

אליין פאר־בריימערט, אירע גרענעצין ניט
מיט קראפט נאר מיט איר גייסט, נאך מעהר
וואונדער! גראדע אין דער צייט ווען דאס
יודישע ממשלה איז פארלארען געווארען
פון דער ערד, דאמאלס ערשט האט זיך
פאר־מערט אירע צווייגען, גלייך ווי זי
ווייזט צו אירע גלויבער און צו אירע
האלטער, אז עס איז איר ענג צו זיצען
אין דער צייט אז געוועלטיגט נאהר דער
קערפער, (ד"ה דער קולאק), אזוינס האבען
מיר גיזעהן אין דער צייט פון די מלכי
ישראל און יהודה, אין דערצייט אז זיי
זענען גיזעסען רוהיג אויף זייער לאנד, און
זייער ממשלה אין דער מדינה איז אויפ־
געגאנגען ווי א בליהונג, דאמאלס איז די
גאטליכע טאכטער די אמונה גיזעסין אין
א ווינקעל שטוב, קיינער האט זיך אויף
איר ניט נאכגיפרעגט, און קיינער האט
זי ניט בעזוכט, אבער ווען די יודען זענען
פארטריבען געווארען פון זייער לאנד,
און האבען זיך באזעצט אין דער פרעמד
דאמאלס איז אויסגעבילדעט געווארען דאס
יודישקייט, אין די גרעניצעס פון דער
תורה זענען פאר ברייטערט געווארען,
און גלות בבל האט געבוירען דעם וואונדער־
ליכען אין דעם דערהויבענעם מאן וועלכער
האט אויפגישטעלט דעם דת אויף א פעסטין
באשטאנד, און ווען ניט ער וואלט שוין
לאנג די תורה פארגעסען געווארען, דאס
איז עזרא הסופר! אט דער גאטליכער מאן
האט אריין גיבלאזען א לעבעדיגען גייסט און האט די תורה אוועק גישטעלט פאר
אפעלקער פאן (לנס עמים), ריכטיג קענען מיר זאגען אויף אים דעם גאטליכען תנא'ס
ווערטער פון ר' יוסי בן חלפתא, עזרא איז ווערט גיוועזען אז דורך איהם זאל גיגעבען
ווערין די תורה, נאר שוין לאנג פריער האט זי משה גיגעבען, און מיט קורצע ווערטער
קענען מיר זאגען אז ער איז גיוועזען די נשמה פון דעם דת, עס איז איבעריג די רייד
פאר צו שטעלען פאר'ן לעזער זיין גרויסקייט אין שרייבונג די תורה און דאס איבער־
ענטפערונג זיין פאלק, און די רעפארמעס (תקונים) אין דת וואס ער האט צו גערעכט
ווארום זיי זענען באוואוסט צו יעדערין דער וואס האט אפילו א קליינעם פארשטאנד
אין דער יודישער נאציאנאלער היסטאריע.

לא תעשינה לה תושיה, והוא תרחיב
גבולה לא בחיל ולא בכח, אך ברוחה,
ועוד נפלאה היא, כי בעת אשר ממשלתנו
המדינית נאבדה מן הארץ, אז תרבינה
סעיפיה ופארותיה, כמו תראה למאמיניה
ומחזיקים בבריתה, כי צר לה המקום לשבת
בעת ישתרר הבשר, כזאת ראינו בימי
מלכי ישראל ויהודה, בעת אשר ישבו
בשלום ושלוה על אדמתם, וממשלתם
המדינית עלתה כמו פורחת, אז בית אלהים
בירכתי ביתה ישבה, אין דורש ואין מבקש
אחריה, אולם כאשר גלו ישראל מעל
אדמתם ואחזו בארץ לא להם, אז נשתלמה
היהדות, וגבולי הדת נתרחבו, וגלות בבל
הולידה את האיש הנפלא והנעלה אשר הקים
הדת על מכונה, ולולא הוא אז כבר נשתכחה
תורה מישראל, הוא הוא עזרא הסופר!
האיש האלהי הזה, נפח רוח חיים באפי
הדת ויעמידה לנס עמים, ובצדק נוכל עליו
לאמר מאמר התנא האלהי ר' יוסי בן
חלפתא, „ראוי היה עזרא שתנתן התורה
על ידו אלא שכבר קדמו משה" ובדברים
קצרים נאמר, כי הוא היה נשמת הדת,
דבר שפתים אך למותר, להציע פה לפני
הקוראים פרשת גדולתו בתורה הכתובה
והמסורה, ותקנות הדת, אשר אזן, וחקר,
הלא ידועים המה לכל איש אשר יש לו
ידיעה קטנה בקורות אומה הישראלית, —
המקדש

קאפיטל טו

המקדש השני.

•

המקדש השני נבנה לתלפיות, הממשלה המדינית הרימה ראש, מלכי החשמונאים הכו את אויביהם אחור בית הורדוס הרחיבו גבול ממשלתם, ורוח הדת נכלא מגאון ממשלת בשר, אולם כאשר ההל שמש הממשלה לערוב, אז הופיעו ברוב גאונם בעלי שונה ההלכות, תנאים הראשונים, ויחזרו את עטרת התורה ליושנה, אחריהם הלכו חוצץ אנשי התלמוד, ובעת אשר הלכה יהודה בגולה, אז נסבה ורחבה הכמת המשנה והתלמוד, ושרשי התורה שבעל פה הכו שורש טוב בלבות בני ישראל לשמחת מיסדיה, — גם ראשי גליות בבל זכרון ממשלה מדיניה, לא הועילו מאומה להפיץ תורה בין אחיהם, וסופרי קורות הימים מספרים כי הן המה היו לבני ישראל למכשול ולפוקה, ורבת סבלה הדת והתורה על גאונם ועונם, ואיזה מהם הורידו לארץ כבוד התורה במחלקותם עם הגאונים ראשי הישיבות, כמעט הורם העטרה מעל ראשי הגליות, הרימה התורה והדת ראש. והמה יחדיו לקחו הממשלה בידן, לא בחיל, ולא בכח, כי אם ברוח דת ודעת, (תולדות ר' סעדיה גאון ס"ב) גם ממשלת הכוזרים לא שפכה רוח השתלמות על דתנו, והממשלה המדינית מהכוזרים נמשכה לערך ר"ן

קאפיטל טו

דער 2=טער בית המקדש איז געבויעט געווארען גרויס ארטיג.

די ממשלה פון דער מדינה האט אויפגעהויבען דעם קאפ, די מלכי חשמונאים האבען אב געשלאגען זייערע שונאים אהינטער, דאס הויז פון מלך הורדוס האט פארברייטערט אירע גרענעצין פון ממשלה, אבער דער גלויבען=גייסט איז פאר שלאסען געווארען צו ליב די גרויסקייט פון קערפער ממשלה, ד"ה דער קערפער (גוף) האט מעהר געוועלטיגט ווי דער גייסט, נאר ווי די זון פון קערפערליכע ממשלה האט אנגעהויבען אונטער צו גיין אזוי איז אופ=געשיינט געווארען מיט פיל גרויסקייט די יודישע זון, די יודישע לערנער, די ערשטע תנאים, און האבען אומגעקערט די קרוין פון דער תורה אפ'ן אלטען שטייגער, נאך זיי זענען נאכגעגאנגען די תלמודית=טען, און אין דער צייט ווען יהודה איז געגאנגען אין גלות, דאמאלס איז ארומגערינגעלט געווארען און פארברייטערט געווארען די בילדונג פון משנה און תלמוד (משניות און גמרא), און די ווארצלען פון תורה שבעל פה (גמרא) זענען גוט אריין געשלאגען געווארען אין די יודישע הערצער, צו די פריידען פון אירע גרונדער וואס האבען איהר פונדאמענט געמאכט, — אויך וויסען מיר אז די יודישע עלסטע אין גלות בבל, וואס דאס איז געוועזען אן=אנדענק (זכר) פון א יודישע ממשלה - זיי האבען אויך גאר ניט געהאלפען צו פאר=שפרייטען די תורה צווישען זייערע ברודער און די טאג טרעפער=שרייבער (מקרי יום) דערציילען אז אט די ראשי גליות, אט די עלסטע, זענען געוועזען פאר יודען אשטראבלונג (מכשול), און פיל האבען געליטען דורך זיי די תורה און דער גלויבען, דורך זייערע גרויסקייט און זייערע זינד, און איינינע פון זיי האבען צו דער ערד אראבגענידערט דעם כבוד התורה, מיט זייערע (מחלקת) קריג, וואס זיי האבען געפיהרט מיט די גאונים, די ראשי ישיבות, אבער ווי נאר עס איז אראבגענומען געווארען די קרוין פון די ראשי גליות, אזוי האט די תורה און דער גלויבען אויפגעהויבען דעם קאפ, און די ביידע האבען גענומען די ממשלה אין זייערע הענד, ניט מיט כח, ניט מיט שטארקייט, נאר מיט'ן גייסט פון תורה און אמונה, (אזוי שרייבט אין תולדות ר' סעדי' גאון ס"ב) אויך די כוזרישע ממשלה האט ניט

גענאסען קיין בילדונגס-גייסט אויף אונזער תורה, און די כזרישע ממשלה האט זיך געצווינגען אנ-ערך 250 יאהר, דאך האבען מיר נאר ניט געהערט אז זי האט געווירקט צו פארבעסערין די אמונה גייסט, אבער אין אירע לעצטע טעג ד"ה אין דער צייט אז זי איז שוין געווארען אונטערדריקט א נידעריגע ממשלה אונטער דעם נשיא דוד, דאמאלס האט זיך דערוועקט זיין גייסט צו פארשטארקען די זיילען פון דעם דת, און האט געשיקט אין דער לאנד פרס צו זוכען דארט ספרי תורות, און ווען עס איז שוין אין גאנצען אפגעשניטען געווארען איר מלוכה אין מדינה, דאמאלס האבען זיי אנגעהויבען זוכען נאך תורה און חכמה אז זייער וויסענשאפט איז 10 מאהל געשטיגען אויף זייערע ערשטע ברודער, וואס האבען שוין לאנג גינאסען (פון בירגערליכע רעכט (זכיות המדינה) די נשיאים'ס קונדער וועלכע א מאהליגע צייטען זענען זיי געוועזען גרויסע העלדין אפ'ן שלאכט פעלד, זענען זיי געקומען אין איספאניע און האבען אריין געשטעקט זייערע שווערדין אין בית המדרש און געהייליגט זייער צייט צו לערנען תורה צו בילדען זיך אין חכמת התלמוד.

נאך אט די רייד זעהט יעדער פאר-שטאנדיגער, אז אונזער רייניע גלויבען (אמונה) נעהטיגט זיך ניט צו א בעזונדער מדינה און ממשלה, מיר קאנען זיך אויס-בילדען אין דער פארשטאנד פון תורה און אמונה אן איר, מיר האבען קראפט צו באקרוינען אונזער באהאלטענעם גייסט פאר א מלך אן א בעזונדער מדינה, ווארום מיט אונזער תורה קענען מיר פיל העכער דאלאנגען ווי מיט'ן פארמעגין א שטיקעל מדינה, וואס האלט זיך א שטיקעל צייט, נאר דאס איז אונזער איינציגער באגער צו באשיצען זיך אין דעם שאטן פון די פליגעל (מלכי חסד) גינאדיגע מלכים וואס זיי דערלאזען ניט דאס וואס מ'קאן ניט ליידען זאלען אונז שלעכט טוהן, דאמאלס קענען מיר גיין אויף די טרעפ פון תורה און אמונה אללס העכער און העכער! נאר גלייכע בירגער-רעכט און אמונה פרייהייט דאס אליין איז נעהטיג צו פארברייטערין די תורה און אמונה אין לאנד, דאמאלס וועט מקויים ווערין דעם נביא'ס ווארט, דאס גאנצע לאנד וועט פיל ווערין מיט וויסענשאפט, אזוי ווי וואסער דעקט צו דעם ים, ביז וואנען עס וועט דערוועקט ווערין פון הימעל א גייסט און עס וועט קומען צו אונז און צו ציון דער אויסלייזער.

נאך די רייד רעדנן איך צו וויסען געבין די בעהילף-קוואלען פון וועלכען עס איז

ר"ן שנה, ולא שמענו מאומה כי פעלה על הטבת מצב הדת הרוחני, — אולם בימיה האחרונים בעת אשר נהיה לממלכה שפלה, בימי הנשיא דוד, אז העיר את רוחו לחזק עמודי הדת, וישלח לארץ פרס לבקש ספרי תורות, וכאשר נגדעה קרן מלכותה, ואבדה ממשלתה המדינית, אז החלו לדרוש בתורה וחכמה, ידיעתם עלתה עשר ידות על אחיהם הראשונים אשר נהנו מזיו ממשלה מדינות, בני הנשיאים אשר מקדם הרבו חללים על שדי קטל, באו לארץ ספרד, ונעצו חרבם בבית המדרש והקדישו עתותיהם לתורה ולתעודה בחכמת התלמוד.

אחרי הדברים האלה, יראה כל מבין כי דתנו הטהורה איננה צריכה לממשלה מדינית מיוחדת, ונוכל להשתלם בידיעות התורה והדת בלעדה, ובכחנו להגדיל את אוצרנו הרוחני אם גם אין לנו מלך מקרב אחינו ומדינה מיוחדה, כי מושגי דתנו נעלים המה ממצב מקומי וזמני, אך זאת כל ישענו וחפצנו, להסתופף בצל מלכי חסד, אשר לא יתנו להאי — סבלנות מקום להרע לנו, אז נוכל לעלות על סלם התורה והדת מעלה מעלה, ואך שווי זכיות וחירות האמונה הוא בלבד הכרחי להרחבת הדת והתורה בארץ. ואז ומלאה כל הארץ דעה כמים לים מכסים, עד אשר יערה רוח ממרום ובא לציון גואל.

אחרי הדברים האלה, אמרתי להודיע

את

את המעינות הישועה אשר מהם שאבתי את הדברים ע"ד תולדות הכוזרים והמה הם, תולדות היהודים לבני ישראל מהחכם גרעטץ; חלק חמישי ענציקלאפעדיא ערשעט גרובער; חלק כ"ו, מכתב עתי הישראלי מנומער 1 עד 8. תולדות היהודים בפולין חלק ב'; גייגערס צייטשריפט 1865, מכתב עתי הכרמל; המגיד, שנה ח', וגם שנה עשירית, כרמילי בספרו הצרפתי, נייבויער במחברת זשורנאל אזיאטיק; החכם חוואלזאהן; בספרו (יעבריעאישע גראבשריפטען) ומשאר ספרים רבים הנמצאים בהם מעט מזעיר מעניני הכוזרים, והיהודים הראשונים אשר התישבו בארץ קרים, את הכל העתקתי להועלת עמי בני עמי קהל עדת ישרון דפעאדאסיא, וחפשתי עד מקום שידי מגעת על דבר ביהכ"נ העתיקה מתי נבנה, ופתרון להפרטים הרשומים על הקיר ועל ארון הקדש, ידעתי כי הוצאתי מתחת ידי מלאכה בלתי שלמה ולא מסודרה כראוי, אבל לא עלי יתלונן הקורא כי באמת ידיעתי בזה מעטים הם, וכל אשר מצאתי לא עצלתי ללקטם ולאספם ולשומם בחוברת, ואצלתי ברכה למען הקהלה פה, וכתבתי בעמל רב לימי זקנה ושיבה להיות זאת גם לי לזכרון.

מכתב הנשיא רב חסדאי בן שפרוט
אל יוסף מלך הכוזרים.

(ראשי החרוזים אנכי חסדאי ב"ר יצחק בר עזרא בר שפרוט נחאפנגרוק).

א'פודת נזר לשבט מישלים, הממלכה הנעלה נ'עם ה' עליה, ושלום בכל מחוקקיה ורב צבאה, י'שע תלבושת על מבונה ומועדה ומקראיה, ח'ילו צבאה ושלטי הגבורים ועוזו ביד המפלאה, ס'וסי מרכבותיה ורוכביה

איז גישעפט אַט די דאָזיגע רייד, וועגין די שטאַמונג פון די כוזרים, און אַט דאָס זענען זיי, די יודישע היסטאָריע פון פראָפעסאָר גרעטץ דאָס 5-טע טהייל ענציקלאָפעדיא ערשעט גרעבער 26-טע טהייל, די צייטונג הישראלי פון 1 № ביז 8 № תולדות היהודים אין פוילין 2-טע טהייל, גייגערס צייטשריפט 1865, צייטונג הכרמל, המגיד, דאָס 8-טע און 10-טע יאָהר כרמילי אין זיין פראַנצויזישען בוך, נייבייער אין זשורנאַל אַזיאַטיק: פראָפעסאָר חוואַלזאָהן אין זיין ווערק העבריעשע גראָבשריפטען. און פיל אַנדערע ספרים וואָס געפונט זיך אַביסעל וועגין די כוזרים, און די ערשטע יודען וואָס האָבען זיך באַזעצט אין לאַנד קרים.

דאָס אַללס וואָס דער פראָפעסאָר האָט געבראַכט האָב איך דאָס איבערגיזעצט און געשריבען צו ליב מיינע ברודער פון מיין פאָלק פעאדאסער געמיינדע (קהלה), און האָב נאָכגעזוכט ווי וויט מיין האַנד האָט געקאָנט גרייכען וועגין דער אַלטער שוהל ווען איז זי געבויעט געוואָרען, און אַ (פתרון) באַשיידונג וועגין די שריפט צייכונג אָפ'ן וואַנד און אָפ'ן ארון קדש, איך ווייס וואיל אַז איך האָב אַרויס געצויגען פון מיין האַנד ניט קיין גאַנצע אַרבייט און אָן אַריכטיגען סדר. אָבער ניט איף מיר קען דער לעזער האָבען פאַרדראָס, וואָרום באמת זענען מיינע קענטעניס אין אַזוינע זאַכען גאָהר ווייניג נאָר אַללס וואָס איך האָב געפונען האָב איך מיט פלייס (חשק) דאָס געשריבען, אָבגעשטעלט פאַר אַ ברכה פאַר מיין געמיינדע (קהלה), מיין מיע זאָל אויך דינען פאַר איין אַנדענק (זכר) צו אייער שליח צבור אליהו פארפעל שו"ב וש"ץ דפה.

דער בריף פון דעם נשיא רב חסדאי
בן שפורט צו יוסף מלך הכוזרים.

גאָטס פרידען צו דער דערהויבענער מלוכה, מיט גאָטס הילף זאָלען זיך אָנקליידען אַלע איהרע האַרען, און מיליטער. אירע העלדין, זאָלען זיך וואונדערליך שטאַרקען, אירע פערד-רייטער, זאָלען זיך אַ הינטער ניט קערין מיט געוועהטיגטע געמיד, אירע פאָהנען טראַגער זאָלען שטאַלצירען, אירע פיילען-שיסער

שיסער, און שפּייזען שטעכער, זאָלען שפּאַלטען די הערצער פֿון דעם קעניגס פֿיינד, מיט הילף און פֿרידען, זאָלען זיי זיך אומקעהרען פֿון שלאַכט=פֿעלד, צו דעם ניסט זיך אויס מיין איינציגע נשמה, אך זיי וואויל איז דאָס אויג וואָס זעהט ווי דער מלך אַליין גייט אַרויס ווי אַ וואונדערליכע זונענשיין אין מלחמה טאָג, זיינע סאָלדאַטען לויפֿען ווי די בליצען, 2 פֿון זיי, באַשטייען קעגין טויזענדער, איינער קעגין הונדערט, זעהרע פֿיינד, קוועטשין זיי צו, ווי אונטער אַ פֿולען גאַרבען וואָגין, פֿאַר שטייט נאָר איהר שטאַרקע פֿון דער וועלט! ווער האָט דאָס גיהערט, ווער האָט דאָס גיזעהן, דאָס די שלאַפֿע געוועלטיגען אויף די שטאַרקע, זיי מאַכען אַנטלויפֿען דעם פֿיינד, און באַשיצען די שטאָדט מיט אַלס וואָס אין איר, די שטאַרקייט פֿון דעם שטאַרקען גאָט, דאָס איז זייער הילף, דאָס איז די מעשים פֿון דעם אַלמעכטיגען גאָט, און זיין באַצאָלונג אַזונדיגע מלוכה, צו פֿאַרמערין די לויטער=קייט, און שענקייט, אין דער האַנד פֿון אַ נאַציאָן, וועלכע זי איז אַ דערהויבענע פֿון איר געבוירענהייט.

ווען איך דערמאָהן זיך אַנ=אַמאָהליגע צייטען, זופֿ איך אין זיך אַריין פֿיל צאָרען און גיפֿט, ווען מיין פֿאָלק איז געוועזן אויסגעשפּרייט אויף זיינע פֿערגעניגענדע פֿעלדער, און רוהיג ווי דער ווייַן אויפֿ'ן הייוון, איר פֿלאַג (דגל) האָט געפֿלאַטערט, יעצט איז זי פֿאַרשפּרייט אין אַלע ווינקלען. דיא זון קלאַפּט אויף איר און מאַכט זי שוואַרץ, קיין רוה האָט זי ניט געפֿונען, ניט אויסגעלייזט געוואָרען, קיין פֿרייהייט ניט באַקומען, ווי אַ קנעכט געבויערט דעם אויער נאָר פֿריי ניט אַ רוים גענאַנגען, געבליבען ווי אַ צובראָכענע שיף, פֿאַר שיבר'ט (ניט פֿון ווייַן נאָר פֿון צרות) אירע נאָביאָגער, אירע פֿאַרצוקער, האָבען זי געגרייכט, פֿון איר הייליגען בית המקדש האָבען זיי זי אַרויסגעצויגען, די צייטען זענען פֿאַרלענגערט געוואָרען, די טעג ציען זיך און קיין צייכען זעהט זיך ניט, די נבואה איז פֿאַרחתמה'ט, קיין גייסטיגע געשטאַלט זעהט זיך ניט, די פֿאָרשטעלונג פֿון דעם געלוסטיגען מענשין דאָס איז דער נביא, ווערט ניט אַנדעקט, עס איז נישט געבליבען קיין נבואה, צום גרויסען שטאַרקען גאָט פֿאַרשפּרייט מיט מיינע הענד, מיט אַ דאַרשטיגע נשמה, די פֿאַרשפּרייטע פֿון אַלע עקין וועלט, קלויב זיי צונויף! פֿון די פֿינשטערע לענדער, שיינאָוף אוי זיי די

ורוכביה כל יסוגו אחור ברוח נכאה, ד'גלי טפסריה ודורכי לוחמיה יעטו גאה גאה, א'ת הצי רביה וברק חניתיה בכ'בד משאה: י'פלחו לב אויבי אדוני המלך למען רבות תלאה, ב'צוארי מרכבותי' ילין עוז ורגש ויראה, ר'כביה יושעון ובשלוה ישובון מארץ נוראה, י'הודתי לזאת תשתפך אשרי עין שרואה, צ'את המלך ביום קרב כחמה זרוחה ופליאה, ח'יליו כברקים ירוצון שנים לרבבה ואחד למאה, ק'מיהם יעיקון כאשר תעיק העגלה המלאה, ב'ינו נא מצוקי ארץ מי שמע כזאת ומי ראה, ר'דות שריד באבירים ינוסו ויסתירו עיר ומלואה, ע'וז זרוע עליון אילם גם עוזרם ותהי לתשועה, ז'את פעולת שדי ומנת גמולי בממלכה החטאה, ר'בות את הוד ותפארת ניר לאום מני בטן נשואה, א'זכרה אותות מני קדם ורוב עברה ורעל אגמאה, בהיותה רבוצה על עדניה ועל שמריה קפואה, ר'ק דגולה היתה והנה זרויה לכל רוח ופאה, ש'מש שזפתה ותך עליה ומנוח לא מצאה, פ'דה לא נפדתה ואת עת הדרור לא באה, ר'צועה ברצועת אזן ואל חופש לא יצאה, ו'נותרה, כאניה שבורה ומשכר לא סבואה, ט'ורפיה השיגוה וממקדש הקדש הוציאוה, א'רכו העתים ונמשכו הימים ומופת לא נראה, נ'חתם חזון ונביא, ולא נפרץ רוח ולא מראה, ה'זיון איש חמודות לא יגלו ולא נותר כל נבואה, א'ל אילותי אפרוש כפי בנפש צמאה, פ'זורי קצות זמורי אפסים לאסוף מארץ משואה, נ'וגי המועד אז לאל יביעו העת שקוינוהו והנה באה, נ'צח קרית מלך רב תקיאם כאשר קאה

קאה, ר'וממות מעוז תראינה עיני שארית הנמצאה, וממלכת בן ישי בסוד חזות הנבואה, ק'הנך אשים ברזל מהיום ההוא והלאה, — ממני חסדאי בן יצחק, בן עזרא מבני גלות ירושלים אשר בספרד, עבד אדוני המלך המשתחוה אפים ארצה לעומתו, והכורע אל מקום שבת נחלת מעלת גדולתו, מארץ מרחקים, השש בשלותו והשמח בגדולתו ובמנוחתו, והפורש כפיו לאל בשמים להאריך ימים על ממלכתו בקרב ישראל, מי אנכי ומי חיי לעצור כח לחקות מכתב אל אדוני המלך ולבקר יקר תפארתו, אבל נשענתי בקשט נתיבה ומעגלי מישרים, ומה יכולת סרעף למצא אמרי שפר אצל הולכי גולה שוכחי רבצם, אשר סר מעליהם הוד מלכות, וימשכו עליהם ימי עוצר ומשפט ואותותם לא נראו בארץ, ולפי שבני הגולה אנו פליטת עבדי אדוני המלך שרוים בשלוה בארץ מגורינו, כי אלהינו לא עזבנו ולא סר צלו מעלינו, ויהי כאשר מעלנו באלהינו הביאנו במשפט, וישת מועקה במתנינו, ויער את רוח הפקידים אשר היו על ישראל, וישימו עליו שרי מסים ויכבידו עולם וילחצום בחמה עזה, ויכנעו תחתיהם ותמצאנה אותם צרות רבות ורעות, וכראות אלהינו את עניים ועמלם ואפס עצור ועזוב, היתה סבה מאתו ויציבני לפני המלך, ועלי הטה חסד ויסב את לבבו אלי לא בצדקתי כי אם בחסדו ולמען בריתו,

ובזאת

צייט, דאַמאָלס וועלין זיי צו גאָט רעדין. דאָס די צייט וואָס זיי האָבען געהאָפֿט איז געקומען, דערהייבענע שטאַרקייט, זאָלען זעהן, אַט די אייגען פֿון די איבערגעבליבענע, וואָס געפֿונט זיך נאָך, (דאָס איז די כוזרישע מלוכה) און פֿון דער מלוכה דער זוהן פֿון ישי (דוד) אין די פֿערבאָרגענהייט (סוד) פֿון נבואה געשטאַלט זאָל דיין מזל ווי אייזען געשטאַרקט ווערין, פֿון היינטיגען טאָג אָן=און ווייטער.

פֿון מיר חסדאי דער זוהן פֿון יצחק, דער זוהן פֿון עזרא, פֿון די גלות קינדער ירושלים, וואָס איז אין ספֿרד, דער קנעכט פֿון מיין הערר'ן קעניג, וואָס בוקט זיך מיט'ן פנים צו דער ערד און קניעט זיך קעגין דיין הייבע זיצונג פֿון אַ ווייטען לאַנד, וואָס פֿרייט זיך מיט דיין פֿרידען, מיט דיין גרויסקייט, און מיט דיין רוהינקייט, וואָס פֿאַרשפּרייט די הענד צום גאָט וואָס אין הימעל, ער זאָל אים דערלענגערין די יאָהרען, אויף זיין מלוכה צווישען די יודען. ווער בין איך און וואָס איז מיין לעבען, צו איינהאַלטען אַ קראַפֿט, צו=צוגרייטען אַ ווירדיגע בריף צום הערר'ן קעניג, אָבער איך סטאָלציר מיט מיין ריכטיגע וועג און שטעג, אויב עס איז שווער צו געפֿינען שענע רייד ביי די גלות=גייער, די פֿאַרגעסענע פֿון זייער היים. וואָס עס האָט זיך פֿון זיי אָבגעטאָהן די מלוכה שענהייט, און עס איז אויף זיי אַרויפֿגעצויגען געוואָרען שווערע טעג, אָבער מיר גלות קינדער, דאָס איבער=געבליבענע פֿון ישראל, די קנעכט פֿון הערר'ן קעניג, רוהען מיט פֿריידען אין אונזער וואוינונג לאַנד, וואָרום אונזער גאָט האָט אונז ניט פֿאַרלאָזען, און האָט ניט אָבגעטאָהן זיין באַשיצונג פֿון אונז, עס איז געוועזן ווען מיר האָבען געפֿעלשט אין אונזער גאָט, האָט ער אונז געבראַכט אין משפּט און האָט אונז געמאַכט אַנ=איינגעשאַפּט אין אונזערע לענדען, און האָט דער וועקט דעם גייסט פֿון די אויפֿגענומענע וואָס זענען געוועזן אויף יודען, און האָבען אויף זיי געמאַכט האַרען פֿון מס (צונז), און האָבען שווער געמאַכט זייער יאָך, און האָבען זיי צו געדרוקט מיט שטאַרקען צאָרען, און זענען געוואָרען אונטערטעניג. און עס האָט זיי געטראָפֿען פֿיל שלעכטע צרות, און אַז גאָט האָט געזעהן זייער פּיין און זייער מיה, זיי האָבען ניט קיין אונטערהאַלטער, און קיין העלפֿער, איז געוועזן די סבה פֿון אים אַז ער האָט מיך אַוועקגעשטעלט פֿאַר'ן מלכות, און האָט אויף מיר געניינגט חסד, און האָט געקערט זיין האַרץ צו מיר, ניט מיט מיין גערעכטיקייט, נאָר מיט זיין גינאָד

און

און פינוועגען זיין בונד מיט יודען, און מיט דער מיט זעגען די ארעמע שאף געהאלפען געווארען, עס איז אבגעשוואכט געווארען די הענד פון זייערע בייצווינגער, און עס איז איינ=געהאלטען געווארען זייער האנד צו שטראפען, און עס איז גרינגער געווארען זייער יאך מיט דיא רחמנות פון אונזער גאט.

עס זאל וויסען דער הער קעניג, אז דער נאמען פון אונזער לאנד וואס מיר וואוינען אין איר איז אויף לשון קודש „ספרד", און אויף לשון ישמעאל=דאס זענען די זיצער פון דער לאנד=איז אל אנדלס, און דער נאמען פון דער מלוכה איז קרטובה די ווייטקייט פון אונזער מדינה פון מוטעל פונקט וועלט איז 38 מעלות, און די ווייטקייט פון אייער גרענעץ איז 47 מעלות, איך דארף זיי דאס ניט ערקלערין. נאר פון גרוים פאר=וואונדערונג וואס עס איז ניט געקומען קיין שום דערמאנונג פון זייער מלוכה, און מיר האבען פון איהר ניט גיהערט, מיר האבען געטראכט אז די ווייטע וועג האט פאר=הוילען פון אונז צו הערין פון דער שענע מלוכה פון דעם הערין קעניג. חאטש איך האב געהערט אז 2 מענשין פון אונזער לאנד. איינער ר' יודא בר' מאיר ב"ר נתן אפערשטענדיגער און א גילערונטער, און דער 2=טער ר' יוסף לערנער, אויך א חכם, זענען גיוועזן אין דעם ארט פון דעם הערר'ן קעניג, וואויל איז זייער חלק, וואס זיי האבען זוכה גיוועזן צו זעהן דאס טייערקייט און שעהנקייט, די גרויסקייט פון הערר'ן קעניג, און די זיצונג פון זיינע קנעכט, און דער באשטאנד פון זיינע בעדינער. און א גאטליבע רוהיגונג איז זיין ארב (נחלה), ביי גאט איז זייער גרינג, אויך מיך צו מזכה זיין מיט'ן גרויסען חסד, צו זעהן די ליוטערקייט פון מיין הער, און די שטעל פון זיין מלוכה, און צו מקבל פנים זיין אים מיט פערגעניגען.

אויך

ובזאת עניי הצאן קודרים שגבו ישע ותרפינה ידי לוחציהם ותקפוץ ידם מעונש ויקל עולם ברחמי אלהינו.

יודע לאדוני המלך כי שם ארצנו שאנו גרים בתוכה בלשון הקדש „ספרד" ובלשון ישמעאלים יושב הארץ אל אנדל"ס, ושם מדינת הממלכה „קרטובה" ארכה חמשה ועשרים אלף באמה, ורוחב עשרה אלף, והיא משמאל לים המהלך אל ארצכם, היוצא מן הים הגדול וסובב כל הארץ, ובין המדינה הזאת ובין הים הגדול אשר אין אחריו ישוב, תשע מעלות ממעלות הרקיע אשר השמש הולכת מהם בכל יום מעלה אחת לדברי החכמים החוזים בכוכבים, וכל מעלה מהן בארץ ששה וששים מילין ושתי ידות מיל, וכל מיל שלשת אלפים אמה, כן נמצאו בתשע מעלות שש מאות אלף מילין, ומן הים הגדול הזה הסובב את כל הארץ אל מדינת קושטאנטינא שלשת אלפים מילין, ונתרחקה מדינת „קורטבה" משפת הים ההולכת לארצכם שמונים מילין ואמצא בספרי החכמים כי אורך ארץ אלכזר ששים מעלות שהם מאתים וששים וששה מילין, זו מדת דרך קרטובה אל קאנסטאנ=טינא, והנני אקדים זכר מדת רחבה לגבולותיה בטרם אפרשנה, ועבדך יודע כי קטן מצעירי המלך אדוני גדול מנבוני ארצנו, אבל איני מורה כ"א מזכיר.

אמרו תחכמונים יודעי העיתים, כי המקום הפונה ללכת השמש בחנות טלה ומאזנים, ובהם ישתוה ממוצא דבר השכל מרחבי המדינות, כאלו התוו בארץ ממזרח שמש עד מבואו במקום הזה, אשר אילו נקשר קו בגלגל השמש בהשתחוות לילה ויום והיה הולך אל קצה הקו השני על חק התו הזה, הן נמצא מרחק מדינתנו מן התו שמונה ושלשים מעלות, ומרחק קוסטאנטינאה ארבעה וארבעים, ומרחק גבולכם שבע וארבעים מעלות, ולא הצרכתי לחוות את זאת, כי אם מרוב תמהון אשר תמיהתי מזכר מלכותכם, אשר לא הגיע אלינו ו"א שמענו את שמעה, כי אמרנו אבן הדרך יעלים ממנו את אשר תפארת ממלכות אדוני המלך, אע"פ ששמעתי כי נפלו במקום. אדוני המלך שני אנשים מאנשי

ארצנו

ארצנו, שם האחד ר׳ יודא ב״ר מאיר ב״ר נתן, איש נבון וסבר וגרסן, ושם השני ר׳ יוסף הגריס גם הוא חכם, אשריהם מה טוב חלקם אשר זכו לראות את יקר תפארת גדולת אדוני המלך, ומושב עבדיו ומעמד משרתיו ומנוחת ה׳ נחלתו, ונקל בעיני ה׳ להפליא גם לי כחסד הגדול הזה, ויזכני לראות את הוד אדוני ואת כסא מלכותו ולהקבל פניו בנעימים, — גם אגיד לאדוני המלך את שם המלך המולך עלינו, שמו עבד־אל־רחמן בן מחמד בן עבד־אל רחמן בן חכים בן השאם בן עבד־אל־רחמן, כולם מלכו זה אחר זה זולתי מחמד אבי מלכנו אשר לא מלך, כי מת בחיי אביו, ועבד־אל־רחמן השמיני הוא הבא ארץ ספרד בהשתרר עליהם בני אלעכאסי קרוביהם, אשר המה מלכו בארץ שנער בעת הזאת ועבד־אל־רחמן זה השמיני הפונה ארץ ספרד בקום עליהם בני אלעקאסוקא בן מעדיא, בן השאם בן עבד אל מלך זה הנקרא אמיר אלמומנין, ושמו ידוע מהתעלם, ולא היה כמוהו במלכים אשר היו לפניו, ומדת ארץ ספרד ממלכת עבד־אל־רחמן והאמור אלמומנין יהי אלהיו עמו שש עשרה מעלות, שהן אלף ומאה מילין, זאת מדת ארץ ממשלתו בגבולותיה, ארץ שמנה רבת נהרות ומעינות. ובורות חצובות, ארץ דגן ותירוש ויצהר, רבת תניבות ועדנים מכל מיני מגדים גנות ופרדסים, ומצמחת כל עץ פרי, ומפרחת כל מיני עצים. אשר מעליהם מגדלים המשי, כי המשי לרוב אצלינו מאד, וגם בהררי ארצנו וביעריה מלקטים תולעת שני לרוב, וגם נמצא אצלינו הרי כרכום למינין הרבה, ויש בארצנו מוצא לכסף ומוצא לזהב, ומהרריה חוצבים נחשת, וגוזרים ברזל בדיל ועופרת, ואבני הפוך, ואבני גפרית ואבני שיש, ואבני זכוכית ומוצא ללאוין, כי כן שמו בלשון ישמעאלים, אשר יבאו סוחרים מאפסי הארץ, ורוכלים מכל המדינות ואיים רחוקים, ונהרו אליה מארץ מצרים ומשאר המדינות העליונות מביאים בושם ואבן יקרה וסחורת מלכים ומרכולת רוזנים וכל חמודות מצרים, ויאסוף המלך המולך עליה סגולות כסף וזהב ונכבדות, וקהלות חילים אשר לא אסף כמוהו מלך אשר היה לפניו, ומדי שנה בשנה הגיע קנינו על ידי מאת אלף זהובים, זה חק קנינו בכל שנה ושנה, ואין זה כי אם מרוב הסוחרים הבאים מכל הארצות ומאייהם, וכל דבר סחורתם וכל אודותם לא יתכן כי אם על ידי, ולפי דברי, שבח לאל הגומל עלי ברוב חסדיו.

ומלכי הארץ כשמעם את גדולתו ואת תקפו יובילו שי לו, ויחלו פניו במנחות

איך וועל איך זאגען צום הערר׳ן קעניג, דער נאמען פון דעם מלך וואס קעניגט איף אונז, זיין נאמען איז עבד־אל־רחמן בן מחמד, און דאס וואס די מאס פון דער לאנד ספרד איז 16 מעלות כו׳ דאס איז די מאס פון זיין ממשלה און אירע גרענעצין, א פעטע לאנד מיט פיל טייבען, סוחרים פון אלע עקין וועלט, האנדעלס לייט פון אלע דערהויבענע מדינות. ברענגען בשמים (קאסמעטיק), און טהייערע שטיינער, און דער מלכות וואס קעניגט אויף איר, האט צו זאמען געקליבען אוצרות זילבער, און גאלד, און גיערליכטע זאכען, און איינגעזאמעלט פיל מיליטער, וואס עס האט ניט זיין גלייכען קיין מלך, וואס עס איז גיוועזן פאר איהם. און יעדער יאהר בעטרעפט זיין איינקויפונג וואס ווערט דאלאנגט צו מיר, אויף הונדערט טויזענד גילדען, דאס איז צו ליב פיל סוחרים וואס קומען פון אלע לענדער, און פון זייערע אינזלען און דאס גאנצע האנדעל, און אלס וואס גיהער צום האנדעל און האנדעלס לייט, ווערט געטוהן נאר דורך מיר, און נאך מיין געבאט, אדאנק און אלויב גאט, פאר זיינע גרויסע חסדים וואס ער טוהט מיט מיר.

און די מלכים פון די לענדער, הערענדיג זיין גרויסקייט און שטארקייט ברענגען זיי אים (מתנות), געשאנקען, און

פון

ובחמודות

פון זיי איך דער קעניג פון (אשכנז) דייטשלאנד, און דער קעניג פון גבלים, דאס איז אל צקלב; און דער מלך פון קאסטאנטינא און אנדערע מלכים, און דורך מיר ווערט געבראכט זייערע מתנות צום מלך, און דורך מיר גייען ארויס פון דעם מלך זייער באצאלונג, א דאנק דעם גאט פון הימעל, וואס ער האט גענייגט צו מיר זיין חסד, ניט צו ליב מיינע צדקת, נאר צו ליעב זיין פיל רחמנות, און די אלע שלוחים וועלכע ברענגען מתנות, פרעג איך זיי שטענדיג וועגען אונזערע יודישע ברודער, ביז די הערסאנעסער שלוחים, די קויפסלייט, האבען מיר געזאגט אז עס איז דא א יודישע מלוכה, וואס רופען זיך „אלכזר", איך האב ניט געגלויבט אין זייערע רייד, איך האב גערעדט צו זיי זאגען מיר דאס, כדי מיך חנפה-נען, אונטער גיין, און ווערין נאהענט מיט מיר, און איך בין שטארק פארוואונדערט געווארען דרויף, ביז וואנען עס זענען געקומען די שלוחים פון קאסטאנטינא מיט א מתנה און אבריף פון זייער מלכות צו אונזער מלכות, האב איך זיי געפרעגט וועגין דעם, האבען זיי מיר גיענטפערט אז דאס איז אמת, און דער נאמען פון דער מלוכה איז „אלכזר", און צווישען אונז און צווישען זייער לאנד איז א מהלך פון 15 טעג רייזע איבער'ן ים און מיט דער יבשה איז פאראן צווישען אונז פיל אומות. און דעם נאמען פון דעם קעניג איז יוסף, און פיל שיפען קומען צו אונז פון זייער לאנד, און ברענגען פיש פעל, אלע מיני סחורות, און זיי זענען אונזערע ברידערליכע מענשין און גיערליכט איף אונז, און צווישען אונז, און צווישען זיי קומט פאר שליחות און מתנות, ברויף פארבינדונג, און פרעזענטין, און צו זיי איז קראפט און שטארקייט, מיליטער, און זייערע סאלדאטין גייען ארויס אין געוויסע צייטין, און ווען איך האב דאס דער הערט בין איך פול געווארען מיט כח, און מיין האנד האט זיך געשטארקט, מיין האפנונג פאר פעסטיגט, איך האב מיר געקניעט; און האב זיך געבוקט צו גאט פון הימעל, נאר צו וויסען די פרידען פון מיינע ברודער, זיינע קנעכט איז מיר אומעגליך, ווייל עס איז זייער ווייט, האט מיר דער הייליגער גאט מיט זיין גוטע

האנד

ובחמודות, ומהם מלך אשכנזי ומלך הגבלים שהם אל צקלא"ב, ומלך קוסטנטינא ומלכים אחרים, ועל ידי תבאנה מנחתם, ועל ידי תצאנה גמולתם, תבענה שפתי תהלה לאלהי השמים, אשר הטה אלי חסדו, לא בצדקתי כי אם ברוב רחמיו, ואת כל השלוחים האלה מביאי המנחות אני שואל אותם תמיד בעד אחינו ישראל פליטת הגולה, אם שמעו שמע לדבר הדרור לשרידים אשר כלו בעבודה ולא מצאו מנוח, עד אשר הודיעוני שלוחי חרסאן הסוחרים שאמרו לי כי יש ממלכת ליהודים נקראים על שם אלכזר, (ובין קוסטאנטינא ובין ארצם מהלך ט"ן יום בים אבל ביבשה יש בינינו אומות רבות) ולא האמנתי לדבריהם, כי אמרתי לא יאמרו לי כדבר הזה כי אם לרצות אותי ולהתקרב אלי, אשתומם על הדבר הזה, עד אשר באו שלוחי קוסטנטינא בתשורה וכתב מאת מלכם אל מלכנו, ואשאל על הדבר הזה, וישיבו אותי כי באמת הוא הדבר הזה, וכי שם המלכות אלכזר, ובין קוסטאנטינא, ובין ארצם מהלך ט"ו יום בים, אבל ביבשה יש בינינו אומות רבות, ושם המלך המולך יוסף, ואניות באות אלינו מארצם ומביאים דגים ועורות וכל מיני סחורות, והם אנשי אחוותנו ומכובדים עלינו, ובינינו וביניהם שלוחות ומנחות, ולהם כח ועוז גדודים וחיילים יוצאים בזמנים, ואני כשמעי את הדבר הזה מלאתי כח, וחזקה ידי ואמצה תקותי ואקוד ואשתחוה לאלהי השמים, ואפן כה וכה למצא ציר נאמן לשלוח לארצכם לדעת אמתת הדבר, ולדעת שלום אדוני המלך ואת שלום עבדיו אחינו, ויפלא הדבר, על כי רחוק המקום, והזמין לי הקב"ה כידו

הטובה

הטובה עלי איש אחד מר יצחק בר נתן, וישם נפשו בכפו, ויתנדב ללכת באגרתי אל אדוני המלך, ונתתי לו שכר גדול לרוב זכסף וזהב קרבתי להוצאותיו לו ולמשרתיו לכל דבר לדרך, וגם שלחתי ממסוני מנחה מכובדת למלך קוסטנטינא, ואבקשה ממנו לעזור לשלוחי זה בכל צרכיו, עד הגיעו אל המקום אשר אדוני חונה שם, וילך שלוחי זה אל קוסטאנטינא, ויעמוד לפני המלך, ויתן לו כתבי ומנחתי, ויכבד את שלוחי, ויתאחר עמו כמו שלשה חדשים עם שלוחי אדונינו המלך קורטבה, יום אחד אמר להם לשוב אלינו, וכמו כן השיב את שלוחי, ועמו אגרת וכתוב בה כי הדרך אשר בינינו וביניהם והאומות שבינינו בקטטה, והים סוער לא יעבור בו אדם כי אם בזמן ידוע, וכשמעי את הדבר הרע הזה חרה לי עד מות, ויצר לי עד מאד, על אשר לא הקים את דברי ולא עשה כרצוני, ותרב מהומתי ונכפלה רעתי, ואחרי כן רציתי לשלוח אגרת אל אדוני המלך מפאת ירושלים עיר הקודש, וערבו לי אנשים מישראל להוליך אגרתי מארצם לנציבין, ומשם לארמניא, ומארמניא אל ברדעה, ומשם אל ארצכם, אני טרם אכלה לדבר אל לבי, והנה שלוחי מלך הגבלים באים ועמהם שני אנשים מישראל, שם האחד מר שאול, ושם השני מר יוסף, וכשמעם את מהומתי נחמו אותי, ויאמרו לי תנה לנו אגרתך, ואנחנו נגיעם אל מלך הגבלים, ובשביל כבודך ישגר כתבך אל בני ישראל היושבים בארץ ההגרים, וגם כן ישלחהו אל רוס, ומשם אל בלגראד, עד שיגיע כתבך כרצונך אל המקום אשר אתה רוצה.

הבוחן

האָנד צו געשיקט אַ מענשין, זיין נאָמען איז הערר'ן יצחק ב"ר נתן, און ער האָט זיך איינגעשטעלט און האָט בעוויליגט צו גיין מיט מיין בריף צום הערר'ן קעניג, און איך האָב אים גיגעבען גוטע באַצאָלונג, זילבער, גאָלד, אויף זיינע הוצאות רייזע-קאָסטען, און פאַר זיינע משרתים צו צוגרייטען יעדער זאַך וואָס מ'בעדאַרף אין וועג, און האָב אויך געשיקט אַ שענע מתנה צום מלך פון קוסטאנטינא, און האָב אים געבעטין ער זאָל העלפין מיין שליח מיט אַלע זיינע באַדערפענעש, ביז וואַנען ער וועט קומען צו דעם אָרט וואו מיין הער רוהט, איז מיין שליח געגאַנגען קיין קוסטאנטינא, און האָט זיך גישטעלט פאַר'ן מלך, און האָב אים גיגעבען מיין בריף און די מתנה, ער האָט בכבוד געהאַלטען מיין שליח 6 חדשים, צו זאַמען מיט די שלוחים פון מיין הערר'ן קעניג פון קורטובה, איין טאָג האָט ער צו זיי געזאָגט, זיי זאָלען זיך אומקערין אַהיים, און מיין שליח האָט ער אויך געזאָגט, אַז דער וועג וואָס צווישען איהם, און די כוזרים, איז ניט קיין באַוואָרנטער, וואָרום די אומות וואָס וואוינען אָפ'ן וועג, קריגען זיך, עס איז אַ סכנה צו רייזין, און מיט'ן ים קען מען אויך ניט, וואָרום עס איז גרויסע שטורימס, און מענשען פאָרען דורך נאָר זעלטין אין אַ געוויסע צייט, דער הערענדיג אָט די שלעכטע זאַך, האָט מיך טויטליך פאַרדראָסען, און עס האָט מיר שטאַרק באַנק געטוהן, וואָס עס איז ניט געטאָהן געוואָרען מיין ווילען. און דערנאָך האָב איך געוואָלט שיקען מיין בריף צום הערר'ן קעניג, דורך דער הייליגער שטאָדט ירושלים, עס האָבען מיר צו געזאָגט 2 יודישע מענשין, צו פיהרען מיין בריף קיין נציבין, און פון דאָרטען קיין ארמניא, און פון אַרמניא קיין ברעדה, און פון דאָרטען צו אייער לאַנד, אָבער איידער איך האָב גיענדיגט מיין טראַכטען אין הארצען, ערשט עס איז געקימען שלוחים פון מלך פון גבלים, אין מיט זיי 2 יודישע מענשין, איינער הייסט מיט'ן נאָמען הער שאול, און דער אַנדערער הער יוסף, און אַז זיי האָבען דער הערט מיין אומרוהיגקייט, האָבען זיי מיך געטרייסט, און האָבען מיר געזאָגט גיב אונז דיין בריף, מיר וועלין אים דאַלאַנגען דעם מלך פון גבלים, און צו ליב דיין בכבוד וועט ער שיקען דיין בריף צו די יודען וואָס

זיצין

זיצען אין אונגרן לאַנד, און זיי װעלין אים
שיקען קיין רוס, און פֿון דאָרטען קיין
בלגר, ביז װאַנען דיין בריף װעט קומען
צום אָרט אַזוי װי די װילסט.

דער גאָט װאָס פּרוּבירט די הערצער
און פֿאָרשט די נירען, װייס אַז איך האָב
דאָס ניט געטאָהן צו ליב מיין כבוד װעגין,
נאָהר צו פֿאָרשטעהן און צו װיסען דעם
אמת, צו עס איז דאָ אַנ-אָרט מיט אַ מלוכה
צו די גלות יודען, װאו קיין פֿרעמדע
גיװעלטיגען ניט אויף זיי, איך זאָל װיסען
אַז דאָס איז ריכטיג, װאָלט איך פֿאַר
מיאָס'ט מיין כבוד װאָס איך האָב דאָ, און
װאָלט פֿאַרלאָזט מיין גרויסקייט, מיט מיין
משפחה, און װאָלט געגאַנגען פֿון באַרג צו
טאָהל, אין ים און יבשה, ביז װאַנען איך
װאָלט געקומען צו דעם אָרט װאו דער
הערר'ן קעניג רוהט, דאָרט צו זעהן זיין
גרויסקייט, זיין כבוד, דעם זיצונג פֿון זיינע
קנעכט, די בעשטאַנד פֿון זיינע משרתים,
די רוהיגנג פֿון די איבערגעבליבענע יודען,
און זעהען די טייערע שענע גרויסקייט,
װעט ליכטיג װערין מיינע אויגען, און דער
פֿרייד מיינע נירען, מיינע ליפען װעלין
רעדען לויב צו גאָט, װאָס ער האָט ניט
פֿאַרלאָזט זיין חסד פֿון זיין אָרימע פֿאָלק.

יעצט אויב דעם מלך געפֿעלט, און
אויב ער זעהט אין דעם געלוסטען פֿון זיין
קנעכט. זאָל זיין טייער מיין זעלע אין זיינע
אויגען, און ער זאָל אָנזאָגען די שרייבער
װאָס שטייען פֿאַר איהם, צו שרייבען זיין
קנעכט אַנ-ענטפֿער פֿון װייטען לאַנד, געבין מיר צו װיסען, דאָס װאָרצעל פֿון
דער זאַך, פֿון דעם פֿונדאַמענט פֿון דער גאַנצער היסטאָריע, װי אַזוי האָבען זיך געטראָפֿען
אָט די יודען אין דעם דאָזיגען לאַנד, אונזערע עלטערין האָבען אונז דער ציילט, אַז
אַייער ערשטער זיצונג איז געװען דאָס אָרט װאו עס װערט אָנגערופֿען הר שעיר,
אָבער מיין האַר װייס אַז דער באַרג שעיר איז װייט פֿון דעם אָרט װאו ער רוהט,
אונזערע אַלטע לייט זאָגען אַז זיי זענען געװעזען אין הר שעיר, נאָר עס איז געװען גזירות
פֿון איין אומגליק ביז'ן 2-טען, ביז װאַנען זיי האָבען זיך באַזעצט אין דער יעצטיגער
לאַנד, אויך האָבען אונז געזאָגט די אַלטע פֿון פֿריערדיגען דור, דאָס צו ליב זייערע פֿעלשיך
האָבען זיי געהאַט אויף זיך גזירות, זענען אויף זיי אויף געשטאַנען דאָס חיל פֿון די כשדים
מיט גרויס צאָרען, האָבען זיי באַהאַלט'ן אין (אַ מערה) הייל, זייערע ספרי תורות, און
אַלע הייליגע שריפֿט, און צו ליב דעם דאַבנן זיי אין אַ הייל, און צו ליב די ספרים האָבען
זיי

הבוחן לבות והחוקר כליות יודע,
כי לא עשיתי זאת לכבודי, כי אם לדרוש
ולדעת האמת, אם יש מקום שיש ניר
וממלכת לגלות ישראל, ואין רודים בהם,
ולא מושלים עליהם, ואלו ידעתי כי נכון
הדבר הזה, היתי מואס בכבודי, ועוזב
גדולתי, ונוטש משפחתי, והיתי הולך מהר
אל המקום אשר אדוני המלך חונה שם,
לראות גדולתו וכבוד מעלתו, ומושב עבדיו
ומעמד משרתיו, ומנוחת פליטת ישראל,
ובראותי את יקר תפארת גדולתו תאורנה
עיני ותעלוזנה כליותי, תבענה שפתי תהלה
אשר לא עזב חסדו מעם עניו,

ועתה אם על המלך טוב, ואם יראה
במאויי עבדו, תיקר נא נפשי בעיניו, ויצוה
את הסופרים העומדים לפניו, לכתוב אל
עבדו תשובה הנוטה אלי מארץ מרחקים,
וידיעני שורש הדבר ויסוד כל המעשה.
איך היתה נפילת ישראל במקום ההוא,
ואבותינו ספרו לנו כי בתחלת שבתם היה
שם המקום נקרא הר שעיר, ואדוני יודע כי
הר שעיר רחוק מן המקום אשר הוא חונה
שם, וזקנינו אומרים כי מכבר נקרא הר
שעיר, אבל נתגלגלו הגזירות ויצאו מרעה
אל רעה, עד אשר נאחזו בארץ אשר הם
יושבים עליה, וגם אמרו לנו ישישי הדור
קדמוני, האמנם כי על מעלם נגזרה שמד;
ויעמוד חיל כשדים באף ובחמה ויגנזו
במערה ספרי התורה וכתבי הקדש, ועל זאת
מתפללים במערה, ובשביל הספרים למדו
את

את בניהם להתפלל במערה ערב ובקר, עד אשר משכו העתים, וברוב הימים שכחו ולא ידעו אודות המערה על מה נהגו להתפלל בתוכה, אבל נהגו מנהג אבותם ולא ידעו על מה, ולקץ ימים קם איש ישראל ויבקש לדעת על מה, ויבא אל המערה, וימצאה מלאה ספרים, ויוציאם משם, ומן היום ההוא והלאה שמו ביניהם ללמוד התורה, ככה ספרו לנו אבותינו, כאשר שמעו הקדמונים שומע מפי שומע והדברים עתיקים, ואותן שני אנשים אשר מארץ הגבלים מר שאול ומר יוסף אשר ערבו לי להוליך אגרת אל אדוני המלך, אמרו לי כי היום כמו שש שנים בא אלינו איש ישראלי סגי נהר איש חכם ונבון ושמו מר עמרם ואמר כי הוא מארץ אלכזר, והיה בבית אדוני המלך ומאוכלי שלחנו ונכבד אצלו, וכשמעי שלחתי אחריו מלאכים להביאו אלי ולא השיגוהו, גם בזה אמצה תקותי וחזקה תוחלתי.

ועתה הנה חקותי האגרת הזאת לאדוני המלך, וחנותי למולו, שלא תכבד עליו שאלתי, ויצוה להודיע את עבדו כל הדברים האלה, וכל עניני ארצו, ומאיזה שבט הוא, ומה דרך המלכות איך ינחלו המלכים כסא כבוד המלכים. המשבט ידוע אם ממשפחה הראוי למלוך, ואם מלך בן מלך. באשר הוא מנהג אבותינו בהיותם שוכנים בארצם? ויודיעני אדוני המלך כמה מהלך ארצו, ארכה ורחבה, ערי חומה וערי פרזות, ואם הוא משקה או גשומה, ועד אן פגע ממשלתו מספר חייליו גדודיו ושריו, ואל יחר לאדוני המלך בשאלי מספר גדודיו, יוסף ה׳ עליהם

כהם

זיי געוואיינט זייערע קינדער צו דאַבנן אין אַ הייל, אין אָוועַנד, און אין פריה־מאָרגען, ביז עס האָט זיך אַזוי אַ וועק געצויגען אַצייט, און עס איז פאַרגעסען געוואָרען, און האָבען ניט געוואוסט וועגין דער מערה פאַר וואָס זענען זיי זיך נוהג צו דאַבנן אין אַ מערה, זיי האָבען מעהר ניט געוואוסט נאָר אַז דאָס איז אַ מנהג פון זייערע עלטערין, אין אַצייט אַרום איז געקומען אַ יוד און האָט געוואָלט וויסען וואָס דאָס באַדייט, איז ער אַריין אין דער מערה, און האָט געפונען אַנ־אָרט וואו עס איז באַהאַלטען פיל ספרים, און האָט זיי פון דאָרט אַרויס גענומען, און פון יענער צייט אָן האָבען זיי אָנגעהויבען לערנען די תורה, אַזוי דערציילען אונז אונזערע עלטערין, וואָס זיי האָבען גיהערט פון זייערע עלטערין, הערער פון הערעד, פון אַלטע צייטען, אין די צוויי מענשין פון גבלים לאַנד, הערר׳ן שאול, אין הערר׳ן יוסף, וואָס זיי האָבען מיר פאַר זיכערט צו פיהרען מיין בריף צום הער׳ן קעניג האָבען מיר געזאָגט, אַז היינט איז אַנ־ערך פון 6 יאָהר, איז צו זיי געקומען אַ יוד (אַסגינהר) בלינדער, אַמענש אַ קלוגער, און אַ פאַרשטענדיגער, זיין נאָמען איז הער׳ן עמרם, און האָט געזאָגט אַז ער איז פון כוזר־לאַנד, און ער איז געוועען אין הויז פון הער׳ן קעניג, פון די וואָס עסען ביי זיין טיש, און זייער גיערליכט ביי אים, אַז איך האָב דאָס דערהערט, האָב איך געשיקט שלוחים צו ברענגען אים צו מיר, אָבער מ׳האָט אים שוין ניט געפונען, דאָס דאָזיגע האָט אויך פאַרשטאַרקט מיין האָפענונג.

יעצט האָב איך פאָרגרייט מיין בריף צום הער׳ן קעניג, און איך בעט עס זאָל אים ניט שווער זיין מיין גיבעט, און זאָל אָנזאָגען צו מודיע זיין זיין קנעכט פון אַלס וועגין זיין לאַנד, און פון וואָס פאַר אַ שבט ער איז, און ווי. אַזוי פיהרט זיך זיין מלוכה, ווי אַזוי ווערט איבערגיגעבען די מלוכה, צו פון אַ געוויסען שבט, אָדער אַ משפחה. וואָס זי קען קעניגען, אָדער נאָר אַ זון פון אַ מלך, אַזוי ווי עס האָט זיך געפירט ביי אונזערע עלטערין, אַז זיי זענען גיזעסען אין זייער לאַנד, און צו מודיע זיין וויפיעל איז דער מהלך פון זיין לאַנד, און די צאָהל פון זיינע מיליטער, וויפיל פאָלקען, וויפיל איבער הארען, און זאָל ניט זיין פאַרדאָסיג מיין הערר קעניג, וואָס איך פרעג אויף דער צאָל פון זיינע מיליטער,

לצו

לאז גאט זיי פארמערין וויפיל מאהל אזוי פיל, און די אויגען פון קעניג זאלען זעהן. איך האב דאס געפרעגט, נאר כדי איך זאל זיך פרייען מיט די טויזענדער פון דעם הייליגען פאלק, און דער הערר קעניג זאל מיר מודיע זיין, איבער וויפיעל מדינות ער געוועלטיגט, און וויפיעל מס ווערט אים גיגעבען. צו גיט מען מעשר? און צו דער קעניג רוהט שטענדיג אין א געוויסער מלוכה שטאט, אדער ער רייזט ארום זיינע גרענעצין פון זיין ממשלה אין די נאהנטע אינזלען, צו ווערען פון זיינע פעלקער יודען? צו ער אליין משפט זיין פאלק, אדער ער שטעלט זיי אוועק (שופטים) ריכטער? און ווי איז דער מנהג אין דעם גאטס הויז (בית התפלה), מיט וועלכע אומה פיהרט ער מלחמה? און ווי איז די נאמען פון די שטעט וואס זענען צו זיין מלוכה פון הרסאן און פון ברעדה און באב־אלא־באב, און דער מנהג פון די סוחרים וואס קומען אין זיין לאנד? און צו מודיע זיין וויפיעל מלכים האבען געקיניגט פאר אים, זייערע נאהמען, און וויפיעל יאהר האט יעדערער געקעניגט, און אויף וועלכע שפראך ווערט גערעדט? אין אונזערע עלטערונס צייטען, איז געקומען צו אונז א יוד, א פארשטענדיגער וואס האט זיך מיחס געווען צום שבט דן, ביז דן בן יעקב, און האט גערעדט מיט א לויטערע שפראך, לשון הקדש, און קיין שום זאך איז ניט געווען פון אים פארהוילען. נאך א וואונדערליכע זאך באגער איך פון מיין הערר, מודיע זיין צו עס איז פאראן ביי אייך א חשבון א (זכר) אנדיינק צום וואונדערליכען קץ ד"ה אויף משיח'ן, וואס מיר האפען שוין וויפיעל יאהר, און מיר גייען פון איין גלות צום צווייטען, און וואס פאר א כח ליגט אין דעם האפענונג, דער האפפער זאל זיך איינהאלטען; ד"ה לעבען מיט דער האפענונג ווי אזוי קען מען לעבען אין האפענונג און שווייגען, אז אונזער שענער בית המקדש איז חרב געווארען, און די אנטרונענע פון שווערד זענען געקומען אין פייער און אין וואסער, מיר זענען געבליבען פון א סך ווינציג, מיר זענען אראב געניררעט געווארען פון אונזער כבוד, מיר זיצען אין גלות מיר האבען קיין קראפט אין אונזער האנד, מ'זאגט אונז אלע טאג יעדער פאלק האט א מלוכה
אין

כהם בו' ועיני המלך ראות, ולא שאלתי השאלה הזאת, כי אם למען אעלוז. ברבבות עם הקודש, ויודיעני המלך מספר המדינות אשר הוא רודה בהם, ומספר המס אשר ישיבו לו אם יתנו לו מעשר, ואם אדוני חונה תמיד בעיר ממלכה ידועה, או אם הוא יסוב את כל גבול ממשלתו, ואם האיים הקרובים אליו אם מהם מתיהדים ואם ישפוט את עמו לבדו, או אם יקים להם שופטים, ואיך עלותו בית ה', ועם איזה אומה יערך קרב? ועל מי ילחום, ואם המלחמה דוחה את השבת, ומי הממלכות והגוים אשר סביבותיו, ומה שמם ומה ארצם, ומה שם הערים הקרובות אל ממלכתו מן הרסאן; ומן ברעדה; ודאב; אלאביאב; ומנהג הליכות הסוחרים ההולכות אל מחוז אדוני המלך, ויודיעני כמה מלכים מלכו לפניו ומה שמם, וכמה מלך כל אחד מהם, ובאיזה לשון אתם מדברים, ובימי אבותנו נפל אצלינו איש ישראל נבון דבר. היה מתיחס בשבט דן, עד שמגיע לדן בן יעקב, והיה מדבר בצחות, וקורא שמות לכל דבר בלשון הקדש, וכל דבר לא נעלם ממנו, ובעמדו לדרוש בהלכה כך היה אומר, עתנואל בן קנז קבל מפי יהושע מפי משה מפי הגבורה, עוד בקשתי הפליאה מאת אדוני המלך, להודיעני אם יש אצלכם זכר לחשבון קץ הפלאות, אשר אנו מחכים זה כמה שנים, ונצא משבי אל שבי ומגולה אל גולה, ומה גם תוחלת המצפה להתאפק על זאת, ואיככה אוכל לתת דמי על חורבן בית תפארתנו. ועל פליטת חרב אשר באו באש ובמים, אשר נשארנו מעט מהרבה, ונרד מכבוד, ונשב בגולה, ואין לאל ידנו באומרם לנו כל היום, לכל עם ועם יש מלכות. ולכם אין זכר בארץ, וכאשר
שמענו

שמעני את שמע ארוני המלך ותוקף מלכותו ורוב חייליו, ותחזקנה ידינו, ותהי ממלכת אדוני לנו לפתחון פה, ומי יתן ספות השמועה הזאת כח, כי בזה תרבה גדולתנו וברוך ה׳ אלהי ישראל אשר לא השבית לנו גואל, ולא השבית ניר וממלכת משבטי ישראל, יחי אדוננו המלך לעולם, והיתי שואל בעדו דברים אשר לא שאלתים, ולא כי יגורתי להכביד על אדוני המלך בהרבות מלים, כי לא כן דרך מלכים, ואמנם כבר הרביתי והנני מודה בזאת. ואל יאשימני אדוני, כי מרוב שיחי וכעסי דברתי עד הנה, אבל כמוני ישגה וכמהו יכלח, כי אדוני יודע כי אין עם גולה דעת, ולא עם בני שביה תושיה, ואני עבדך לא פקחתי עין כי אם בתוך גולה ודלות, על כן יש על אדוני המלך כאמתת החסד ומאורח האמת להעביר שגיוני עבדו, ובלא ספק כבר שמעת איך היו מכתבי מלכי ישראל, ומה אגרותיהם, ומה מנהג בספרי שליחותם, ואם על המלך טוב, יעביר שגגת עבדו כידו הטובה וכחסדו הגדולה, ושלום רב לאדוני המלך לו ולזרעו ולביתו ולכסאו עד עולם, ויאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל.

וזאת תשובת יוסף המלך הכוזרי אל הנשיא רב חסדאי.

אל רב חסדאי ראש גולה בן עזרא הספרדי הנחמד אלינו והנכבד עלינו, הנה אידיעך

אין איר האט ניט קיין שום אנדענק אין דער לאנד. און דער הערענדיג פון דעם הער קעניג פון זיין שטארקע מלוכה מיט זיינע פיל מיליטער, האבען מיר זיך שטארק פאר וואונדערט, מיר האבען אויפגעהויבען דעם קאפ, עס האט זיך אבגעלעבט אונזער גייסט, עס האט זיך געשטארקט אונזערע הענד, די מלוכה פון מיין הער איז אונז געוואהרען פאר א מאייל עפענונג אז יודען האבען אויך א מלוכה, און מיר ווינשען אז דאס הערונג פון זיין מלוכה זאל זיך פאר שטארקען, מיט דער מיט וועט גימערט ווערין אונזער גרויסקייט, און געלויבט איז דער יודישער גאט, וואס ער האט ניט פארשטערט פון אונז קיין פריינד. און האט ניט פארשטערט פון אונז קיין מלוכה, פון יודישען שבט, זאל דער הער׳ן קעניג לעבען אייביג!

איך וואלט געפרעגט נאך שאלות, נאר איך האב מורא עס זאל ניט זיין צו שווער אויפ׳ן קעניג צו מערין ווערטער, אזוי איז דער שטייגער פון מלכים, מ׳דארף רעדין מיט קורצע ווערטער, נאר איך האב שוין אזוי אויך גימערט דאס בין איך מודה, אבער מיין הער זאל מיך ניט בעשולדיגען און זאל מיר מוחל זיין, ווארום מיין הער ווייס אז א פארטריבענעם גלות פאלק, האט ווייניג (דעת) וויסענשאפט, און ניט מיט געפאנגענע איז לערנונג, און איך דיין קנעכט האב ניט געפונט די אויגען נאר אין גלות און אין ארימקייט, דערפאר ליגט אויף מיין האר דער אמת׳ר חסד. און דער אמת׳ר וועג, אראב צו נעמען דאס אומשולד פון זיין קנעכט, און אן צווייפעל (ספק) האט ער שוין לאנג געהערט ווי אזוי די יודישע מלכים פלעגען שרייבען זייערע בריף, און ווי אזוי דער מנהג איז געוועזן מיט זייערע געשיקטע בריף, אויב דעם מלך געפעלט זאל ער אראב נעמען דאס אומגעהרין (שגיאה) פון זיין קנעכט, אזוי ווי זיין גוט האנד גרייכט און זיין גרויסען חסד, און פיל פרידען צום הער׳ן קעניג און צו זיין הויזגעזונד, און צו זיין שטול, ביז אייביג, מיט לאנגע טעג אויף זיין מלוכה, ער און זיינע קינדער צווישען יודען.

דאס ענטפער בריף פון יוסף מלך הכוזרי צום נשיא רבי חסדאי.

צו רב חסדאי הער ראש גולה, בן יצחק בן עזרא הספרדי, דער געליבטיגער צו אונז

אונז, און דער נעערליכטער אויף אונז, איך מעלד דיר אז ס'געקומען צו אונז דיין געערליכטער בריף, דורך ר' יעקב בן אליעזר פון דער לאנד נמץ, מיר האבען זיך מיט אים געפריידט, און געפריידט אויף דיין פערשטאנד און דיין חכמה, און האב געפונען אין דיין בריף וואו דיין לאנד איז, און ווען ניט די שלוחים פון קוסטאנטינא וואלטען איך דערציילט וועגען אונזערע מלוכה, און אונזערע געזעצין (זאקאנעס), וואלטען זיי ניט געגלויבט, און א מאהליגע צייטען וואלט מען דאס גאר אבגעלייקענט, דוא האסט געבעטין צו מעלדין דיר דעם אמת פון אונזער מלוכה, און אונזער יחס, און ווי אזוי זענען אונזערע עלטערין אריין אין יודישע דינים, און גאט האט דער לויכטען אונזערע אויגען, און צובראכען אונזערע איפשטייער, נאך האסט דו געבעטען צו מעלדען דיר, דאס גרויס פון אונזער לאנד, און די פעלקער וואס ארום אונז. וועלכע זענען שלום מיט אונז, און וועלכע האלטען מלחמה מיט אונז, און צו ס'איז מעגלאך עס זאל קומען אונזער שליח (קאנסול) אין אייער לאנד, צו בעטין אייער טהייערין מלך וואס ער האט צו געצויגען די הערצער צו ליעבען אים דורך זיינע גוטע וועגין, מיט זיינע רעכטפארטיגע ווירקונג, ווייל די אומות זאגען אז די יודען האבען ניט קיין איבער־בלייבונג, פון זייערס, און קיין ארט און קיין ממשלה און מלוכה, כדי די יודען זאלען פון דעם הנאה האבען, זייער הארץ זאל דערהויבען ווערען, צו האבען אן־ענטפער אויף זייער צונג, און א לויבונג קעגען די זעלביגע וואס זאגען אז יודען האבען ניט קיין שום

אודיעך שבא אלינו כתבך המכובד על יד ר' יעקב בן אליעזר מארץ נמץ, ושמחנו בו וששנו על בינתך וחכמתך ואמצא כתוב במכתבך מקום ארצך ארכה ורחבה ויחוס עבד־אל־רחמן, ועזרת האל לו עד כבישתו מדינת מזרח, עד שנשמע עוצם מלכותו בכל הארץ. ופחדו על המלכים, גם הודעתנו כי לא שמעתם אודותנו אלולא שלוחי קוסטאנטינא לבא בבושרות, ויספרו לכם מלכותנו ודינינו, לפי שהייתם מכזבים אותו לפנים, ולא הייתם מאמינים בו, ובקשת להודיעך אמתת הדברים מלכותנו ויחוסנו, ואיך נכנסו אבותינו בדין ישראל, והאיר האל עינינו ושבר קמינו, עוד בקשת לדעת מדת ארצנו ארכה ורחבה והגוים אשר סביבותינו, והמשלימים אתנו, והנלחמים עלינו, ואם יתכן לבוא שלוחנו אל ארצכם ולחלות פני מלככם היקר והנעים, שהמשיך לבבות לאהבתו בטוב דרכיו, והביאם באהבתו ויושר מפעלותיו, לפי שהאומות אומרים לכם כי אין לישראל מקום ממשלה ומלוכה שהיו ישראל נהגים בדבר הזה, והיה להם להרמת לב ומענה לשון, ושבח ותהלה בעיני האומרים להם, כי אין לישראל שארית ולא מקום ממשלה וממלכה, ואנחנו משיבים תשובתך על כל דבר ודבר, עם השאלה ששאלת בכתבך תשובת הששים בך והשמחים בחכמתך, אשר זכרת מארצך, ויחוס המולך עליה כבר נגע אלינו, וכבר היה לעיני אבותינו אגרות דרישות שלום, והדבר הזה הוא שמור בספרינו, ידוע לכל זקני ארצנו, ונקדש מה שנקדש בעיני אבותינו, ונשים אותו ירושה לבנינו,

שאלת

אנדיינק פון א מלוכה, צו ליב דעם אליין גיבען מיר דיר ענטפער אויף אלע דיינע (שאלת) פראגעס, וואס דו האסט געפרעגט אין דיין בריף, אן־ענטפער פון פרייד וועגין דיר, און וועגין דיין חכמה, דאס וואס די דערמאנסט וועגין דיין לאנד, און וועגין דיין יחס פון מלך וואס קעניגט, אויף איר, דאס האט שוין לאנג אונז בארירט, און שוין לאנג איז געוועז צווישען אונזערע עלטערין פריינד־ליכע בריף, דאס איז פארשריבען אין אונזערע (ספרים) ביכער, וואס עס איז ידוע צו אלע אלטע לייט פון אונזער לאנד, און דאס וואס א מאהל איז געוועזין וועלין מיר יעצט בעניטען, און וועלין דאס מאכען פאר א ירושה צו אונזערע קינדער,

די

שאלת בבתבך מאיזה אומה ומאיזה משפחה ומאיזה שבט אנחנו ?.
דע, כי אנחנו מבני יפת ובני תוגרמה בנו, ומצינו בספרי יחוסים של אבותינו שהיה לתוגרמה עשרה בנים, ואלה שמותם הראשון אגיור; תירוש, אוור, אוגין, ביזל תרנא, כזר, זנור בלגור, באייר, אנו מבני כזר הוא השביעי כתיב אצלי שבימיו היו אבותי מתי מספר, והקב"ה נתן להם כח וגבורה, ועשו מלחמה עם גוים רבים, ועצומים מהם, ובעזר האל גרשום ויירשו ארצם ויברחו וירדפו אחריהם עד העבירם הנהר הגדול ששמו דונא, עד היום הזה חונים על נהר דונא, וקרובים לקוסטאנטינא, ויירשו כזריים את ארצם, ואח"כ עברו דורות עד שעמד מלך אחד מהם ושמו בולאן, היה איש חכם וירא אלהים, בוטח בו בכל לבו, ויסר את הקוסמים ואת עובדי ע"ז מן הארץ, וחוסה בצל כנפיו, ונראה לו מלאך בחלום ואמר לו בולאן! ה' שלחני אליך לאמר; שמעתי את תפלתך ותחנתך, הנה ברכתיך והרבותיך, ואקיים מלכותך עד סוף הדורות, ואמסיר את אויביך בידיך, ואתה עמוד בבקר והתפלל לפני ה' וכן עשה, וירא אליו שנית ויאמר לו, ראיתי את מעשיך, וידעתי כי תלך אחרי בכל לבך, ואנכי חפץ לתת לך מצות חק ומשפט, ואם תשמור מצותי ומשפטי אברכך וארבך, ויען ויאמר למלאך הדובר אליו, אתה ידעת אדוני מחשבות לבי וחקרת כליותי, שלא
שמתי

דו האָסט געפרעגט אין דיין בריף פֿון וואָס פֿאַר אַנ=אומה און משפחה און שבט מיר זענען ?.
זיי וויסען, אַז מיר זענען פֿון די קינדער פֿון יפת; קינדער פֿון תוגרמה, און מיר האָבען געפונען אין די יחס בריף פֿון אונזערע עלטערין, אַז תוגרמה האָט געהאַט זיהן, און דאָס זענען זייערע נאָהמען, דער ערשטער אַגיור; תירוש, אויר, אוגין, ביזל, תרנא, כזר, זנור, בלגר סאויר, און מיר זענען פֿון כוזר'ס קינדער דער 7=טער, עס איז געשריבען ביי אים אַז אין זיינע צייטען זענען די עלטערין געוועזען מיט ווייניג מענשין, און גאָט האָט זיי געגעבין כח און גבורה, און האָבען מלחמה געהאַלטען מיט אַ סאַך פֿעלקער שטאַרקערע פֿון זיי, און מיט דער הילף פֿון גאָט האָבען זיי זיי פֿאַרטריבען, און האָבען ג'ירש'ת זייער לאַנד, און נאָך געיאָגט די וואָס זענען אַנטלאָפֿען, ביז וואַנען זיי זענען אַריבער דעם טייך דונא, און ביז היינטיגען טאָג וואוינען זיי נעבין טייך דונא, און זענען נאָהנט צו קאַסטאַנטינא, נאָך דעם איז אַריבער וויפֿיעל דורות ביז וואַנען עס איז אויפֿגעשטאַנען אַ מלך מיט'ן נאָמען בולאן, ער איז געוועזען אַ חכם און אַ גאָטס פֿאָרכטיגער, מיט זיין גאַנצען האַרצען איז ער געוועזען פֿאַרזיכערט אין גאָט, און ער האָט אָבגעטאָהן די (קוסמים) כלדונער, און געצענדינער, פֿון דער לאַנד, און האָט זיך בעשיצט אין דעם שאָטן פֿון גאָטס פֿליגעל און ס'האָט זיך בעוויזען צו אים אַ מלאך אין חלום און האָט אים געזאָגט, בולאן! גאָט האָט מיך געשיקט צו דיר, אַזוי צו זאָגען, איך האָב געהערט דיין תפלה און דיין (תחנה) גיבעט, איך האָב דיך געבענטשט און איך האָב דיר גימערט, און וועל אויפֿהאַלטען דיין מלוכה ביז'ן סוף אַלע דורות, און איך וועל איבער ענטפֿערין דיינע פֿיינד אין דיין האַנד, און דו שטיי אויף אַלע אינדערפֿריה און זיי מתפלל פֿאַר מיר, און אַזוי האָט ער געטוהן, האָט זיך צו אים באַוויזען אַ צווייטען מאָהל אַ מלאך און האָט אַזוי געזאָגט, איך האָב געזעהן דיינע וועגין, און עס איז מיר בעוויליגט דיינע מעשים, און איך ווייס אַז דו וועסט גיין נאָך מיר מיט'ן גאַנצען האַרצען. און איך וועל דיר געבין מצות חוקים ומשפטים, און אויב דו וועסט היטען מיינע מצות און מיינע משפטים וועל איך דיך בענשען, און וועל דיך פֿאַרמעהרין, האָט ער געענטפֿערט צום מלאך וואָס האָט גערעדט צו אים, דו ווייסט וואויל מיין האַר מיינע (מחשבות) געדאַנקען פֿון האַרצען, און דו האָסט אויסגעפֿאָרשט מיינע נירען, אַז איך טוה ניט
מיט

מיט מיין פערזינבערונג, נאר אין דיר איז מיין פערזיכערונג, אבער דאס פאלק וואס איך קענניג אויף זיי, ווייס איך ניט צו וועלין זיי מיר גלויבען, אויב נאר איך האב געפונען חן אין דיינע אויגען, אויב אויף מיר איז ארויפגעקייקעלט דיין רחמנות, באוויז זיך אויך צו יענעם גרויסען שר און ער וועט מיר דערויף העלפען, און גאט האט געטאהן ווי זיין ווילען איז געוועזען, און האט זיך באוויזען צו דעם דאזיגען שר אין חלום, און ער האט דער־ציילט דעם חלום צום מלכות, און דער מלך האט צונויפגעקליבען אלע זיינע שרים און קנעכט און דאס גאנצע פאלק, און האט זיי געזאגט די דאזיגע רייד, איז זיי וואויל געפעלין געווארען די זאך, האבען זיי אויף זיך מקבל געוועזען דעם דין, און זענען אריין אונטער די פליגעל (שכינה) פון גאט, האט זיך ווייטער באוויזען צו אים א מלאך פון גאט און האט צו אים געזאגט יא, די אלע הימלען און אריבער די הימלען גרייכט ניט מיין ארט דאך! דו בוי א שטוב פון מיינעטוועגין, האט ער אים געענטפערט רבונו של עולם דו האר פון דער וועלט, איך שעם מיך זייער פאר דיר, איך האב ניט קיין זילבער, קיין גאלד, צו מאכען אזוי ווי מ׳בדארף, און אזוי ווי איך וויל, האט דער מלאך צו אים געזאגט, שטארק זיך און פעסטיג זיך, נעם מיט דיין גאנצען היל, און שטיי אויף און גיי אין לאנד רודלאס, און אין לאנד ארדול, איך

שמתי בטחוני אלא בך, אבל העם שאני מולך עליו הם כופרים, לא אדע אם יאמינו בי, אם נא מצאתי חן בעיניך, ואם עלי יתגלגלו רחמיך, הראה לפלוני השר הגדול שלהם, והוא יעזרני על זאת, והקב״ה עשה כרצונו, וירא לשר ההוא בחלום, וכאשר השכים בבקר ויגד למלך, והמלך קבץ כל שריו ועבדיו ואת כל עמו, ויגד להם את כל הדברים האלה, וייטב בעיניהם הדבר, וקבלו עליהם את הדין, ונכנסו תחת כנפי השכינה, וירא אליו המלאך עוד ויאמר אליו הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוני, ואתה בונה בית לשמי, ויען ויאמר רבש״ע! מאד אני מתבייש לפניך. שאין לי כסף וזהב לעשות כמו שיתכן כאשר ברצוני, אמר לו חזק ואמץ, קח עמך כל חיילך, וקום לך אל ארץ רולדאן, ואל ארץ ארדיל, הנה נתתי פחדך ואימתך בלבם, ומסרתים בידך, והנה זמנתי לך שני אוצרות, אחד של כסף ואחד של זהב, ואני אהיה עמך, ושמרתיך בכל אשר תלך, ותקח את הממון ותבא בשלום ותבנה בית לשמי, והוא האמין בו ויעש כאשר צוהו, וילחם והחרים המדינה, ושב בשלום והקדיש הממון, ובנה ממנו אהל וארון ומנורה ושלחן ומזבחות וכלי הקדש, עד היום הזה הם שמורים וקיימים, אח״כ הלך שמעו בכל הארץ, ושמע מלך פרס ומלך הישמעאלים ושלחו להם מלאכיהם בממון גדול ובמנחות רבות, עם חכמיהם להטותו אל דיניהם, והמלך היה הכם. ויצו

להביא

האב געגעבין דיין שרעק און דיין פארכט אין זייער הארצען און האב זיי איבער־געענפערט אין דיין האנד, און האב דיר אויך צו געגרייט 2 אוצרות, איינעם פון זילבער, און איינעם פון גאלד, און איך וועל זיין מיט דיר, און וועל דיך היטען וואו דו וועסט גיין, און דו וועסט נעמען דאס געלד און וועסט קומען בשלום, און וועסט בויען א הויז פון מיינטוועגין, און ער האט געגלויבט און האט געטוהן אזוי ווי מ׳האט אים אנגעזאגט, און האט מלחמה געהאלטען און פאר וויסט די מדינה, און האט זיך אומגעקערט בשלום, און האט געבויעט אן־אהל און אן־ארון, און א מנורה, און אשלחן, און מזבחות, און הייליגע כלים, ביז הייניטיגען טאג ועגען זיי געהיט אין מיין האנד און זענען גאנץ, און דער גאך איז זיין נאמען געהערט געווארען אין דער גאנצער לאנד, עס האט דערהערט דער מלך פון פרס, פון ישמעאלים; און האבען צו אים געשיקט זייערע שלוחים (קאנזאלען) מיט פיל געלד, מיט א סך מתנות, מיט זייערע חכמים, צו נייגען אים צו זייערע דיני

דת

להביא חכם מישמעאל ופרס , וחקר ושאל היטב , ושם אותם יחדיו לברר בדיניהם , והיו שוברים אחד את דברי חבירו , ולא היו מסכימים אל דבר אחד , כשראה המלך כן, אמר אל חכם של מלך פרס ואל הישמעאלי לכו אל אהליכם. ועד יום השלישי אני אשלח בעדכם ותבאו אלי , ולמחר שלח המלך בשביל החכם הפרסי . ואמר לו אני יודע כי מלך פרס גדול מאלה המלכים , ודינו דין מכובד , ואני חפץ בדיניך , אבל שואל אנכי מעמך שתאמר לי האמת , דין ישראל ודין ישמעאל איזה מהם טוב ? ענה החכם ואמר יחי אדוננו המלך לעולם ! דע באמת כי אין דין בכל העולם כדין ישראל, שהקב"ה בחר בישראל מכל האומות , וקראם בני בכורי , ועשה עמהם נסים ונפלאות , והוציאם ממצרים מעבדות פרעה, והעבירים בים בחרבה, ורודפיהם טבע, והוריד להם המן ויוציא להם מים מצור , ונתן להם את התורה מתוך האש , והנחילם ארץ כנען , ובנה להם בית המקדש לשכון ביניהם , ואח"כ חטאו לו , ויכעס עליהם וישליכם מעל פניו ויפזרם לכל רוח , ולולא זאת לא היה כדין ישראל בעולם, השיבו המלך ככה דברת דבריך , דע באמת כי אני אכבדך , ביום השני שלח המלך בשביל אלקאדי של הישמעאלים , וישאלהו ויאמר לו ; הודיעני האמת מה שיש בין דיני ישראל ובין דין פרס , איזה מהם הטוב ? וישיבהו אלקאדי ואמר לו , דין ישראל הטוב וכלו אמת , ועמהם תורת ה' וחקים ומשפטים

(דת) , און דער מלך איז געוועזען א חכם , האט ער געהייסען ברענגען א יודישען חכם , און האט נאך געפֿארשט , און האט גוט אויסגעפֿרעגט , און האט זיי אלעמען צו זאמען גענומען , צו ערקלערין זייערע דינים און זיי האבען צו בראכען יעדער איינצ גער די רייד פֿון זיין חבר , און האבען ניט מסכים געוועזען איינגעשטימט צו 1 זאך , אז דער מלך האט דאס געזעהן , האט ער געזאגט צום גלח פֿון מלך אדום , און צו די ישמעאלים'ס גייסטליכע , גייט אייך אין אייערע געצעלטין , ביז 3 טעג וועל איך נאך אייך שיקען , וועט איר קומען צו מיר, אויף מארגען האט דער מלך געשיקט נאכ'ן (כומר) גלח און האט צו אים געזאגט , איך ווייס וואויל אז דער מלך אדום איז גרעסער פֿון די דאזיגע מלכים , און זיין דת איז מעהר געערליכט , און איך וויל אין דיין דת, נאר זאג מיר דעם אמת , דער יודישער דת און ישמעאל'ס דת , וועלכער פֿון זיי איז בעסער ? האט דער (כומר) גלח געענטפֿערט לעבין זאל דער הער קעניג , זאלסט וויסען באמת אז עס איז ניטאה אין דער גאנצער וועלט אזא דת ווי דער יודישער , גאט האט אויס דערוויילט יודען פֿון אלע אומות, און האט זיי גערופֿען „בני בכורי" מיין ערשט געבוירענער זוהן , און האט געטאהן מיט זיי גרויסע נסים און וואונדער , ער האט זיי אויסגעצויגען פֿון קנעכטשאפֿט פֿון פרעה'ן , ער האט זיי דורך געפֿיהרט איבער'ן ים טרוקען , און זייערע נאכיאגער האט ער דער טרונקען , ער האט זיי געמאכט נידערין מן (א הימעל שפייז) און האט פֿאר זיי אויסגעצויגען וואסער פֿון א שטיין , און האט זיי געגעבען די תורה פֿון פֿייער , און האט זיי געמאכט ארבען דאס לאנד כנען , און האט זיי געבויעט א בית המקדש, צו רוען צווישען זיי , דערנאך האבען זיי צו אים געזינדיגט, איז ער אויף זיי אין כעס געווארען, און האט זיי פֿון זיך פֿערווארפֿען, און האט זיי פֿאר= שפרייט אין אלע זייטען , און ווען ניט דאס , וואלט ניט געוועזען אזא דת ווי דער יודישער אויף דערוועלט, האט דער מלכות געענטפֿערט , אזוי האסט דו גערעדט דיינע רייד עס איז ריכטיג , זייא וויסען באמת אז איך שעץ דיין כבוד , אויפֿ'ן 2=טען טאג האט דער מלכות געשיקט רופֿען דעם אלקאצי (מילא) פֿון די ישמעאלים , און האט אים געפֿרעגט , זאג מיר דעם אמת , וואס איז די אונטערשייד צווישען יודישען דת און צווישען דת אדום , וועלכע פֿון זיי איז בעסער ? האט אים דער אלקאצי געענטפֿערט און געזאגט , דער יודישער דת

איז דער בעסערער, און איז אין גאנצען
אמת, און מיט זיי איז גאטס תורה און
(חוקים) געזעצין און (משפטים) גערעכט,
נאר ווייל זיי האבען געזינדיגט איז גאט אויף
זיי אין כעס געוואָרען און האט זיי איבער=
געגעבען אין די הענד פון זייערע פיינד,
האט אים דער מלך געענטפערט דו האסט
מיר געזאגט דעם אמת, איך שעץ דיין
כבוד, און אין אנ'אנדערען טאג האט ער זיי
אלעמען צונויפגערופען, און האט צו זיי
געזאגט פאר אלע זיינע הארען, און זיינע
קנעכט און זיין פאלק, איך פערלאנג פון
אייך איר זאלט אויסקלויבען פון מיינטוועגען
וועלכער דת איז בעסער און רעכט פארטיגער,
האבען זיי אנגעהויבען צו רעדען, און האבען
ניט אוועק געשטעלט זייער רייד אויף א
פונדאמענט, ביז וואנען ער האט געזאגט
צום (כומר) גלח, דער יודישער דת און דער
ישמעאל דת וועלכער פון זיי איז בעסער?
האט דער כומר געענטפערט דער יודישער
איז בעסער, האט ער ווייטער געפרעגט
דעם אלקאצי, דער יודישער דת און דער
אדום דת וועלכער פון זיי איז בעסער? האט
דער אלקאצי געענטפערט דער יודישער איז
בעסער, האט דער מלך געענטפערט איר
האט שוין לאנג מודה גיוועזן מיט אייער
מויל אז דער יודישער דת איז דער בעסטער,
און דער רעכטפארטיגער, און איך האב
שוין לאנג אויסגעקליבען דעם יודישען דת
וואס דאס איז דער דת פון אברהם, און
דער אלמעכטיגער גאט זאל זיין צו הילף, זילבער און גאלד האט ער מיר צו געזאגט
געבין, און ער קאן מיר געבין אהן צער, און איר גייט אייך מיט פרידען אין אייער
לאנד, און פון דעם דאזיגען טאג אהן און ווייטער, האט אים דער אלמעכטיגער גאט
געהאלפען, און האט געשטארקט זיין כח, ער מיט זיינע קנעכט האבען זיך מהיל
געוועזן, און מ'האט געשיקט און געבראכט איינעם פון די יודישע חכמים, און
ער האט אים ערקלערט די תורה, און האט אים מסדר געוועזן (אין פאריאדעק אוועק
געשטעלט) די מצות, ביז היינטיגען טאג זענען מיר אפ'ן געערליכטען וועג,
און אין האלטען דעם ריכטיגען דת געלויבט זאל זיין גאט'ס נאמען אייביג, און
פון דעם טאג אהן וואס אונזערע עלטערין זענען אריין אונטער די פליגעל פון
דער שכינה, האט ער פאר אונז אונטערטעניג געמאכט אלע אונזערע פיינד, און האט
ערנידערט אלע אומות וועלכע וועגען ארום אינז, און עס האט זיך קיין איין מענש ניט
געשטעלט קעגין אונז, און אלע צאלען אונז מס, צינש, דורך די מלכי פרס און ישמעאל.

ומשפטים צדיקים, ובשביל שחטאו לו ופשעו
בו כעס עליהם, ויתנם ביד אויביהם, השיבו
המלך כבר דברת לי האמת ואמנם אכבדך,
וליום אחד קרא לכלם יחד ויאמר אליהם
לפני כל שריו ועבדיו ועמו, מבקש אני
מכם שתבחרו לי איזה הטוב והישר מן
הדינין, והתחילו לדבר ולא היו
מעמידים דבריהם על יסוד, עד שאמר המלך
להחכם הפרסי דין ישראל ודין ישמעאל
איזה הטוב מהם? ענה החכם ואמר דין
ישראל הטוב, ועוד שאל לאלקאדי ואמר
דין ישראל ודין פרס איזה הטוב? וענה
האלקאדי ואמר דין ישראל הטוב, ויען
המלך כבר הודיתם בפיכם שדין ישראל
הטוב והישר, ואני כבר בחרתי בדין ישראל
שהוא דינו של אברהם, ואל שדי יהיה
בעזרי והכסף והזהב שאמרתם לתת לו הוא
יכול לתת לי בלי צער, ואתם לכו לשלום
אל ארצכם, ומן היום והלאה עזרו האל
שדי ואמץ את כחו, וימל את בשר ערלתו
הוא ועבדיו, וישלח ויבא אחד מחכמי
ישראל ויפרשו התורה ויסדרו לו כל המצות,
עד היום הזה אנו על הדין הנכבד והאמיתי
יתברך שמו של הקב"ה לעולם, ומן היום
ההוא שנכנסו אבותינו תחת כנפי השכינה,
הכניע לפנינו את כל אויבינו והשפיל את
כל האומות והלשונות אשר סביבותינו, ולא
עמד איש בפנינו עד היום, וכלם לנו למס
ע"י מלכי פרס ומלכי ישמעאל.

ואחרי

און

ואחרי הדברים האלה עמד מלך מבני בניו ושמו עובדיה צדיק וישר, הוא חדש הממלכה, והעמיד את הדין כדין וכהלכה, והוא בנה כנסיות ובתי מדרשות, וקבץ לרוב מחכמי ישראל, ויתן להם כסף וזהב לרוב, ויפרשו לו ארבעה ועשרים ספרים ומשנה ותלמוד, וכל תקון תפלות חזנים, והיה ירא אלהים ואוהב התורה והמצות, ואחריו עמד חזקיהו בנו, ואחריו מנשה בנו, ואחריו הנוכה אחי עובדיה, ויצחק בנו, וזבולון בנו, ומנשה בנו, נסי בנו, מנחם בנו בנימין בנו, אהרן בנו, ואני יוסף בן אהרן הנזכר, וכלנו מלך בן מלך, ולא יוכל זר לישב על כסא אבותינו, יהי רצון מלפני ממליך כל מלך שיתמיד מלכותנו בתורתו ובמצותיו,

ואשר שאלת מהלך ארצנו וארכה ורחבה, הוא על יד הנהר הסמוך לים גרגאן לפאת מזרח, מהלך ארבעה חדשים. וע׳ יד הנהר חונים אומות רבות לרוב עד אין מספר, כפרים ועיירים וערי מבצר, והם תשע אומות ואין חקר ומספר להם, כלם נותנים לי מס, ומשם יסוב הגבול עד גרגאן כל יושבי חוף הים מהלך חודש כלם נותנים לי מס, ובצד דרום חמשה עשר אומות רבים ועצומים לאין מספר עד באב־אלאב־בו־אב, והם חונים בהרים, וכ ליושבי ארץ באבנא ותנה עד ים קוסטאנטינא, מהלך שני חדשים, כלם נותנים לי מס, ובצד מערב שלשה עשר אומות רבים ועצומים חונים על שפת ים קוסטאנטינא, ומשם יסוב הגבול לפאת צפון עד הנהר הגדול ששמו יוזג, והם יושבים פרזות בלא חומה, והולכים בכל המדבר עד שמגיעים עד גבול ההגראים, והם רבים כחול אשר על שפת הים כלם נותנים לי מס, ומדת ארצם מהלך ארבעה חדשים, ואני יושב על מבואות

הנהר

און נאך די דאזיגע איז אויפגעשטאנען א מלך פון די קינד׳ס קינדער. זיין נאמען א׳ עובדיה; א פרומער און אן ארונטליכער ער האט בענייט די מלוכה, און האט גוו ?ק געשטעלט דעם דת אקוראט ווי דער דין פארשט, ער האט געבויעט שוהל׳ן און בתי מדרשים, און האט צו נויפגענומען זייער פיעל יודישע חכמים, און האט זיי געגעבין זילבער, גאלד, און זיי האבען ערקלערט די 24 ספרים, תנ״ך, און משנה, און תלמוד און אלע תפלת פאר חזנים גערעפארמירט, ער איז געוועזן אגאט׳ס פארכטיגער, און אליבהאבער תורה, און מצות, נאך אים איז אויפגעשטאנען חזקיה זיין זון, נאך אים מנשה; חנוכה; עובדיה׳ת א ברודער; יצחק; זבולן; מנשה; נסי; מנחם, בנימין; אהרן; און איך יוסף בן אהרן; נאט דער־דער־מאנטער] און מיר אלע זענען מלך בן מלך, קיין פרעמדער טאהר ניט זיצען אויף דער שטול פון אונזערע עלטערין, זאל זיין דער ווילען פון דעם מלך וואס מאכט קעניגען אלע מלכים, אונזער מלוכה זאל אויפשטענדיג זיין צו זאמען מיט זיין תורה ומצות.

און דאס וואס דו פרעגסט די גרייס פון אונזער לאנד, איר לענג און ברייט, זי געפונט זיך ביי דער טייך וואס איז נאהנט צום ים גרגן, צו מזרח זייט, א מהלך פון 4 חדשים, און ביי דעם טייך וואוינען מעניגען אהן א צאהל, עס איז דא דערפער, שטעדט; און פעסטע שטעדט, 9 אומות מיט מענשען אהן א צאהל, אלע גיבען מיר מס, און אין דרום זייט זיצען 15 אומות, מיט פיעל שטארקע מענשין אהן א צאהל, ביז באב־אל בו־אב, און זיי געפונען זיך אויף די בערג, און אלע איינוואוינער פון לאנד באס חנס ביז׳ן ים קוסטאנטינה, א מהלך פון 2 חדשים, זיי אלע גיבען מיר מס, און צו מערב זייט 13 אומות מיט פיעל שטארקע מענשען, וואוינען אפ׳ן ברעג ים קוסטאנטינה, און פון דארטען רונגעלט ארום דער גרענעץ צו צפון זייט ביז׳ן גרויסען טייך יוזג, און זיי זיצען אין אפענע שטעדט, אהן א פעסטונג, און גייען אין גאנצען מדבר, ביז וואנען עס דאלאנגט צום גרענעץ ההגריאים, אונגרן, זיי זענען פיל ווי די זאמד פון דעם ים, און די אלע גיבען מיר מס, און די מאס

פון

פון זייער לאנד איז א מהלך פון 4 חדשים
און איך זיץ ביי די אויסגאנג פון טייך,
און לאז נים אריין די רוסים, וואס קומען
מים שיפען און ווילען אריבער אין זייער
לאנד, דאס גלייכען לאז איך נים אלע זייערע
פיינד וואס קומען מים דער יבשה, און
ווילען אריבער זייער לאנד, און איך האלט
מים זיי שטארק מלחמה, און ווען איך פאר
לאז זיי וואלטען זיי פאר טיליגט געווארען
אין דאס גאנץ לאנד ישמעאל ביז בגדאד.

נאך מעלד איך דיר, אז איך זיץ ביי
דער דאזיגער טייך מים די הילף פון
אלמעכטיגען גאט, און האב אין מיין מלוכה
3 מדינות, אין איינע זיצט די מלכה מים
אירע פרעלין, מים אירע בעדינער, די
לענג און די ברייט איז 50 אויף 50 מאייל,
מים אירע פרייע פלעץ, מים אירע דערפער
וואס זענען צו איר נאהנט, אירע איינ-
וואוינער זענען יודען; ישמעאלים; קריסטען;
און נאך אנדערע אומות, די 2-טע מדינה
מים אירע פרייע פלעץ לאנג און ברייט
8 אויף 8 מאייל, און די 3-טע מדינה וואס
איך זיץ מים מיינע הארען, מים מיינע
קנעכט, מים אלע מיינע נאהנטע (משרתים)
בעדינער און זי איז א קליינע, איר לענג
און ברייט 3 אויף 3 מאייל, אין צווישען
די מויערין גייט און ציהט זיך דער טייך,
און מיר זיצען אין דער מדינה א גאנץ ווינטער
און אין חדש ניסן גייען מיר א רוים יעדערער
צו זיין פעלד און גארטען צו בעארבייטען,
און יעדער פאמיליע האט זיך איר פערמאגענס
לאנד פון זיינע עלטערין בירושה, פארען
זיי צו רוהען אין זייערע פערגעניגענדיגע
אמעניעם, מים שמחה און געזאנג, קיין
איינציגער מענש הערט נים א שלעכט קול
פון קיינעם, און איך מים מיינע הארען מים מיינע קנעכט פאהרען מיר א מהלך פון 20 מאייל
ביז מיר קומען צום גרויסען טייך „ורשאן", און פון דארטען רינגלען מיר ארום ביז וואנען מיר
קומען צו דער ענדע פון אונזער מדינה, און דאס לאנד גייט וויניג רעגין, עס איז אבער
דא אסך טייכען וואס האדעווען אויך פיל פיש, און מיר האבען פיעל קוואלען, די ערד
איז אגוטע און א פעטע, פעלדער ווייגגערטנער, טייערע פרוכט סעדער, די אלע טרינקען
זיך אהן פון די טייכען, און מיר האבען זייער פיעל פרוכט בוימער.

נאך מעלד איך דיר, די גרעניצין פון מיין לאנד צו מזרח זייט, א מהלך
פון

הנהר, ולא אעזוב את הרוסיים הבאים בספינות לעבור עליהם, וכמו כן לא אעזוב את כל אויביהם הב::ים ביבשה לעבור אל ארצם, ואני אלחם עמהם מלחמה קשה, ואילו עזבתים היו מכחידים כל ארץ ישמעאל עד בגדאד, ועוד אודיעך שאני יושב על הנהר הזה בעזרת שדי, ויש לי בתוך מלכותי שלש מדינות, האחת יושבת בה המלכה עם נערותיה וסריסיה, ארכה ורחבה חמשים על חמשים פרסה, עם מגרשיה והכפרים הסמוכים לה, והיושבים בה ישראלים וישמעאלים ונוצרים ואומות אחרות מלשונות אחרות יושבים בה, המדינה השנית ומגרשיה ארכה ורחבה שמנה על שמנה פרסאות, והמדינה השלישית אני יושב בה עם שרי ועבדי וכל משרתי הקרובים אלי, והוא קטנה ארכה ורחבה שלשה על שלשה פרסאות, ובין החומות הנהר מושך והולך, ואנו יושבים במדינה כל החורף, ובחודש ניסן אנו יוצאים אל המדינה והולכים איש אל שדהו ואיש אל גנו ואל עבודתו, ועוד כל משפחה ומשפחה יש להם אחוזת אבותיהם ידוע, נוסעים וחונים בגבולם בשמחה ובשירים, לא ישמע אדם קול נוגש ואין שטן ואין פגע רע, ואני ושרי ועבדי נסע ונלך מהלך עשרים פרסאות עד שנגיע לנהר גדול הנקרא ורשאן, ומשם נסובב עד שנבוא אל קצה המדינה, זו מדת ארצנו ומקום מנוחתנו, והארץ אינה גשומה הרבה. ויש בה נהרות רבות מגדלים דגים לרוב ויש בה לנו מעיינות רבות, והארץ טובה ושמנה שדות וכרמים וגנות ופרדסים, כלם משקים מן הנהרות, ויש לנו כל עץ פרי לרוב מאד, ועוד אודיעך גבול ארצי לצד מזרח מהלך
עשרים

עשרים פרסאות עד ים גרגאן, ולפאת דרום מהלך שלשים פרסאות ולפאת מערב מהלך ארבעים פרסאות, נהרות ומעיינות רבות, ובעזר ה' אני יושב לבטח.

ועוד שאלת כדבר קץ הפלאות, ואנחנו עינינו אל ה' אלהינו ואל חכמי ישראל הישיבה שבירושלים ואל הישיבה שבבבל, ואנו רחוקים מציון, אבל שמענו שברוב העונות תעו החשבונות ואין אנו יודעים מאומה, אבל יישר בעיני אלהים ויעשה למען שמו הגדול, ואל ימעט לפניו חורבן ביתו וביטול עבודתו וכל התלאות אשר מצאתנו, ויקיים בנו ופתאום יבוא אל היכלו וכו' ואין בידינו כי אם נבואות דניאל, ואל אלהי ישראל ימהר הגאולה ויקבץ גליותינו ונפוצותינו בחיינו ובחייך ובחיי דכל בית ישראל אוהבי שמו, וזכרת באגרתך שאתה מתאוה לראות פני, גם מאד אני כוסף ומתאוה לראות פניך הנעימים, ויקר תפארת חכמתך וגדולתך, ומי יתן והיה כדבריך, ולו זכיתי להתחבר עמך ולראות פניך הנכבדים והנעימים והנחמדים, אתה תהיה לי לאב ואני אהיה לך לבן, ועל פיך ישק כל עמי, ובדברך היתי יוצא ובא, ובעצתך הנכונה, ושלום רב.

פון 0. מאַייל ביז'ן ים „גרגאן", צו דרום זייט אַ מהלך פון 30 מאַייל און צו מערב זייט, אַ מהלך פון 40 מאַייל, און איך זיץ אין אַנ=אינזעל, מיינע פעלדער מיינע ווייג=גערטנער, און פרוכט סעדער זענען אין אינזעל צו צפון זייט, אַ מהלך פון 30 מאַייל, אַ לאַנד פון טייכען און קוואַלען זייער פיעל, און מיט גאָטס הילף זיצען מיר פאַרזיכערט.

און וועגען דיין שאלה מכח דעם וואונדערליכען קץ? אונזערע אויגען זענען צו גאָט, און צו די יודישע חכמים, די ישיבות פון ירושלים און בבל, מיר זענען וויים פון ציון, נאָר מיר האָבען געהערט אַז צו ליב די פיעלע זינד האָבען מיר פערלוירען דעם השבון, און מיר ווייסען גאָהר ניט, נאָהר וואָס עס וועט געפעלען זיין אין די אויגען פון גאָט, וועט ער טוהן וועגען זיין גרויסען נאָהמען, זאָל ניט זיין קליין ביי אים דעם חורבן פון זיין הויז, און דעם צושטערונג פון דער הייליגער אַרבייט אין בית המקדש, און די אַלע צרות און אומגליקען וואָס האָט אונז געטראָפען, עס זאָל מקויים ווערען דער פסוק „ופתאום יבא אל היכלו" (ד"ה) גאָט וועט פליצלונג שיקען די גאולה, מיר האָבען מעהר ניט נאָר די נבואה פון דניאל, און דער יודישער גאָט זאָל אַיילען די גאולה (אויסלייזונג) און זאָל צו נויפקלויבען פון גלות די אַלע אונזערע פערשפרייטע, פאַר דיין לעבען, און פאַר מיין לעבען, און אין לעבען פון אַלע יודען וואָס ליבען זיין נאָמען, און זאָלסט געדענקען וואָס די האָסט געשריבען אין דיין בריף, אַז דו האָסט לוסט צו זעהן זיך מיט מיר, דאָס גלייכען האָב איך אויך גרויס לוסט צו זעהן זיך מיט דיר, דיין זיסען פנים מיט די טהייערקייט פון דיין חכמה מיט דיין גרויסקייט, הלואי זאָל זיין אַזוי ווי דיינע רייד, הלואי זאָל איך זוכה זיין, צו זיין מיט דיר צו זאַמען, דו וואָלסט מיר געוועזען אַ פאָטער, און איך דיר אַ זוהן; און דורך דיר זאָל געשפייזט ווערען מיין גאַנצע פאָלק, מיין גיין און קומען נאָר דורך דיין עצה, און פיעל פרידען.

פאַרענטפערונג פון דעם איבערזעצער.

די אַלע שריפטען פון מיטעלאַלטאַרישע פאָעטין פון פאַרצייטיגע גרויסע שרייבער, זענען געשריבען מיט הויכען פאָעטישען גייסט, איבערזעצען וואָרט אין וואָרט איז איבעראַל שווער, אַפילו צו די גרויסע בערופענע שרייבער, בפרט פאַר אַ מענשען ווי איך, וואָס מיין האַנד האָט מעהרסטען געהאַלטען דעם שניידמעסער איוף די אָקסין וואָס פערשאַפען

גוטס

גוטס דעם מענשין ווען זיי לעבען, אין פערגעניגען מיט זייער פלייש און פעל נאך זייער טויט, ווי די פען וואס קען רעדען צום מענשין וועגען זיינע מעלות און חסרונות. דאך האב איך אנגעשטרעקט אלע מיינע שלאפע פעדערקרעפטין צום איבערזעצען דעם אינהאלט פון די זעלטענע בריף פֿי יודישען איספאנישען מיניסטער צום יודישען כוזרישען קעניג, יוסף, און זיין ענטפער־בריף צו רבי חסדאי'ן, און ווער עס וויל פערגעניגענען זיך פון דער מליצה פון די בריף אויב ער לעזט עברי'ש געפינט ער דא זיין באגער פונקט ווי אין ארגענאל.

א טיפער זיפץ רייסט זיך ארויס פון זיין הארץ: יודען האבען א מאהל געהאט אויף דער גרויסער גאטס ערד, האטש א קליינע, אבער א שענע אנגעזעהנע כוזרישע מלוכה, וואס האט געשעצט די תורה, און דאס יודישע אמונה, דאס איז געוועזן א צירונג און אן'אנדענק פון אמאהליגע יודישע מלוכה, האט זי אבער אויך ניט פיעל געצויגען, אנ'ערך פון 250 יאהר, און איז אונטערגעגאנגען דורך די שווארצע, דיקע וואלקענעס, וואס זענען פערצויגען איבערין יודישען הימעל שוין הונדערטער יאהרען!

די בריף מיט די קליינע ערציילונג פון דער כוזרישער יודישער מלוכה, גיבט אונז קרעפטען און האפענונג, אז אונזער זון איז ניט פארגאנגען אויף אייביג; אזוי ווי אונזער גאט און די תורה איז אייביג, אונזער זון וועט אמאהל אויפשייטען און וועט געדויערען אייביג, און ווי גאט און די תורה איז אייביג. אזוי איז דאס יודישע פאלק אייביג, ווי אונזערע תלמודית־טן האבען באצייכונט מיט זייערע הייליגע ווערטער „קוב"ה ואורייתא וישראל חד הוא" גאט, און די תורה, און יודען, זענען איינס, דארט וואו ס'עקסיסטירט דאס גלויבען אין גאט, דארט איז די תורה, און וואו עס איז דא די תורה מ'לערונט־זי און מען איז מקיים אירע מצות, דארט זענען דא יודען, און אזוי איבער גע'חזר'ת, וואו עס איז דא יודישקייט, איז א סימן אז מ'לערונט די תורה און וואו מ'לערונט תורה איז א סימן אז מ'גלויבט אין גאט.

מיר שטייען ניט אב פון די 3 טהייערע עלימענטען, און מיר האבען גענומען גאט צו הילף די ארימע פען זאל אונז דינען פאר א גוטען שליח צום פאלק, ברענגען אים פון אלט'הייליגע שריפטען נייע פערגעניגען.

די יודען אין קרים פון פריערדיגע צייטען.

די יודען אין דער רוסישע מלוכה זענען איינינע פון די וואס זענען געוועזן אונטער די מלכי ישראל (יודישע קעניגען), און איינינע פון די עשרת השבטים און א ביסעל פון די קינדער וואס זענען געוועזן אונטער מלכי יהודה פון גלות ירושלים, וואס זענען ארויס געגאנגען פון זייערע שטעדט מיט זייערע כהנים צו שאלען מיט טרומפייטען צו העלפען זייערע ברודער וואס זענען געוועזן אין דעם פעסטונג (קרעפוסט) שומרון, און גדליה דער זוהן פון קעניג אחז איז געוועזן זייער אנפירער (גלאוונע קאמנדיר), דאגה־נעדיג אז דער שונא שלמנאסר זאל ניט איינ־נעמען שומרון און וועט נאך דעם גיין איינצונעמען ירושלים.

קדמות היהודים בקרים לפי דעת החוקר קדמוניות אבן רש"ף.

בני ישראל במלכות רוסיא במדינת קרים, קצתם משארית מלכות ישראל משבטי עשרת השבטים, עם קצת מבני יהודה גלות ירושלים, שיצאו מעריהם עם כהניהם, להריע בחצוצרות לעזרת אחיהם אשר במצור שומרון, וגדליה בן המלך אחז שר צבאם בראשם, מדאגה בדבר פן ילכוד הצר שלמנאסר את שומרון, ויבא ללכוד גם את ירושלים

נאהר

ירושלים, אך שוא עמלו במלחמתם, כי מלאה סאת אחיהם אשר במצור, ויתפשם שלמנאסר בחיים, וינחם גולה לערי מדי, שנת ערך 720 לפני ספה"נ, והמלך במבוז בן כרש. הטה להם חסד על אמונת רוחם אליו, וגבורתם במלחמתו עם תלמירא מלכת השיטים. כדברי יהודה המגיה (ע"פ רשימה עתיקה), וישלחם חפשי מגלות מדי, וכפי בקשתם, נתן להם במתנת חסד אחוזה בחצי האי קרים, ערך שנת, 474 לפני ספה"נ, ומכאן נראה שהיו עם רב מאד, ויתישבו בכמה וכמה מקומות בערי קרים, בספרד, (קערטש), בסולכת (קרים הישנה), ובכרסון, (קורם) או (כרסונים) ובסלע היהודים (צופוטקלעא) אשר בצרו להם חומה סביב, וישבו בה זה אלפים ושלש מאות וששׁ עשרה שנה [המספר הזה הוא בעת אשר כתב אבן רש"ף את ספרו בשנת הת"ר וכעת היא שנת תער"ב] ועומד לנס עמים בחומותיו וקצת בניניו וחרבותיו עד היום, ועל תמידת ישיבות אבותינו שם זמן רב כל כך, עדות ברורה מן המצבות הרבות המאולפות מדורות הראשונים והבינים והאחרונים, הן הן בשיפולי סלע היהודים בעמק הבכה, הנקרא עמק יהושפט, בהשואה לעמק יהושפט אשר בירושלים, והסגולות שבהן, ההן משנת הששית, ושנת השלשים, לחיי ישוע הנוצרי, וכן אחריו עד שנת 1842 לספה"נ. —

ומן אז אשר גלו מעל אדמתם מזמן גלות שומרון, לא שבו אל אדמתם, לא ראו

נאר זייער מיע איז דער מלחמה איז געװען אומזיסט, װארום עס איז פיעל געװארען די זונדיגע כ'אס פון זייערע ברודער װאס זענען געװען אין פעסטונג, און שלמנאסר האט זיי אלעמען פערנומען לעבעדיגערהייט, און האט זיי געפירט אין גלות אין די שטעדט פון מדי, אין יאהר 720 פאר קריסטוס, און דער מלך כמבוז דער זוהן פון כרש האט גענייגט צו זיי חסד (גענאדע), פאר זייער בעגלייבטען גייסט צו אים, און די העלדענשאפט (גבורות) װאס זיי האבען ארויס געװיזען אין זיין מלחמה מיט תלמירא די קעניגען פון שיטים, [װי עס שרייבט יהודה המגיה אין זיינע רייזענשריפטען נאך א גאלטע רשימה] האט ער זיי פריי געשיקט פון גלות מדי. און נאך זייער בקשה (גיבעט) האט ער זיי געגעבען א מתנת חסד, א זעלבסט אייגענע מדינה, אין האלבען אינזעל קרים, דאס איז אין ערך אין יאהר 474 פאר קריסטוס, און פון דער פון װייזט אוים אז זיי זענען געװען א גרויסע פאלק, און האבען זיך באזעצט אין פיעל ערטער אין די שטעט פון קרים, און ספרד (קערטש) אין סולכת; (סטארי קרים) אין כרסון, (קורסין אדער כרסונים) און אין סלע היהודים (צופוטקלע) װעלכע זיי האבען בעפעסטיגט מיט אמויער ארום, און זיצען דארטען פון 2 טויזענד און 3 הונדערט מיט 16 יאהר [דאס איז דער רעכענונג פון פירקאװיטצעס צייטען װען ער האט געשריבען װעגין דעם אין יאהר הת"ר און יעצט איז ה,בעת"ר] און דאס איז נאך היינט פאר א פעלקער פאן, דער מויער מיט אביסעל פון זיינע בנינים, מיט די חורבות ביז היינטיגען טאג, און אויף די שטענדיגע זיצונג פון אונזערע עלטערין דארט פון לאנגעצייטען, איז אריכטיגער בעװייז די טויזענדער מצבות פון די ערשטע, און מיטעלע; און לעצטע; דורות, װאס זענען אין דער נידער פון סלע היהודים (צופוטקלע) אין דעם טיפען טאהל װאס מ'רופט אים דארט „עמק יהושפט" מיט דעם צו גלייבען צום עמק יהושפט, װעלכע איז אין ירושלים, און די טהייערסטע פון זיי צום גרויסען אנדענק זענען די מצבות װאס זענען געשטעלט געװארען אין 6-טען און 30-טען יאהר פארען לעבין פון ישוע הנוצרי (קריסטוס), און אזוי נאך דעם ביז היינטיגען יאהר.

און פון דאמאלס אן זינט זיי זענען פערטריבענגעװארען פון זייער ערד פון דער צייט פון גלות שומרון, האבען זיי זיך ניט אומגעקעהרט צו זייער ערד, און האבען

האבען ניט געזעהן מיט זייערע אויגען דעם חרבן פון (בית ראשון) דער ערשטען בית המקדש, זיי האבען נאר גיהערט און האבען דעריוף געקלאגט, און האבען ניט געזעהן דעם בנין (דאס בויעכץ) פון בית שני דעם 2-טען בית המקדש, און ניט זיין חרבן, און האבען ניט געהאט קיין אנטהייל גענומען אין אלע נייעס וואס האט געשפראצט אויף דער יודישער ערד.

און זעהענדיג אין זייער גלות אז עס איז געקומען אויף זיי אלע שלעכטע ווינשונג וואס די הייליגע נביאים האבען זיי פאראויס נביאות געזאגט, פאר זייער עובר זיין (איבערטרעטין) גאטס מצות, דער גאט פון זייערע עלטערין, האבען זיי זיך מתודה געווען אויף זייער זינד און אויף די זינד פון זייערע עלטערין וואס האבען געפעלשט אין איהם, און האבען זיך אומגיקערט צו זייער גאט מיט זייער גאנצער זעלע (נפש) און מיט אלע קרעפטין, און גאט האט זיי גינעגעבן צו רחמנות ביי די פעלקער, און האבען זיי באזעצט אין פארזיכערטע אין רוהיגע וואוינונגם אין האלבען אינזעל קרים, שוין מעהר פון 2300 יאהר זענען זיי ניט פארטריבען געווארען, און ניט ארויס-געטריבענגעווארען פון דארט אין איין אנדער לאנד, גאט איז מיט זיי אין אלע זייערע צרות. און זיין מלאך האט זיי בעהאלפען אין די אלע געיאגטע טעג וואס ווילדע און שלעכטע פעלקער האבען געיאגט איינע די אנדערע, און דאס שלעכטס האט פערפלייצט אזוי ווי שטורימדיגע וואסער אין האלבען אינזעל קרים ווען איין וואסער גייט אוועק קומט די אנדערע, איין פאלק די צווייטע האט געפאנגען אין נעץ, און די יודען די פערבליבענע פון די אנטרונענע, זענען מיט גאטס חסד נעבליבען פאר א וואונדער און א צייכען אויף גאטס בעזונדערע השגחה אויף זיי אין קרים, אין דעם זכות פון די תשובה פון זייערע עלטערין [וו]עלכע האבען זיך אומגעקערט צו זייער גאט.

צווישען די יודען וואס האבען זיך בעזעצט פון פריערדיגע דורות אין קרים, זענען געווען חכמים מנקדים, און בעלי מסורה, האטש עס איז נאך דאמאלס ניט געווען פערשפרייט די תורה פון תלמוד (גמרא) צווישען זיי, ביז אין יאהר תשי"ז צום פינפטען טויזענד, זענען געקומען דריי שלוחים פון ירושלים, דאס איז רבי אפרים, און ר' חנכה, און ר' אלישע, און אט די דאזיגע שלוחים, האבען אנגעהויבען צו פארשפרייטען דאס

לערנען

ראו בעיניהם את חרבן בית ראשון, רק שמעו את שמעו, ויתאבלו, ולא ראו את בנין בית שני ולא את חרבנו, ולא הי' להם חלק ונחלה בכל החדשות אשר צמחו על אדמת ישראל. —

ובראותם בגלותם כי באו עליהם כל היעודים הרעים שהתנבאו עליהם נביאי הצדק, על עברם מצות תורת ה' אלהי אבותינו, התודו את עונם, ואת עון אבותם אשר מעלו בו, וישיבו אל ה' אלהיהם בכל נפשם ובכל מאדם, ויתן אותם לרחמים וישבו במשכנות מבטחים ובמנוחות שאננות בחצי האי קרים יותר מאלפים ושלש מאות שנה, לא גלו ולא גורשו משם לארץ אחרת, בכל צרותם לו צר, ומלאך פניו הושיעם בכל ימי הרדיפות אשר רדפו העמים הפראים האכזרים זה את זה, אשר שטפו ועברו בחצי הצי קרים כמים הזדונים, ואיש את רעהו יצודו חרם! המה אבדו עד אחד, ובני ישראל בחסדי השי"ת יתר הפליטה, נשארו לאותות ולמופתים על השגחתו יתברך הפרטית עליהם בקרים, בזכות תשובת אבותם אשר שבו אל ה' אלהיהם, היהודים אשר ישבו בקרים מימי קדם קדמתה, היו ביניהם חכמים מנקדים ובעלי מסרה, אף כי עוד לא התפשטה תורת התלמוד, עד אשר בשנת תשי"ז לאלף החמשי, באו שלשה שלוחים מירושלים, הוא רבי אפרים, ור' חנוכה, ור' אלישע, והשלוחים האלה החלו להתפשט את לימוד

התלמיד

התלמוד בעיר כפא, (פעאדאסיא) ובספרד, (קערטש) ובשארי ערי קרים, והרשומות אשר על המצבות ועל הס"ת, תעידנה כי היהודים גרו מזמן כביר בחצי האי קרים, ובחצי האי טאמאן, קערטש, פעאדאסיא, סולכת, סוגדאי, סודאק, או סוגדי; מונגופ. סלע היהודים, (צופוטקלע) אונקערמאן, חערסאנעס (כרשון) עד אשר באו תחת ממשלת הטאטארים, ובימיהם חיו בקרים בגאון שלות השקט, ובכל עת נתנו להם מכתבי חופש (פריווילעגעס) ומהם היו גם נכבדים ומשרתים בחצר המלך (חאן) עד כי לא חסר להם דבר.

דעת החוקר החכם אברהם אליהו הרכבי.

לפי דעת החוקר ד"ר הרכבי בדברי ימי ישראל גרעטץ; כי עד שנות השלשים ממאה הי"ג קודם שכבשו הקדרים את ארץ רוסיא וקרים. היה עיקר מושבם במחוזות אסטראכאן; סטאווראפאל; ארענבורג; אופא; נהלאה לצד דרום ולקצת מזרח באזייא, ואמנם בערבות ציה בדרום רוסיא ובקרים, נסעו שבטים שונים, אשר גם הם על משפחת הקראים יתחשבו, רק בתור אנשי אהל ומקנה, (נאמאדען) אך לא היה להם מושב קבוע, ובקרים נתישבו היהודים הקרימצאקים אשר צאצאיהם היום בפעאדאסיא, הוא כפא הקדמונית, ובקראסובאזאר, היא (קראסוב) וגם הקראים ביחד עם הקדרים בני שבט הזהב (גלדערנער הארדע), בעת לכדם את חצי האי קרים בשנת 1238 למנה"נ, ואהרן הראשון במבחר לפרשה בא מספר ממציאות עדת רבנים (בפי הקראים נקראו היהודים מחזיקי התלמוד בשם רבנים) בסולכת (בעת עתיקי קרים) (אלט קרים) בשנת ה' אלפים ל"ט 1279 למה"נ, נוכל לשער, כי גם מקראים היתה שם ואליה שם בעל המבחר את פעמיו, ומבני העדה הזאת, נשארו בידינו השרידים היותר קדמונים של הקראים בקרים, והם חלקים מספרי תורות עם כתובות התקדש לביהכ"נ ממאה הי"ד למספרם, —

ולפי דעת שלשלת הקבלה כי לערך ה' אלפים ק"ן לבריאה, הנה הרב דן גדליה מפרטוגאל ובסוף ימיו הלך לקאסטאנטינא, ובקשו הקראים ממנו שישתדל להכשירם ולהביאם בדעת ובדת חכמי הגמרא, והפליג לעשות למענם, אמנם לא עלה לידו כי חכמי ישראל לא הסכימו עמו להכנים את הקראים בדת הרבנות 1),

דעת הד"ר קארפעלעס בספרו „תולדות ספרות ישראל"

מרומא נפוצו היהודים על פני חצי האי האפונינו, שם סבלו שבט נוגש הוסתגותים

לערנען פון (תלמוד) גמרא אין דער שטאָדט כפא (פעאדאסיא) און אין ספרד (קערטש) און אין אנדערע שטעדט פון קרים.

און די רשימות וואָס זענען אויף די מצבות, און אויף די ספרי תורות, זאָגען עדות, אַז די יודען האָבען געוואוינט פון אַ לאַנגע צייט אין האַלבען אינזעל קרים, און אין תאמאן, קערטש, פעאדאסיא, סולכת, סודאק (סוגדאי אָדער סוגאי) מנגופ, סלע היהודים, אונקערמאן, חערסאנעס, (כרשון) ביז זיי זענען געקומען אונטער דער ממשלה פון די תתרים, און אין זייערע צייטען האָבען זיי געלעבט אין קרים מיט גרויס שטילקייט, און פרידען, און די גאַנצע צייט האָט מען זיי גיגעבען פרייהייט בריף (פרוויליגיום), און פון זיי זענען געוועזען עהרינגבירגער, און בעאַמטע (שרים) אין קעניגליכען הויף (חאן) ביז עס האָט זיי גאָר נישט געפעלט.

וועֶן

1) [לדאבון לב איש ישראל הירא וחרד לדבר ה' והנאמן להמסרה כי הקראים אינם מתאחים לעולם, התירו להם אחדים מרבני דורנו „רבני מטעם" לסדר חופה וקידושין בשידוכים ממעום מעורבים יהודים וקראים].

הוסתגותים, וקושי השעבוד התגברו שם, ביחוד, בימי התפשטות ממשלת הביצנתונים בארץ, בימי ממשלת הקיסר לעא מבית יעזר, פרצה רדיפה עצומה נגד יהודי איטליא, ורבים מהם עזבו את הארץ הברוכה הזאת. וישימו פניהם קדימה עד חצי האי טבריא (קרים), ויגיעו עד סרמתוא, וארצות הסקיתים עד להרי קו־קז, ועוד בימי לעא האוזורי, התישבו יהודים רבים מאזייא הקטנה — לרגלי הגירושים והנדודים הרבים אשר מצאום — בקרים ובארץ הכוזרים, עם עז ועצום אשר לחוף הוואלגא שכן, בין ים השחור והכספי, הכוזרים ההם אשר הסאסאנידים הפרסים, והקיסרים הביצנטום; רגזו וחלו מפגיהם לעיתים, נתנו ליהודים חסות וחרות בארצם, ראשיהם ואלופיהם (כאקאנע) בחרו ביהודים למליצים לרופאים, בחצרותם וליועצים, ובימי בולאן אחד מאבירי החקאנים, עלתה היהדות מעלה ראש, ותתנשא על כסא מלכות הכוזרים, כשתים ושלש מאות שנה ראו היהודים מנוחה כי טוב בארץ אחוזת הכוזרים, והוקמו בתי לימוד לתורה ולתעודה, ובתי מדרש לחכמת ישראל. ושלום האמונות היה אבן פנת בית המשפט העליון, אשר בעלי שלש דתות שלטו אז בממלכת הכוזרים, וישבו שם כסאות למשפט גם מבני ישראל, והמושלים החאקנים הושיטו ימין ישע ועזרה בצרות לאחיהם היהודים גם בארצות אחרות, ויהיו להם מגן וצנה לעת מצא, וממלכת הכוזרים האדירה אשר קבלה עליה דת היהדות נתנה חמר רב גם לספרות ישראל ותאצל מהודה עליה.

דעת החכם הסופר ה׳ אפרים דיינארד בעל משא קרים.

די יודען אין קרים פון פריערדיגע אמאהליגע צייטען.

ווען זענען זיי צום ערשטען געקומען אין קרים, און פון וואנען? פון וועלכען יודישען שבט, און פון וועלכען גלות? אט אזעלכע שאלות זענען אזוי ווי א פארחתמה־טער בוך פאר אונז, אבער פון דערצייט זינט די אלטע ספרים האבען זיך אויפגעוועקט פון די קופעס ערד וואס כ׳איז פערשאטען געווארען אויף זיי הונדערטער יאהרען, און יעצט דורך די הילף פון די חכמים און שרייבער וואס זיי האבען אריינגעבלאזען א לעבען גייסט אין די דאזיגע טרוקענע ביינער, האט אויפגעשיינט א דונקעלע ליכט אויך אויף די געשיכטע פון די ערשטע יודען וואס האבען זיך באזעצט אין האלבען אינזעל קרים.

ווי עס איז יעצט באוואוסט פון העדות ריכטיגע קוועלין אהן שום צווייפעל אין די ריכטעקייט, האבען זיך אונזערע ברודער צום ערשטען באזעצט אין האלבען אינזעל טמטרכא [מטרכיא אדער פאנאגאריע יעצט רופט מען דאס טאמאן] זיי זענען אנגעקומען פון פארשידענע לענדער, פון ארץ ישראל, פון גריכענלאנד, אין ד״ג, און אצייט ארום אויך פון בבל, פון פרס ומדי, דורך ארמענישען

קדמות היהודים בקרים.

מתי באו ראשונה לקרים, ומאין? מאיזה שבט מישראל ומאיזה גלות? שאלות כאלה כספר החתום יהיו לנו? אולם למן העת אשר חלו הספרים הקדמונים להתעורר מערמות העפר אשר נערמו עליהם מאת שנים בעזרת החכמים והסופרים החדשים אשר הפיחו רוח חיים בעצמות היבשות האלה הופיע אור כהה גם על תולדות היהודים הקדמונים בחצי האי קרים.

כפי הנודע כעת ממקורים נאמנים אשר אין מסתפק באמתתם נתישבו אחינו בראשונה בחצי אי טמטרכא [מטרכיא או פאנאגאריע, וכעת נקרא טאמאן] אשר באו לגור שמה מארצות שונות, כמו מא״י, מארץ יון וכו׳, ובמשך הימים גם מבבל מפרס ומערי מדי, דרך ארמעניען או קו־קז

העדות הראשונה והאמיתית כי ישבו שמה טרם לידת מחוקק הנוצרים, הנה אבני המצבות בכתב ושפת יון הנמצאות לרוב מאד על חצי האי הזה, אחדות מהמצבות ההן נמצאות במוזעאום האזיאטי ובבית עקד ספרי הקיסר בס"ט פעטערבורג, ויותר מחמשים במספר עודם במטרכיא אשר עודנו לא העתקו, רוב המצבות הנמצאות שמה הנן על אבני שיש הזקות וגדולות, באמצע מצבה אחת חקוקה מנורה בעלת שבעה קנים ובצדה שופר או קרן איל, [ואולי הוא לאות כי יעוררם שופר שדי, ומזה נוכל להחליט כי האמינו בתחית המתים] ובאחת הקצוות נהרתו איזה מיני כלים שונים, כסא, שלחן, צנצנת, וכדומה, והמנהג הזה נראה עד היום על המצבות הקרימצאקים, למשל אם היה הנפטר סנדלר, חרתו נעל על מצבתו, וכן כלם, ומסביב להמנורה חרתו את הכתובות בשפת יון.

ונפלא הדבר כי יש הרבה מצבות בלי כל כתובה עליהן, ולא יפלא אפוא מדוע השתמשו בכתב ושפת יון ולא בשפת עבר? יען רוב היהודים ההם באו מארצות יון וגם דברו בלשון ההוא, וכפי אשר החליטו גדולי חכמי ישראל לא ידעו היהודים האלה ואף, גם חכמיהם את עצם תורתנו כמו שהיא בשפת עבר והסתפקו רק בההעתקה היונית, כאשר הוכיח המבקר הגדול ר"ע מן האדומים על פילון היהודי אחד מגדולי חכמי ישראל בעת ההיא, היהודים האלה נקראו בפי כל כותבי קורות עולם בשם „העלעניסטים", או אליניסתין, כאשר יכנה אותם התלמוד ירושלמי [מסכת סוטה פרק ואלו נאמרין]

ואלה

ארמעניען אדער קו־קו דאס ערשטע אמת'ה בעווייז אז זיי האבען זיך דארט באזעצט, נאך איידער דער גרונדער פון קריסטענטום איז געבוירען, זענען די שטיינערנע מצבות מיט גריכעשע שריפט און שפראך, וואס געפונט זיך זייער פיל אויף דעם האלבען אינזעל, איינינע פון זיי געפינט זיך אין אזיאטישען מוזעאום, און אין קייזערליכע ביבליאטעקע אין ס"ט פעטערבורג, און מעהר פון פופציג זענען נאך דא אין מטרכיא, וועלכע זענען נאך ניט איבערגעזעצט געווארען זייער שריפט, דאס רוב פון די געפונענע מצבות זענען אויף שטארקע און גרויסע מערמערנע שטיינער, אויף איין מצבה איז אין מיט'ן אויסגעקריצט א 7 רערענדיגע מנורה, ביי דער זייט א שופר (אפשר איז דאס א צייכען אז דער שופר פון אלמעכטיגען גאט וועט זיי אמאהל אויפוועקען, א ריכטיגער בעווייז אז זיי האבען געגלויבט אין תחית המתים) און אין איינע פון די ווינקלען איז אויסגעקריצט פארשידענע כלים א שטול, א טיש, אפלאש און נאך אזוינע, אין דעם מנהג זעהט מען איז היינט אויף די קרימצאצקע מצבות, למשל אויב דער פארשטארבענער איז געוועזען א שוסטער, איז אויעגעקריצט א נאל אויף זיין מצבה און אזוי דאס גלייכען, אין ארום דער מנורה איז אויסגעקריצט די שריפטען אין גריכישע שפראך.

מערקווירדיג. עס איז דא אסך מצבות גאהר אהן שריפטען אויף זיי, נאר באצייכונט מיט עפעס, עס איז אויך ניט קיין וואונדער פאר וואס האבען זיי באנוצט נאהר די גריכעשע שריפט און שפראך און ניט עברי'עאיש? ווייל דאס רוב פון די דאזיגע יודען זענען אנגעקומען א היין פון גריכענלאנד, און האבען גערעדט מיט דער שפראך, און נאך די ערקלערונג פון די גרויסע יודישע חכמים האבען די דאזיגע יודען־אויך זייערע געלערונטע ניט געוואוסט די תורה זעלבסט וויא זי איז אין דער עברי'עאישער שפראך, זיי האבען זי געלערונט נאר און דער גריכעשער איבערזעץ, אזוי ווי עס האט אנגעוויזען דערויף דער גרויסער קריטיקער רבי עזריה מן האדומים אויף דעם יודען פילאן, איינער פון די גרויסע חכמים געלערונטע אין יענער צייט, אט די דאזינע יודען רופען זיי אהן אלע וועלט שרייבער מיט'ן נאמען „העלעניסטים" אדער „אליניסתין" אזוי ווי דער תלמוד ירושלמי רופט זיי אהן [אין מסכת סוטה פרק ואלו נאמרין]

אזוי

אַזוי ווערט דאָרט געבראַכט רבי לוי דער זוהן פון חזותא, איז געקומען אין דער שטאָדט קסרין, האָט ער דערהערט יענע יודען לייענען קריאת־שמע אין גריכישע שפראַך, האָט ער זיי געוואָלט פאַרווערין האָט רבי יוסי דער הערט, האָט אים פאַר דראָסין אויף רבי לוי'ן וואָס ער וויל זיי פאַר ווערען דאַבענין אויף גריכיש, האָט ער אים געזאָגט, דער וואָס קען ניט דאַבנין אויף אַשורית'קע שפראַך, זאָל ער ניט דאַבנין אויף דער שפראַך וואָס ער פאַר שטייט ניט, נאָהר ער זאָל לייענען אין דער שפראַך וועלכע ער פאַר שטייט, איז ער יוצא מיט זיין חוב וואָס ער איז מחויב אַלע טאָג לייענען קריאת־שמע און דאַבנין.

און אויב מיר ווילען באַשטימען ריכטיג דיא צייט ווען האָבען זיך באַזעצט דיא העלעניסטים יודין אין טעמאַן און פאַנטיקאָפיאָן, אָדער וויא דיא אַלע פעלקער שרייבער רופין דאָס ממשלת פאַספאָרוס, (היינט הייסט דאָס קערטש), קענען מיר נאָהר פאָרשטעלען משער זיין אַז זיי האָבען זיך דאָרט באַזעצט אין דערצייט פון דיא חשמונאים, ווייל ביז היינט איז נאָך ניט געפונען געוואָרען אַ מצבה וואָס זאָל זיין עלטער פון דיא חשמונאים'ס צייטען, עס קען זיין אַז מיר זאָלען גראָבען וואָלט מען געפינען נאָכ'ן זוכין נאָך מעהר עלטערע מצבות, 1־נע פון דיא מעהר אינטערעסנע מצבות צו יודישע געשיכטע אין קרים, איז דיא מצבה וועלכע מ'האָט געפונען טיעף אין דער ערד לעבין קערטש אין גריכישע שריפט און שפראַך מיט דעם אייפשריפט.

ואלה דבריו (שם) „רבי לוי בר חזותא על לקסרין שמע לון דהוי קרי שמע — ר"ל בשפת יון — בעי לעכבינון, שמע רבי יוסי אקפיד, (על אשר אבה רבי לוי לעכב אותם ולבלתי הניחם להתפלל בלשון יון) אמר מי שאינו יודע לקרותה אשורית לא יקרא אלא קורא אותה בכל לשון שיודע ויוצא ידי חובתו".

והנה אם נאבה להגביל בדיוק את העת אשר נתישבו ההעלעניסטים בטאמאן ופאנטיקאפיאן, או כאשר נקראה בפי סופרי העמים „ממשלת באספארוס" (קערטש בימינו) נוכל רק לשער כי ישבו שמה מימי החשמונאים, יען עד היום עוד לא נמצאה מצבה יותר עתיקה מהזמן ההוא, אף כי יוכל להיות כי יכולנו למצוא יותר עתיקות מאד, לוא רק היתה לאל ידינו לחפור במעבה האדמה ולחפש היטיב, אחת מהמצבות היותר נכבדות לקורות ישראל בקרים היא המצבה אשר נמצאה במעבה האדמה אצל קערטש בכתב ושפת יון, וז"ל.

„בימי מלכות המלך טיבעריוס רעסקיפארוס, אוהב הקיסר ועם הרומאים, הצדיק, בשנת שלש מאות שבעים ושבעה, בעשרים ושנים לחדש פעריאטום, כרעסטע אשר הייתי אשת.. הוצאתי לחפשי את עבדי הערקאלעם לעולם כפי אשר נדרתי, בבית התפלה, לבל ילקח לעבדות] ולבל יגע בו איש מהיורשים, למען יוכל ללכת אל כל אשר יחפוץ באין מעצור כאשר נדרתי רק שיבקר תמיד (העבד) את ביהכ"נ ויהיה שם תמיד, ועל זאת הסכימו גם היורשים שלי

איפיקלעאים

אין דיא טעג וואָס האָט גיקיניגט דער מלך טיבעריוס רעסקיפאָרוס ליעב האָבער פון קיסר און דאָס רוימישע פאָלק הצדיק, אין יאָהר 377 אין 22 חודש פעריאַטום, כרעסטע וואָס איך בין דיא פרוי... האָב איך אַרוים געצויגען פריי מיין קנעכט הערקאָלעם אויף אייביג וויא איך האָב אַ נדר גיטאהן אין שוהל, איך זאָל אים מעהר ניט נעמען אַלעם קנעכט. און עס זאָל אים ניט אָן רירען אַ מענש פון מיינע יורשים, כדי ער זאָל זיך קענען גיין וואו ער וויל אָן אָבהאַלט, אַזוי וויא איך האָב אַ נדר גיטהון, נאָהר ער זאָל שטענדיג באַזוכין דיא שוהל און זאָל דאָרטען שטענדיג זיין, און דער י׳ האָבען איך מסכים געווען מיינע יורשים

איפיקלעאום

איפיקלעאוס והעליקנעאוס וגם קבלה עדת היהודים עליה את האפוטרופסות" (ר"ל להשגיח עליו כי ימלא את התנאים האלה).

מדברי הכתבה הזאת אשר הודו כל חכמי לב על אמתתה — ובאשר נמצאה בשנת 1830] נוכל לחשוב למשפט צדק כי דיה הוא לבדה להוכיח על מציאות היהודים בפאנטיקאפיאן עוד לפני ספה"נ, וגם היו לעדה מיוחדה ונכבדה, ובצדק העיר החכם הר' אליהו הרכבי בספרו (היהודים ושפת הסלאווים) כי „לוא לא היו בידינו ידיעות אחרות אודות היהודים הקדמונים מקרים וחוף ים השחור רק הכתובות האלה, גם אז יכולנו להוכיח כי היהודים האלה עוד בזמן קדום בימי החשמונאים התישבו במקומות האלה".

המנהג הזה להוציא עבדים ושפחות לבית התפלה, ולחרות שטרי שחרור על מצבות אבן, היה לפי הנראה, יען חשבו את העבדים מקנת כספם כקנין איזה חפץ, ובכן הקדישו את העבדים לעבודת ביהכ"נ לשרש שמה, כאשר יקדיש איש איזה חפץ או כלי לביהכ"נ, 2) נפלא! הן על דברת החכם הרכבי הוא עצמו מביא כי גם במשנה נזכרו שטרי שחרור כאלה, וא"כ אין מקום לתמיהתו? אבן כאשר נגלו כעת המון האבנים ועליהן כתובות שונות, נראה בעליל כי כתיבת השטרות על אבן לא היה

להם

איפיקלעאוס, און העליקנעאוס, און דיא יודישע געמיינדע האט אויף זיך גענומען „דיא אפיעקינסטווא" [צו אכטונג געבין אויף אים, ער זאל ערפילען דיא דאזיגע תנאים (פונקטען)].

פון דער דאזיגע מצבה אויפשריפט, וואס אלע קלוגע הערצער זענען מודה אויף איר אמת 1), [דיא מצבה האט מען געפונען אין יאהר 1830] קאן מען רעכענען אויף ריכטיג, אז זיא אליין איז גינוג פאר אבעוויז, אז יודען האבען זיך געפונען אין פאנטיקאפיען נאך פאר קריסטוס, און זענען געווען א בעזונדער געערליכטע געמיינדע, און אויף ריכטיג האט אויפמערקזאם געמאכט, דער חכם ה"ר אליהו הרכבי אין זיין ספר „היהודים ושפת הסלאווים" ווען מיר וואלטען קיין ידיעות ניט געהאט וועגען פריערדיגע יודען אין קרים, און אויפ'ן ברעג שווארצען ים, נאהר אט דיא שריפטען פון דיא מצבות, איז אויך גענוג צו בעווייזען אז דיא דאזיגע יודען האבען זיך נאך אין דיא פריערדיגע צייטען, אין דיא טעג פון דיא חשמונאים בּאזעצט אין דיא דאזיגע ערטער.

דער מנהג ארויס לאזען קנעכט און דינסטען פריי אין שוהל. און אויס קריצען פריי דאקומענטען אויף שטיינערנע מצבות, ווייזט אויס איז געווען וויל זיי האבען א מאהל גערעכענט דיא קנעכט געקויפטע פאר געלד אזוי וויא מ'קויפט אנ'אנדערע זאך, דער פאר האבען זיי גע-הייליגט דיא קנעכט צו שוהל ארבייט, איין ווארצלען זיי דארט, אזוי וויא א מענש הייליגט און שענקט אוועק אין שוהל עפעס א חפץ אדער א כלי 2) נאך הרכבי'ס רייד איז א וואונדער, ער אליין ברענגט דאך אז אין דער משנה ווערט נעבראכט און דערמאנט אזעלכע שטרי שחרור, האט דאך שוין ד"ר לעווי'ס וואונדער קיין ארט ניט, און אזוי וויא עס איז יעצט ענדעקט געווארען פיעל שטיינער און אויף זיי פערשידענע שריפטען, זעהט מען קלאהר.

אז

1) פארצייטען איז גיווען א מנהג אז מ'האט ארויס געלאזט א קנעכט פריי האט מען אים גינעבען „אשטר שחרור" ד"ה א פריי געשפראכענעם דאקומענט, און אין יענער צייט איז אפשר קיין פאפיר ניט געווען, פלעגט מען אנשרייבען אויף אזאך וואס האט אקיום לאנג, א שטיין, אדער א האָרן פון א בהמה].

2) [ולחנם התפלא החכם הד"ר לעווי ושם היהודים צד 86 „כה לעבדים ושפחות לעבודת בית התפלה].

אבנים

2) [אומזיסט וואונדערט זיך דאקטאר לעווי אין [שם היהודים זייט 86] וואס קערין זיך אן קנעכט און דינסטען צו שוהל ארבייט].

אזוינע

אז דאס שרייבען אדאקומענט (שטר) אויף א שטיין, איז דאס געוועזן ניט די איינציגע זאך, נאהר אלעס וואס עס איז זיי נויטיג געוועזן האבען זיי אזוי פארשריבען, אלזא בלייבט ניט קיין ארט אויף דעם וואונדער, ניט אויף די שטרי שחרור, און ניט דערויף וויא קומט א פרוי אין בית התפלה (געבעט הויז), ווארום אזוי איז געפונען געווארען באמת, און קעגען דעם חוש ד"ה וואס מ'זעהט און הערט, העלפט ניט קיין חקירה, און פילאזאפיע, און רעכענען אז דיא געפונענע דאקומענטען (שטרות) זענען פאלשע, איז ניט דא קיין גאנג צום גאנצען שכל (הישר), מיר דארפען מעהר ניט. נאהר אויספארשטען דיא סבה פון דער דאזיגע זאך, און אבעגלויבטער עדות דער צו איז אויך דער מנהג פון דיא יודען וואס האבען זיך אמאהל באזעצט אין דיא תימן לענדער, וועלכער דער חכם „אבן ספיר" דערציילט אז דארט איז מען זיך אויך אזוי נוהג [אבן ספיר חלק שני צד ע] און ניט נאהר שטרי שחרור, אפילו שירים, אדער וועלט טרעפונג, טעגליכע טרעפונג, האבען זיי געשריבען דאמאלס אויף שטיינערנע טאוולען 1).

דיא דאזיגע יודען וואס זיי האבען פארלאזט דאס גריכעשע לאנד, האבען זיך באזעצט ניט נאהר אין פאנטיקאפיאן, נאהר אויף אלע ברעגען פון שווארצען ים, אזוי וויא מ'געפינט א סך מצבות אין דיא חרבות פון דער אלטער גריכעשער שטאט, נעבען דיא ברעגען פון דרום קרים, „פארטאניטא" ביי דעם בארג איודאג, אויך געפינט מען מאראמערנע מצבות נעבען דעם ארט וואס מ'רופט כרסאן, ווייט פון פארטאניטא א 2 וויארסט, און בדרך כלל קאן מען פאר געוויס רעכענען אז עס האבען זיך דארט באזעצט יודין פון פריערדיגע צייטען, אויף דיא גאנצע לענג פון ברעג דרום, און א חוץ קרים, איז פארהאן אותות ומופתים אז זיי האבען זיך אויך באזעצט אין אנאפא, אין אלביא, אדער אל ביא פאלוס, ווייל אויך דארטען האט
מען

להם כדבר מיוחד, יען את כל חפציהם כתבו כן ואין מקום לתמיהתו לא על שטרי השחרור ולא על מה לנערה בבית התפלה, יען כן נמצא באמת, ונגד החוש לא יועיל כל חקירה והתפלספות, ולחשוב את השטרות האלה למזויפות אין כל מבוא אל השכל הישר ועלינו רק לחקור סבת הדבר הזה. ועד נאמן לזה הוא גם מנהג בני ישראל אשר נתישבו בימי קדם בארצות תימן אשר החכם אבן ספיר יספר כי גם שמה יתנהגו כן [אבן ספיר חלק שני צד ע'] ולא לבד שטרי שחרור כי אם גם שירים או קורות הימים כתבו על לוח אבן 1).

היהודים האלה אשר עזבו את ארץ יון נתישבו לא לבד בפאנטיקאפיאן כי אם על כל חפי ים השחור, כאשר נמצא מצבות רבות בחרבות עירה העתיקה להיונים אצל החפים הדרומים בקרים „פארטאניטא" לרגלי ההר איודאג וגם נמצא מצבות מאבני שיש מנופצות אצל המקום הנקרא כרכאן הרחק מפארטאניטא כשני וויערסט, ובדרך כלל נוכל להחליט כי התישבו שמה היהודים בימי קדם לאורך כל החוף הדרומי, ומלבד קרים יש אותות ומופתים כי נתישבו גם באנאפא, אלביא או אלביאפאלוס, יען גם שם מצאו כתיבות עתיקות בשפת
יון

1) אזוינע שטיינער זענען דא א סאך אין מאזיעאום אין קערטש, און אין פאנאגאריען, ווייל אזוי האבען געטוהן דאמאלס די גריכען-יודען וואס זענען געוועזן יודען גריכען, אין אלע זייערע אויפפיהראבען אין דעם שטיינער פון זייער לעבין, און עס איז קיין וואונדער ניט, וואס די יודען האבען געטאהן ווי די גריכען].

1) [אבנים כאלה רבות הנה באוצר דברים עתיקים בקערטש ופאנאגאריען, יען כי עשו אז היונים, והיהודים האלה אשר היו יהודים — יונים גמורים בכל הליכותיהם ובדרכי חייהם, לא יפלא אפוא אם כמעשה היונים עשו גם המה].

יון הדומות בתבניתן אל כתובות היהודים בבאספארוס, ומלבד המצבות נמצאו עוד זכרונות קדומים מהיהודים הקדמונים בקרים, פליטי עשרת שבטי ישראל אשר הגלה שלמנאסר מלך אשור בשנת תשע להושע בן אלה מלך ישראל, ועוד במאה השלישית למספר הנוצרים העיד אחד מאבות הכנסיה הנוצרית, היראנימוס, אשר ידע היטיב את תורת ישראל באשר למד אצל חכמי היהודים, כי קבלה בפי היהודים, כי האשורים והכשדים הוליכו בשבי את היהודים לא לבד אל ארצות פרס ומדי כי אם גם אל באספארוס לפאת צפון, [ובבאורו לספר זכריה על הכתוב ועבר בים צרה והכה בים גלים] ולדעת החכם הר"א הרכבי כונתו לפאת צפון הוא על הערים אשר יסדו היונים בארץ רוסיא החדשה אשר גם שם התישבו היהודים בימי קדם, וסופרי העמים יספרו כי זה האיש היראנימוס דרש דרשותיו בשם מחוקק הנוצרים בבתי תפלה הרבים אשר בנו היונים בקרים, ואחרי אשר היה בקרים בטח שמע מפי היהודים שמה את הקבלה הזאת; וברור הדבר גם בלעדי הקבלה הזאת כי היהודים האלה באו לקרים מארצות פרס ומדי וגם מארצות יון, יען מאיזה מקום אחר בלעדי המקומות האלה יכלו לבוא אז לקרים? וכנודע ברור ממקורים אחרים הגלו בארצות ההן הקרובות לקרים אז היה להן לכל הפחות איזה יחס וקשר ביניהם, ואם הצליח לנו רק לדעת כי היו שמה נוכל להחליט כי מהארצות הנזכרות באו, אך האיש אשר יחשוב כי רק קודם ספה"נ באו יהודים

געפונען אלטע שריפטען אין גריכישע שפראך, וואס זיי פארגלייכען זיך צו דיא יודישע שריפטען פון באספארוס, און א חוץ דיא מצבות, געפינט מען נאך אלטע אנ־דענקונג פון דיא פריערדיגע יודען אין קרים, דאס איבער געבליבענע פון דיא עשרת השבטים, וואס שלמנאסר דער מלך אשור האט זיי פארטריבען אין 9־טען יאהר צו הושע דער זוהן פון אלה דער יודישער קעניג, און נאך אין דריטען הונדערט פון קריסטוס רעכענונג האט איינער פון דיא קריסטליכע גייסטיגע, „היראנימוס", עדות געזאגט, ווייל ער האט גוט פארשטאנען דיא יודישע תורה, ער האט געלערנט ביי די יודישע חכמים, אז דיא יודען האבען בקבלה, אז די אשורים און דיא כשדים, האבען געפירט דיא יודען געפאנגען, ניט נאהר אין דיא לענדער פרס ומדי, אויך קיין באספארוס, צו צפון זייט, [דאס באשיידט דעם פסוק אין זכריה „ועבר בים צרה והכה בים גלים" „דאס אומגליק וועט אויך דורך גיין דעם ים, און דיא חוואליעס וועלען שלאגען"] און נאך דער דעה פון החכם ד"ר א' הרכבי איז דיא כוונה „צו צפון זייט" אויף דיא שטעדט וואס די גריכען האבען געפינדאמענ־טירט אין ניי רוסלאנד, וועלכע דארט האבען זיך אויך א מאהל בעזעצט יודען, און דיא פעלקער שרייבער דערציילען, אז אט דער מענש היראנימוס האט גידרשנ'ט זיינע דרשות, אין נאמען פון תורת קריסטוס, אין פיעל געבעט הייזער, וואס דיא גריכען האבען גיבויעט אין קרים, און ווייל ער איז זיכער געוועזן אין קרים, האט ער געוויס געהערט פון דיא דארטיגע יודין וועגען דער קבלה וואס זיי האבען, און ס'קלאהר נאך דער קבלה, אז דיא יודען זענען געקומען קיין קרים פון דיא לענדער פרס, ומדי, און פון גריכענלאנד, ווארום פון וואס פאר אנ־ארט א חוץ דיא דאזיגע ערטער האבען זיי דאמאלס געקענט אנ־קומען קיין קרים? און וויא עס איז קלאהר באוואוסט פון אנדערע קוועלען, זענען זיי פארטריבען געווארען אין דיא דאזיגע לענדער וואס זענען נאהנט צו קרים, אדער אומוויינגסטען איז געוועזן צווישען זיי אוואסערע פערבינדונג, און ווען עס גליקט אונז אב נאהר צו וויסען אז זיי זענען דארט געוועזן, קען מען פאר געוויס רעכענען אז פון דיא דאזיגע דערמאנטע לענדער זענען זיי אנגעקומען. אבער דער מענש וואס רעכונט אז נאהר פאר קריסטוס

קריסטוס געבורט זענען דיא יודען געקומען קיין קרים, און דער נאך זענען זיי איבער געהאקט געווארען אין גאנצען פון זייערע ברידער וועלכע זענען פארשפרייט געווארען אין פערשידענע לענדער, און האבען ניט געוואוסט איינע פון דיא אנדערע, און האבען קיין שום פערבינדונג ניט גיהאט צווישען זיך, און דער פון נעמט זיך אז דיא קרימער יודען זענען געבליבען נאקעט אהן תורה, אהן חכמה, וועלכע האט ביי אנדערע יודען געבליעט גרויס אין שעהן, נאכ'ן 2-טען חורבן בית המקדש, יענער האט א גרויסען טעות, ווארום קרים איז נעהנטער צו בבל מעהר פון אלע לענדער פון אייראפא, און אין דער צייט וואס עס איז נאך ניט געוועזען קיין זכר פון א יודען אין אייראפא, איז שוין לאנג געוועזען אין קרים יודען. און האבען געוואוסט פון תורת ישראל, צוא א ביסעל צוא א סך, אבער זיי האבען געוואוסט.

ווען דיא יודען זענען געקומען דאס ערשטע מאהל צו באזעצען זיך אין קרים, איז פאר געוויס אז זיי זענען געוועזען ניט זייער פיעל, ביז וואנען זיי האבען געגרינדעט זייער וואוינונגען אויף פעסטע עמודים (זיילען) אונטער געלעהנט אויף בירגערליכע רעכט, צווישען דיא גריכען זייערע שכנים, און נאך דעם אז דיא יודען זענען שוין געזעסען אין קרים פערזיכערט. האבען זיי געביעט געבעט הייזער (בתי תפלה), צו דעם שטארקען גאט פון יעקב, דאמאלס איז יעדער מאהל צו געקומען צו זיי אייניציגע מענשין, אדער גאנצע פאמיליען צו באזעצען זיך, אייניגע האבען פארלאזען זייער לאנד צוליב איינגשאפט, וואס מ'האט זיי דארט געדריקט, און אייניגע צו ליב (מסחר) האנדעל, און אהן צווייפעל (ספק), האבען זיי מיט זיך געבראכט דיא נייס וואס האט געשפראצט אין יודישען ווינגארטען, אין דיא לענדער פון זייער פריערדיגען וואוינונג, און האבען דאס פאר פלאנצט אין קרימער ערד. און בעזונדערס געפינט זיך אויף דיא שטיינערנע מצבות פיעל שריפטען, וואס דערמאנען פון יודישע געבעט הייזער (בתי תפלה). און א חוץ די דערמאנטע שריפטען, געפינט זיך א מערמאמער שטיינערנע מצבה אין פעאדאסער מוזיאום, דאס גאנצע שריפט איז שוין פאר דארבען נאהר אין סוף איז געשריבען „דאס איז דאס יודישע שוהל, אויף גריכעשע שפראך און שריפט (כתב). און נאך א שריפט אזעלכע געפינט זיך ביי דעם דירעקטאר פון קערטשער מוזיאום, און ווייל מיר ווייסען

אז

יהודים לקרים ואחרי כן נפסקו מאחיהם הנפוצים בארצות שונות מכל וכל עד כי לא ידעו אלה את אלה ולא היה להם שום יחס וחבור איש את רעהו ומזה נמשך כי יהודי קרים נשארו ערומים בלי תורה וחכמה אשר פרחו לגאון ולתפארת בין היהודים אחרי חרבן הבית השני טועה הוא טעות גמורה; כי קרובה קרים לבבל יותר מארצות איירופא אחרות ובעת אשר לא מצאנו כל זכר לישראל באיירופא כבר ידעו יהודי קרים מעט או הרבה מתורת ישראל.

כאשר באו היהודים בראשונה לחתישב בקרים, בטח לא רב היה מספרם, עד אשר יסדו מושבותיהם על עמודים חזקים נשענים על חקי ומשפטים אזרחים [בירגער רעכטען] בין היונים שכניהם, ואחרי אשר ישבו היהודים בקרים נכון על מושבם ובנו בתי תפלה לאביר יעקב, באו כפעם בפעם אנשים יחידים או משפחות משפחות להתישב שמה, אלה עזבו את ארצם מפני חמת המציק, ואלה לרגלי מסחרם, ובלי ספק הביאו אתם את החדשות אשר צמחו בכרם בית ישראל בארצות מושבותיהם מלפנים וישתלום על אדמת קרים, וביחוד נמצאו על אבני המצבות כתובות רבות המזכירות מבתי התפלה לישראל; ומלבד הכתובת הנזכרת נמצאה מצבת אבן שיש אחת בבית אוצר דברים עתיקים בפעאדאסיע וכל הכתובה נשדתה רק בכופה כתוב „זאת היא בית הכנסת ליהודים”, בכתב ושפת יון ועוד כתובה ארת כזאת נמצא ביד הדירעקטאר

אשר

אשר על בית אוסף דברים עתיקים בקערטש ; ואחרי אשר ידענו כי היהודים האלה בנו להם בתי תפלה במקומות שונים אין כל ספק עוד כי ידעו מכל הנעשה והנשמע בין אחיהם בארצות אחרות, ולא התרחקו מעל גבול ישראל ותורתו, כאשר חשבו אחדים מגדולי חכמינו (עיין להלן מאמר חכמי ישראל בקרים מרש"י פין הכרמל שנת תרכ"א) ואם כי מעטות הנה הידיעות אשר ידענו אודות אחינו אלה וממעשיהם במשך אלף שנה למיום התישבו שמה, אכן לא יפלא זאת אם נזכור כי גם הידיעות הנודעות לנו מכל המון בית ישראל בארצות גלותם מעטות מאד, ומלבד התלמוד לא נשאר בידינו שום ידיעה כמעט מהנוגע לקורות ישראל מזמן יוסף פלאוויוס עד סוף הגאונים, והנה יוכל להיות כי בימי הורדוס באו ג"כ יהודים מארץ הקדושה להתישב בקרים אחרי אשר שמעו כי כבר נמצא שם מאחיהם ההעלעניסטים, לרגלי הריב והמדון אשר נתעורר בארץ יהודה בשצף קצף ובחמה שפוכה, עד כי לא האמין איש בחיים מחמת האדומי הזה אשר מלך עליהם ביד חזקה ובחרב מלאה דם ; אמת לזה נמצאה מטבע עתיקה בכתב שומרוני, מאלה אשר כתב הד"ר לעווי בספרו ע"ד „מטבעת היהודים" והנה בבית אוסף דברים עתיקים בקערטש, וכפי אשר שמעתי המצאנה עוד כאלה גם בידי איזה אנשים פרטים, ובטח היהודים ההם הביאו אתם את המטבעות האלה בבואם לקרים מארץ הקדושה.

כבר נוכח לדעת ממציאות היהודים ההעלעניסטים בקרים ע"פ העדות המובא למעלה. וכן גם ידעו היהודים ההם מתורת אל

אַז דיא דאָזיגע יודען האָבען זיך געבויעט געבעט הייזער „בתי תפלה" אין פערשידענע ערטער, איז קיין ספק ניט אַז זיי האָבען געוואוסט פון אַלם וואָס טוהט זיך, און עס הערט זיך, צווישען זייערע ברידער אין אַנדערע לענדער, און האָבען זיך ניט דערווייטערט פון יודישען גרענעץ, און זיין תורה, אַזוי וויא עס האָבען געדענקט אייניגער פון אונזערע גרויסע חכמים, [זעה ווייטער „מאמר חכמי ישראל בקרים" פון רש"י פין הכרמל שנת תרכ"א], און אויב עס איז ווייניג דיא ידיעות וואָס מיר וויסען וועגען אונזערע ברודער, און זייערע מעשים אין א משך פון טויזענד יאָהר, זינט זיי האָבען זיך דאָרט באַזעצט. אָבער עס איז קיין וואונדער ניט אַז מיר דערמאָנען זיך אַז דיא ידיעות וואָס מיר וויסען פון אַלע יודען פון זייערע פער־טריבענע לענדער, איז אויך זייער ווייניג, אַ חוץ דעם תלמוד איז אונז ניט איבער־געבליבען קיין שום ידיעה וואָס באַלאַנגט יודישע טרעפונג, פון דערצייט יוסף פלאַוויוס, ביז'ן סוף הגאונים, און עס קען זייער זיין אַז אין הורדוס'ס צייטען זענען אויך געקומען יודען פון אר"ץ ישראל, און האָבען זיך באַזעצט אין קרים, דער הערענדיג אַז דאָרט געפינען זיך שוין לאַנג פון זייערע ברודער דיא העלעניסטים, צוליב דיא קריג וואָס האָט זיך דערוועקט אין לאַנד יהודה, מיט גרויס צאָרען און כעס, אַז קיין מענש איז ניט געוועזען זיכער מיט זיין לעבען, צוליב דעם אדומי „הורדוס", וואָס האָט מיט געוואַלד אויף זיי געקעניגט, מיט אפילען בלוטיגען שווערד, אַבעווייז צו דעם געפינט זיך אַנ'אַלטע מטבע אויף שומרונ'ישען כתב פון דיא דאָזיגע וואָס דאָקטער לעווי האָט געשריבען אין זיין ספר וועגען יודישע מטבעות, און דיא מטבע געפינט זיך אין קערטשער מוזיאום, און וועדליג איך האָב געהערט געפינט זיך נאָך אַזעלכע מטבעות אין דיא הענדט פון אייניגע מענשען, און עס איז זיכער אַז דיא דאָזיגע מטבעות האָבען דיא יודען געבראַכט מיט זיך קומענדיג אין קרים פון דער הייליגער לאַנד.

שוין לאַנג האָבען מיר ערקונדיגט צו וויסען, אַז עס האָבען זיך אין קרים געפונען יודען העלעניסטים, דורך די עדות וואָס יערט אויבען געבראַכט און אויך אַז יודען אין קרים האָבען

נעוואוסט פֿון דעם לעבּעדיגען גאָט'ס תורה, און אין אַ צייט אַרום האָבּען זיי אויך בּעקומען ספרי תלמוד ופוסקים, און בּיז היינט געפֿינט מען בּיי זיי אַלטע ספרי תורות, געשריבּען אויף פֿעל, און ספרי תנ"ך פֿון גאַנץ לאַנגע צייטען, און פֿון דיא לעצטע צייטען, אויך ספרי הרמב"ם, און ספר התרומה, און נאָך, און עס איז גרינג צו בּעווייזען ניט נאָהר טויטע צייכענס, נאָהר אַ לעבּעדיגע אַנדענק איז געבּליבּען אונז יודען אויף דער דאָזיגער ערד וואָס לעבּט מיט אונז היינטיגען טאָג, און וועט נאָך לעבּען אויף לאַנגע טעג, און דאָס זענען דיא קרימצאַקעס דיא קרימער אַמאָהל'דיגע יודען.

דער נאָמען קרים'צאַקעס.

מיט דעם נאָמען קרים'צאַקעס, ווערען גערופֿען דיא אַ מאָהליגע פֿריערדיגע יודען, וואָס זענען פֿערבּליבּען פֿאַר אַנ-אַנדענק אין דעם האַלבּען אינזעל קרים, אויב דער נאָמען איז בּענייט געוואָרען נאָך דעם אַז דאָס האַלבּע אינזעל קרים איז געקומען אונטער דיא ממשלה פֿון רוסלאַנד, אָדער מ'האָט זיי אַזוי גערופֿען נאָך אין דער ממשלה טאַטאַרים, דאָס ווייס מען ניט ריכטיג, און עס קען זיין אַז בּעת דיא טאַטאַרים זענען געקומען אין קרים, און האָבּען דאָרט געפֿונען דיא דאָזיגע יודען, וואָס זיצען דאָרט פֿון אַ גאַנץ לאַנגע צייט פֿריער, האָבּען זיי זיי אָנ-גערופֿען מיט דעם נאָמען „קרים'צאַקים" דאָס הייסט דיא אַלטע פֿון קרים, און אַזוי ווערען זיי גערופֿען אויך פֿין „פֿאַללאַס" אין סוף עבר'דיגען הונדערט און פֿון „קעפּפֿען", און אַזוי וויא ווייטער ווערט ערקלערט, און צו ליב פֿערשידענע סבּות, האָבּען דיא דאָזיגע יודען אויסגעקליבּען פֿאַר זייער וואוינונג דיא שטאָדט קראַסובאַזאַר. וואָס זיא שטייט אין מיט'ן אינזעל קרים נעבּען טייך „קאַראַסו" [שוואַרצע וואַסער אויף קדר לשון] אין טאָהל, און אַרום געראונגעלט מיט בּערג פֿון אַלע זייטען, בּיי 7 הונדערט פֿאַמיליען יודען רבנים, דאָס הייסט גלויבּען אין תורה שבּעל פּה, גמרא מיט זייער גאַנצען האַרצען, דיא דאָזיגע יודען, רעדען דיא טאַטערישע שפּראַך, און זייערע מנהגים אין אמונה און אין דת, אַזוי וויא עס וועט ווייטער ערקלערט ווערען אין
מאמר

אל חי וברבות הימים הגיעו גם ספרי התלמוד והפוסקים אליהם, עד כי נמצא עוד היום ספרי תורה עתיקים כתובים על עור וספרי תנ"ך מזמן קדום מאד ומזמן האחרון וגם ספרי הרמב"ם וספר התרומה וכו', אכן נקל להראות כי לא לבד אותות מתים כי אם גם ניר חי נשאר לבית ישראל על האדמה הזאת החי אתנו כיום הזה ועוד חיה יחיה לאורך ימים והוא הקרימצאקים (יהודי קרים).

השם קרימצאקים.

בשם הזה קרימצאקים, יכנו את היהודים הקדמונים אשר נשארו לפליטה בחצי האי קרים, אם השם הזה נתחדש אחרי אשר בא חצי האי קרים תחת ממשלת רוסיא, או נקרא כן גם בימי ממשלת הטטרים זאת לא נודע אל נכון; ויוכל להיות כי כאשר באו הטטרים לקרים ומצאו שם את היהודים האלה היושבים שם מזמן קדום מאד, קראו אותם בשם זה „קרימצאקים" ר"ל זקני קרים, וכן נקראו גם בפי „פאללאס" בסוף המאה העברה ובפי החכם „קעפפען" וכפי שמבואר להלן מפני נסיבות שונות אוו היהודים האלה למושב למו בעיר „קאראסו-באזאר" העומדת בלב חצי האי קרים אצל הנחל „קאראסו" (מים שחורים בשפת קדר) בעמק ומוקפת בהרים מכל רוחותיה יושבים כשבע מאות משפחות יהודים רבנים ר"ל מאמיני תורה שבע"פ בכל לבבם, היהודים האלה מדברים בשפת טטרית ומנהגיהם באמונה ודת כפי אשר יבארו להלן במאמר
חכמי

„חכמי ישראל בקרים" מאת רש"י פין, הכרמל שנת תרכ"א ובמשא קרים מאת החכם דיינארד, התנהגו בימי קדם על מוצא פי הגאונים ז"ל והפוסקים הראשונים.

היהודים האלה רובם ככולם יראי אלהים ושומרי חוק, תמימים וישרי דרך, ממזרי דת אין ביניהם אף אחד, לומדים מופלגים אין ביניהם ורק מעטים מהם יודעי ספר, וגם על זאת יאות רב תודות להרב הגאון הצדיק האמיתי כמוהר"ר חיים חזקיה מדיני זצ"ל יליד ירושלים אשר היה רב לעדת הקרימצאקים קרוב לארבעים שנה והוא ירעם על מבועי התורה והתושיה במקל נועם, באחת ידברו כל איש שראה את הרב החח"ם אפי' פעם אחת בחייו או אשר שמע ממנו או כל מי אשר ראה והתבונן אל ספריו וחיבוריו אשר הנ"ל ידע כי להרב הזה יאתה תהלה, ומדי דברי בו חוב קדוש נטל עלי לספר אחד מני אלף מתולדות הרב כפי הנדפס בספרי-השנה שנת תר"ם להחכם נ' סאקאלאו מאמר הגאון חיים חזקיהו מדיני מאת הסופר יוסף בנציון דעמאנט.

הרב הגאון הצדיק ר' חיים חזקיהו מדיני המכונה בראשי תבותיו „חח"ם" נולד בירושלים עיר הקדש בש' תקצ"ג, אביו היה הרב החסיד ר' רפאל אליהו הספרדי זצ"ל, מוצא הר"ר רפאל אליהו מגזע היהודים הספרדים אשר גורשו מספרד ארץ הדמים לפני ארבע מאות שנה, ויאחזו בארץ אבותינו והם הנקראים „פריינקים" כתב ידם שונה מכתב יד שלנו כנודע, והרב הגאון חח"ם כותב בו את ספריו ומכתביו הפרטים.

הגאון חח"ם עוד מימי ילדותו בחר להנזר מכל מנעמי החיים, ויקדיש את נפשו לתורה ועבודה, הוא למד תורה מפי אביו הר"ר רפאל אליהו ז"ל ומפי יתר גדולי

מאמר „חכמי ישראל בקרים" פון רש"י פין, „הכרמל" שנת תרכ"א, און אין „משא קרים" פון החכם דיינארד, אמאהל'ינגע צייטען האבען זיי זיך נוהג געווען נאך דיא דינים פון דיא גאונים און דיא ערשטע פוסקים, דאס הייסט דיא ערשטע דינים געבער.

דיא דאזיגע יודען, זענען על פי רוב וויא אלע גאט'ס פארכטיגע און געזעץ היטער, פרומע און גייען אין גוטען וועג, קיין מורה דת אדער וויא מ'רופט רבנים שאלה פסק'ינער. איז 1=נער ניטא פון זיי, גרויסע מופלגים אויך ניט, נאהר איינעגע פון זיי זענען יודעי ספר, וואס פאר שטייען אין א יודישען ספר, און דעריף איז אויך נאהר צו פאר דאנקען צו דיע רב הגאון הצדיק דער אמת'ר כמוהר"ר חיים חזקיה מדיני זצ"ל א געבוירענער פון ירושלים, וואס ער איז געווען רב צו דער קרים'צאקיסע געמיינדע, נאהנט צו 40 יאהר, און ער האט זיי געפירט ביי די קוואלען פון דער תורה, מיט א זיסע פיהרונג, מיט 1=מאהל געזאגט! ווער עס האט געזעהן דעם רב „החח"ם" (אזוי האט ער זיך געחתמה'ט חח"ם דאס איז ראשי תיבות חיים חזקיאו מדיני) אפילו 1 מאהל אין זיין לעבען, אדער ער האט געהערט פון איהם. אדער דער וואס האט געזעהן און האט באטראכט זיינע ספרים, מיט זיינע חיבורים, וואס ער האט ארויס געגעבען, דער וויים אז עס איז שיין פאר איהם דיא ליבונג. מ'מעג איהם ליבען אזא זעלטענעם מענשין, און ריידענדיג, ליגט אויף מיר א הייליגער חוב צו דערציילען איינע פון טויזענד זיינע גרויסקייט און זיין בעגראפיע, וויא עס איז געדרוקט געווארען אין יאהר בוך שנת תר"ם פון חכם נחום סאקאלאוו מאמר הגאון חיים חזקיהו מדיני פון דעם שרייבער יוסף בנציון דעמאנט.

הרב הגאון הצדיק ר' חיים חזקיהו מדיני, וואס רופט זיך „חח"ם" איז געבוירען אין ירושלים דיא הייליגע שטאדט, אין יאהר תקצ"ג, זיין פאטער איז געווען הרב החסיד ר' רפאל אליהו הספרדי זצ"ל, דער ר' רפאל אליהו קומט ארויס פון דיא ספרדישע יודען, וואס זענען ארויס געטריבען געווארען פון דער בלוטיגער לאנד

איספאניע

איספאניא, נאך מיט 4 הונדערט יאהר פריער, און האבען זיך באזעצט אין אונזערע עלטערינ'ס לאנד, און ווערען אנגערופען „פראנקים" זייער כתב איז אנדערש פון אונזערע כתב, און מיט דעם כתב האט געשריבען הרב הגאון חח"ם זיינע ספרים און זיינע בריף, הגאון חח"ם נאך אין זיינע יונגע יאהרען, האט ער אויס דערווײלט זיין אב געשייד פון אלע לעבונס'זיסקייט, און האט געהייליגט זיין זעלע צו תורה און עבודה, דאס הייסט נאהר לערנען און דאבנ'ן, תורה האט ער געלערונט ביי זיין פאטער הרב ר' רפאל אליהו ז"ל, און נאך פון ספרד'ישע גדולים און גאונים, זיין כח הזכרון איז געוועזען וואונדערליך, מיט א גלייכען שכל, און האט פיינט געהאט דאט געדרייטע פלפול (שארף זיניג), ער האט געלערונט טיעף דיא תורה, מיט א גלייכען געדאנק, אזוי וויא דיא ערשטע גדולים (גרויסגעלערינטע).

ווען ער איז נאך אלט געוועזען 19 יאהר, האבען שוין דיא גאונים פון דער הייליגער לאנד איהם מסמיך געוועזען צו פסקינ'ן דינים און שאלות, אבער ער האט נית געוואלט בענוצען זיך מיט דער קרוין פון דער תורה, און אנ-נעמען א שטעל פון רבנות, אבער פלוצלינג איז איהם געשטארבען דער פאטער אין יאהר ה' תרי"ג, און האט איבער געלאזט זיין פאמיליע אן ברויט און אן א קלייד, דאמאלס דאבען זיך געשמארקט דיא רייד פון זיינע גוטע פריינד, דיא גאונים פון ארץ ישראל, ער זאל עפעס טאהן וועגען דער פאמיליע, און זאל ווערען א רב, איז ער ארויס פון דער הייליגער לאנד און איז אנגעקומען קיין קונסטאנטינאפעל, און איז געווארען א רב, נאך אין דעם זעלביגען יאהר ווען ער איז אלט געוועזען 20 יאהר, נאך דער א ריבער גאנג פון 13 יאהר איז ער בעוויליגט געווארען דער געמיינדע פון דער שטאדט קראסובאזאר אין קרים, און איז אנגעקומען צו זיי פאר א רב, דארט האט ער געפונען א גרויס פלאץ צו בעארבייטען זיין הייליגע ארבייט, דערזועהנדיג דיא מענשין פון דעם ארט וואקסען אן תורה, אן דרך ארץ, (זיטען) האט ער געמאכט א ישיבה, און ער אליין האט געזאגט דעם שיעור פאר פיעל תלמידים, וואס האבען זיך פער-זאמעלט צו אים, 33 יאהר איז ער געזעסען אין דער שטאדט, און וויא פארשידען זענען אירע איינוואוינער דיא יעצטיגע קעגען פריערדיגע! פריער זענען געוועזען דאס רוב וויים פון דער תורה, און פרעמד פון אירע אויפפיהרעכץ, און היינט זענען דאס רוב פון זיינע געבליבענע תלמידים, מענשען וואס האבען א פארשטאנד אין דער תורה,

גדולי הספרדים וגאוניה; כח זכרונו היה נפלא ושכלו ישר וישנא את הפלפול הנפתל ויבחר להעמיק בתורה בהגיון ישר ובסברות נכוחות כאחד הגדולים „הראשונים".

עוד בהיותו בן י"ט שנה סמכו גאוני ארץ הקדושה את ידם עליו לדון ולהורות, אבל הוא לא הפץ להשתמש בכתר תורה ולקבל עליו משרת רבנות, אך לפתע פתאם מת עליו אביו הרב בש' תרי"ג וישאר את בני ביתו באין לחם ושמלה אז חזקו עליו דברי ידידיו גאוני ארץ הקדושה לעשות לביתו ולהיות לרב, ויצא מארץ הקדושה ויבא קונסטאנטינופולה ויהי לרב עוד בשנה ההיא בהיותו בן עשרים שנה, כעבור שלש עשרה שנה נעתר לבקשת אנשי עיר קאראסובאזאר בקרים ויבא אליהם, ויהי להם לרב ומורה. שם מצא כר נרחב לעבוד עבודתו עבודת הקדש, כי בראותו את בני המקום יגדלו ללא תורה וללא דרך ארץ יסד ישיבה לתורה ולתעודה והוא בעצמו הגיד את השיעור לפני התלמידים הרבים אשר נאספו אליו, שלשים ושלש שנים ישב בעיר ההוא ומה שונה הי' יושביה מאשר היו לפנים! לפנים היו רובם רחוקים מדעת התורה והליכותיה זרו למו והיום רובם כבולם מתלמידיו הנשארים יודעים את התורה ושוקדים

און

ושוקדים עליה באהבה וחבה. הגאון החח"ם כרב גדלו בתורה כן גדלה ענותנותו וכן גדול כבוד הבריות בעיניו, וכל דבר אשר בכחו לעשותו לא יתן גם למשרתי ביתו לעשות ויעשהו לבדו בשמחה ובזריזות, הוא טוב ומטיב לכל אדם וכאב רחום ליתומים ואלמנות, ומה רבו הפונים אליו והדורשים לשכנו! בכל שנות היותו בקראסובאזאר נהרו אליו המונים מאפסי ארץ רוסיא גאליציא תוגרמא ואמעריקא, אלה לדרוש עזרה בחשבם כי ארץ קרים ארץ זבת חלב ודבש הוא, ואלה שלחו בכספם אליו כי הוא ימציאו לתעודתו, בדעתם את רב אמונתו וזהירותו כי לא ישנה מחפצם, אלה כתבו אליו מכתבי התחנה בצר להם כי יתפלל בעדם, ואלה פנו אליו בשו"ת, הרבנים והשו"בים דפקו על דלתותיו לקחת מאתו „סמיכה" ו„קבלה", והמחברים — כי יתן להם הסכמה על ספרים, לא היה להחח"ם כמעט יום אחד של מנוחה ומרגוע, והוא התאמץ לעשות רצון כלם בכל אשר היה לאל ידו לעשות.

שכר עבודתו בקודש קבל רק ארבעים דו"ב לחודש — יותר לא אבה לקבל — וגם מהמעט הזה פזר נתן לאביונים והוא בעצמו לא קבל כל עזרה וישנא מתנות מעודו, לא אחת קרה כי בבוא העת להשיא בנותיו לאנשים שלחו לו עשירים מתנות והוא השיב להם את כספם, כמה קהלות קדושות בקשוהו שיכהן פאר במשרת רב בעדתן, והוא לא קבל, כי הוא שונא את הרבנות ואוהב את המלאכה ומוקירה בכל לבו

און לערנען זיא מיט ליעבשאפט, הגאון החח"ם וויא גרויס ער איז געוועזען אין תורה, אזוי גרויס איז זיינע ענוות, און אזוי איז גרויס דער כבוד הבריות, (מענשענעהרע) אין זיינע אויגען, און יעדער זאך וואס ער איז נאר אליין געוועזען אין שטאנד צו טאהן האט ער ניט געלאזען זיינע בעדינער צו טאהן, און האט דאס אליין געטאהן מיט פרייד און מיט געשווינד-קייט, ער איז געוועזען א גוטער פאר אלע מענשען, און וויא א דערבארימדיגער פאטער צו יתומים און אלמנות, און וויא פיעל איז געוועזען דיא וואס האבען זיך צו אים געקערט און געווענדעט צו זיין וואוינונג, און דיא אלע יאהרען זיינענדיג אין קראסובאזאר האבען זיך צו איהם געלאזט פיל מענשען פון אלע עקען רוסיא; גאליציא; תוגרמא; און אמעריקע; איינינגע וועגען הילף, רעכענענדיג, אז קרים איז א לאנד וואס רינט מילך און האניג, און איינינגע האבען איהם געשיקט געלד ער זאל דאס צו טיילען צדקה וואו ער פארשטייט אז עס איז נעהטיג, זיי האבען געוואוסט זיין גרויסען אמת, און זייער אבהיטינג צו ניט איבעראנדערשין זייער ווילען, איינינגע האבען בריף געשריבען אין זייער איינגער צייט, ער זאל וועגען זיי מתפלל זיין, איינינגע האבען זיך צו איהם גיקערט מיט שאלות ותשובות, רבנים, שוחטים, האבען געקלאפט אין זיינע טירען, צו נעמען ביי איהם סמיכה, קבלה, און מחברים ער זאל זיי געבען הסכמה אויף זייערע ספרים, עס איז ניט פערגאנגען כמעט 1 טאג א רוהיגער, און ער האט זיך געשטארקט צו טאהן אלעמענ'ס ווילען ווי ווייט מעגליך ער האט געקאנט.

דאס באצאהלונג פאר זיין הייליגער ארבייט האט ער גענומען מעהר ניט וויא 40 רובל א חודש, מעהר האט ער ניט געוואלט נעמען, און פון דאס ביסעלע האט ער אויך אבגעטיילט צו ארימעלייט, ער אליינט האט ניט גענומען קיינע הילף, און האט פיינד געהאט מתנות פון זיין יוגענדט אן, ניט 1 מאהל האט געטראפען אז עס איז געקומען דיא צייט טעכטער חתונה מאכען, האבען איהם רייכע מענשען געשיקט מתנות, און ער האט אפ געשיקט זייער'ס צוריק, וויפעל הייליגע קהלות האבען איהם געבעטין ער זאל אננעמען זייע"ע רבנות שטעלע, און ער האט ניט אנגענומען, ווארום ער האט פיינד געהאט

דאס

דאָס רבנות, און האָט געליעבט דיא מלאכה מיט'ן גאַנצען הארצען , און אַלע זיינע אייידים'ס פֿאַר זיינע טעכטער זענען מענשין וואָס פֿאַרשטייען אַ וועלכע ס'איז מלאכה, לערנען תורה, און זענען נהנה פֿון זייערע הענדט מיה, קיין זון האָט ער ניט, וואָרום זיין איינציגער זון וועלכעס פֿון זיינע ספּאַ-סאָבנאָסט (כשרונות) האָט געוויזען זיין גרויסקייט, איז איהם אָב געשטאָרבען נאָך גאָהר איונגער .

און יעדער זאַך וואָס באַריהרט דעם כלל, איז ער געווען פֿון דיא (זריזים) נעאיילטע אַרויס גייער צו העלפֿען דאָס פֿאָלק, אין יאָהר ה' תרנ"א איז ער געווען דער ערשטער וואָס האָט געאָסר'ט דיא גריכישע אתרוגים, זיי זאָלען ניט קומען צווישען גאָט'ס געמיינדע (בקהל ה'), אויך איז ער געווען אַן'אמת'ר חובב ציון, אין ספר שיבת ציון פֿון דעם חכם א' מ' סלוצקי איז געדרוקט זיין בריף וועגען דעם, פֿון זיין געלד האָט ער געגעבען אויף ישוב ארץ ישראל, און לטובת „הפועלים" יודישע אַרבייטער , אויך פֿון דיא שקלים וואָס דיא ציונים קלייבען , האָט ער זיין האַנד ניט אָב געצויגען, וואָרום וויא אַן' אמת'ר ליעב האָבער זיין פֿאָלק, איז זיין הארץ געווען וואַכענדיג צו אַלע גוטע טועכין, און צו יעדער הויכען געדאַנק , וואָס קלאַפּט אין יודישען לאַגער.

דער פֿאַר איז ער געווען געליעבט און בע-וויליגט און געערליכט צו אַלע קאַטעגאָריעס פֿון פֿאָלק, און געערליכט איז ער אויך געווען אין דיא אויגען פֿון דיא הארען, און דיא איפּגענומענע פֿון מלכות. און ווען עס איז אַרויס דאָס באַפֿעל אין יאָהר ה' תרמ"ז, אַרויס צו שיקען אַלע פֿרעמדע אינטערטאַנען פֿון דער לאַנד , גרענעץ, האָבען פֿאַר איהם געבעטען גרייסע געערליכטע הארען , אַזוי וויא דער באַרון גענעראַל גובערנאַטער ה' ראַפּ, און טאַוריער גובערנאַטער פּריפֿעסאָרען אייוואַזאָווסקי, חוואַלסאַהן, און מיט דיא ערלייבענעס פֿון לאַנד מיניסטער איז ער פֿאַר בליבען אויף זיין אָרט .

דער גאון החח"ם איז בעוואוסט ביי יודען מיט זיינע וואונדערליכע ספרים , עס איז פֿיל דיא גאַנצע לאַנד מיט זייער כבוד, אין יאָהר ה' תרכ"ו, האָט ער אַרויס געלאָזט זיין ספר „מכתב לחזקיהו" ער איז געדרוקט אין אזמיר אין דרוק פֿון בנציון בנימין רודיטי, און ער נעמט אַריין אין זיך נייע. [illegible] שאלות ותשובות אויף אורח חיים, הגאון

ר'

לבו, עד כי כל חתניו לוקחי בנותיו הם יודעים איזה מלאכה, לומדי תורה ונהנים מיגיע כפם, בן זכר אין לו כי בנו יחידו אשר על ידי כשרונותיו הטובים חזו לו גדולות מת עליו עודנו באב .

בכל דבר הנוגע לכלל הוא היה מהזריזים לצאת לעזרת עמו ; בשנת תרנ"א היה הוא הראשון שאסר את האתרוגים ממזרי ארץ יון לבא בקהל ה', גם הוא היה חובב ציון אמיתי, בספר „שיבת ציון" להח' א' מ' סלוצקי נדפס מכתבו על אודות זאת, מכספו נתן לישוב ארץ ישראל ולטובת הפועלים, גם מהשקלים אשר הציונים מאספים לא משך ידו כי כאוהב עמו באמת, לבו ער לכל מפעל טוב ולכל רעיון נשגב הפועם במחנה ישראל, ולכן אהוב ומרוצה ומכובד היה רבנו הגאון החח"ם לכל מפלגות עמנו .

גדול ומכובד היה גם בעיני השרים ופקידי המלכות, ובצאת הפקודה בש' תרמ"ז לשלוח את כל נתיני חו"ל מגבול ארצנו בקשו בעדו שרים גדולים ונכבדים בהבארון הגינעראל-גובערנאטער ה' ראפ שר הפלך , הפרופיסורים אייוואזאבסקי וחוואלסאהן , ומטעם שר הפנים נשאר על מקומו .

הגאון החח"ם נודע ביהודה בספריו הנפלאים ומלא כל הארץ כבודם, בש' תרכ"ו הוציא לאור את ספרו „מכתב לחזקיהו" ונדפס באזמיר בבית הדפוס של בנציון בנימין רודיטי והוא כולל חדושים על הש"ס ושו"ת על א"ח , הגאון ר' בצלאל הכהן מווילנא עה"ש העיד עליו כי

לולא

לילא ידע את המחבר החי אתנו היום אז חשב כי אחד מ„הראשונים” הוא.

בש' תרל"ד הו"ל את ספרו „אור לי” כולל חדושים ושו"ת בענינים שונים מבלי הזכר שמו כי הוא היה בורח מן הכבוד ואיננו חפץ בפרסום אך בקבעו שם ברכה לעדתו נודע מי הוא המחבר, בש' תרנ"ב החל להו"ל את ספריו הנחמדים בשם „שדי חמד” מערכת כללים דינים ע"פ סדר א"ב גם על הספרים האלה לא רצה להזכיר את שמו, אך רבנים רבים בקשוהו במפגיע לבל יעשה זאת, ספריו אלה הם רבי הכמות והאיכות, והוא גמר אומר לשוב לארצנו הקדושה ששם יהיו חייו וכל מעשהו קודש לה' ולעבודתו הספרותית, אמנם קשה היה לרוע הנאמן לעזוב את צאנו צאן קדשים וקשה היה לעדר ה' להפרד מרועם רבם ומורם, ורבות בקשו והתחננו בני עיר קאראסובאזאר לפני הגאון החח"ם לבל ינח מקומו, אבל דבר יצא מפיו הקדוש ולא שב ממנו. וביום ג' פ' שלח, יצא הגאון הצדיק את העיר קאראסובאזאר וכל העם הולך אחריו לשלחו. הכבוד והיקר אשר עשו לו בני עירו ויושבי קרים בכל הערים אשר עבר עליהן לשוב לארצנו הקדושה הלא הם כתובים על עתוני העברים והרוסים.

להגביל בדיוק את העת אשר נתישבו הקרימצאקים בקראסובאזאר לא יתכן רק כפי הנראה מספריהם ומכתביהם ומהרשימות הנמצאות על איזה ספרים כתבי־יד יש להראות כי נתישבו שמה זה כארבע מאות שנה

ר' בצלאל הכהן פון ווילנא עה"ש, האט איף איהם עדות געזאגט, ווען ער זאל ניט קענען דעם מחבר וואס לעבט יעצט מיט אונז, וואלט ער גערעכונט אז דאס איז איינער פון דיא ערשטע פוסקים.

אין יאהר ה' תרל"ד האט ער ארויס געגעבען זיין ספר „אור לי” נעמט אריין חידושים און שאלות ותשובות אין פערשידענע ענינים, און דער מאנט ניט זיין נאמען, ווארום ער פלעגט אנטלויפען פון כבוד, און האט ניט געוואלט ער זאל מפורסם ווערען, נאהר שטעהנדיג דארט אין ספר א ברכה פאר זיין געמיינדע האט מען דערוואוסט ווער דער מחבר איז.

אין יאהר ה' תרנ"ב, האט ער אנגע־הויבען ארויס געבען זיינע געלוסטיגע ספרים מיט'ן נאמען „שדי חמד” אנאויסשטעלינג פון דינים נאכ'ן סדר אל"ף־בי"ת, אויך אויף דיא ספרים האט ער אויך ניט געוואלט דערמאנען זיין נאמען, נאר פיל רבנים האבען איהם שטארק געבעטין ער זאל דאס ניט טאהן, דיא דאזיגע ספרים זענען גרויס פון אויסענווייניג און אינע־ווייניג, און ער האט באשטימט אומקערען זיך צו דער הייליגער לאנד, דארטען זאל זיין זיין לעבען, און זיין ארבייט געהייליגט צו גאט אין זיין שרייב־ארבייט, אמת עס איז איהם געוועז זייער שווער פאר לאזען זיינע הייליגע שאף, און עס איז שווער געוועזן צו גאט'ס הירדע (צערעדע) אב צו שיידען זיך פון זייער פאסטוך, זייער רבי און וועג ווייזער, און א סך מאהל האבען זיי פון איהם געבעטען די שטאדט לייט פון קראסובאזאר ער זאל זיי ניט פארלאזען, אבער די זאך איז ארויס פון זיין מויל און ער האט שוין זיך ניט אומגעקערט, אין יום ג' פ' שלח, איז ארויס געגאנגען דער גאון, דער צדיק, פון דער שטאדט קראסובאזאר, און דאס גאנצע פאלק איז נאך געגאנגען צו באגלייטען איהם, דעם טהייערין כבוד וואס דיא שטאדט לייט האבען איהם אנגעטאהן, און אלע איינוואוינער פון דיא שטעדט פון קרים, וואס ער איז זיי דורך געפארען אומקערענדיג זיך אין דער הייליגער לאנד, איז פארשריבען אין דיא יודישע און רוסישע צייטונגער.

אבשטעלען א קוראט דיא צייט ווען האבען זיך די קרימצאקים באזעצט אין קראסובאזאר דאס איז ניט מעגליך, נאהר וויא עס ווייזט פון זייערע ספרים און זייער שריפטען, און דיא רשימות וואס מ'געפינט אויף איינינע ספרים און האנד־שריפט, איז דא א בעווייז אז זייער

זייער באזעצען דארט, איז א יאהר 4 הונדערט, זינט דיא שטאדט סולכאת (אלט קרים) האט אויף געהערט צו זיין דיא קייזערליכע שטאדט פון דיא טאטארים, וואס זענען דארט געזעסען קרימצאקים איידער זיי זענען געקומען קיין קראסובאזאר אלאנגע צייט, און אזוי זענען געקומען פון סולכאת, פון כפא, (פעאדאסיא) פון קלעא, און האבען זיך באזעצט אין דער דאזיגער שטאדט, און ווען זייערע איבריגע ברידער וועלכע זענען געוועזען פאר שפרייט אין אלטע טהייל פון דעם אינזעל, האבען געהערט אז זיי האבען באקומען פרייא בריף (פריוויליעגיום) פון דיא טאטארישע מלכים, אז עס איז געגעבין געווארען דיא פרייהייט צו האנדלען מיט אלע האנדלונג, האבען א סך פון זיי געאיילט צו קומען אין דער שטאדט צו באשיצען זיך אין דעם שאטען פון זייערע ברידער, דיא פרייע בריף איז געשריבען געווארען אויף גראבע פאפיר, גרעבער פון פארמעט, און געחתמה'ט מיט א חתימה פון רויט און בלאה, מיט דער האנד דעם טאטארישען מלך, אין דער ארגינאל פון דיא דאזיגע בריף געפינט זיך היינט ביי די קרימ־צאקים אין דיא הענדט, געשריבען מיט דער קדר'שע שריפט און שפראך, און איך גיב דא איבער פאר'ן לעזער זייער איבערזעץ, וועלכע דער חכם דינארד האט זיי איבער געזעצט, פון דעם ארגונאל אויף לשון קודש, ווארט ביי ווארט.

שנה אחרי אשר חדלה עיר „סולכאת" מהיות בירת מלכי הטטרים אשר ישבו שמה טרם בואם לקראסוב ימים רבים ובכן באו מסולכת [סטארי קרים או קרים ישן] ומכפא ומקלעא ונתישבו בעיר הזאת, ואחרי אשר שמעו יתר אחיהם אשר היו נפוצים בכל חלקי האי קרים כי השיגו גם מכתבי חופש [פריווירעגיום] ממלכי הטטרים וחופשה נתנה להם לשלוח בכל מסחר ידיהם החישו רבים מהמה לבא לעיר הזאת להחסות בצל אחיהם, מכתבי חופש האלה נכתבו על נייר עב יותר מקלף והתומים בחותם האדום והירוק [בלויא] ביד מלך הטטרים, ועצם המכתבים (ארגינעלע) האלה נמצאים עוד היום ביד הקרימצאקים כתובים בכתב ושפת קדר, והנני נותן בזה לפני הקורא את העתקתם אשר החכם דיינארד העתיקם מעצם הכ"י לשפת עבר מלה במלה.

„נתן מאת המלך סעליאמעט גערייי לכבודנו ולתפארתנו".

„כל גדולי שרי הממלכה לימין ולשמאל פקידי הערים ויושבי הכפרים וראשי כהני הדת (מופטי) ראשי המורים פראפעסארען וראשי השופטים (כאדי) ראשי הערים והנזירים הקדושים (דערוויש) פקידי תא הסופרים וחכמי המדינה (אינזיניערע) רבי החובלים (שיפסקאפיטאן) וכל הנושאים משרה בממלכתנו וכן כל יושבי ארצנו והאזרחים

ארויסגעגעבען פון דעם מלך סעליאמעט געריי צו אונזער כבוד און אונזער שיינהייט.

אלע גרויסע הארען פון דער מלוכה פון רעכט'ס און לינקס, דיא באפעלטע (נאצאלניקעם) פון דיא שטעדט, און דערפער איינוואוינער, און די עלסטע כהנים פון דעם דת (גלויבען) [מופטי], דיא עלסטע לערער, פראפעסארען, דיא עלסטע ריכטער (שופטים) [כאדי], דיא שטעדט עלסטע, און דיא הייליגע נזירים [דערוויש] דיא עלסטע פון דיא קאנצעלאריע שרייבער, און דיא חכמי המדידה אינזוניערע, דיא שיפס־קאפיטאנים, און דיא וואס פאר נעמען א שטעלע אין אונזער מלוכה, און אזוי אלע איינוואוינער פון אונזער לאנד, און דיא דווארטנים און נאך . . . זאגען מיר אן, ווען

והאזרחים הנכבדים (דוואריאני) וכו׳ , הנני מצוה כי אם יגישו היהודים [את מכתב הפש הזה הנתן* למו מאת החאן] והמה בשמותם אליעזר מוסמין יצחק מרדכי יחיו מאיר שלמה אהרן ניחשו, השני יצחק קרימען ויוסף, אשר באו אלי ויגישו לפני את מכתבי החפש אשר נתנו להם מאת אבותינו ואבות אבותינו דעוועלט גערייחאן, ממעט גערייחאן, האדזי גערייחאן. ומאת קרובינו שכבר מתו חתומים בחותם ממראה אדום וירוק ויבקשו גם ממני כזאת [לתת להם מכתב חפש כזה] ואמנם גם אנכי מצדי נתתי ליהודים האלה מכתב חפש בחותם כזה. והנני מצוה כי מהיום והלאה ידעו כלם כי היהודים הנזכרים הנם חפשים מכל מס ועבודת הממשלה וע״ב לא ירהיב איש עז בנפשו לקחת מהם את סוסיהם ובתיהם ולא לשחוט את צאנם או לקחת גדיש מקמה ותבואות מגורן, ואם יביאו [היהודים] עברי עולם סוסים בקר וצאן או סחורות אחרות מעבר לגבול ארצנו לא יוקח מהם שילומים [רעסימא] ולא יעשו להם כל עול ואין למען ישבו תמיד בשלוה ויתפללו לאלהים בעדינו ובעד אבותינו והם ובניהם ובני בניהם עד סוף כל הדורות חפשים מכל חובת העם להמלך [חאן] ובמקום האבות אשר ימותו יירשו בניהם את מכתב חפש הזה אשר נתן לאבותיהם למען יהיה להם תמיד לעד כי כל בני משפחתנו הנסיכים והאזרחים הנכבדים המורזים [האפרתים] וכל עבדנו לא יהינו למצוא עליו תואנה להפירו ויאמינו במכתב חפש הזה בשנת]..1 1003 לחשבון

ווען די יודען ווערין דאלאנגען דאס פריי געשריבענעם בריף, וואס עס איז זיי געגעבענגעווארען פון דעם חאן, און די יודען הייסען מיט די נעמען אליעזר מוסמין, יצחק מרדכי יחלי, מאיר שלמה אהרן ניחשו, דער צווייטער יצחק קרימען, יוסף, אט די זענען געקומען צו מיר און האבען מיר דאלאנגט די פרייע בריף וועלכע עס איז זיי געגעבענגעווארען פון אונזערע עלטערין, און עלטערונס עלטערין, דעוועלט גערייחאן. ממעט גערייחאן, האדזי גערייחאן, און פון אונזערע קרובים, וואס זענען שוין לאנג געשטארבען, געחתמה׳ט מיט דער חתימה רויט און בלאה „און האבען פון אונז איך געבעטין דאס זעלבע צו געבין זיי פריי בריף, און עס איז אמת, אז איך אויך פון מיין זייט, האב געגעבין צו די דאזיגע יודען אפריי בריף מיט אזיי חתימה, און אויך זאג איך אהן אז פון היינט אן זאלין אלע וויסען אז אט די דערמאנטע יודען, זענען פריי פון אלע אבצאלונג, און קיינערליבע ארבייט, אלזא זאל קיינער זיך ניט נעמען די מוהט צו נעמען פון זיי זייערע פערד, און זייערע הייזער, און ניט קוילען זייערע שאף, אדער צו נעמען זייערע תבואה פון פעלד, און פון שייער, און אויב די יודען וועלען ברענגען אייביגע קנעכט געקויפטע, פערד, שאף, אדער אנדערע סחורות, פון דער אנדערע זייט. אריבער אונזערע גראניצע, זאל מען ביי זיי ניט נעמען קיין אבצאהל געלד (פאסלינע) [רעסימא], און מען זאל זיי ניט טאהן קיין עולה און אומרעכט, כדי זיי זאלען זיצען שטענדיג מיט פרידען, און זאלען מתפלל זיין צו גאט פון אונזערטוועגין, און פאר אונזערע עלטערין, און זיי און זייערע קינדער און זייערע קינדס קינדער ביז׳ן סוף אלע דורות. זענען פרייא פון אלע פאלקס צאלונג צום מלכות (חאן) און אנשטאט, די עלטערין וועלכע וועלין שטארבען, זאלען זייערע קינדער יירשינען דעם דאזיגען פריי בריף, וואס עס איז געגעבענגעווארען צו זייערע עלטערין, כדי דאס זאל זיין צו זיי פאר אבעוויז שטענדיג, אז אונזער גאנצע משפחה, די קניאזען, און די דוואראנים (מורזאקים), און אלע גרויסע לייט, און אלע אונזערע קנעכט, זאלען זיך ניט דער וועגין צו געפונען א בלבול צו פאר שטערין די פריוועליגיום, און זאלען גלויבען אין דעם דאזיגען פרייא בריף, אין יאהר)..1 1003 לחשבון הכאטארים אין ערשטין צום חדש

חודש דזעמאַזיל־עוועליא. געשריבען אין דער שטאָדט קאַצו — סאראי".

און דאָס איז דאָס איבערזעצונג פון דעם צווייטען פריי בריף, וואָס עס איז געגעבינ־געוואָרען צו דיא קרימצאָקים קראַסובאַזאַרער איינוואוינער.

אַרויס געגעבען פון דעם מלך סעלים געריי, דער זון קאַפּלאַן געריי חאַן.

דער פריי בריף [יאַרליק] איז געגעבינ־געוואָרען צו דיא יודען קראַסובאַזאַרער איינוואוינער, משה, און שלמה, דיא קינדער יעקב [יאַקופּ], און אַגאַ דער זון אליהו, וויל צו זייערע עלטערין פון פריערדיגע צייטען איז געגעבען געוואָרען פרייהייט פון אונזערע עלטערען, וואָס זענען באַרופען מיט דיא נעמען, מעמעט געריי חאַן, דעוועלט געריי חאַן, האָדזי געריי חאַן, סעליאַמעט געריי חאַן, דזאָנבעק געריי חאַן, און פון אונזערע פריערדיגע קרובים, אויף דעם צוטרוי גיבען מיר זיי אויך אַ פריי בריף, און ווען זיי וועלען איהם ווייזען פאַר דיא אויפגענומענע פון דער מלוכה, זאָלען זיי פון זיי ניט נעמען זייערע פערד, זייערע הייזער, זייער ברויט, און קיין מענש זאָל ניט פאָדערען פון זיי קיין אָבצאָלינגען, דיא שרים פון דער מלוכה וועלכע איז באַצייכונט מיט דיא נעמען, דאָס זענען דיא שופטים, [כאדי] דיא פקידים [עמין], און אַנדערע פקידים (נאַצאַלניקעס), זאָלען זיך ניט דער וועגען צו אונטער דריקען זיי, און ניט אָב נעמען זייער ערד, אָדער אַנדערע אָבצאָהלונג, קאָפּצאָהלונג, ד"ה פון יעדער איינציגען מענשין, סחורות־אָבצאָהלונג, וואָס ווערט געבראַכט פון אַנ'אַנדער לאַנד, שטאָדט אָבצאָהלונג, קייזערליכע אָבצאָהלונג, זאָל מען פון זיי ניט נעמען, און זיי זענען פריי פון אַלע קעניגליכע חובות, ווייל זיי זענען פון דעם פריי נאָך פון גאָר פריערדיגע צייטען, דער פאַר גיב איך זיי דאָס דאָזיגע פריי בריף, כדי זיי זאָלען זיין פריי פון אַלע אָבצאָהלונגען צו מלוכה אין יאָהר 1156 נאָכ'ן חשבון הטאַטאַרים.

פון דיא דאָזיגע בריף וועלכע זענען זייער טהייער צו די יודישע צופאַלען אין קרים, זעהט מען גענוג קלאָהר, אַז זיי זענען געזעסען אין פרידען, און שטיל, אונטער דיא טאַטאַרישע

ממשלה

לחשבון הטטרים בראשון לחדש דזעמאזיל עוועליא. נכתב בעיר קאצו־סאראי".

וזאת ההעתקה ממכתב חפש השני הנתן להקרימצאקים יושבי קראסובאזאר וז"ל.

נתן מאת המלך סעלים געריי בן קאפלאן געריי חאן.

„מכתב חפש [יארליק] הזה נתן ליהודים יושבי קאראסובאזאר משה ושלמה בני יעקב [יאקופ] ואגא בן אליהו יען לאבותיהם מימי קדם נתנה חפשה מאבותינו ואבות אבותינו הנקובים בשמותם מעמעט געריי חאן דעוועלט געריי חאן האדזי געריי חאן סעליאמעט געריי חאן דזאנבעק געריי חאן ומקרובנו הקדמונים נשען על זה גם אני הנני נותן להם מכתב חפש למען אם יראו אותו [לעיני פקידי הממשלה] לא יקחו מהם את סוסיהם בתיהם ולחמם ואיש לא ידרוש מהם כל מס ושלומים. שרי הממלכה הנקובים בשמותם הלא המה השופטים [כאדי] הפקידים [עמין] ופקידים אחרים לא ירהיבו עז בנפשם להציק להם ולבלתי קחת מהם את אדמתם או שלומים אחרים וכן כסף לגלגלת, מס מהסחורות המובאות מארץ אחרת מסי הערים ואף גם מסי המלך לא יקחו מהם והנם חפשים מכל חובות המלך יען הנם חפשים ממנו גם מימי קדם קדמותה ולכן הנני נותן להם את מכתב חפש הזה למען יהיו חפשים מכל מס ושלום להמלך בשנת 1156 לחשבון הטטרים".

מהמכתבים האלה היקרים מאד לקורות היהודים בקרים נראה די ברור כי ישבו שלוים ושקטים תחת ממשלת מלכי הטטרים

כהיהודים

כהיהודים בצרפת ובריטניא בימינו והיהודים שלחו ידיהם במסחר ובכל עבודה בשדה, וגם סחרו בנפש עבדים. חפשי מכל מס ושלום בעולם והיו אהובים בעיני מלכי הטטרים עד כי במשך ימים מעטים אשר החליפו את סולכאת בירת ממלכתם בעיר באחצי=סאראי נהרו. גם היהודים אל העיר הזאת וישיגו מכתבי חפש יקרים כאלה.

יהודי קרים לפי הנראה גרו יחדו בגאון שלות השקט וריב ומצה לא נשמע ביניהם כאשר יחיו גם היום בשלום ושלוה ואיש את רעהו יעזורו בכל אשר תמצא ידם וכאשר עזבו הרוב מהם את העיר כפא (פעאדאסיא) וילכו לגור בקאראסובאזאר עזבו גם את בית תפלתם וספרי תורתם ביד המעטים אשר נשארו שם עוד ותמיד כתבו איש לרעהו מכתבי אהבה וידידות כנראה מהמכתב הרשום בזה אשר חציו הראשון נכתב בשפת עבר ותכן הענינים בשפת קדר וז"ל.

„כהני"

האנשים השלמים והגבירים התמימים והידידים הנעימים אנשי אמונה בעלי תבונה ידעי מדע ובינה, עבדים לדר מעונה, ביושר כונה, קרית נאמנה, ובתוכם ה' הונה, עוסקים תמיד בתורה ומקיימים מצותיה בנפש טהורה זהירים בקלה כבחמורה תמיד יברכם אל איום ונורא ויהיה להם מגן וסתרה ויראו זרע יאריכו

משלה, אַזוֹי וויא דיא יודען אין פראַנציע, און אַנגליאָ אין אונזער צייט, און דיא יודען האָבען געהאַנדעלט, און פעלד געאַרבייט, און האָבען געהאַנדעלט מיט קנעכט, און אַללס פריי פון אַלע אָבצאָהלונג, אין דער וועלט, און זענען געוועזען געליבט אין דיא אויגען פון דיא טאַטאַרים, און אין דעם משך פון דער קלײנער צייט וואָס זיי האָבען פאַרביטען סולכאַט דיא הויפטשטאָדט פון זייער מלוכה אויף דער שטאָדט באַחצי סאַראַ, האָבען זיך דיא יודען אויך געצויגען אַהין און האָבען באַקומען אַ זוינע טהייערע פריי בריף פריוועליגעם.

וויא עס ווייזט אויס האָבען דיא קרימער יודען געוואוינט צו זאַמען זייער שטיל, און קיין קריג איז צווישען זייא ניט געוועזען, אַקוראַט וויא זיי לעבען היינט אויך בשלום ושלוה איינער דעם אַנדערען העלפט אויס וויא וויט מעגליך זיין האַנד פאַרמאָגט, און אַזוֹי וויא דאָס רוב פון זיי האָבען פאַרלאָזט דיא שטאָדט כפא (פעאָדאָסיאַ) און זענען געגאַנגען וואוינען אין קראַסובאַזאַר, האָבען זיי אויך פאַר=לאָזט זייער שוהל און ספרי תורות אין דער האַנד פון דאָס ביסעל יודען וואָס זענען פאַרבליבען אין פעאָדאָסיאַ, און שטענדיג האָבען זיי געשריבען איינע צו דיא אַנדערע ליעבע פריינדליכע בריף, וויא עס ווייזט אָט דער איבער געבלי=בענער בריף וועלכער איז דאָ פאַרצייכענט, אַ האַלבער איז ער געשריבען אין לשון קודש, און זיין רעכטער אינהאַלט אין קדר שפראַך.

„כהני"

אָרענטליכע מענשין, פרומע גבירים, זיסע פריינד, בעגלויבטע מענשין מיט פאַר=שטאַנד און געוויסען, גאָט'ס קנעכט מיט איידעלען געדאַנק. פון דער בעגלויבטער שטאָדט וואָס גאָט רוהט צווישען זיי, זיי זענען זיך שטענדיג בעשעפטיגט אין דער תורה, און זענען מקיים אירע מצות מיט אַ ריינער זעללע (נפש) אָבגעהיט אין אַ גרינגע מצוה אַזוֹי וויא אין האַרבע, זיי זאָלען געבענשט ווערען פון פאָרכטיגען גאָט, ער זאָל איף זיי בעשיצען צו האָבען קינדער לאַנגע=יאָהריגע מיט גרויס הצלחה,

זיי

זיי זאָלען זיצען אין פרידליכען וואוינונג
מיט נחת, זיי זאָלען זיך מעהרען פון
זייגעדיגע קינדער ביז אַלטע גראָהע לייט,
דער קלענסטער זאָל זיין צו טויזענד,
דער יונגסטער צו צעהן טויזענד, אמן כן
יהי רצון, דאָס איז דיא היילינע געמיינדע
קראַסוב (קראַסובאַזאַר) דיא שיינע און דיא
פיינע, תמיד זאָל זיא זיין פרוכטבאַר
און צווייגהאַפטיג, נעמט אָן דיא שטאַרקע
פרידען און זיסע ברכות, פון דאָס מויל
פון אייערע ברידער, דיא מענשין פון
פרידען, מענשין פון אייער בונד, (ברית)
היילינע געמיינדע פון כפא (פעאָדאָסיאַ),
דיא עדעלע וואָס זיצט אין אָנפאַנג
פון דער מלוכה איעע״ס, נאָהר אומערשטען
פון אונזער האַר, אונזער קרוין פון קאָפּ,
דער ראש הגולה כמה״ר משה, המשכיל
הגביר, דער געערליכטער, השר הנאמן
נר״י און נאָך איהם אַלע גבירים און חכמים
פון אונזער קהלה הי״ו וביז אהער אין
לשון קדש און פון דאַנען איז דאָס
איבערזעץ פון טאַטאַריש).

נאָכ׳ן פאָרשטען אייער פרידען און
אייער גוטס, געבען מיר אייך צו וויסען,
אַז דאָס בריף וואָס איר האָט געשיקט צו
אונזער רבה׳ן האָבען מיר ערהאַלטען, אין
אייער בריף זאָגט איר אונז אָהן מיר זאָלען
אַרויס נעמען דעם ה׳ ישראל מזרחי פון דער
קהל׳שער שטוב, ווייל נאָך אייערע רייד
נאָך, האָט איר געהערט פון אַלע זיינע
מעשים פון גוטס ביז שלעכט, אין דערפאַר
ווילט איר ניט ער זאָל וואוינען אין דער
קהל׳שער שטוב אפילו 1 שעה, אָבער

יאריכו ימים בהצלחה יתרה וישבו בנוה
שלום בנחת ושובה ויפרם וירבם דגול
מרבבה מיונק ועד איש שיבה והקטן יהיה
לאלף והצעיר לרבבה אכי״ר, הלוא היא
הקהלה הקדושה ק״ק קאראסוב הנאה והיפה
על כל כבוד חפה תמיד תהי׳ פוריה וענפה
תקבלו שלימות עצומות וברכות נעימות
מפי אחיכם אנשי שלומכם ואנשי בריתכם
קק״ק כפא העדונה היושבת במלכות ראשונה
איעע״ס, בראש ובתהלה מאת אדונינו וע״ר
ראש הגולה כמה״ר משה המשכיל הגביר
הנכבד השר הנאמן נר״ו ואחריו מפי כל
גבירי וחכמי קהלתנו הי״ו.

[וע״כ בשפת עבר ומזה והלאה הוא
העתקה מטטרית]

אחדש״ו הננו להודיעכם כי המכתב
אשר שלחתם לרבנו הגיע לידינו במכתבכם
צויתם עלינו להוציא את ה׳ ישראל מזרחי
מבית הקהל יען לפי דבריכם שמעתם ממעשיו
כלם מטוב עד רע, וע״כ לא תאבו כי ישב
שם [בבית הקהל] אף שעה אחת, אבן
נחוץ לנו מראש לדעת מה פשעו ומה חטאתו
כי תאמרו להוציאו מן הבית? אנחנו לא
ראינו בו כל עון אשר חטא, יומם ולילה
הוא עמל לטובת ביהכנ״ס, ומה היא המעות
אשר שמעתם מהדלקת נר תמיד ומחוזק
בדקי בית התפלה אשר בעבור זאת נוציאוהו
מן הבית? ואם תוציאו אותו יצא גם ה׳
אליה הכהן היושב אצלינו ואם תשאלו
מדוע? [נגיד לכם!] הלא אתם נתתם את
ביהכנ״ס על יד יוסף אשכנזי ולא נוכל
לשבת אתו יחדו יען את האשכנזים אתם
יודעים

פריער איז אונז נייטיג צו וויסען וואָס איז זיין זינד און פאַרברעכין, פאַר וואָס איר
ווילט אים אַרויס ציען פון שטוב? מיר האָבען פון אים ניט געזעהן קיין שום זינד,
טאָג און נאַכט בעמיהט ער זיך לטובת דער שוהל, און וואָס איז זיין פאַרברעכען וואָס
איר האָט געהערט וועגין דעם נר תמיד אָנצינדען, און וועגען רימאָנט (פאַריכטען)
די שוהל, אַז צוליב דעם זאָלען מיר אים אַרויס ציען פון שטוב? אין אויב איר וועט
אים אַרויס ציען וועט אויך אַרויס גיין ה׳ אליה הכהן, וואָס וואוינט ביי אונז, און
אויב איר וועט פרעגין פאַר וואָס וועלין מיר אייך זאָגען, ווארום איר האָט אַייער
געגעבין דיא שוהל צו דער האַנד יוסף אשכנזי, און מיר קענען ניט זיצען מיט אים
צו זאַמען, ווארום איר קענט דאָך די אשכנזים. מאַריך זיין דאַרף מען ניט. און
וואָס

יודעים ואין להאריך, ומה עשה עוד ישראל הנ"ל שלא כדין? האמנם תריבון עמו יען לא הביא אל בית הקהל לטהר כדת אשת אשכנזי אחד אשר מתה? אך הוא לא עשה זאת כי אם אנחנו באשר שלא כדין הוא להביא את המת במקום שיש בו כהן וע"כ נשאו אותה אל מקום אחר קרוב לחצר מות ושם טהרו אותה, ויקברוה כדת וא"כ לא ידענו מה חטא בזה?

שנית שמעתם כי לא יזהר בהדלקת נר תמיד יען כי בביתו לא ישכנו רגליו אך גם זה הוא דבר אשר אין לו שחר כי אף אם לא ימצא פעם אחת בבית הלא ישארו בביתו אנשים אחרים ובלתי ספק יאבו כי אש תמיד תוקד בו יען בני ישראל המה.

ודבר ה' ישראל מזרחי ידעתי כי הם דברי יוסף גבאי אשכנזי יען כאשר שאלתי אותו: מדוע לא תקח ממנו שמן להדליק את נר התמיד. —

ענני: לא! אנכי לא אקח מידך שמן להדליק נר תמיד ובכל זאת לא אכבה בעבור זאת את התמיד וגם בלעדיך אמצא שמן להדליק פעם מכיסי ופעם אקח מאורחים עוברים ושבים איזה פרוטות ואדליק את נר התמיד, וע"פ השתדלותי נקבץ בימי ראש השנה וביום הכפורים והמועדים מחמשים עד ששים שקל כסף והקהל נתנו את הכסף על יד הגבאי האשכנזי ואחרי עבור המועד אמר כי מכסף הקדשים והצדקות לא נשאר בידו אף פרוטה אחת ובאשר חפצתי לבקש ממנו חשבון הכסף ולהודיע להקהל ענני כי הוציאם לחזק בדקי ביהכנ"ס והנה אמת נכון הדבר כי תקן את דלת ביהכ"נ והוציא על זה ארבעה שקלים וחמשה קשיטות לא יותר

וואָס האָט נאָך געטאָהן דער דאָזיגער ישראל ניט ווי דער דין? צו דען קריגט איהר מיט איהם ווייל ער האָט ניט געבראַכט און קהל'ס שטיבעל מטהר זיין אַנ אַשכנזי'שע פראָה וואָס איז געשטאָרבען? ניט ער האָט דאָס געטאָהן. נאָר מיר האָבען דאָס געטאָהן, ווייל עס איז ניט ווי דער דין צו ברענגען אַ מת און אַן אָרט וואו עס איז דאָ אַ כהן, דערפֿאַר האָט מען זיא געטראָגען אין אַן אַנדער אָרט נאָהנט נעבין היילינ אָרט און דאָרט האָט מען זיא מטהר געוועזען און באַגראָבען אַזוי ווי דער דין, מיר פֿאַרשטייען ניט מיט וואָס האָט ער דאָ געזינדיגט?!

צווייטענס האָט איהר געהערט אַז ער היט ניט אָב אָנצינדען דעם נר תמיד, ווייל ער איז קיין מאָהל ניטאָה אין דערהיים, נאָר דאָס איז אויך ניט ריכטיג, אויב עס מאַכט זיך טאַקי אַ מאָהל וואָס ער איז ניטאָה אין דערהיים, פֿאַר געוויס בלייבט אין שטוב אימעצער, געוויס וועלען די שטוב מענשין זעהן אַז דער נר תמיד זאָל שטענדיג ברענען וואָרום זיי זענען דאָך יודען!

און די רייד פֿון ישראל מזרחי איז באַוואוסט אַז דאָס איז די רייד פֿון יוסף גבאי אשכנזי, ווייל אַז מ'האָט איהם געפֿרעגט פֿאַר וואָס נעמסט ניט פֿון אונז קיין בוים=אייל צו צינדען אין נר תמיד? האָט ער געענטפֿערט ניין! איך וועל ניט נעמען פֿון אייך קיין בוים=אייל צו צינדען דעם נר תמיד, פֿון דעסטוועגין וועט ער צו ליב דעם ניט זיין פֿערלאָשען און אָהן אייך וועל איך געפֿונען בוים=אייל צו צינדען, אַמאָהל פֿון מיין קעשענע, און אַ מאָהל וועל איך נעמען פֿון אורחים, דורך פֿאָרער עטליכע פרוטות און וועל אָנצינדען דעם נר תמיד,

און דורך זיין השתדלות (סטאַראַניע) איז צו זאַמען געקליבען געוואָרען פֿון ראש השנה יום כפור און יום טובים פֿון 50 ביז 60 זילבערנע טאָלער, און קהל האָט אַוועק געגעבין דאָס געלד דעם גבאי אשכנזי צום האַנד, און נאָך יום טוב האָט ער געזאָגט אַז פֿון דיא הייליגע צדקה געלט איז ביי איהם ניט געבליבען איין פרוטה, און אַז מ'האָט געבעטען ער זאָל ווייזען חשבון פֿאַר קהל. האָט ער געענטפֿערט דאָס ער האָט איהם געגעבין צו פֿאַר ריכטען (רעמאָנטירען) די שוהל, און עס איז ריכטיג ער האָט פֿאַרריכט דיא טיער פֿון שוהל, און האָט דערויף איהם געגעבין 4 טאָלער

מיט 5 פעניג ניט מעהר, און נאך זיינע רייד איז דאס אלס דערפאר וואס מ'האט ביי אים געבעטין חשבון אויף דאס איבעריגע געלט.

אויב איר האט אנדערע טענות א חוץ די דאזיגע, זייט אונז מודיע, וועלין מיר אים ארויס ציען פון שוהל, (ביז אהער איז דאס איבערזעץ פון טאטאריש) דאס אנזאג אויף דער פעולה (דאס בריף שרייבען) איז בגזרת אונזער האר, און דיא קרוין פון אונזער קאפ, דער ראש הגולה (ד"ה דער עלסטער איבער דיא יודען) און מיט די ערלויבענעש אלע גבירים און די חכמים פון דער געמיינדע.

איך שר שלום דער יונגער חזן און מלמד הדשו"ט (ד"ה וואס פארשט זייער פרידען און גוטס).

צ"ל (דאס הייסט געהייסען תתמה=נן) יוסף בן שבתי הנכבד ז"ל.

צ"ל שמואל הזקן בכ"ר חנניה ז"ל.

צ"ל שמחה גבאי בן שבתי ז"ל.

צ"ל מרדכי בכר...... ז"ל (פארמעקט)

צ"ל נחמן היקר בן הלל ז"ל

איך חנניה הצעיר (בלאו"ר) דוד.... (דער זוהן פון מיין פאטער און רבה'ן).

אויב אשכנזי וועט זיצען אין שוהל אדער קיינער וועט דארט ניט זיצען איז אללס 1. ווייל אהן דעם זיצען ניט די אשכנזים אויף 1 ארט, לאזען זיי זיא פארלאזען און זיך גיין, און דיא שוהל זאל בלייבען ליידיג, נאהר אויב מיר וועלין ניט אכטונג געבען דערויף וועט איר דאך גאהר בלייבען אן א שוהל! (על כן) דער

יותר ולפי דבריו כל זה הוא רק יען שאלו ממנו חשבון מהכסף הנשאר בידו.

אם יש לכם טענות אחרות זולת אלה תודיעו לנו ואנחנו נוציאוהו מחצר ביהכנ"ס.

ע"כ העתקה מטטרית המצווה על הפעולה בגזרת אדונינו וע"ר ראש הגולה וברשות כל גבירי וחכמי הקהלה אני שר שלום. הצעיר המתחזן והמתלמד הדשו"ת.

עו"א אני משה בלא"א מרדכי ירו"ש הישיש הגביר הזקן הנכבד זצ"ל.

צ"ל יוסף בן שבתי הנכבד ז"ל.

צ"ל שמואל הזקן בכ"ר חנניה ז"ל.

צ"ל שמחה גבאי בן שבתי ז"ל.

צ"ל מרדכי בכ"ר....... ז"ל.

צ"ל נחמו היקר בן הלל ז"ל.

אני חנניה הצעיר בלאו"ר דוד....

„אם האשכנזי ישב בביהכ"נ או אם לא ישב שום אדם שם אחת הוא יען גם בלעדי זה לא ישבו האשכנזים תמיד במקום אחד יעזבו וילכו להם והבית ישאר ריק ואם גם אנחנו לא נשגיח על זה הלא תשארו בלי בית תפלה, ע"כ אם לעצתנו תשמעו אל תבקשו תואנות וחטאים על ישראל מזרחי הנ"ל; כן אודות ביהכנ"ס וכן אודות נר התמיד, אנא אל תתאוננו עליו, הן הוא [ישראל] ימצא לו בית אחר לשבת בו וכל אחד מאתנו יקחהו אל ביתו ולא נעזבנו, אנא כבוא המכתב הזה לידכם תיטיבו להודיע לנו דבר ברור".

מהמכתב הזה הנכתב לפי ההשערת חכמים קרוב לשלש מאות שנה נראה ברור כי היו זרוע איש לאחיו איש את רעהו תמכו

פאר אויב איר וועט צו הערען אונזער עצה, זאלט איר ניט זוכען קיין זינד אויף ישראל מזרחי סאיי וועגען דער שוהל, און סאיי וועגען דעם נר תמיד, מיר בעטין אייך באקלאגט זיך ניט אויף אים, ווארום ישראל וועט זיך געפונען אנ'אנדער שטוב צו וואוינען, יעדער איינציגער פון אונזערע יודען וועט אים נעמען צו זיך און שטוב, מ'וועט אים ניט פערלאזען, מיר בעטין אייך ווען איר וועט ערהאלטען די בריף זאלט איר אזוי גוט זיין געבען אונז ריכטיג צו וויסען.

פון דעם דאזיגען בריף וואס עס איז געשריבען געווארען וויא די חכמים דענקען איז שוין מעהר פון א יאהר 3 הונדערט, איז קלאהר צו זעהן אז זיי האבען געשטארקט איינער דעם צווייטען, און יעדער האט זיין געזעלין אונטער געשטיצט מיט'ן גאנצען

הארצען

תמכו בכל לב ונפש, ואף כי ממנו נראה ג"כ כי לא היתה רוחם נוחה מאחיהם האשכנזים בכל זאת לא חדלו מהתאחד אתם בכל עת וגם האחרונים השתדלו להתקרב אליהם עד כי למדו גם את שפתם ויהיו לעם אחד, ועד היום תמצאנה משפחות אחדות ביניהם אשר כנוין הוא אשכנזי (כמובא הלאה).

מי היה האיש הנכבד אשר כותב המכתב כנהו אדונינו ועטרת ראשנו כמה"ר משה המשכיל וכו' ראש הגולה יודע כמובא הלאה במאמר הכמי ישראל בקרים עיין רש"י פין בהכרמל שנת ה' תרכ"א.

רבות ממשפחות היהודים האלה אשר עזבו את ערי מושבותיהם ויבאו לגור בקראסובאזאר לקחו אתם את ספריהם וספרי תורתם והקדישו אותם לבתי התפלה אשר בנו בעירם החדשה ורובם ככלם הרתו את שמות המקדישים על תיק הספר תורה, התיק נעשה אצלם מעץ חזק כתבנית ארון ארוך אשר יכיל בקרבו את ספר התורה וגם חזקוהו בחגורות ובמסמרות ברזל ועל התיק מעבר החיצון חרתו בכתבת קעקע שם המקדיש ופרט השנה ואת הכתבת מלאו אחרי כן באותיות ברזל או עצם [בייך] הזק למען תעמוד הכתיבה לאורך ימים והמקומות אשר נשארו ריק צבעו בששר מצבעים שונים בטעם יופי ארצות הקדם ויציירו ציצים ופרחים יפים עד מאד עד כי לפלא הוא כי עוד לפני מאות בשנים השכילו היהודים האלה לעשות בכל מלאכת מחשבת 1).

כאשר

הארצען און נשמה. חאטש פון דעם בריף ווייזט אויך אויס אז זייער גייסט איז געוועזן אומצופרידען פון זייערע ברודער די אשכנזים, פון דעסטוועגען האבען זיי ניט אויסגעמיידט צו פאר איינינען זיך מיט זיי אלע צייט. אויך דיא לעצטע האבען זיך ביימיהט צו דערנעהנטערין זיך צו זיי, ביז זיי האבען זיך אויס געלערינט זייער שפראך, און זענען געווארען 1 פאלק, און ביז היינט געפינען זיך איינינע משפחות פון זיי, וואס זייערע ביי נעמען (פאמיליע) איז אשכנזי. וויא וויטער ווערט געבראכט.

ווער איז דער געערליכטער מענש וואס דער בריף שרייבער רופט איהם אדונינו ועטרת ראשנו כמהר"ר משה המשכיל וכו' ראש הגולה? ועט ערקלערט ווערען אין מאמר (חכמי ישראל בקרים) ד"ה יודישע חכמים אין קרים, ארויס גענומען פון זשורנאל „הכרמל" פון יאהר תרכ"א, דורך רש"י פין. פיל אידישע משפחות דיא דאזינע וואס האבען פאר לאזט דיא שטעדט פון זייער וואוינונג, און זענען געקומען קיין קראסובאזאר, האבען מיט גענומען זייער ספרים, און ספרי תורות. און האבען זיי געהייליגט אין שוהל וואס זיי האבען גיבויעט אין זייער נייער שטאדט, און כמעט אלע האבען אויס געקריצט זייערע נעמען, דיא וואס האבען געהייליגט, אויף דיא שיידעל פון ספר תורה, דאס שיידעל איז ביי זיי גע־מאכט געווארען פון שטארקער האלץ, אין פון א לאנגען ארון (קעסטיל) וועלכע עס זאל אריין נעמען דיא ספר תורה, אויך איז פאר שטארקט מיט רייפען אין אייזערנע צוועקליך, און אויפ'ן שיידיל פון אויסווייניג דארט, איז אריינגעקריצט דער נאמען פון דעם היילינער. און דער פרט פון דעם יאהר, און אין דיא קריצעכם איז אריין געלאזט אייזערנע אותיות, אדער ביינערנע, שטארקע, כדי דאס שריפט זאל זיך האלטען אויף לאנגע יאהר, און דיא ליידינע ערטער איז אויס געפארבט מיט פערשידענע פארבען, נאכ'ן שיינעם געשמאק פון דיא מזרח לענדער, אויס געמעלד מיט שיינער שפראצינג און בליהונג, וואס פאר וואונדערט אז מיט הונדערטער יאהרען נאך פריער, האבען שוין יודען גוט געקאנט אלע קונסטליכע ארבייט 1).

ווע'

1) הטטרים לא יוכלו להיות ציירים ע"פ חוקי

1) דיא טאטארים קענין ניט זיין קיין מאלייערס

ווען (אבן רש"ף) פירקאוויץ איז בעפאלען אויף דיא דאזיגע יודען, און האט ביי זיי צו גענומען זייערע אלע געלוסטיקייט, דאס זענען פון געשריבענע ספרים אויף הירשען פארמעט, און אויף באראנען פעלין, און נאך וואס עס איז פאר בליבען אין זייערע הענד ירושה פון זייערע עלטערין פון פריערדיגע צייטען, און ער האט זיי פאר פאקט אין וועגין, און האט זיי אוועק געפיהרט אין פעטערבורג, צו פאר קויפען פאר געלד, האבען זיי אוספייעט צו בעהאלטען פון זיינע אויגין איינינגע ספרים געשריבען אויף פארמעט, דאס רוב פון זיי איז תנ"ך, און נאך איינינגע אמאהליגע ספרים, און איינינגע רשימות פון זיי ווערט געבראכט ווייטער אין דעם צאהל פון דיא רשימות, וואס פון זיי וועלען מיר אפשר קענען ארויס נעמען טהייערע זאכען, וואס זענען נוגע צו קרימער יודישע געשיכטע. און דעם משך פון טויזענד יאהר, וואס זיי זענען געוועזען רוהיג וויא ווייןאויפ'ן הייוועןאין האלבען אינזעל קרים.

דיא אלטע קרימ'צאקים דערציילען, ווען דאס האלבע אינזעל קרים איז איינגע־נומען געווארען פאר דער מלכה עקאטערינא, האט זי זיי אויך געגעבין פריי בריף גלייך מיט אלע איינוואוינער פון קרים, נאהר דאס וואס זי האט געגעבין דיא קראים'ער איז ביי זיי פאר לוירען געווארען, צו ליב דעם האבען די קראים'ער געפונען א קלוגען מיטעל, ווען קייסר ניקאלאי דער ערשטער, האט געדארפט זיין אין קרים, האבען זיי געליען ביי דיא קרימצאקים זייער פריי בריף, און האבען איין גערעדט דיא קרים„ צאקים, אז זיי וועלען זיך ביימיהען צו באקומען פאר דיא קרימצאקים בעזונדערע רעכט, פון זייער טובה וועגען, און דיא לעצטע פרומע הערצער האבען ניט פארשטאנען זייער נארעראי און האבען זיי געגעבין, אבער אויפ'ן ארט וואס ס'איז געשריבען גיוועןאין דעם פריי בריף, אז די פרייהייט איז געגעבין געווארען צו די „יודין קרים" האבען זיי איבערגעמאכט

כאשר התנפל אבן רש"ף על היהודים האלה ויקח את כל מחמדיהם מידיהם הלא המה המון ספרים כ"י על קלף צבי ועורות אילים וכו' אשר נשארו בידיהם ירושת נחלה מאבותיהם מימי קדם ויטענם על עגלות ויוליכם לפעטערבורג למכור אותם בעד בצע כסף הספיקו להסתיר מעיניו איזה ספרים כ"י על קלף ורובם תנ"ך ועוד איזה ספרים קדמונים ואיזה רשימות מהם יובא להלאה במספר הרשימות אשר אולי נוכל להוציא מהן דברים יקרים הנוגעים לקורות יהודי קרים במשך אלפי שנים אשר היו שוקטים על שמריהם בחצי האי קרים.

זקני הקרימצאקים יספרו כי כאשר נכבש חצי האי קרים לפני המלכה יעקאטערינא נתנה גם להם מכתב חפש כמו לכל יושבי קרים. אפס המכתב אשר נתנה בידי הקראים נאבד מהם וע"כ התחכמו הקראים כאשר ידעו כי בוא יבוא הקיסר ניקאלאי לקרים וישאלו מהקרימצאקים את מכתב חפשם וידברו על לבם כי המה ישתדלו להשיג בעד הקרימצאקים זכיות שונות לטובתם והאחרונים תמימי דרך לא הבינו ערמתם ויתנום על ידם אכן במקום אשר היה כתוב במכתב החפש כי החפשה נתנה „ליהודי קרים" תקנו הקראים „ליהודים קראים" כי בעת ההיא נקראו עוד בכל פקודות הממשלה „יהודים קראים" אכן גם הקרימצאקים נסעו לסלע

מאליערעס, זייער גלויבען ערלויבט ניט, און אן צווייפעל (ספק) איז אז אין זייער צייט איז געוועזען נאר דיא יודישע ארבייט, און ווייטער אין געבראכטע רשימות פון בעהיילטענע שריפטען. און ספרי תורות, און אלטע מצבות, וועט דער לעזער געפונען אויך (העתקות) איבערזעצונג פון דיא שיידלאך ספרי תורות אין דיא שוהל פון קראסובאזאר.

חוקי דתם ובלי ספק היתה זאת מלאכת היהודים בזמנם, והנה הלאה ברשימות כתבי הגניזות וספרי תורה ומצבות עתיקות ימצא הקורא ג"כ את ההעתקות מתיקי הס"ת הנמצאים ג"כ בבתי כנסיות בקראס

לסלע היהודים כאשר בא שם הקיסר ויעמדו לפניו לבקש ממנו איזה זכיות והקיסר שאל את פיהם מי אתם? „יהודים קרימים אנחנו” ענוהו התעסקו בתלמוד ככל היהודים? כן אדוננו מלכנו! אם כן אחת היא וככל היהודים) ויניע בידו ויפן וילך. ובין כה וכה הצליח להקראים להפיק חפצם ע״י מרמה ונלוז אשר הונו את הקיסר ואיש לא גלה תרמיתם.

התורה והחכמה.

מכל הדברים האלה ומהרשימות אשר יעתקו הלאה נראה ברור כי למיום אשר נתפרסם התלמוד בעולם וסופריו ומבאריו אחריו ידעו גם יהודי קרים ממנו ככל המון בית ישראל. 1) וכל זה נראה מסגנון לשונם אשר

איבערגעמאכט צו די יודין „קראים”, ווארום אין יענער צייט האט מען זיי גערופען אין אלע פריסוצטוועס „יודין קרים”, נאהר דיא קרימצאקים זענען אויך געפאהרען קיין סלע היהודים, (צופוטקלע) ווען דער קייזער איז געקומען, און האבען זיך פאר איהם געשטעלט בעטין פאר זיי וועלכע (זכיות) רעכט, האט זיי דער קייזער געפרעגט ווער זענט איהר? האבען זיי איהם גיענפערט מיר זענען „יודין קרים” (קרימצאקעס), זענט איהר זיך אויך עיסק אין תלמוד? (גמרא) אזוי וויא אלע יודען, יא אונזער הער קעניג! אויב אזוי איז אללס איינס! (וויא אלע יודין) און האט א מאך גיטאהן מיט'ן האנד, און האט זיך אב געקערט, און איז אוועק געגאנגען, און דערווייל האט אבגעגליקט דיא קראים'ער באקומען זייער באגער, דורך פאלשקייט און נערעאיי וואס זיי האבען אב גענארט דעם קייזער און קיין מענש האט ניט ענדעקט זייער פאלשקייט.

דיא תורה און חכמה.

פון דיא אלע רייד און פון דיא רשומות (פארצייכענונג) וואס ווערט דא ווייטער איבערגעזעצט, איז קלאהר צו זעהן אז פון דעם טאג וואס ס'איז פארשפרייט געווארען דער תלמוד אין דער וועלט, און זיינע שרייבער און באשיידער נאך איהם, האבען איך געוואוסט פון איהם דיא יודין קרים, אזוי וויא אלע יודין,1) און דאס אללס בעווייזט פון

1) אלדד הדני יספר כי בני שבט ראובן אצל הר פריאן מדברים בלשון קדר ויש להם מקרא ומשנה ותלמוד ואומרים דרשות בלשון הקדש והסברה בלשון „קדר” ולפי דעת הד״ר גראטץ כנה הדני את ההר „בארסאן” פריאן, והר כזה נמצא גם בקרים וגם זאת ראינו בין כל הב״י כי יהודי קרים העתיקו הכל לשפת קדר וכן יעתיקו גם הדרשות עוד היום לשפת קדר, וכן בימינו אלה נדפס חוברת חדש הוא „ספר נעימות בימין נצח” הן הנה בקשות ושירי תהלה הנהוגים בין העברים תושבי מדינת קרים המכונים קרימצאקים הי״ו חלק ג׳ שירים שונים בשמחות וגיל נעתק לשפת טטרית המדברת בין יהודי קרים מאת הצעיר נסים הלוי המכונה

1) אלדד הדני דערציילט אז די קינדער פון שבט ראובן נעבען בארג פריאן, רעדין אויף לשון קדר און האבען מקרא (חומש) ומשנה (משניות) און תלמוד (גמרא) און זאגען דרשות אויף לשון קדש, און געבין צו פארשטיין אין לשון קדר (טאטאריש), און נאך דער דעה פון פראפעסאר גרעטץ, רופט אן דער דני דעם בארג בארסאן פריאן, און אזא בארג געפינט זיך אויך אין קרים, אויך דאס האבען מיר געזעהן צווישען אלע שריפטען, אז דיא יודין קרים האבען אללעס איבערגעזעצט אין לשון קדר, און אזוי זעצין זיי איבער אויך היינט דיא דרשות אין לשון קדר, און אין אונזערע צייטען איז געדרוקט געווארען אנייער קלייגער חיבור „ספר נעימות בימין נצח” דאס איז בקשות, און תפלות, און לויבונג, שירים, וואס דיא יודין קרים זענען זיך נוהג, דאס איז דיא דריטע טהייל פארשידענע שירים, און פריידען צייטען, איבערגעזעצט אויף טאטארישע שפראך, וואס ווערט גערעדט צווישען דיא קרימצאקים, פון דעם יונגען נסים הלוי מיט ביינאמען צאהציר, דער קלענסטער תלמיד און איידים

פון זייער אויספראבע, אז זיי האבען באַ-
נוצט תלמוד'ישע ווערטער. אין אלע זייערע
ספרים, וואס ס'איז פארבליבען ביז היינטי-
גען טאג, און אין דיא רשימות וואס ווערין
ווייטער פארצייכענט וואס געפונען זיך אין
פעטערבורג, א חוץ דיא וואס מ'האט געפוי-
נען צווישען דיא צוריסענע בעהאלטענע
ספרים אין א ווינקעל וואנד פון דער אלטער
שוהל אין קראסובאזאר, זעהר אלטע בלע-
טער, פון תלמוד, געשריבען אויף פארמעט,
אויך דער רא"ש רש"י און דיא בעלי התוספות
ז"ל, דאס זענען דיא באשיידענער פון דעם
תלמוד, און נאך ספרים געשריבענע, אלט
העכער טויזענד יאהר, און אזוי ספרים פון
גדולי חכמי ישראל הרד"ק, הרלב"ג, נרבוני,
אבן עזרא, און פיל שירים פון גרויסע
יודישע לייט, אזוי וויא דיא שירים פון
ר' יהודה הלוי, הראב"ע, אלחריזי, ר' משה
בן עזרא, ר' שלמה בן גבירול, און
משוררים און חכמים חוץ זיי, וואס מיר
ווייסען ביז היינט ניט ווער זיי זענען,
און די אלע זענען געשריבען אין לשון קדש,
ערביש, אישפאניאלעס, און איבערהויפט
געפינען זיך נאך ספרי מוסר, און דרך ארץ,
ספרי רפואה, ספרי הגיון (לאגיקע) און
פילוסופיא, ספרי חשבון, תכונה, אסטראלאגיע
ספרי ויכוח (דיספוט), צווישען יודען און
קריסטען, ספרי מחקר דקדוק, ספרי שיר
ומליצה, פאעזיע, סדרי תפלה, תחנות, בקשות, סליחות, פיוטים, ספרי דברי הימים,
איסטאריע ספרי האפוקריפא, מגלת אנטיוכוס, מעשה יהודית, מסעות ר' בנימין,
ספרי דינים, באורים אויף תנ"ך, און נאך אזוינע גלייכען, אלס האנד שריפטען אויף
פארמעט (פארגאמענט) און אויף פעל, און גאנץ ווינציגע אויף פאפיר פאפירוס 1).

אשר השתמשו במלות תלמודיות בכל
ספריהם אשר נשארו לפליטה כיום הזה
ובהרשימות הרשומים הלאה והנמצאות
בפעטערבורג ומלבד זאת בגניזת הספרים
הקרועים הנמצא בירכתי בית התפלה העתיק
בקראסוב עלים נושנים מאד מתלמוד
כתובים על קלף אשר לפי הנראה נכתבו
זה יותר מאלף שנה בערך ועלים רבים
ממבארי התלמוד כתובים על קלף כמו
הרא"ש רש"י ובעלי התוספות ז"ל וספרים
רבים ושלמים מגדולי חכמי ישראל הרד"ק
הרלב"ג נרבוני אבן עזרא ושירים רבים
מגדולי ישראל כשירי ר"י הלוי הראב"ע
אלחריזי ר' משה בן עזרא ר' שלמה בן
גבירול וממשוררים וחכמים אלתם אשר לא
נודע לנו עד היום והם כתובים בשפת
עבר ערבי אישפנייאל ובדרך כלל נמצאים
עוד ספרי מוסר ודרך ארץ ספרי רפואה
ספרי הגיון ופלוסופיא ספרי חשבון תכונה
אסטראלאגיע ספרי ויכוח בין יהודים
ונוצרים ספרי מחקר ודקדוק ספרי שיר
ומליצה סדרי תפלה תחנות בקשות קינות
סליחות ופיוטים ספרי דברי הימים כספרי
האפוקריפא מגלת אנטיוכוס מעשה יהודית
מסעות ר' בנימין ספרי דינים ובאורים על
כתבי הקדש וכדומה, כלם בכ"י על קלף
ועל עור ומעטים הם על נייר פאפירוס 1).
ואף

המכונה צאהציר הי"ו הקטן בתלמידים וחתן אדמו"ר
הצדיק הגאון המפורסם חכם באשי בג"; הברון
תובב"א הוא החכם הנודע בכל תפוצות הגולה
ר' חיים חזקיהו מדיני ז"ל מקראסובאזאר.

1) רשימת כל הספרים האלה תוכנם ומהותם
ומתי ועל ידי מי נכתבו או נעתקו כתובה במחברת
„אוצר ספרים" כ"י לבנ"י בקרים ביד החכם
אפרים דיינארד. בעל המחבר משא קרים אשר גם
הדברים האלה העתקתי מהספר „משא קרים" —

איידים פון אדמו"ר הצדיק הגאון המפורסם חכם
באשי אין דער הייליגער שטאדט חברון, דאס איז
דער חח"ם דער בעוואוסטער אין גאנץ פארשפריי-
טיגג פון דיא גלות לענדער ר' חיים חזקיהו מדיני
ז"ל פון קראסובאזאר.

1) [דיא רשימות פון אלע ספרים זייער
אינהאלט, זייער מהות, און ווען זענען זיי
געשריבען געווארען, און דורך וועמען זענען זיי
געשריבען געווארען, אדער איבערגעזעצט געווארען
איז אלס פארשריבען אין דעם חיבור „אוצר ספרים"
צו דיא יודען קרים, פון החכם אפרים דיינארד דער פאר-פאסער פון „משא קרים" וועלכעס אט
דאס אלס האב איך איבערגעזעצט פון ספר „משא קרים"].

ואף כי רוב הספרים האלה לא נכתבו מידי חכמי קרים, אך די לנו לדעת כי השתמשו בספרים, האלה והתנהגו על פיהם ככל אחיהם במקומות מושבותיהם ומהמון ספרי התורה העתיקים (מלבד אלה אשר לקח מהם אבן רש"ף) אשר הקדישו לבתי התפלה ורובם ככלם בשביל כפרת אבותיהם או בניהם נראו כי מלאו אחרי מאמר התלמודי הידוע: האומר הנני נותן פרוטה זו לצדקה בשביל שיחיו בני הרי זה צדיק גמור; ולא לבד כי הי' ביניהם לומדים ויודעי ספר כי אם גם סופרים ומעתיקים מהירים אשר החיו את נפשם רק מהמלאכה הזאת, וגם ידיעת דברי הימים וקורות ההורות יקרו בעיניהם עד כי כל מקרה קטן וגדול כתבו על ספר והעיד עדים. ורבים מהם הלכו לירושלים לקונן על חורבותיה או גם ללמוד מהיהודים אשר הי' שם איזה דברים נעלמים מהם כנראה ברור מהתאר „ירושלמי" אשר נקראו רבים מהם, וכן היה להם שיח ושיג עם היהודים הספרדים כנראה מהספרים הרבים הכתובים בכתב יד הספרדים ומהם גם בשפה ההיא ומכל שירי משוררי ספרד הנודעים רובם ככלם העתיקו בסדרי תפלותיהם עד כי בצדק נוכל לכנות את סדר תפלתם הקדמון בשם „ספר שירים" יען היא כולל בתוכו שירים למאות ופיוטים לאלפים עד כי חלק אחד מהם כולל בתוכו כשש מאות דפים גדולים ולפי הנראה אהבו מאד לשיר בשיר עד כי רבים מהם אשר לא ידעו מאומה מכל חקי השיר ומשפטיו כתבו שירים כהעולה על רוחם ואם היה

איש

חאטש על פי רוב זענען דיא דאזיגע ספרים ניט געשריבען געווארען פון די חכמי קרים, נאר גענוג איז צו וויסען, אז זיי האבען באנוצט די דאזיגע ספרים, און האבען זיך געפיהרט נאך זיי, אזוי ווי אלע זייערע ברודער, אין די ערטער פון זייער וואוינונג, און פון די פיל ספרי תורות אלטע (א חוץ וואס פירקאוויץ האט ביי זיי צו גענומען) וואס זיי האבען געהייליגט אין שוהל, און כמעט אלע אללס וועגין א כפרה (פארגעבונג) פאר זייערע עלטערין, אדער זייערע קינדער, זעהט מען אז זיי האבען ערפילט נאך די געוויסע שטעלין פון תלמוד „אז איינער גיט א פרוטה אין צדקה כדי עס זאל לעבין זיין זון, איז ער א צדיק גמור", און ניט נאר וואס עס איז געווען צווישען זיי (לומדים) לערנער, און פאר= שטייער אין אספר, אויך שרייבער, און געשווינטע איבערזעצער, וואס האבען דער נערט זייער נפש נאר פון דער מלאכה, אויך היסטארייע פארשטאנד, און די דורות טרעפונג איז אין זייערע אויגען געווען טהייער, יעדער קליינע און גרויסע טרעפונג האבען זיי פערשריבען אין בוך, און פיל פון זיי זענען געגאנגען קיין ירושלים צו קלאגען אויף אירע חורבות, אדער צו לערנען פון די יודען וואס זענען דארט געוועזן, אזוינע זאכען וואס פון זיי איז געווען פאר הוילען, אזוי ווי עס באווייזט וואס פיל פון זיי האט מען גערופען מיט'ן עהרען ווארט „ירושלמי" און אזוי אויך האבען זיי געהאט א צוזאמענבינדונג מיט די יודען ספרדים, ווי עס ווייזט די פיל ספרים וואס עס איז געשריבען מיט די האנדשריפט פון ספרדים און מיט דער שפראך אין אלע שירים פון די ספרדישע משוררים די באוואוסטע, כמעט אלע האבען זיי (מעתיק געווען) איבערגעזעצט אין די סדרי תפלות זייערע, און ריכטיג קען מען אנרופען זייערע ערשטע סדרי תפלות מיט'ן נאמען „ספר שירים", ווייל ער נעמט אין זיך אריין הונדערטער שירים, און טויזנדער פיוטים, און 1 עקזעמפליאר (חלק) פון זיי פאר נעמט ביי זעכסהונדערט גרויסע זייטען, און ווי עס ווייזט אויס, האבען זיי זייער ליב געהאט זינגען שירים, ווארום פיל פון זיי וואס זיי האבען גאר ניט געוואוסט די חוקי השיר און די ריכטיקייט ווי מ'שרייבט שירים, האבען אויך געשריבען שירים, ווי עס איז זיי פאהרגעקומען אויפן געדאנק, און אויב דער שיר

שרייבער

שרייבער, איז געוועזן אנאנגענומענער מענש האבען זיי אנגענומען זיינע שירים צו זינגען אין זייערע שוהל'ן עס איז ריכטיג אז די דאזיגע שירים האבען זייער געווירקט אויף די געדאנקען פון זייער הארץ און אלע זייערע תפלות איז צוגויף געשטעלט מיט א בעזונדער סדר, מיט איינציגע נגונים אין אבגעשטעלטע, נאכ'ן טאקט פון נגינה (זינגעכץ) אין אמאהליגע פריערדיגע צייטען 1) און מ'הערט ניט אין זייערע שוהל'ן איינער זאל אויפהייבען א העכערין קול (שטים) פון דעם צווייטען, אויך די תחנות ובקשות וואס מ'זאגט אומעדום ביי יודען מיט געוויין; מיט געבעט, אהן א סדר, און אן א גאנג אום ראש השנה און יום כפור, ווערט ביי די יודען קרים געזונגען אזוי ווי יום טוב שבת, דאך האבען זיי אויס= געקליבען נאר די בעסערע, און דאס איבעריגע הערט מען ניט זאגענדיג. זינגענדיג, חאטש זיי שטייען אלע אין זייערע סדורים, א פריידין דערוועקט זיך ביי יעדער אידען וואס פארשט די פרידען פון זיין פאלק, זעהנדיג אז די דאזיגע ברודער וואס זענען געוועזן פארשטויסען צווישען ווילדע מענשען טויזונדער יאהרען, און זייער געשמאק איז געבליבען אין זייער ריח אין נאטס פארכט איז ניט פארערגערט געווארען, און זענען געבליבען גלויביגע צו דעם דת פון זייערע עלטערין, אזוי ווי אלע יודען, און ווער עס ליעבט זיין פאלק זעהט דאס און זאל זיך ניט פרייען?.

איש נכבד ביניהם קבלו את שיריו לשורר ולזמר בבתי תפלותיהם, אמנם השירים האלה פעלו מאד על הגיוני לבבם עד כי כל תפלותיהם נערכו בסדר ומשטר מיוחד ונגינים מיוחדים ומוגבלים על פי חקי הנגון בימי קדם 1), עד כי לא נשמע בבתי תפלותיהם כי ירים איש את קולו יותר מרעהו, וגם התחנות והבקשות הנאמרות בכל מושבות בני ישראל בבכי ובתחנונים בלי סדר ומשטר בימי ראש השנה ויום כפור ישירו היהודים הקרימים כבימי מועד וחג ובכל זאת בחרו לשיר רק את הטובים מהם והנשארים לא ישמעו על פיהם אף כי נכתבו בסדרי תפלותיהם, שמחה יתעורר בלב כל יהודי הדורש שלום עמו, בראותו את אלה האחים שהיו נדחים בין פראי אדם אלפי שנים עמד טעמם בם וריחם ביראת אלהים לא נמר ונשארו אמונים לדת אבותיהם ככל המון בית ישראל ומי אוהב עמו יראה זאת ולא ישמח.

כאשר נתגלה מלאכת הדפוס בעולם החלו גם היהודים בקרים להדפיס את ספריהם או לקנות ספרים נדפסים מארצות אחרות וביחוד קנו והדפיסו בארץ תוגרמה ראשונה, יען כי קרובה היא לקרים יותר מארצות אחרות ושנית באשר ידעו את שפת תוגרמה [השפה הטטרית והתוגרמית אחות הנה ויש ביניהם רק שנוים קטנים] וגם סחרו אל הארץ ההיא בימי קדם וגם בימינו

ווען עס איז ענדעקט געווארען דאס ארבייט דרוקעראיי אויף דער וועלט, האבען די יודען קרים אויך אנגעהויבען צו דרוקען זייערע ספרים, אדער קויפען געדרוקטע ספרים פון אנדערע לענדער, בעזונדער האבען זיי געקויפט און געדריקט אין דער לאנד תוגרמה (טורציע) צום ערשטין, ווייל זי איז נאהנט צו קרים מעהר ווי אלע לענדער, און צווייטונס ווייל זיי פארשטייען די תרקי'שע שפראך [די טאטערישע און טערקישע שפראך איז כמעט 1, נאר איניגע קליינע אונטערשיידען] איך האבען זיי געהאנדעלט שטענדיג

1) [וועגען דאס מזרח בילד וואס באשיצט אויף זייערע נגינה וועלכע זיי באניצען אין זייערע שירים, האב איך געשריבען א מאמר מיט'ן נאמען „פסוקי דזמרה" אין „המליץ" 262 ה' תרס"ג, און איך בין גרייט צו איבערזעצען און ענדע פון דער שריפט].

1) וע"ד סמל המזרחי ההופף על מנגינותיהם אשר ישתמשו בשיריהם כתבתי מאמר בשם „פסוקי דזמרה" בהמליץ 262 ה' תרס"ג. וגכון אנכי להעתיקו].

בימינו, ומן העת ההיא החלו להעתיק את תפלותיהם ושיריהם וגם כתבי הקדש לשפת טטרי או תוגרמה, ויש בידם ספר כולל כל שרשי לה"ק נעתק לשפת תוגרמה ונדפס בקאנסטאנטינאפול זה קרוב לארבע מאות שנה (והספר הזה היא כתבנית ספר זכר רב) עד כי בכלל הלכו שלובי יד עם היהודים בטורקיי ורומניא במנהגיהם הדתים והמדינים וימצא חן בעיני מלכי הטטרים ובעוד אשר הטטרים הרעישו תבל ומליאה המו ממלכות הרסו ערים ומצדות ומלכי ארץ רגזו ויחולו מפניהם וכל ארצות איירופא היו להרדת אלהים ישבו היהודים ביניהם במנוחה בהשקט ובבטחה וישקדו על דלתות התורה והתושיה עבדו את האדמה וסחרו אל ארצות רחוקות וימצאו חן בעיני אלהים ואדם.

ככל היהודים אשר מנו פרטי השנים למלכות היונים (לשטרות) עד המאה העשירית לספיהנ"ו ואחרי כן התחילו למנות „ליצירה" כן מנו גם היהודים בקרים, ובכל זאת לא חדלו מלמנות לשטרות גם זמן רב אחרי זה כנראה מפרט השנה בביהכנ"ס בפעאדאסיע אך למן העת ההיא עזבו את המנין לשטרות מכל וכל ולא נמצא עוד בשום מקום וגם זה אות נאמן הוא כי בכל עניני הדת והלאום הלכו שלובי זרוע את יתר אחיהם בארצות פזוריהם, כטבע כל היהודים אשר אם יתאספו לעשרה במספר ישתדלו לבנות להם בית תפלה, כן גם בני היהודים בקרים בנו להם משכנות לאביר יעקב אם מעט ואם הרבה היה מספר

שטענדיג אין דער לאנד און נאך הייגט אויך, און פון יענער צייט אהן האבען זיי אנגעהויבען איבער זעצען זייערע תפלות און שירים, און אויך די הייליגע שריפט, תנ"ך, אין דער תתרישער אדער תרקי'שע שפראך, עס געפונט זיך ביי זיי א ספר וואס איז כולל אלע שרשים (ווארצלען) פון לשון הקדש, איבערגעזעצט אויף תרקי'ש, געדרוקט אין קאנסטאנטינאפאל, אלט 4 הונדערט יאהר, (דער ספר איז ווי דאס געשטאלט פון ספר זכר רב) און בדרך כלל זענען זיי געגאנגען האנד ביי האנד מיט די תרקי'שע און רומינישע אידען, און זייערע רעליגי-יאזע און לאנד מנהגים, און האבען געפונען חן אין די אויגען פון די תתרי'שע מלכים, און ווען די תתרים האבען געמאכט ציטערן די וועלט מיט איהרע איינוואוינער האבען חרב געמאכט שטעדט און פעסטונג, און מלכים פון לענדער האבען געציטערט פאר זיי, און אלע איראפייעשע לענדער האבען געטליך געציטערט, דאמאלס זענען די יודען געזעסען צווישען זיי רוהיג, שטיל, און פערזיכערט, און האבען געלערנט די תורה און חכמה, האבען בעארבייט די ערד, און האבען געהאנדעלט אין ווייטערע לענדער, און האבען געפונען חן אין די אויגען פון גאט און לייט.

אזוי ווי אלע יודען וואס האבען געצייהלט די פרטים פון די יאהרען צו די גריכישע מלכים (לשטרות), ביז דעם 10-טען הונדערט פון קריסטוס, און דער נאך האבען זיי אנגעהויבען צייהלען ליצירה ד"ה צו וועלט באשאפונג, אזוי האבען אויך געצייהלט די יודען קרים, דאך האבען זיי ניט אויפגעהערט צו צייהלען לשטרות א לאנגע צייט נאך דעם ווי עס ווייזט אויס פון דעם יאהר פרט אין פעאדאסיער שוהל. אבער פון יענער צייט אהן האבען זיי פארלאזען דעם צאהל לשטרות אין גאנצען, ווארום מעהר געפונט מען שוין ניט אין קיין שום ארט, און דאס איז אויך א גרויס בעוויז, אז אין אלע ענינים פון דת און נאציאן זענען זיי געגאנגען געארימט צו זאמען מיט זייערע אנדערע ברודער און די פארשפרייטע לענדער.

און ווי די נאטור פון אלע יודען ווען עס קלייבט זיך צונויף א 10-הן מענשען, באמיען זיי זיך צו בויען א שוהל צו דאבנען, אזוי אויך די יודען אין קרים האבען זיך גיבויט רוהוננס צום שטארקען גאט פון יעקב, צו אסך צו א ביסעל איז

נעווען

געווען די צאָהל פון זייער געמיינדע, אַזוי זעהן מיר אַז אין אַ קליינע צייט נאָך זייער באַזעצין זיך אין קראַסובאַזאַר, האָבען זיי געאײלט צו בויען פאַר זיי אַ שוהל אין יאָהר 924 צו תתרי'שע ציילונג דאָס איז שנת רע"ז לאלף הששי, און אַזוי האָבען זיי אויך געהאַט אַ שוהל אין דער שטאָדט קלעאַ (סלע היהודים) (היינט הייסט דאָס צופוטקלע) און אין באחציסאראיי, און מיט אַ צייט פריער איז זיא נאָך געשטאַנען איף איהר אָרט, ביז די לעצטע יאָהרען, און דער נאָך ווען די יודען זענען אַרויס פון צופוטקלע, איז די שוהל געבליבען ליידיג, און דיא קראים'עס האָבען זיא צו גענומען, און דאָס האָט זיי פאַראירט צו טראַכטין אַז די 2 שוהלן וואָס האָט זיך דאָרט געפונען זענען זייערע, און אין באחצוסאראי איז די אַלטע שוהל צו פיהרט געוואָרען, אַז די רוסישע און פולישע יודען וואָס האָבען זיך דאָרט באַזעצט, האָבען זיך געבויט אַנ'אַנדער שוהל איף דעם זעלבינען אָרט.

און רעדענדיג וועגין יודישע שוהל'ן אין קרים, איז מיר זייער איינגענומען צו ריידען איניגע ווערטער וועגין דער גאַנץ אַלטער שוהל וואָס זיא איז מפורסם אין דער וועלט, אַז מ'האָט זי געפונען אין די גרעב פון דער ערד אין שטאָדט פעאָדאָסיא. דיא דאָזיגע הערונג האָט זיך געמאַכט פליגעל ביז די עקין פון דער וועלט, אַלע גלויבען אין דער דאָזיגער הגדה, (לעגענדע) חאָטש דאָס רוב זענען דיא פאָלקס לעגענדעס פאַלש אָדער אַ דמיון (אַ פאָרשטעלונג), אַ קלוגער מענש קען ניט גלויבען און אַזוינע זאַכען, אָבער אין אַזאַ זאַך וואָס איז נוגע צו היסטאָריע און ווער רעדט אַז אין דער הגדה געפונט זיך ניט אַ זוינס וואָס זאָל שטערין צו דער וויר־ ליכקייט פון דער נאַטור, דאַמאָלס איז ניט קיין חכמה גלאַט אָבצולייקענען אַלס אײדער מ'געפונט אַ ריכטיגען צייכען און אַ בעוויז צו דער צו, און עס איז זייער נויטיג צו יעדער פערשטאַנדיגען מענשין, צו פאַרשטען און ערקונדיגען טאָמער געפונט זיך אַ וואָרצעל פי'ן אמת אין אַזוינע ספורים, און אָט אַזוי איז פאַראַן קראַפט צו משער זיין (פאַר צו שטעלין), אַז ביז וואַנען די שטאָדט פעאָדאָסיא איז געוועזן אונטער די גריכישע הענד, און דער נאָך אונטער דיא ממשלה פון די כוזרים, איז אָהן ספק דאָרט געוועזן

מספר בני עדתם כן נראה כי בזמן לא כביר אחרי אשר נתישבו בקראסובאזאר, מהרו לבנות להם בית תפלה בשנת 924 למנין הטטרים רע"ו לאלף הששי וכן היה להם ביהכנ"ס בעדי קלעא (סלע היהודים) ובחציסאראיי אשר בראשונה נשאר עוד הבית עומד על תלו עד השנים האלה. ואחרי אשר יצאו היהודים משם נשאר בית תפלתם ריק, ויחזיקו בו הקראים וזאת אשר התעה אותם לחשוב כי שני בתי תפלה הנמצאים בציפוטקלע להם המה ובעיר באחציסאראיי נהרס להם בית תפלתם הקדמון ויהודי רוסיא ופולין אשר התישבו שמה בנו בית תפלה אחר על מקומו.

והנה מדי דברי על דבר בתי הכנסיות ליהודי קרים נעים עלי לדבר דברים אחדים ע"ד בית הכנסת העתיק המפורסם בעולם כי נמצא במעבה האדמה בפעאדאסיע, השמועה הזאת עשתה לה כנפים עד קצוי ארץ, עד כי כלם יאמינו אומן בההגדה הזאת ואף כי על פי רוב ספורי ההמון בשקר או בדמיון יסודם ואיש דעת לא יוכל לתת אמון בדברים כאלה. אכן בדבר הנוגע לקורות הימים ומה גם אם לא נמצא בההגדה ההיא דבר מתנגד לחקי הטבע לא לחכמה תחשב להכחיש הכל טרם נמצא אות ומופת לזה ונחוץ לכל איש מבין לחקור ולדרוש אולי נמצא גם שרש דבר אמת בספורים כאלה, הנה כי כן יש ידים לשער כי כל עוד אשר היה העיר הזאת (פעאדאסיע) תחת יד היונים ואחרי כן תחת ממשלת הכוזרים בלי ספק היה שם בית תפלה ליהודים

אבן

א

אכן כאשר נפלה ממשלת הכוזרים והעיר הזאת באה תחת יד הפעצענעגים הפלאווצים זכן התגלגלה ככדור מיד ליד ונהרסו חומותיה עד כי לפי דעת איזה מהסופרים האחרונים היתה לכפר קטן אשר רק איזה דיגים ישבו בה. בלי ספק נהרס גם בית תפלה אשר היה שם ליהודים אך אחרי אשר באו הגענואיזים ויבנו את העיר מחדש בסוף המאה הי״ג אז שבו גם היהודים אליה ויתקנו את חומות בית תפלתם ההרוס, והנה גם לדעת אבן רש״ף נבנה הבית הזה זה יותר מאלף שנה על פי הכ״י אשר נמצאו בידו, וא״כ נקל לשער כי נבנה עוד בימי ממשלת הכוזרים או אולי גם על ידם, וכאשר באו היהודים שנית ותקנוהו יצא הקול כי נמצא במעבה האדמה, הבית הזה עומד במורד גבעה קטנה מסביב לבית חומה גבוהה הנה לחוץ בעדו מכל רוחותיו. על החצר מימין עומד [וכעת נהרס ונבנה על מקום אחר] בנין אבנים קטן מעון להשמש או השומר וע״י בנין ובתוכו מקוה מים לטבילת נשים-לדברי יושבי פעאדאסיע *בזמן אחד עם בית הכנסת, בקיר הבית של טבילה מבחוץ נגד המבוא לבית הכנסת קבוע מצבת אבן שיש אשר מצאוה וקבעוה שמה כאשר תקנו את הבית ועליה כתובה בשפת עבר וז״ל־שורה וחצי חסרות.

נדול הדור ונזר הזמן עליו יבכו באי

*נבנה מזרח

אַ שוהל פאַר יודען, אָבער ווען די כוזרישע ממשלה איז געפאַלען, און די שטאָדט איז אַרײַן אונטער די הענד פון די פעצענעגים און פלאַווצים און אַזוי האָט זי זיך געקײַקעלט ווי אַ קויל פון האַנד צו האַנד, און איריגע מויערין זענען צופיהרט געוואָרען, אַז נאָך אייניגע דעות פון די לעצטע שרײַבער איז זי געוואָרען אַ קלײַן דערפיל, וועלכע נאָר אייניגע פישפאַנגער האָבען דאָרט געוואוינט, איז אָהן ספק צופיהרט געוואָרען אויך די יודישע שוהל, אָבער נאָכדעם אַז דיא גענואיזים זענען געקומען און האָבען אויף דאָס נײַע אויף געבויעט די שטאָדט אין סוף 13-טען יאָהר הונדערט, דאַמאָלס האָבען זיך די יודען אויך אומגעקערט צו איר. און האָבען פאַר ריכט די מויערין פון זייער צופיהרטע שוהל אין אויך נאָך דער דעה פון אב״ן רש״ף איז די שוהל געבויעט געוואָרען שוין מעהר ווי טויזנד יאָהר, נאָך די האַנדשריפטען וואָס עס געפונט זיך ביי אים, און אויב אַזוי איז גרינג צו פאַרשטעלין אַז זי איז געבויעט געוואָרען נאָך אין דער ממשלה פון די כוזרים, אָדער טאַקי זיי אַליין האָבען זי געבויעט, און ווען די יודען זענען געקומען דעם 2-טען מאָהל און האָבען זי צו רעכט געמאַכט איז אַרויס אַ קול אַז מ'האָט זיא געפונען אין דער ערד.

די דאָזיגע שוהל שטייט אין דער נידער אַראָב בערגיל אַ קלײַנעם, אַרום דער שוהל איז אַ הויכער מויער וואָס פאַרשטעלט איר פון אַלע זײַטען, אָפ'ן שוהל-הויף אין דער רעכטער האַנד [יעצט איז איבער געבויעט געוואָרען אויף אַנ'אַנדער אָרט] שטייט אַ קלײַנע געבאַיי אַ וואוינונג פאַר'ן שמש אָדער שומר, און דער ביי איך א בנין און אינעווייניג אַ מקוה וואַסער צו טבילה פאַר ווייבער, נאָך די רייד פון פעאָדאָסער איינוואוינער איז די מקוה געבויעט געוואָרען גלײַך אין איין צײַט מיט דער שוהל, אין דרויסענוואַנט פון דער מקוה אַנקעגען דעם שוהל אַרײַנגאַנג איז אַרײַנגעשטעלט אַמערמערנע שטיין מצבה וואָס מ'האָט געפונען אין דער צײַט אַז מ'האָט צורעכט געמאַכט דאָס הויז, און אויף איר איז אַ שריפט אין לשון קדש, איין שורה מיט אַ האַלבע, שורה פעלט, און אַזוי איז דער לשון פון דער מצבה.

דאָס איז דער איבערזעץ

דער גרעסטער פון דור, די קרוין פון דער צײַט, אויף אים ווײַנען אַלע פון מזרח

מזרח און פֿון תימן, אַ פֿרומער און אַ רעכט-
פֿארטיגער, אַ בעגלויבטער קנעכט, עס איז
געבויעט דער דאָזיגער צייכען צו אַ מענשען
אַ צדיק, אַ גאָטס פֿארכטיגער, אַנ'אָפּ-
קעהרער פֿון שלעכטס, הער'ן יהושע דער
זון פֿון הער'ן מאיר פֿון אָטאָמאַן,
אשכנזי וואָס ער איז געשטאָרבען
מיט אַ גוטען נאָמען אין זיין וועלט, אין
דעם טאָג ד' (מיטוואָך) 27 טאָג אין טבת
אין יאָהר ה' רס"ט [דאָס הייסט 5269 צו
וועלט בעשאַפֿונג] תנצב"ה.

אַ מענש וואָס קומט אַריין אין דער
דאָזיגער שוהל, דער קען מיט דעם
ערשטען קוק פֿון אויג נאָך דער געשטאַלט
אירע, אַז זיא איז זייער אַנ'אַלטע, די ווייטיגע
אויסאַקעס פֿון דער טירעלאָך זענען געמאַכט
געוואָרען פֿון גראַניטנע שטיינער, אויף זיי
איז אויסגעקריצט שטיינמאַסטערשאַפֿט פֿאַר-
שידענע שפּראָצונג, און בליאונג, וואָס
טראָגען אויף זיך דעם פּיצאַט פֿון שיינהייט
פֿון די מזרח לענדער, און די אַלטע
שעהנהייט בעשיינט אויף זיי. און דער
הויך איבערן טיר איז אויסגעקריצט אָפ'ן
שטיין ז"ה ל"צ י"ב [וזה השער לה' צדיקים
יבואו בו] ד"ה (דאָס איז דער טויער צו
גאָט די צדיקים קומען אַהין) אין מיטען
שוהל שטייען 4 זיילען, 2 זענען פֿון
מערמערנע שטיינער קיילעכדיגע און
גראָבע זייער, וואָס זענען פֿערבליבען פֿון
אַמאָהליגע צייטען, און 2 זענען נייע פֿון
געהאַקטע שטיינער [אַנדערע זאָגען, אַז
אין פּעאָדאָסיע אין אַ קריסטליכע קירך, געפֿונען זיך די 2 זיילען וואָס מ'האָט צו
גענומען פֿון שוהל, און אַנדערע זאָגען אַז מ'האָט די 2 זיילען צו גענומען קיין
פּעטערבורג אין מוזעאום] (ריכטיגער איז דאָס לעצטע), צווישען דיא 4 זיילען איז
דער אָרט פֿון דער בימה צו לייענען אין דער תורה, דער ארון קודש איז אויס-
געהאַקט אין וואַנט פֿון שוהל, איבער'ן פרכת פֿונקעלט אַ שריפֿט
מיט אַרויסגעשטעקטע אותיות „אלף ב'ת'ר לשטרא" דיא דאָזיגע שריפֿט איז גוט
קלאָהר און קענטיג מיט'ן ערשט'ן קוק פֿון אויג, האָטש די געשטאַלט פֿון די אותיות
זענען זייער אַלט, — אין מזרח וואַנט, [דער ארון קדש איז אין דרום זייט] איז
אַריינגעשטעלט אַ שטאַרקער מאַרמערנער שטיין, אויף איהם איז אַ שריפֿט מיט גרויסע
אותיות

מזרח ותימן תם וישר עבד הנאמן נבנה
הציון הזה לאיש צדיק ירא אלהים וסר
מרע כ"ר יהושע בכ"ר מאיר תאמין לי
[מטאמאן] אשכנזי ז"ל, שנפטר בשם טוב
בעולמו ביום ד' כ"ז לטבת שנת הרס"ט
תנצב"ה. האיש הבא אל בית הכנסת הזה
יכיר במעוף עין הראשון על פי תבנית כי
עתיק לימים הוא מאד, מזוזות הפתח נעשו
מחלמיש צור ועליהן חקוקים מעשי ידי חרש
אבן ציצים ופרחים שונים הנושאים עליהם
חותם טעם יופי ארצות הקדם והדרת השיבה
חופפת עליהם, ממעל לפתח חרות על
האבן „ז'ה' ל'צ' י'ב'" [וזה השער לה'
צדיקים יבואו בו], בתוך הבית בתוך
עומדים ארבעה עמודים, שנים מהם הנם
מאבן שיש עגולים ועבים מאד אשר נשארו
שם מימי קדם ושנים הנם חדשים מאבני
מחצב [ויש אומרים כי בבית תפלה לנוצרים
בפעאדאסיע נמצאו שני העמודים אשר לקחו
מביהכנ"ס הזה ויש אומרים כי לקחו את
שני העמודים לפ"ב לבית אוסף דברים
עתיקים] ובינות לארבעת העמודים האלה
היא מקום הבימה לקריאת התורה ארון
הקדש הנהו חצוב עמוק בקיר חומת הבית
וממעל לפרכת תתנוסס כתובה באותיות
בולטות „אלף ב'ת'ר' לשטרא" הכתובה הזאת
הנה ברורה ונכרת היטב במעוף עין הראשון
אף כי תמונת האותיות נושנת מאד,
בקיר המזרחי וארון הקדש הוא בקיר
הדרומי] קבוע אבן שיש חזקה מאד ועליה
כתובה

בתיבה באותיות גדולות ומרובעות ובולטות
וז"ל, „בחכמה יבנה בית
ובתבונה יתכונן.
שלח גואל לקבץ ישראל
לפ' כ'ת'ר'ה'"

אצל הפתח משמאל בבאה מצאו מחדש בשנה הזאת כאשר תקנו את הבית וקלפו את הטיח הישן מהקיר את כתובת שהיתה לפנים חרות בכתובת קעקע באבני החומה, ומסביב להאותיות עשויה כמו מסגרת לנוי ויופי, ובתוך המסגרת נשארו, המלים „מתן בסתר יכפה אף" ואצל המסגרת הציב עמוק בקיר חלל מרובע ובתוך החלל תבה של עץ, היא הקופה של צדקה, ועל פני החלל העשויה כמו ארובה עשויה רשת של ברזל עם הטבעת למנעול ובכל השנה היה הקופה סגורה והמפתח ביד הגבאי אשר רק בעיוה"כ הוא פותח את הקופה ומוציא ממנה את כסף הקדשים וירשום לעיני העדה סכום הכסף הנמצא בספר הכנסה והוצאה של ביהכנ"ס כן היה המנהג מאז ומקדם עד הגבאים שמצאתי בפעאדאסיא צייטלין ונאדול; עה"ש, אולם מיום שנפרצה פרצי גדר מאורחים לא הגונים ששלחו יד בגנבה חדלו להשתמש בהקופה ונשארה רק במצבת זכרון ולפי הנראה היתה שם כתובה אריכה ופרט השנה עוד לפני ששים שנה אשר בלי ספק היתה לאל יד חוקרי קדמוניות להוציא ממנה איזה דברים נחוצים, אכן באשמת אחינו אנשי רוסיא ופולין אשר לא ידעו להוקיר את הזכרונות היקרים ולשמרם כבבת עין בנו שמה מדרגות

אותיות פירקאנטיגע און ארויסגעשטעקטע (בולט) מיט דעם לשון
בחכמה יבנה בית
ובתבונה יתכונן
שלח גואל לקבץ ישראל
לפ' כ'תר'ה

נעבען דיר לינקס ביים אריינגיין האט מען היינטיגעס יאהר אויף דאס נייע געפונען, ווען מ'האט אבגעשיילט דאס אלטע אויפגעקלעפטע לייס און קלך פון וואנט — א שריפט, וואס עס איז געווען פארצייטען אויסגעקריצט אין שטיין פון וואנט, ארום די אותיות איז געמאכט געווארען אזוי ווי א ראם פון שיינקייט וועגין, און אין דער ראמקע איז נאך פארבליבען די ווערטער „מתן בסתר יכפה אף" און לעבין דער ראמקע איז אויסגעהאקט טיעף אין וואנט א פירקאנטיגע לאך, און אין לאך איז א הילצערנער קעסטול, דאס איז די צדקה פושקע, און אפין לאך וואס אונעווייניג איז די צדקה קעסטיל איז געמאכט געווארען אנ'אייזערנע רעשאדקע מיט ארונג צו אויפהענגען א שלאס, און אגאנץ יאהר פלעגט זיין די פושקע פון מתן בסתר פערשלאסען, און דער שליסעל ביים גבאי, און נאר ערב יום כפור פלעגט דער גבאי אויפשליסען און ארויס נעמען די היליגע געלד און פאר דעם עולם אין שוהל איבערציילין דאס געלד, און פאר צייכענען אין בוך פון דער הכנסה פון שוהל, אזוי איז געוועזן דער מנהג פון לאנג'אן ביז די גבאים וואס איך האב געטראפען אין פעאדאסיע ה' יהודה ליב צייטלין עה"ש און ה' מאיר נאדול עה"ש, נאר זינט עס האבען זיך פארשפרייט ניט קיין ארנטליבע ארחים וואס שטעקין זייערע הענד בגנבה אויף אין אזוינע ערטער, האט מען אויפגעהערט צו באנוצען זיך מיט דער צדקה פושקע איז זיא פערבליבען ווי א מצבה צום אנדענק (לזכרון), און וויא עס ווייזט אויס איז דארט געוועזן אלאנגע שריפט אין א יאהר פרט, וועלכע מענשין געדענקען מיט 60 יאהר פריער וועלכעס פאר די אלטס פארשער (חוקרי קדמוניות) וואלט דאס אן ספק נעדינט באקומען דער פון אנוצליכעס, אבער דורך די שולד פון אונזערע ברודער פון רוסלאנד און פולין וואס וואוינען אין פעאדאסיע, האבען זיי ניט פערשטאנען צו שעצין טייער די טהייערע (זכרונות) אנדענקען, און היטען זיי ווי די שווארצאפיל פון אויג, האבען

האָבען זיי דאָרט געפֿונען אַטרעפּ און דער
ווייבערשער שוהל אַרויפּצוגייען אום שמחת
תורה, אָדער ווען אַ חתן רופֿט זיך אויף
פֿאַר דער חופה, און האָבען געהאַט לוסט
צו מאַכען אין דער אַלטוואַנדערליכע שוהל
אין דער פֿאָרמע פֿון אירופּעישע שוהל'ן
וויא אין די גרויסע שטעט, אַ גאַלעריע
איבער די ברייט פֿון דער שוהל פֿאַר
אַ דאַמען זיצונג, דורך דעם איז ממילא
פֿאַרענדערט געוואָרען דאָס אינעווייניגסטע
געשטאַלט פֿון דער שוהל און האָט פֿערלאָרין
איהר פֿריערדיגען חן, און צו פֿיהרט
געוואָרען דאָס געלוסטיקייט פֿון פֿריערדיגע
יודען, און ניט נאָר דאָס אַליין נאָר נאָך
טהייערע זאַכען, ווען די בעלי מלאכות האָבען
געהאַקט אַ וואַנט צו מאַכען נאָך פֿענצטער
די זון זאָל אַריינשיינען מעהר ליכטיקייט
אין שוהל, האָט מען געפֿונען אין וואַנט
גרויסע גראָבע ליימענע קריג (כדים) און
אין זיי געשריבענע ספרים תנ"ך אויף
פּאַרמעט פֿון גאַנץ לאַנגע צייטען, און ספרי
תורות, און מגלות, צו רוסענע אַלטע,
געווים האָט מען דאָס איינגעמויערט אין
וואַנט נאָך ווען מ'האָט די שוהל געבויעט,
היינט וויפֿיל איז דאָס אַלט?! אויך האָט
מען געפֿונען אין וואַנט אַ קאַסטען מיט
איניגע פֿאַרצייטיגע האַנדשריפֿטען, און עס
קען אויך זיין אַז מ'האָט אַ מאָהל פֿאַרריכט
די שוהל האָט מען דאָרט פֿאַר מויערט
אָט די ספרים חבל על דאבדין כו' ווייל
געשריבען אַז אַזוינע טהייערע היליגע חפצים
איז גענאַנגען פֿערלאָרען, ווען דאָס טרעפֿט
אַזאַ געפֿונס ביי פֿערשטאַנדיגע געלערנטע
מענשין, אַזוי זעלטענע געפֿונס וואָלטען
זיי זיך געפֿריידט וויא אויף אַ טהייערין
אוצר, אָבער די קליינע געמיינדע וואָס עס איז געוועזין מיט איניגע צעהנדליגער
יאַהרען פֿריער אין פֿעאָדאָסיע, האָבען ניט פֿערשטאַנען די טייערקייט פֿון אַזאַ געפֿונס,
און האָבען אַרויסגעוואָרפֿען די קריג (כדים) מיט די ספרים צו זאַמען אַזוי ווי אַ כלי וואָס
נוצט ניט, און עס איז ניט געבליבען קיין זכר פֿון זיי כמעט, נאָהר איין קריג וואָס
מ'האָט צו גענומען אין שטאַטיגען מוזעאום, און נאָך איידער איך בין גערופֿען
געוואָרען קיין פֿעאָדאָסיא צו דינען אַללס שוחט; חזן; האָב איך געהערט אַז דער שמש
וואָס איז געווען אין יענער צייט אין שוהל, האָט פֿאַרשטאַנען צו טהייער האַלטען דאָס
געפֿינס

מדרגות לעלות משם לעזרת נשים בימי
שמחת התורה ובקריאת לתורה חתן ביום
חופתו, והתאוו תאוה לתקן את הבית העתיק
והנפלא הזה כתבנית בתי הכנסיות אשר
בכרכים ועיירות גדולות ביציע על פני
רחב הבית מיושב לנשים שאננות, ממילא
נשתנה תואר פני הבית פנימה ויאבד
את חנו הקדם ונהרס מחמדי היהודים
הקדמונים ולא לבד הכותבת הזה נהרס
כי עוד דברים יקירי הערך, כאשר הצבו
עושי המלאכה בקיר להוסיף חלונות למאור
השמש שיחדור לתוך הבית מצאו בחומה
כדי חרס גדולים ועבים מאד ובתוכם
ספרי תנ"ך כתובים על קלף מזמן קדום
וספרי תורה ומגלות קרועות־בטח גנוזה
בהבית בהבנותו־ובמקום אחר בקיר מצאו
ג"כ ארגז נבוב וגם בתוכו היו איזה כתבי
יד ויוכל עוד להיות כי כאשר תקנו את
הבית בימי קדם אז הניחו שם את
הספרים האלה חבל על דאבדין כו',
ולוא קרה מקרה כזה בין עדת אנשים
מביני מדע, כי עתה שמחו על המציאה
הזאת כמוצא שלל רב, אולם העדה
הקטנה אשר היה בפעאדאסיא לפני עשירית
בשנים היו קובץ אנשים פשוטים הולכים
לתומם, ע"פ רוב בעלי מלאכת יד אשר לא
הבינו יקרת המציאה, והשליכה אז את
הכדים והספרים ככלי אין חפץ בו ולא
נשאר מהם כל זכר כמעט, רק כד אחד
אשר לקחוהו לבית אוסף דברים עתיקים
בעיר הזאת ובטרם נקראתי עוד לפעאדאסיע
לכהן במשמרת שו"ב וש"ץ, שמעה אזני
שהשמש שהי' אז בביהכנ"ס הבין להוקיר
את המציאות, ויבחר מהקרועים והבלים
את

את השלימים קונטרסים עלים וריעות כתובים על קלף ואחת לאחת מכרם תמיד להאורחים מבקרי הבית, כן עוד בהיותי שו״ב וש״ץ בקאלאניע קאמינקא פלך חארסאן התאונן באזני הרב הצדיק ר׳ דוב וואלף מיעקאטערינעסלאוו כי תנ״ך כתיבת יד על קלף אשר מצאו בגנזי ביהכ״נ בפעאדאסיא נמכר מאת השמש בעד 15 קאפ׳ מהיר העלה וכן ביד השמש ר׳ אהרן עה״ש שהיה בזמני היה סידור שלם ישן נושן בנוסח הקרימצאקים וגם פרט השנה נדפס על השער השמש הנהו כבר בעולם האמת ומי ירש הסידור לא נוכל לדעת על נכון, ובשנת ה׳ תרס״א עבר עלינו אורח מאד נעלה ה״ה התיר המלומד ר׳ אלחנן אדלר אחי הרב הכולל מארץ בריטניא ויבקר גם הוא את הבית אפס מדי חפזו ללכת להספינה אשר הפליגה בים לרגל נסיעתו קו־קזא לתור את הארץ ולחפש דברים עתיקים השאיר אחריו ברכה א פינט שטערלינג ליד חתני מ״ר אהרן יעקב באגאמו מורה בהת״ת דפה על הוצאות החיפוש בהמחבואה אשר אחורי ארון הקדש מבחוץ ושכרנו איש יהודי מעדת הקרימצאקים ודרך החלון הקטן הרחיק א״ע לפנים ופנה משם את כל הספרים הבלים והקרועים המושלכים שמה משנים כבירים וכשהגיע לקרקע המחבואה מצא שתי יריעות מקלף צבי יריעה אחת היתה במראה שחרחרת אדמדמת והאותיות היו בלי תגין, והשניה היתה על קלף מעובד מראה לבנונית

געפונס, ער האט אויס געקליבען פון די צוריסענע און אלטע, נאר די גאנצע קונטרסים, בלעטער, יריעות געשריבענע אויף פארמעט, און פלעגט זיי איינציגנווייס פערקויפען צו די אורחים וואס פלעגין קומען באקוקן די שוהל וואס מערופט זי די געפונענע — נאך אין דער צייט ווען איך בין געווען א שוחט חזן אין קאלאניע קאמינקא חערסאנער גובערניע, האט זיך באקלאגט דער הרב הצדיק רב דוד וואלף פון יעקאטערינעסלאוו אז געשריבענע ספרי תנ״ך אויף פארמעט וועלכע מ׳האט געפונען באהאלטען און פעאדאסער שוהל, ווערט פארקויפט דורכ׳ן שמש פאר 15 קאפיקעס א בלעטול, און אזוי האט זיך אויך געפונען ביים שמש ר׳ אהרן לפידות אגאנצער און זייער אנ׳אלטער סידור מיט׳ן נוסח הקרימצאקים, און ׳דער פרט פון יאהר דרוק איז געוועזן אפ׳ן שער, נאר דער שמש איז שוין לאנג אין דער אמת׳ר וועלט און ווער עס האט געיירשונט דעם סידור ווייס איך עד היום נית.

און אין יאהר לערך תר״ם איז ביי אונז דורך געפארען זייער אגרויסארטיגער אורח דער געלערנטער רייזענדער ר׳אלחנן אדלר, א ברודער פון דעם גראנד ראבינער (רב הכולל) פון גאנצען לאנד בריטניא (איינגעלאנר) און האט בעזוכט דיא געפונענע שוהל. נאר איילענדיג צו דער שיף (פאראחאד) וועלכע איז אבגעגאנגען אין ים, און ער איז געפארען באזוכען קו־קז און אלטע פארצייטיגע זאכען, ער האט מיט זיך געפירט גאנצע פעק מיט אלטע שריפטען און ספרים, האט ער איבערגעלאזט א פונט שטערלינג צו מיין איידים ר׳ אהרן יעקב באגאמי א לערער פון היגע תלמוד תורה, אויף הוצאות צו זוכען אין דער בעהאלטענע קליין שטיבעלע, וואס עס איז געווען הינטער ארון קדש פון דראויסען, האבען מיר געדונגען אנ׳ארימען יודען פון דיא קרימצאקים, און דורך דער קליינער פענצטעריל וואס עס איז דארט געווען, האט ער זיך אריינגעקוועצט, און האט פון דארט אויס געראמט אלע אלטע צוריסענע ספרים. אריינגעווארפענע פון וויפיל יאהר א הין, און אז ער האט שוין דאלאנגט צו דער הוילער ערד פון דער באהעלטעניס, האט ער געפונען 2 יריעות פון הערשען פארמעט 1 יריעה איז געווען א שווארצרייטליך געשטאלט (מראה), און דיא אותיות אן תגין, און דיא צווייטע איך אויף פארמעט נאר ווייסליך אויס געארבייט,

און

אין די אותיות זענען שוין געווען מיט תגין, אט דאס האבען מיר געפונען און אוועק-געשיקט גלייך קיין לנדן צו ר' אלחנן אדלר.

ווי עס ווייזט אויס פון די דאזיגע שריפטען האט מען פאריכט די דאזיגע הויז אין יאהר 1420 לשטרות, דאס איז 869 אין פינפטען טויזענד, 1109 נאך קריסטוס, וויל אויף דער ערשטער שריפט זעהען זיך קלאהר די נקודות (פינטלען) נאר אויף די אותיות כ'ת', און דער אות ר איז קלענער און אן א נקודה פון אויבען, און אן א ספק, אז מ'האט מוסיף געווען דעם דאזיגען אות כדי עס זאל זיין א גאנצער ווארט „כתר", און עס איז היינט אויך א מנהג צו שרייבען איבערין ארון קדש דאס ווארט כתר אדער „כתר תורה" און אזוי האט מען זיך נוהג געווען אין אלע צייטען אויס קלויבען א פסוק אדער א ווארט צום פרט פון יאהר, און מאכען נקודות נאר אויף די נויטיגע אותיות וואס מ'בעדארף צום פרט פון יאהר, און אויך אויף דער צווייטער שריפט געפונען זיך דינע פאסקעלאך נאר אויף צוויי אותיות כ' ר', און נאכען פארשטאנד פון דעם מחבר „משא קרים", איז דאס הויז געבויעט געווארען אין יאהר 1220 לשטרות, דאס איז 669 אין פינפטען טויזענד פון וועלטבעשאפונג, 909 נאך קריסטוס, [האט מען ריכטיג געדארפט פייער'ן דעם יובילעאום פון טויזענד יאהר אין יאהר תרס"ט אין זעכסטען טויזענד] און דערויף ווינקען צו די ווערטער „בחכמה יבנה בית", און אין יאהר 1420 לשטרות האט מען זיא פאריכט, האט מען דאמאלס אויפגעשריבען די 2-טע שריפט די פערשטארקונג דעם גערדאנק פון „משא קרים" איז דאס געשטאלט פון די אותיות וואס עס איז גרינג צו דער קענען באלד, אז די אנדערע שריפט איז עלטער פון דער ערשטער. און דער מענש וואס האט אשטיקעל ידיעה אין חכמת פלעגראפיע קען באלד דער קענען אז די צווייטע שריפט איז געשריבען געווארען שוין א יאהר טויזענד, און הרב ר' יצחק נאטאוויץ פון סימפעראפאל האט געזאגט אז אין זיין צייט מיט זעכציג יאהר פריער האט ער נאך מיט זיינע אויגען געזעהן א שריפט אויף איינע פון די פענסטער אזוי.

לבנונית ואותיות הכתב הי' בתגין זאת מצאנו ושלחנו ישר ללנדן.

כפי הנראה משתי הכתובות האלה נתקן הבית הזה בשנת אלף ת"ך לשטרות [תתס"ט לאלף החמישי 1109. לספה"נ] יען על הכתבה הראשונה נראו הנקודות ברור רק על האותיות כ'ת' והאות ר הוא קטן ובלי נקודה ובלי ספק הוסיפו את האות הזה למען תהיה מלת „כתר" שלמה כנהוג עוד היום לכתוב מעל לארון הקדש מלת „כתר" או „כתר תורה" וכן נהגו בכל עת לבחור איזה פסוק או מלה לפרט השנה ולעשות נקודות רק על האותיות הנחוצים להם לפרט השנה וגם על הכתבה השנית נמצאו קוים רק על שני האותיות „כ'ר'" ולפי דעת בעל המאמר הזה הוא ניהו בעהמ"ח „משא קרים" נבנה הבית הזה בשנת אלף ר"ך לשטרות תרס"ט לאלף החמישי או 909. לספה"נ [ובצדק הי' ראוי לחוג את חג יובל אלף שנים בשנה הזאת היא שנת ה' אלפים תרס"ט] אשר על זאת תרמוזנה המלות „בחכמה יבנה בית" ובשנת אלף ת"ק לשטרות תקנוהו ואז כתבו את הכותבת השניה ואת אשר יחזק את השערת בעל „משא קרים" הוא תמונת האותיות אשר נקל להכירם כרגע כי זאת השניה היא עתיקה לימים מהראשונה והאיש היודע אף מה בחכמת הפלעגראפיע יעיד כרגע כי הכתבה השניה נכתבה זה כאלף שנה, והרב ר' יצחק נאטאוויץ מסימפעראפאל הגיד כי לפני ששים שנה ראה עוד בעיניו כתובה על אחד החלונות כזאת.

וישקף בעד החלון וירא והנה תיקון בדק הבית נגמר אך בעל המחבר משא קרים שהגיד לו הרב נאטאוויץ לפני שלשים שנה כותב כי לא מצא שום זכר לדברים האלה

האלה, אולם בהיותו אחרי כן בפעטערבורג הראה לו הפראפעסאר ה' חוואלסאן כתובה אשר היתה חרותה באותיות בולטים על לוח עץ חזק אשר הביא אבן רש"ף לאוצר ספרי הקיסר וז"ל: וישקף בעד החלון וירא והנה תיקון בדק הבית נגמר בשנת ה'מ'ה' ר'א'ו' כ'ן' ת'מ'ה'ו' ליצירת עולם [ד"א תשע"ה].

הכתבה הזאת אשר העיד החכם הפראפעסאר הנ"ל כי ראה אותה בעיניו תתן עז ותעצומות להשערת המחבר „משא קרים" כי הבית נבנה בזמן קדום מאד אכן הודה על עצמו כי בכל העמל שעמל לדעת אל נכון על מה ירמזו שני האותיות תה בכתובה השניה היה לשוא, ובעבור זאת הלך כמה פעמים לביהכנ"ס לראות את הכתובה כי לא האמין למראה עיניו אחרי אשר האותיות „תה" לשניהם יש להם תמונת ח, ובכל הספרים כ"י העתיקים האות ה הוא סתום כאות ח עד כי כבד מאד להבדיל ביניהם ורק בזאת נכרו כי הה"א הגג אשר ממעל על רגלי הה"א ארוך מעט לצד השמאל והחי"ת הגג אשר ממעל הוא מונח על רגליו ישר במדתו ובהכתבה הזאת כל האותיות הנם מדובקים איש ברעהו, ובכל זאת החליט המחבר כי האות הזה הוא ת יען בלעדי זה אין להם כל מובן וכן החליט אבן רש"ף אכן לפי דעתו הוא ל"פ בת'ר'ח' וא"כ נבנה הבית בשנת תר"ח לאלף החמישי.

וכן

וישקף בעד החלון וירא והנה תיקון בדק הבית נגמר בשנת ה'מ'ה' ר'א'ו' כ'ן' ת'מ'ה'ו' ליצירת עולם ד"א תשע"ה. נאר דער פערפאסער „משא קרים" וואס דער רב נאטאוויץ האט איס געזאגט מיט 30 יאהר פריער שרייבט אז ער האט שוין אויך ניט געפונען קיין זכר דערפון, נאר ווען ער איז געוועזן אין פעטערבורג האט איהם דער פראפעסער חוואלסאן געוויזען א שריפט וואס עס איז געוועזן אויסגעקריצט מיט בולט'ע ווערטער אויף א הולצערנעם טאוועל וואס פירקאוויץ האט געבראכט אין דער קייזערליכע ביבליאטעק.

אט די דאזיגע שריפט וואס דער פראפעסער האט עדות געזאגט אז ער האט זי געזעהן מיט זיינע אויגען אז דאס איז פון פעדאגאסיער שוהל, פאר שטארקט דעם געדאנק פון „משא קרים" אז דאס הויז איז געבויעט געווארין שוין פון א גאנץ לאנגע צייט, נאר ער האט אויף זיך אליין מודה געווען אז זיין גאנצע מיע וואס ער האט זיך באמיעט צו פארשטיין ריכטיג אויף בעדייטון די 2 אותיות „ת"„ה" אין דער אנדער שריפט, איז געוועזן אומזוסט, צו ליב דעם איז ער געגאנגען וויפיל מאהל אין שוהל צו זעהן די שריפט, ווארום ער האט אליין ניט געגלויבט וואס זיינע אויגען זעהן, ווייל די אותיות (בוקוועס) ת־ה־ האבען ביידע איין געשטאלט ווי א „ח", און אין אלע אלטע ספרים פון אלטע האנדשריפטען, איז דער ה צו געמאכט אזוי ווי דער אות ח, אז עס איז שווער צו אונטערשיידען צו וויסען. נאר מיט דעם זענען קענטיג, דער ה איז דער דעכול וואס אויף די פיס פון דעם ה א ביסעלע לענגער צולינקס ח־, און דער ח איז דאס דעכול פין אויבען אויף די פיסלאך גלייך אין דער מאס ח, און אין דער דאזיגער שריפט זענען אלע אותיות צו זאמען באהעפט, דאך האט דער פערפאסער מחליט געווען (גערעשעט) אז דער אות, און פרט כתרה איז א תיו ניט קיין ח אדער א ה, ווארום אויב ניט אזוי, האט דאס גאר ניט קיין פערשטאנד, און אזוי האט מחליט געווען (גערעשעט) אבן רש"ף נאר נאך זיין דעה נאך איז דער פרט בת'ר'ח', ד"ה דער כ', איז א ב, און דער ה איז גאר א ח, אויב אזוי איז די הויז געבויעט געווארין אין יאהר 608 אין פינפטען טויזונד צו וועלט באשאפונג, ד"ה ד' אלפים תר"ח.

איך

דער ברונען נעבין שוהל

איך האב אויך געזעהן וויפיל יאהר אט דער ברונען וואס עס איז געבויעט פון שטיינער אין דער רעכטער זייט ביים אריינגאנג פון שוהל, איז אפ'ן ברונען געוועזען אדעק פון גראנאט שטיין, אשטארקער און א קיילעכדיגער, עס קאן זיין ער איז געוועזען א 4 קאנטיגער, נאר מ'האט איהם צוגעפאסט צום ברונען האט מען איהם געמאכט קיילינדיג, און אויפ'ן צווייטען זייט שטיין איז געוועזען א שריפט מיט אויס געקריצטע אותיות, נאר דאס שריפט האט געפעלט, אט אזוי!........ לי משה ז"ל ב . . . היה לאדון השני תפוח בעצי ה'י'ער לפ"ק חזק ת'נ'צ'ב'ה' [ה' אלפים יו"ד 10־ או ט"ו־15 1210 נאך קריסטוס געבורט, עס איז ניט ריכטיג צו פערשטיין, צו דער ה ווייזט אויף די טויזונדער, אדער דער ה איז אין צאל פון חשבון, און עס קען זיין אז אויף דיא אותיות ע. ר. פון דעם ווארט „היער" איז אויך געוועען פון אויבען פינטלען נאר עס איז אב געמעקט געווארען] נאר שוין וויפיעל יאהר וואס דער שטיין איז ניטאה, דורך ווילדע קינדער איז ער צו־בראכענגעווארן אויף שטיקליך, עס איז ניט געבליבען פון אים קיין זכר און אויף זיין ארט האט מען געמאכט אהולצערנעם צודעק.

פון די אלע שריפטען זעהט מען אז נאך איידער די תתרים זענען אנגעקומען אין קרים, האבען שוין אין פעאדאסיע געוואוינט יודען, צו אסאך צו א ביסעל איז דאמאלס געוועען אין שטאט דאס איז אללס איינס. עס איז גענוג צו וויסען אז זיי זענען דארט געוועען, און אזוי דאס גלייכען אין אנדערע שטעדט פון קרים, מיר וויסען ניט צו עס איז געוועען צווישען זיי געצייכנטע חכמים פון פריערדיגע צייטען, נאר פון אנהויב אלף הששי (דעם זעכסטען טויזונד) געפונען מיר שוין לאנג געערליכטע חכמים אין דער דאזיגער קליינער לאנד, וואס זיי האבען איבערגעלאזט נאך זיך זיסע זכרונות (דער מאהנונג) מיט זייערע טהייערע ספרים, [וויא דער לעזער וועט ווייטער זעהן] און מיט די ליכט פון זייער חכמה האבען זיי געשיינט אויף זייערע ברודער אין אלע צייט, אז אפילו פון די פראסטע מענשין געפונען זיך איך וועלכע פארשטעהן אין א ספר, און וויסען אומווייניגסטען וואס גאט פארלאנגט פון זיי, חאטש צו די הארצשמערצען געפונט זיך ניט קיין שום זכר אנדענק

וכן בעצמי ראיתי כמה שנים אצל המבוא לביהכנ"ס לימין באר מים נבנתה מאבנים ועל הבאר מכסה מאבן מוצק [גראניט] מאד ועגולה ויוכל היות כי היתה מרובעת אך עשו אותה עגולה לפי מדת הבאר העגולה ועל העבר השני מהאבן היתה כתבה באותיות שקועים אך רוב הכתבה חסרה וז"ל .... לי משה ז"ל ב . . . היה לאדון השני תפוח בעצי ה'י'ער לפ"ק חזק תנצב"ה [ה' אלפים יו"ד 10 או ט"ו 15=1210 לספהנ"ו כי קשה להבין אם הה"א יורה על האלפים או הוא במספר החשבון, ויוכל להיות כי היו נקודות גם על האותיות ער, אך נמחקו ברוב ימים] וזהו כמה שנים שהאבן אין כי באשמת נערים שובבים נשבר לרסיסים ולא נשאר ממנו זכר ועל מקומו נעשתה מכסה מקרשי עץ.

מכל הכתבות האלה נראה כי עוד לפני ביאת הטטרים לקרים גרו יהודים בפעאדאסיע ואם מעט או הרבה היה מספר היהודים אז בעיר הזאת אחת היא ודי לדעת רק כי היו שמה וכן בכל ערי קרים לא ידענו כי היו ביניהם חכמים מצויינים מימים קדמונים אפס מתהלת האלף הששי כבר מצאנו חכמים נכבדים בארץ הקטנה הזאת אשר השאירו אחריהם זכרונות נעימים בספריהם היקרים (כאשר יראה הקורא הלאה) ובאור חכמתם הופיעו על אחיהם בכל עת עד כי גם מהמון העם נמצאי יודעי ספר אשר ידעו למצער מה ה' דורש

מהם

מהם, ואף כי לראובן לב לא נמצא כל זכר לאחינו אלה אם עסקו בימי קדם גם באיזה חכמה זולת התורה אבן די לדעת כעת כי ישבו תחת צל חקי חסד בעד אמונת לבם ועבדו את האדמה כנראה ממכתבי החפש־יסחרו אל ארצות רחוקות ואנשים אשר אלה להם לא יתכן כי לא ימצא ביניהם אף אחד עוסק בחכמה לפי רוח העת ההיא זולת חכמת התורה, ואולי ריב ימים יגלו לעינינו נסתרות אשר לא נודע היום.

מושב בני ישראל בקרים.

כאשר הוכחנו לפי עדות חוקרי קדמוניות ישבו היהודים מראש בטמטרכיא (חצי אי התמאני) ואחרי כן נתישבו בקערטש ומשם נפוצו להערים אשר על החפים הדרומים. פילון היהודי במלאכותו אל קאיוס או יותר ברור אגריפס המלך במכתבו אל הקיסר קאיוס (מלאכות פילון היהודי צד 34) מספר כי יסדו היהודים מושבות (קאלאניען) „בלב ממלכת פאנטוס" ועדותו נאמנה עלינו מאד כי בלי ספק ידע זאת אל נכון, ולולא זאת לא נועז להזכיר דבר מסופק לפני הקיסר העריץ ההוא. הספר היוני טהעאפאנוס [671] יעיד כי נמצאו יהודים בפאנאגאריען כדברים האלה „ולפאת מזרח בסביבות חוף ים השחור אצל פאנאגאריע אצל העברים השוכנים שם יגורו עמים רבים", פאנאגאריע הוא אצל תמאן מנגד לעיר קערטש, ולא לבד בימי קדם, כי אם גם במאה הי"ג עוד ראינו יהודים בתאמן, כאשר ימצא הקורא ברשימת המצבות וביניהם מצבה של חכם מהלל בתמן וגם המצבה בקיר

אנדענק פון אונזערע ברודער די דאזיגע, צו האבען זיי זיך פערנומען אמאהליגע יאהרען אויך מיט בילדונג אויסער די תורה? נאר גענוג איז צו וויסען יעצט, אז זיי זענען געזעסין אונטערין שאטען פון גענאדיגע געזעצין, פאר זייער בעגלייבטער הארץ, און האבען בעארבייט די ערד, ווי עס ווייזט די פרייע בריף, און האבען געהאנדעלט אין ווייטע לענדער, און ביי אזוינע מענשען איז אומעגליך אז עס זאל זיך ניט געפונען צווישען זיי, אפילו איינער וואס זאל זיך ניט פערנעמען מיט א בילדונג נאכ'ן גייסט פון יענער צייט, פיללייכט וועט די קומענדיגע צייט אנדעקין פאר אונזערע אויגין אזוינע פער־בארגענעס, וואס מיר ווייסען ניט ביי היינטיגען טאג.

די יודען האבען זיך באזעצט אין קרים.

ווי מיר האבען ערקונדיגט נאך די בעווייז פון די חוקרי קדמוניות, (פארשטער וואס פריער איז געוועזן) האבען זיך די יודען צום ערשטין באזעצט און טמטרכיא (האלב אינזעל תמאן), און דער נאך אין קערטש, און פון דארטען האבען זיי זיך פערשפרייט אין די שטעדט פון דיא דרום ים ברעגין, דער יוד פילון אין זיינע שליחות צו קאיוס, אדער ריכטיגער געזאגט דער מלך אגריפוס אין זיין בריף צום קיזר קאיוס (די שליחות פילון דער יוד דיא זייט 34) דער ציילט, אז די יודען האבען געגרונדעט וואוינונגען [קאלאניען] אין רעכטין מיט פון דער קעניגרייך „פאנטוס", און זיינע עדות זאגען דערויף איז פאר אונז זייער ריכטיג, ווארום אן ספק האט ער דאס געוואוסט אויף ריכטיג, ווארום ווען ניט וואלט ער ניט געהאט די העזה צו זאגען אזאך וואס איז א ספק פאר דעם בייזען קיזר. דער גריכישער שרייבער „טהעפאנוס" [671] זאגט עדות, אז עס געפונען זיך יודען אין „פאנאגארין" (מיט אזוינע ווערטער) „צו מזרח זייט, ארום ברעג שווארצען ים נעבין פאנאגאריע (דאס איז תאמן) ווי דער לעזער וועט געפונען אין די רשימה פון מצבות, און צווישען זיי די מצבה פון החכם מהלל אין תמאן, און די מצבה וואס איז אין מקוה וואנט אין שוהל

הויף

הויף פון פעאָדאָסיא! און נעבען די יודען וואָס וואוינען דאָרט וואוינען אויך אַ סך פעלקער", און ניט נאָר אין גאָר פריערדיגע צייטען אויך אין דעם 13-טען יאָהר הונדערט האָבען מיר נאָך געזעהן יודען אין תאמן.

פון דעם האַלב אינזעל תאמן און פון קערטש האָבען זיך דיא יודען פער-שפּרייט אין דיא נאָהנטע ערטער אויף דיא דרום ברעגען אין קרים, אין פעאָדאָסיאָ, סולכאַט, כרסאַן, פּאָרטאַניטאַ, און דער נאָך אויך אין באַחציסאַראַיי, קלעאַ, אין קראַסו-באַזאַר, דיא דאָזיגע יודען האָבען זיך צו-טהיילט אין בעזונדערע געמיינדעס (קהלות) און יעדערע פון זיי האָט זיך גערופען מיט אַ בעזונדער נאָמען, למשל קהל גגראַש, קהל כוזרים, און דיא לעצטע צייט אויך קהל הקראים (קראימער'ס), דער פון זעהט מען אַז דיא דאָזיגע יודען זענען ניט געווען אויסגעצייכנט פון אַלע פאַרשטאַנד וועגען אמונה און דת, ווארום יעדערער האָט מקנא געווען צו דיא מנהגים וואָס ער האָט געבראַכט פון זיין גלות לאַנד אין קרים, און צו ליב דעם האָבען זיי זיך פערזאַמעלט אין פערשידענע קהלות, וויל זיי האָבען מקנא געווען צו די מנהגים פון זייערע עלטערן, און ווי עס ווייזט אויס האָבען זיי אויך מלחמה געהאַלטען מיט די קראימע'ר וועגען דת אזוי ווי די מלחמה פון הרב המופלג בתורה ובחכמה ר' אברהם הקרימי. אין זיין ספר „שפת אמת", געשריבען אין יאָהר ה' קי"ח, און אַזוי זענען משער דיא חוקרים, אַז עס קען זיין אַז דער וויכוח (דיספּוט) וואָס עס איז געווען ביי ר' אברהם הקרימי מיט די קראימע'ר, איז געווען דורך די טענות פון דעם קראים ר' אהרן דער ערשטער, וואָס האָט פערפאַסט דעם ספר „המבחר", וואָס ער האָט געטענה'ט קעגען די רבני קרים, אזוי ווי עס ווערט געבראַכט אין זיין ספר אין פרשה בא אָפּ'ן פסוק „החדש הזה לכם ראש חדשים",

אַזוי ווי אין אַלע לענדער פון טורקיי, האָבען די פאַראומגליקליכטע יודען געפונען אַרוה צו די טריט פון זייערע פיס, פון די שרעק פון זייערע נאָכיאָגער און פאַר-וואָגלער, אַזוי האָבען זיי אויך געפונען אַ רוהונג-אין אַלע צייט וואָס מען האָט זיי געיאָגט איבערין האַלדז אין פאַרשידענע לענדער, אין האַלבען אינזעל קרים, און מיר געפונען דאָרט יודען פון אַלע עקען וועלט, פון פרס, בבל, פון ארץ ישראל, מצרים,

בקיר המקוה בחצר ביהכנ"ס בפעאדאסיע מחצי האי התמאני, ומקערטש התפשטו היהודים למקומות הקרובים על החפים הדרומים בקרים, בפעאדאסיע סולכאת, כרסאן, פארטאניטא ואחרי כן גם בבאחצי-סאראי קלעא וקראסובאזאר היהודים האלה נפלגו למפלגות או לקהלות שונות וכל אחת מהנה נקראה בשם מיוחד כמו קהל גגראש, קהל כוזרים. ובימים האחרונים גם קהל הקראים ומזה נראה כי היהודים האלה לא היו משוללי כל ידיעה באמונה ודת באשר כל אחד קנא להמנהגים אשר הביא מארץ גלותו לקרים ועי"ז נקהלו לקהלות שונות באשר קנאו למנהגי אבותיהם וכנראה לחמו גם מלחמת הדת עם הקראים כמלחמת הרב המופלג בתורה וחכמה ר' אברהם הקרימי בספרו „שפת אמת" בכ"י בשנת ה' קי"ח וכן משערים החוקרים כי יוכל להיות כי הויכוח הזה אשר התוכח ר"א הקרימי עם הקראים, היה ע"י טענות הקראי ר' אהרן הראשון בעל „המבחר" אשר טען נגד רבני קרים כמובא בספרו פ' בא על הכתוב החדש הזה לכם ראש חדשים.

כבכל ארצות טירקיי אשר מצאו שמה היהודים האומללים מנוח לכף רגלם מתגרת ידי רודפיהם ומנדיהם כן מצאו מנוח בכל עת אשר נרדפו על צואר בארצות שונות גם בחצי האי קרים, עד כי מצאנו בקרים יהודים מכל קצוי תבל מפרס בבל וארץ הקודשה מצרים וערב, איטאליא, ורוסיא ושם חיו בגאון שלות השקט

פון

השקט תחת ממשלת מלכי הטטרים אשר מלכו בקרים, עדים רבים לזה המה שמות אנשים ונשים אשר נמצאו על אבני המצבות ובספרים כ"י רבים בשפות ערב פרס תוגרמה וכו', וכן קבלה בפי יהודי קרים עוד היום כי מארצות שונות באו אבותיהם להתישב בקרים הקבלה הזאת כתובה על סדר תפלה ליהודי קרים בכ"י (חוניא) הנמצא בביהכנ"ס העתיק להקרימצאקים בקראסובאזאר ונכתב מיד הרב ר' דוד לחנו בשני חלקים באקטאוו בויגין בכתב יפה ומהודר מאד על נייר עב ולבן בשנת תפ"ה, ובהקדמתו לחלק הראשון הוא מספר דברים אחדים בנוגע לקורות אחינו יהודי קרים כי נאספו בביהכ"נ אנשים שונים מארצות שונות ונעשה חלוקים לשליש כתות והי' מתפללים במנהגות שונות והיה מריבה ביניהם עד שהגאון ר' משה הגולה מעיר קיוב הבריחם להיות לאגודה אחת והרב ר' דוד לחנו כתב להם סדר התפלה לכל השנה במנהג ונוסח אחד לכלם, והלאה ימצא הקורא את ההקדמה עם כל הסיפור באריכות מכל הנאמר שם נראה ברור כי קבלה היתה בפי היהודים עד זמן האחרון כי אבותיהם באו מארצות שונות לקרים ופירקאוויץ כתב נגד ההקדמה והסיפר בהכרמל שנת ה' תרכ"א (והלאה ימצא הקורא את כל המאמרים ע"ד חכמי ישראל בקרים מאת המו"ל רש"י פין עה"ש ואת כל ההערות אבן רש"ף) אמנם בטרם אחל לסדור ולגמור את המאמרים ע"ד מושב בני ישראל וחכמיהם בקרים נטל עלי

פון ערבי, איטליא, רוסיא, און דארט האבען זיי געלעבט מיט גרויס שטילקייט, אונטער די ממשלה תתרישע מלכים, וואס האבען געקיניגט אין קרים, פיל בעווייז דער צו, זענען די נעמען פון מענער און ווייבער, וואס געפונען זיך אויף די שטיינערנע מצבות, און אין פיל געשריבענע ספרים, אין די שפראכען ערבית, פרסית, תורקיש, און נאך, און אזוי האבען די קרימער יודען בקבלה ביז היינט, אז פון פערשידענע לענדער זענען זייערע עלטערין געקומען צו באזעצין זיך אין קרים, די דאזיגע קבלה איז געשריבען אפ'ן סדר תפלה צו די יודען קרים. אין א האנדשריפט (חוניא), וואס געפונט זיך אין דער אלטער קרימצאקעסער שוהל אין קראסובאזאר, און איז געשריבען פון הרב ר' דוד לחנו אין 2 חלקים אין פארמאט א האלבען בויגען, מיט זייער א שיינעם פיינעם כתב, אויף גראבע ווייסע פאפיר, אין יאהר תפ"ה, און אין זיין הקדמה (פארעדע) אין דעם ערשטין חלק (טהייל), דערציילט ער איינינע זאכען וואס באריהרט די געשיכטע פון אונזערע ברידער דיא יודען קרים, אז עס האבען זיך פערזאמולט פערשידענע מענשין פון פערשידענע לענדער, און האבען זיך צו צהיילט אויף 3 כתות (קאטיגארייעס), און האבען געדאבונט מיט פערשידענע מנהגים, און עס איז געווען צווישען זיי א קריג, ביז וואנען דער גאון ר' משה הגולה פון קיוב האט זיי געצווינגען זיי זאלין ווערין איין בונד (אגודה) און הרב ר' דוד לחנו, האט זיי געשריבען א סדר צום דאבנן אויף א גאנץ יאהר מיט 1 מנהג און 1 נוסח התפלה פאר אלעמען, און ווייטער וועט געפונען דער לעזער די הקדמה מיט'ן גאנצען סיפור באריכות, פון אללס וואס דארט ווערט געזאגט, זעהט מען קלאהר, אז די יודען האבען געהאט בקבלה (איבערגעגעבין פון איין דור צום צווייטען) אז זייערע עלטערין זענען געקומען פון פערשידענע לענדער קיין קרים, און פירקאוויץ האט געשריבען קעגין דער הקדמה און דעם סיפור, אין הכרמל אין יאהר ה' תרכ"א (ווייטער וועט דער לעזער געפונען די אלע מאמרים וועגען די יודישע חכמים אין קרים פון דעם רעדאקטאר ר' שמואל יוסף פין עה"ש און אלע אנמערקונג פון אבן רש"ף), אבער איידער איך וועל מסדר זיין און ענדיגען די מאמרים וועגען די יודישע באזעצונג מיט זייערע

חכמים אין קרים, ליגט אויף מיר א חוב צו מקיים זיין מיין צו זאגן, צו געבען א ריכטיגען בעגריף וועגען די מזרח פאן, וואס שוועבט אויף די קרימטשאקעסע נגונים בפרט, און דער געשמאק פון די נגינה (זינגען) ביי די מזרח מענשין, אין כלל, ווי עס איז געשריבען אין מיין מאמר „פסוקי דזמרה" וואס עס איז געדרוקט אין „המליץ" № 162 אין יאהר ה' תרס"ג (מיט דעם לשון).

פסוקי דזמרה.

דא ניט לאנג איז ארויס אין די טויערין פון „המליץ" דער זינגער הער מנחם קיפנים פון ווארשא. און האט אונז געגעבין שיינע רייד וועגען די שיינע שאצונג פון חכמת המוזיקה, און מיט שכל'דיגע וואגשאל מעסט ער אוים איר מאס נאך די אונטערשיידונג דאס פאלק געשיכטע און זיין בעשטאנד, נאך אים איז ארויס זיין געזעלין דער מפורסם'דיגער חזן הער פינחס מינקאווסקי, און ווי א חוקר (אנאכפארשטער) צום תכלית המוזיקה, לערנט ער אונז א פרק אין שיר, (געזאנג) און וואונדערט זיך און האט א ויכוח מיט'ן הער קיפנים, און צו שטערט זיין שיטה, זיין גאנג; וואס ער האט אוועק געשטעלט די גאנצע תורה פון פונדאמענט דאס יודישע בעזאנג אויף 1 פוס, דאס איז דיא אומעדיגע גייסטיגע סקאלע וואס ווערט גערופען ביי די חזנים מיטן נאמען „אהבה רבה שטייגער", און נאך הער קיפנים'עס דעה, איז נאר אט דער מונאר די רעכטע יודישע נגינה, און אלע אנדערע סקאלעס זענגען ניט יודישע, נאהר פון גריכען און אנדערע פעלקער האבען זיי גענומען צו באנוצען זיך מיט זיי דיא נוסחי התפלות, און אזוי רעדט און זאגט דער הער מינקאווסקי היתכן! צו גלויבען, א פאלק; וואס לעבט אויף זיין ערד, וואס האט מנצח געווען (געזיגט) גרויסע נצחונות, וואס זיצט אונטער זיין ווייגארטען און אונטער זיין פייגענבוים, זינגט אלע זיינע געזאנגען נאהר אויף 1 סקאלע וואס עס איז פיל מיט טראויער? שטעלט זיך פאר! משה און דיא יודען זונגען די ים ליד „אז ישיר", און מרים מיט די ווייבער פייקלען צו און זינגען, און דבורה די פרוי פון לפידות זינגט מיט ברק דער זון פון אבינועם, און די ווייבער וואס גייען
ארוים

עלי לקיים הבטחתי לתת מושג נכון ע"ד סמל המזרחי החופף על מנגינות הקרים=צאקים בפרט וטעם נגינות אנשי ארץ המזרח בכלל כפי מאמרי „פסוקי דזמרה" הנדפס ממני „בהמליץ" נומר 162. שנת ה' תרס"ג וז"ל.

פסוקי דזמרה.

זה לא כבר יצא בשערי „המליץ" המנגן מר מנחם קיפנים מווארשא ויתן לנו אמרי שפר על דבר חין ערך חכמת המוזיקה, ובפלס ומאזני השכל ימוד את מדתה לפי השתנות קורות העם ומצבו; ואחריו יצא רעהו הש"ץ המפורסם מר פינחס מינקאווסקי וכחוקר לתכלית המוזיקה יורה לנו פרק בשיר ומתפלא ומתוכח את מר קיפנים ויסתור את שיטתו אשר העמיד כל תורת יסודי המוזיקה העברית על על רגל אחת היא הסקאלע עצובת=רוח המכונה אצל החזנים בשם „אהבה רבה שטייגער" וכי לפי דעת מר. קיפנים רק המינאר הזה הוא עצם הנגינה היהודית וכל הסקאלעס זולתה אינן יהודית רק מיון לקחנו או מעמים אחרים להשתמש במו בנוסחי תפלתנו, וכה יביע, אמר מר מינקאווסקי „היתכן להאמין אשר עם החיי על אדמתו אשר נצח נצחונות כבירים אשר ישב תחת גפנו ותאנתו שר כל שיריו רק על סקאלע אחת המלאה רק יגון? שער בנפשך משה ובני ישראל שרים שירת הים ומרים עם הנשים מתופפות ומזמרות, ודבורה אשת לפידות משוררת עם ברק
בן

בן אבינועם והנשים היוצאים לקראת דוד משוררות הכה שאול באלפיו ודוד ברבבותיו ועוד שירים רבים של החיים המלאים אשר הקיפו את בני ישראל בהיותם על אדמתם וכלם בנגון של ישראל נושע בד׳ ביגון ואנחה, או אם ישוב ה׳ שבות עמו כתעודת הנביאים ששון ושמחה ימצא בה תודה וקול זמרה, ומר קיפנים יהיה שׂר המשׂא וינצח במקהלותיו כל השירים בנוסח איכה״ וכן יראה מר מינקאווסקי עין במר קיפנים החפץ לגרש בחדא מחתא את כל הסלמים האחרים אשר קנו להם זכות אזרח זה אלפים בשנה בשירי היכל לפאר במו נוסחי תפלתנו .

והנה יראתי מאד להכניס את ראשי בין שני הרים גדולים אחרי כי לא אוכל להכריע את מי הצדק . אפס גם בהלכות רבות מצינו לגדולי חכז״ל שקבלו את האמת ממי שאמרה והעמידו את דבריהם הלכה למעשה אפילו על דברת שני גרדים או על כובס אחד, וכמה הלכות התלוים בצורות אותיות התורה סמכינן על תינוק שאינו לא חכים ולא טפש, ואני במשך ימי עבודתי קרוב לחמש ושלשים שנה [כעת יותר] אשר הנני עומד על משמרתי בתור ש״ץ אם אמנם חכמת המוזיק רחוקה ממני אפס בנוסחי תפלת ישראל הרבה למדתי מרבותי גדולי החזנים בדור העבר וביותר מהש״ץ המפורסם בימיו מבערדיטשוב ר׳ ירוחם המכונה קטן אשר היה קטן הכמות ורב האיכות והעמיד תלמידים הרבה, והנה אם הש״ץ מר פ׳ מינקאווסקי יגיד לנו בסוף מאמרו „המליץ״ 238. כי החכמה

ארויס קעגין דוד׳ן זינגען דיא ליד „שאול האט געשלאגען אין זיינע טויזונדער און דוד אין זיינע צעהנער טויזונדער״, און נאך שירים לידער פון פולען לעבין, וואס האט ארום גענומען די יודען, אין דער צייט אז זיי זענען געזעסין אויף זייער לאנד, און אלל׳ס מיט׳ן נגון פון „ישראל נושע ב״ד״, מיט טרויער און זיפצען, אדער אז גאט וועט אומקערין קעריג זיין פאלק אזוי ווי די נביאים האבען באשטימט „ששון ושמחה ימצא בה תודה וקול זמרה״ ד״ה פרייד און לוסט וועט זיין אין דער לאנד, לויבונג און געזאנג שטימען, און הער קיפנים וועט זיין דער אויבער דרינשאר; און וועט זינגען מיט זיין חאר אלע שירים (לידער) מיט׳ן נוסח „איכה ישבה״; אט אזוי זעהט דער הער מינקאווסקי א זינד אין דעם הער קיפנים, וואס ער וויל פאר טרייבען מיט 1 מאהל אלע אנדערע הערב־נגינה וואס זיי האבען שוין געקויפט בירגערליכע רעכט פון טויזונדער יאהרען אין דיא טעמפול (היכל) געזאנג, צו באשיינען מיט זיי דיא נוסחאות פון אונזערע תפלות.

איך האב זייער מורא אריינצוברענגען מיין קאפ צווישען 2 גרויסע בערג! ווייל איך קען ניט איבערוועגין ווער עס איז גערעכט, אבער אויך אין א סך דינים געפונען מיר אז די גרויסע חכמים האבען אנגענומען דעם אמת פון ווער עס האט געזאגט, און האבען אוועק געשטעלט זייערע רייד „הלכה למעשה״ (אט אזוי בלייבט) דאס איז אפילו אויף 2 פראסטע וועבערס, אדער אויף איין וועשער, און וויפיעל דינים וואס הענגט אין די צורות פון די אותיות התורה; פארלאזען מיר זיך אויף א קליין קינד, וואס ער איז ניט קיין חכם און ניט קיין נאר, (ד״ה א מיטילער בר שכל), און איך אין דעם משך פון מיין 40 יאהריגע ארבייט וואס איך שטיי אויף מיין חזנות׳שע שטעל, האטש פון חכמת המאזיק בין איך ווייט; נאר אין נוסחאות פון יודישע תפלות האב איך פיל געלערונט פון מיינע רביים דיא גרויסע חזנים פון פריערדיגען דור, און מעהרסטין פון דעם חזן וואס עס איז געווען מפורסם אין זיין צייט ר׳ ירוחם פון בערדיטשוב וואס מ׳האט איהם גערופען „ירוחם הקטן״, קליין; און גרויס אין קענטעניס; און האט פיל תלמידים אויפגעשטעלט, און ווען דער חזן

הער מינקאָווסקי זאָגט אונז אין זיין סוף מאמר המליץ № 238 אז די חכמה און די ריכטיקייט מיט דעם נסיון, איז איהם בײַ געשטאַנען אַרײַנצוקוקען אין דאָס האַרץ פֿון זײַנע ברודער, און אין זײערע נירען, צו פֿאַרשטײן צו וועלכע געזאַנג געלוּבט זײער נשמה; אָבער ער האָט אונז ניט געזאָגט ריכטיג וועלכע געזאַנג גייט אַרײַן טיעף! אין יודישער האַרץ.

און איידער צו לערנען פֿון תורת הנסיון, (פּראָבע) איז בעסער צו לערנען פֿון חוש, (געפֿיל) דאָס געפֿיל קען מען קיין מאָהל ניט פֿערלײקענען, עס קען זײער זײַן אַז די רײד פֿון הער קיפּניס זענען ריכטיגער אַז טאַקי נאָהר די סקאָלע פֿון „אהבה רבה שטײגער" איז אונזערע, אויב עס איז אויך ריכטיג אַז איהרע אידישקײט װערט ניט בטל מיט דעם וואָס נאָך פֿיעל פֿעלקער באַנוצען איהר; אָבער איהר טראָגין און געבוירען אין געװען בקדושה (הײליג) זיא איז געבוירען אויף די יודישע קניע, וואָרום צו אַלע יודישע געזאַנג אַז מיר לײגען גוט צו דעם אויער, הערט זיך אין די פֿרײליכע געזאַנג אַנ'אומעט און טרויער, ווײַל זײ אַלע זענען צו געפּאַסט אין געמינערטען טאָנאַרט (מאָל), אין אַרט פֿון „אהבה רבה שטײגער", אָט דער אונזער איינציגער גוסט; קומט אַרויס פֿון פֿריער־דיגע צהײטען, וויא הערר קיפּניס איז מחליט, וואָרום די נאַטור האָט אונז איינ־געפּעצאַטעוועט אַ מזרח שליסעל. און אויב אין גײסט פֿון געזאַנג זענען פֿאַרשידען אַלע פֿעלקער איינע פֿון די אַנדערע. יעדערער נאָך דער נאַטור פֿון זײַן לאַנד, און דער געלערונטער קלוגער זינגער קען ריכטיג דער קענען פֿון דאָס פֿאָלקס געזאַנג זײַנע געדאַנקען, און די נשמה געפֿיהלען, אין זײַן גאַנצען לעבונספֿיהרונג, פֿערגעווײס איז אויך דער „קול יעקב" יעקב'ס שטומע דאָס אָבקלאַנג פֿון די יודישע בערג, און זײַנע מעלאָדיען איז פֿון אַריבער דעם ירדן פֿון מזרח זײַט זונענאויפֿגאַנג זענען זײ, פֿון דער לאַנד וואָס פֿון דאָרטען איז אַרויסגעגאַנגען דאָס ליכט — דאָס איז די תורה — צו אַלע פֿעלקער, דאָס לאַנד וואָס די נביאים וואָס האָבען געזעהן גאָטליכע געשטאַלטען, האָבען אויך בענוצט מיט זײער געזאַנג צו דערהייבען זײער גײסט און די הויך, און אַראָבנידערין אויף זײער קאָפּ די נביאה השפעה, אַזוי ווי עס איז געזאָגט בײַ אלישע'ן

החכמה והמציאות והנסיון עמדו לו להדור אל לב אחיו ובליותיהם לדעת מה הוא הזמרה אשר תערוג אליה נפשם, אמנם לא הגיד לנו מפורש איזה הוא הזמרה החודרת עמוק בלב ישראל.

ואם נאבה לחרוץ משפט ע"פ תורת הנסיון הלא טוב לנו לשפוט מישרים ע"פ החוש, באשר את החוש לא נוכל להכחיש לעולם; ויוכל להיות כי נכונים דברי מר קיפניס כי רק הסקאלע של אהבה רבה שטייגער שלנו היא, אם כי כנים הם גם דברי מר מינקאווסקי „כי לא תבטל יהדותה אם עוד עמים רבים ישתמשו בה", אבל הורתה ולידתה היתה בקדושה, שנולדה על ברכי היהדות, כי לכל שירי ישראל אם נקשיב רק קשב נשמע גם בזמרת ששון ושמחה כמו עצב ותוגה; יען כלמו ערוכים ע"פ המערכות הנגרעות (מאָל) בסוג „אהבה רבה שטייגער" הסגנון הזה המיוחד לנו מוצאו מימי קדם כהחלטת מר קיפניס, „כי הטביע בנו הטבע סלם מזרחי" ואם ברוח השיר שונו כל העמים איש מרעהו עם ועם לפי תכונת ארצו, ומזמר משכיל יוכל לשפוט מישרים משירי זמרה אשר לכל עם על הגות רוחו ורגשות נפשו ותהלוכותיו בחיים, הלא בטח הקול קול יעקב משמיע הד הרי ישראל, וכי מנגינותיו מעבר הירדן ממזרח שמש הנמו, מהארץ אשר משם יצא אורה זו תורה לכל העמים, הארץ אשר שם גם חוזי יה אשר מחזה שדי חזו, השתמשו במנגינתם לרומם את רוחם אל על, ולהוריד על ראשם שפע נבואה, כאמור באלישע הנביא

דער

הנביא „ויהי כמנגן המנגן ותהי עליו יד ה׳״.

הן גם זמרת חסידים בימינו אלה; אף כי תשחק למשפטי תורת הנגון וחקיה, כאשר תעזוב את הארץ בהשתפך נפשם אל חיק הקב״ה, ובנוסחי התפלה ג״כ לא יתנו חק וקצב, כי כל אחד ירנן כריח דבקותו העולה עליו בשעה זו, עכ״ז גם במצהלותיהם עת כי יריעו במחול לרוח החדוה אשר תנוח עליהם וירקדו כאילים, גם אז רק קול המית נפש הישראלי ישמע הקול קול יעקב בסגנון „אהבה רבה שטייגער״, באחת! ישראל כי ישיר הן בהרימו קול בוכים על אסונו, או גם ירנן מטוב לב על תנחומות אל, אם נטה אזן קשבת גביר כרגע מצלצלי שמע את הסלם המזרחי, וכל שירי יהודה לו יהי גם שירי מחול, יביעו אומר בשפתי רננות ובשפה ברורה, שלא יצוק בהם המית השתובבות עלזי הלב כבמחול הקאזאקי, ולא משך יהירות נפרזה כבמחול הפולניי (פּאָלקא). הרגש אי החוש, יראונו כי רוח עצבת שפוכה לא רק על שירי ישראל, כי אם על כל שירי העמים בני ארץ הקדם.

במשך יותר משלשים שנה ימי מגורי בחצי האי קרים מאז שמתי מגורי בעיר פעאדאסיא, הבנתי את רוח תושבי העיר, תערובות עמים שונים; רובם בעלי דת האיסלם: שמתי עיני ולבי לדעת את רוח הטאטארים המחמדים תושבי קרים משנים קדמוניות. תהלוכותיהם ומנהגיהם שטעם ארץ הקדם שפוך עליהם, ושפה

אחת

דער נביא, ווען ער האָט גענומען שפּילען און זינגען איז געוואָרען אויף אים נאָטליכע קראַפט.

אויך חסידישע געזאַנג אין אונזערע צייטען, כאָטש זיא האַלט ניט פון דער תורה־נגון מיט אירע חוקים (געזעצין) ווען זיא פֿאַרלאָזט די ערד; און גיסט אויס איר נפש (זעלע) אין גאָטס שוים, און אין די נוסחי התפלה איז אויך ניט אָבגעשטעלט, נאָר יעדערער זינגט זיך נאָך זיינע דבקות נאָך, וויא עס קומט איהם אָן אין יענער צייט, פֿונדעסטוועגין אין זייער לוסטיג מאַכען זיך, אין דער צייט ווען זיי זונגען טאַנצונדיג נאָכען פֿריילּיכען גייסט וואָס רוהט אויף זיי; און שפּרינגען ווי די באַראַנעס; אויך דאַמאָלס, הערט זיך נאָר אַ יודישער נשמה ברימונג, דער „קול יעקב״; יעקב׳ס קול׳כעלע, און דעם גוסט פֿון אַהבה רבה שטייגער, איין מאָהל פֿאַר אַלע מאָהל! אַז ישראל זינגט סיי ער הויפּט אויף אַ וויינענדיגען קול אויף זיין אומגליק, און סיי ער זינגט ווען עס איז אים גוט אָפּ׳ן האַרצען, גאָט האָט איהם געטרייסט, אַז מיר ווען עלען גוט צו לייגען דעם אויער, אין די ערשטע סעקונדע, דער קענען מיר דעם קלונג פֿון מזרח שליסעל, און אַלע יהודה׳ס לידער געזאַנג מעג זיין אַטאַנץ געזאַנג, רעדט אַרויס מיט ליפּענגעזאַנג ריין און קלאָהר, אַז אין זיי גיסען זיך ניט קיין ווילדע ברומען פֿון אַ לוסטיג האַרץ, אַזוי ווי אין אַקאָזאַק טאַנץ; און ניט קיין גרויס גאוה׳דיגען אָבקלאַפּען פֿון אַ פּוילישען טאַנץ (פּאָלקא), דאָס געפֿיל און דער חוש ווייזט אונז אַז אַ טרויערדיגער גייסט איז אויסגעגאָסען ניט אויף יודישען זינגען אַליין נאָר אויף אַלע געזאַנג פֿון די פֿעלקער פֿון מזרח לאַנד:

אין משך פֿון מיין וואוינען אין האַלב אינזעל קרים עטליכע און דרייסיג יאָהר זונט איך האָב מיך באַזעצט אין פֿעאָדאָסיא, האָב איך ערקינדוגט די נאַטורען פֿון די שטאָדט איינוואוינער, אַ צומישונג פֿון פֿאַרשידענע פֿעלקער; דאָס רוב פֿון אוסלאַמסקין גלויבען, (דת מחמד) איך האָב אָנגעווענדעט מיינע אויגען און מיין האַרץ צו פֿאַרשטיין די נאַטור פֿון די טאַטרים, מחמד־נער די איינוואוינער פֿון קרים פֿון פֿריערדיגע יאָהרען, זייער פֿיהרונג, זייערע מנהגים, וואָס דאָס געשמאַק פֿון דאָס מזרח לאַנד איז אויף זיי באַגאָסען 1 שפּראַך און 1 אמונה איז צו זיי און די תרקין, (מיט אַ קליינעם

אונטערשייד

אונטערשיעדר) און ניט 1 מאהל האב איך געהערט זייער זינגען אין זייערע יום טובים און צייטינוויים באגעגען מיר א תתרי זיצט זיך אליין, און זיין זעללע (נפש) גיסט זיך אויס מיט'ן געדאנק, אויף א פידעלע, אדער א פאסטיך פייפעלע; איך האב געזעהן זייערע יונגע לייט, זונגען און גייען א פריי־ליכען טאנץ נאכ'ן קול פון א פויק מיט קלינגענדיגע טאנצען גלעקליך, און אויף אלע זייערע געזאנג רוהט אנ'אומעדיג טרויער זואלקען, דאס זעלבע צו ליב מיין גאטליכע ארבייט מהול זיין יודישע קינדער, בין איך איין ארייגגייער אין די הייזער פון מיינע ברודער פאלק, די פריערדיגע; פערצייטיגע איבער געבליבענע, יודען קרימצאקים אין האלב אינזעל קרים, וואס דאס רוב פון אונזערע ברודער אין אנדערע לענדער זוייסען עד היום ניט פון זיי, אט דיא דאזיגע יודען; אין אלע זייערע שטוב מנהגים אין זייער עסען; אין זייער טרינקען, און אין אלע פונקטען פון זייער לעבין פיהרונג, איז אללם ווי די תתרישי פיהרונג, חאטש זייער הארץ איז איבערגעגעבין צו גאט, און האבען זיך א בעזונדער שוהל, א פאר־שיידענעם נוסח התפלה, און פזמונים צו זינגען אין שוהל, און אויף א מאהלצייט, ביי א חתונה, אדער א ברית, און די שעהנהייט פון אלטקייט מיט דעם מזרח שליסעל שוועבט אויף אלע זייערע געזאנג.

אין יאהר ה' תר"ס, האט היא געשפילט אום זומער סעזאן אין שטאדט גארטען, א מיליטער ארקעסטער מוזיק, וועלכער דער שטאטהאר (גאלאווא) האט געבראכט פון אדעס, און דער קאפעל־מייסטער איז געוועזן א יוד, אגרויסער קאמפאזיטער; וואס איז געאכט ביי מלכים און זיין שפילען איז געפעלען געוועזן דעם קיזר אלכסנדר דער 3־טער נ"ע, וואס האט איהם געשאנקען איין עהרע ארדער; און וויא פאר וואונדערט בין איך געווארען, הערונדיג זיין בעקלאגען זיך פאר מיר וואס פערדריסט איהם זייער, און האט שטארק חרטה; וואס ער איז געקומען אין פעאדאסיא, ווייל היא איז ניטאה קאן מבין, קיין פערשטאנדיגער הערער, אויף זיין גוט'ן שפילען, דאס היגע פובליק גייט אוים נאך אזיאטישע מוזיק, און זיין שפילען איז אפרייע אנ'אוראפיעשע און אויף איבער א יאהר

האט

אחת ואמונה אחת להם ולתוגרים בשינוי מעט] ולא אחת שמעתי את מנגינותיהם בימי חג ומועד, ולעתים נפגוש טאטארי יושב בדד ונפשו משתפכת עלי הגיון בכנור או בחליל רועים, חזיתי את צעיריהם שרים ויוצאים במחול משחקים לקול תף ומצלתים, ועל כל השירים שוכנת ענני עצב ותוגה, כן לרגל עבודתי עבודת ה' למול בשר ילדי בנ"י. הנני יוצא ונכנס לבתי אחיי בני עמי היהודים הקדמונים אשר נשארו לפליטה בחצי האי קרים המכונים קרימצאקים. אשר מציאותם נעלמה עד כה מרוב אחינו, היהודים האלה בכל מנהגיהם בבית במאכליהם ובמשתיהם ובכל אופני דרכי חייהם, יתנהגו במנהגי הטאטארים, אף כי לבם רד עם אל ולהם ביהכ"נ מיוחד, נוסח תפלה משונה ופזמונים לשיר בבית התפלה ובבית המשתה כמו חתונה וב"מ, והדרת הזקנה בסמל המזרחי חופף על כל שיריהם.

בשנת ה' תר"ס שרו פה בכל ימי הקיץ (סעזאן) בגן העיר קהל מנגנים מאנשי הצבא אשר הביא שר העיר מאדעססא, והמנצח על המקהלה היה איש יהודי מזמר משכיל עד מאד (קאמפאזיטאר). אשר לפני מלכים התיצב, וזמירותיו מצאו חן בעיני הקיסר אלכסנדר השלישי נ"ע, אשר הואיל לכבדהו באותות הכבוד, ומה השתוממתי לשמוע בהתאוננו באזני כי מאד עגמה עליו נפשו, ויתחרט מאד על אשר בא לפעאדאסיא, יען אין פה מבין ומאזין ומקשיב למיטב הזמרה, באשר פה גרסה נפש העם להמוזיקה האזיאטים, וזמרותיו היא זמרה חפשית; איירופית; ולשנה הבאה הובאה הנה מקהלה טאטרית;

ויתענגו

ויתענגו העם על המנגינות המסולסלות המכונה בשפת קדר „צשאלל״ (תערובות שמחה ועצב) ובכל נשפי החשק עפו לידי המנצח מתנות ותשורות לרוב לאות תודה.

בסמל הליל בהמושבה ראשון לציון אשר יתאר לנו בן שמעיה בפיליטונו „המליץ״ (237) נאמר „מעל דרך המלך העוברת בין הכרמים נשמע קול שירת-יללה של הערבי הרוכב על גמלו״. מדוע ולמה יילל תמיד הערבי הרוכב? אין זאת כ״א רוח תוגה חרישית שפוכה על כל שירי קדם; כן שרו הלוים וכן שרו כל משוררינו מאז ומקדם:

אנכי לא להכריע בדבר העומד ברום חכמת השיר מגמתי, כי לא בי הוא, אולם לפי הגיוני לבי דברי מר קיפנים מתאומים להחוש; החוש יעיד כהחלטת מר קיפנים כי רק סקאלע אחת שלהסלם המזרחי בסגנון „אהבה רבה שטייגער״ שלנו היא, ומוצאה מארץ המזרח, והיא הוא סמל המוזיקה הנשאר לנו לפליטה מכל הסגולות היקרות שנשכחו ואבדו מאתנו, וכל הסקאלעס אף כי נתיהדו וקנו להן זכות אזרח במנגינות ישראל! אולם הורתן ולידתן שלא בקדושה, מיון לקחנון או משאר עמים, ונקדשו במשך זמן גלותנו הארוך להשתמש בהן לנוסחי התפלה בשירת ההיכל, ויהדותה של הסקאלע שלנו נתבטלה בזה ששאר עמי המזרח ישתמשו בה.

„טוב מראה עינים מהלך נפש״ — אמר המלך החכם, וכן גם טוב משמע אזנים

מהלך

האט מען שיין אהער געבראכט א תתרישע מוזיק, און דאס פובליק האט זיך זאט געמאכט מיט פערגעניגען, פון די פערדרייטע טרעלונדיגע נגונים, וואס די תתרים רופען דאס „צשאלל״ (אפריידונטרויער קאמפא־זיציאן) און אלע פרייליכע אווינדען זענען געפלויגען צום קאפעלימייסטער פיל מתנות, פרעזענטען, צו אדאנק צייכען.

אין דער נאכט־געשטאלט פון דער קאלאניע „ראשון לציון״ וואס עס מעלדעט אונז אויס דער „בן שמעיה״ אין זיין פיליטאן „המליץ״ 237 איז געזאגט, איבערין דרך המלך (גלייכע וועג) וואס גייט דורך צווישען די וויינגערטנער הערט זיך א שטים פון אנ׳ערבי׳שי קלאג געזאנג, וואס רייט דארט אפ׳ן קעמיל, (גמל), ווארום! און וואס קלאגט שטענדיג אט דער ערבי׳שער רייטער? ניט אנדערש ווי שטיל טרויעריגער גייסט איז אויסגעגאסען אויף אלע מזרח געזאנג; יא! אזוי האבען געזינגען די לוים; און אזוי האבען געזינגען אלע אונזערע משוררים פון א מאהליגע פריערדיגע צייטען, מיין געדאנק איז ניט איבער צו וועגין אין אזא זאך וואס שטייט הויך ווי חכמת השיר, (מוזיק), ווארום זי איז ניט ביי מיר, נאר נאך מיינע הארץ געדאנקען איז די רייד פון הער קיפנים פעראייניגט זיך מיט׳ן חוש; (געפיל), דער חוש זאגט עדות אזוי ווי דאס בעשלוס פון הער קיפנים, אז נאר 1 סקאלע פון מזרח שליסעל, אין דעם גוסט פון „אהבה רבה שטייגער״ דאס איז אונזערער, און ער שטאמט פון מזרח לאנד, און דאס איז דער הערב פון אונזער מוזיקה פון וואס ס׳איז פערבליבען פון אלע טייערע פער־מעגונס וואס עס איז פון אונז פערגעסין און פערפאלען געווארען, און אלע סקאלעס חאטש זיי זענען פאר יודישט געווארען; און האבען זיך געקויפט בירגער רעכט אין יודישע געזאנג, אבער זייער טראגען און געבוירען איז ניט בקדושה, פון גריכען אדער אנדערע פעלקער האבען מיר זיי גענומען, און זיי זענען פערהייליגט געווארען אין דער צייט פון אונזער לאנגען גלות, צו באניצען זיך מיט זיי אין די נוסחי התפלה אין טעמפול, (היכל) געזאנג, און דאס יודישקייט פון אונזער סקאלע איז בטל געווארען מיט דעם וואס אנדערע מזרח פעלקער באנוצען איהר.

„טוב מראה עינים מהלך נפש — אמר המלך החכם״, אזוי האט געזאגט דער קלוגער מלך (שלמה) עס איז בעסער צו זעהן מיט די אויגען ווי מיט׳ן געדאנק,

דאס

דאס גלייכען עס איז בעסער צו הערין מיט
דיא אוירען איידער פיהרען וכוחים אט
דאס איז דער מאמר, און געחתמה'ט. אליהו
פארפעל שו"ב וש"ץ בפעאדאסיא בחצי
האי קרים.

יודישע חכמים אין קרים.

פיעל צייטען איז דאס לאנד איטאליא געוועזען דאס איינציגע און דאס ערשטע פאר די חוקרי הדורות וועגין יודען אין איירופא. ווען זיי זענען פערשטויסענגעווארען פון זייער לאנד, האט מען זיי געבראכט אין איטאליא, און פון איטאליא קיין גאלליע, און אין שפאניא, נאר די נייע פארשטונג לערנען אונז צו פארשטיין אז דאס האלב אינזעל קרים האט א גרעסערין פריערדיגען טהייל אין דעם יודישען וואוינונג, מיט מעהר שיינע ליבונג, ווארום זיא האט פערבארגען און באהאלטען די פארשטויסענע יודען, זיי מיט זייערע זכרונות (אנדוינקונג) פון דאמאלס אהן ביז היינט, אנשטאט וואס אלע לענדער פון איירופא האבען זיך געגליכט איבער יודען, צו גענומען און דער נאך אויסגעשפייט, דער הויבען און א ראבגעווארפען, געבויעט זיי הויכע הייזער און דער נאך אויסגעריסען זיי ביז'ן גרונדט, פארשוועכט. זייערע הייליגע שוהל'ן, צו־בראכען זייערע קברים מצבות, איז דאס לאנד קרים אבער, זינט זי האט גענומען אט די פערוואגעלטע אין איהר שוים, געוואהרען פאר זיי פאר אנ'איביגע באזעצונג, און אונטער איהר שאטען האבען זיי זיך באשיצט צוזאמען מיט זייער זכרונות (אנדוינקונג) פון אלע שלעכטע בעגעגענעס און פון יעדער פערדארב־שטן.

ווי טהייער די דאזיגע פארשטעלונג איז צו יעדער פארשטאנדיגען פארשטער (חוקר) צייטונג, וועלכע האט ליעב נאך צו פארשטען דעם גייסט פון תורה און חכמה וואס פינקעלט ביי די יודען אין אלע זייערע פערשפרייט"ע לענדער, ווען עס ווערט פאר איהם ענדעקט, אין האלבען אסטראוו קרים א מגלה דער ציילונג פון א יודישען שבט, א גרויסע און א לאנגע מגלה, די מאס פון טויזונדער יאהר! דער ציילונג פון א פאלק וואס האט זיך גערוהט בעזונדער, און האט ניט געהאט קיינע פערבינדונג מיט זיינע ברידער פון אנדערע לענדער אלאנגע צייט. וויא איינגענומען זענען די שיינע רייד וואס גייט ארויס פון מויל פון דעם שבט, וועלכער איז געוועזען אבגעשניטען און
אבגעזונדערט

מהלך וכוחים, אליהו פארפעל ש"ץ ושו"ב
בפעאדאסיא בחצי האי קרים.

חכמי ישראל בקרים.

ימים רבים היתה ארץ איטאליא לדורשי הדורות לבני ישראל הארץ הראשונה באיירופא אשר הובאו שם נדחי ישראל בצאתם מארצם, ומאיטאליא באו לגאליא; ולשפאניא; אולם החקירות החדשות למדונו דעת כי חצי האי קרים, לו יתר שאת בקדמות זמן מושב היהודים, אף לו נאוה תהלה ביתר, כי סתר וצפן את הנדחים, אותם ואת זכרונותיהם מאז ועד עתה; כי תחת אשר התעללו בהם כל ארצות איירופה קלטם; ופלטם; לנשאם ולהשליכם; לבנות להם בתים כמו רמים ולערות אותם עד היסוד, לחלל קדושת בתי תפלתם; ולנפץ מצבות קברותיהם, היתה ארץ קרים מאז קבלה את הנודדים בחיקה לאחוזת עולם להם, ותחת צלה חסיו הם וזכרונותיהם מכל פגע רע ומכל שטן המשחית.

מה יקר החזון הזה לכל חוקר מבין בינה לעיתים אוהב להתחקות על רוח התורה והחכמה המתנוסס בבני ישראל בארצות פזוריהם, בהגלות נגלות לפניו באי קרים מגלת ספר קורות שבט מישראל, מגלה גדולה וארוכה מאלפי שנים מדתה, מספרת קורות עם אשר לבדד שכן, ודבר לא היה לו עם אחיו בשאר הארצות ימים רבים, מה נמרצו אמרי יושר מפי תולדות השבט
הנגזר

הנגזר והנפרד הזה, ומה הוכח יוכיחו על עז הרוח החי בישראל אשר לא יפוג טעמו ברבות הימים, ולא יחלש כחו ברבות העזובה, אך יציץ ופרח גם הערער בערבה, והעצור והעזוב ימצא און לו לבקש ולמצא את אחיו איה איפה הם רועים, ואת באר מים החיים אשר ישתו ממנה, ומלבד התעודה הזאת אשר תעיד בישראל, עוד תלמדנו תולדת זאת המשפחה הקטנה והדלה, אשר מאז נוטלה מבית חייה ונאחזה בקרים, לא צעדה צועים ובגולה לא הלכה, ותאלפנו דברי חפץ לא מעט ממהלך וידיעות התורה וההשכלה הדתות בכלל, כי שלשלת קורותיה אשר לא נעקרה ממקומה' בכל פרק מפרקיה ובכל חוליא מחוליותיה, תורנו לדעת אם מעט ואם הרבה, את מעמד התורה וההשכלה אצל אחינו ברוב הארצות אשר ערבב ובלבל הזמן את פליטת סופריהם והחריב מקור זכרונותיהם.

להעיד על זמן בוא היהודים בקרים ומצב השכלתם בתורה לפנים בדרך כלל, הנם המצבות בעיר סלע היהודים (צופוטקאלע) אשר נמצאו העתקותיהם בספרי חוקרי קדמוניות ואשר התבונן בהם המו"ל הרבה, ותעידנה עדות נאמנה, כי יושבי העיר צופוטקאלע הם חוטר מגזע עשרת השבטים, אשר באו שמה דרך פרס; ארמיניא; והרי קו־קז; ושמותיהם יעידו בם, כי היו תחת בני מדי אבותיהם של התתרים, (ועיין ציון שנת תר"א חדש אייר 135), ובמלכות באספאר

אָבגעזונדערט אַזאַ צייט: און וואָס פֿאַר אַ בעווייז דאָס איז אָפֿ'ן שטאַרקען יודישען גייסט, וואָס לעבט און האָט ניט אויס געוועפּט זיין געשמאַק פֿאַר אַזאַ לאַנגע צייט, און זיין כח איז ניט אָבגעשוואַכט געוואָרען אין אַזוי פֿיעל פֿערלאָזונקייט, נאָר עס האָט געשפּראָצט און גיבליעט אָט דער איינציגער בוים אין דער מדבר (סטעפּ) און אָט דער אומגעהאָלפּענער און פֿאַרלאָזענער, האָט געפֿונען קראַפֿט צו זוכען און צו געפֿינען זיינע ברודער וואו שפּייזען זיי זיך, אין דעם ברונען פֿון קוועליגע וואַסער וואָס זיי טרינקען פֿון איהר, און אויסער די דאָזיגע צייגעניס וואָס זאָגט עדות אויף די יודען, לערנט אויך די קליינע און אָרימע משפּחה אַז זינט זי איז צו געקומען־געוואָרען פֿון איהר לעבונס הויז, און באַזעצט זיך אין קרים, איז זיא ניט געדריקט געוואָרען, און אין גלות ניט געגאַנגען, און ניט ווינציג לערנט אונז נוציגס פֿון דעם גאַנג פֿון דער תורה און רעליגיאָזע השכלה (בילדונג) אין כלל, וואָרום די קייט פֿון דעם צוזאַמענבינדונג פֿון איהר געשיכטע, וועלכע עס איז ניט אָבגעריסענגעוואָהרען קיין איין גליד און איין רונג פֿון איהרע רינגען, לערנט אונז צו פֿערשטיין צו אַסאַך צו אַ ביסעל, דעם בעשטאַנד פֿון דער תורה און השכלה ביי אונזערע ברידער, אין דאָס ריב לענדער וואָס די צייט האָט צוזעמענגעמישט, דאָס וואָס די שרייבער האָבען איבערגעלאָזט, און עס איז חרב געוואָרען זייערע זכרונות, די אַלע אַנדענקונגען זענען געגאַנגען פֿערלוירען.

אָנמערקען אויף דער צייט וואָס די יודען זענען געקומען אין קרים. און זייער בעשטאַנד, און זייער פֿריערדיגען בילדונג אין תורה בדרך כלל, זענען די מצבות פֿון דער שטאָדט סלע היהודים (צופוטקלע), וואָס געפֿונט זיך זייערע העתקות (איבערזעצונג) אין די חוקרי קדמוניות און וועלכע דער רעדאַקטאָר האָט זיי פֿיל מאָהל גוט באַטראַכט, זאָגען אַלל'ס ריכטיגע עדות אַז די איינוואוינער פֿון דער שטאָט צופוטקלע, דאָס איז אַנ'איסוואַקס פֿון דעם וואָרצעל פֿון די עשרת השבטים, וואָס זענען אַהין געקומען דורך פרס, אַרמיניא און קו־קזקע בערג, און זייערע נעמען זאָגען עדות אַז זיי זענען געוועזען אונטער די בני מדי, די עלטערין פֿון די תתרים (זעה ציון שנת תר"א חדש אייר 135), און אין דאָס קעניגרייכס באַספּאַר, וואָס די גריכען האָבען געגרינדעט

נגרונדעט טאוריא, געפֿונען מיר א זכר (אנדענק) אז די יודען האבען דארטען געוואוינט נאך פאר'ן חורבן בית שני, און האבען שוין לאנג געהאט א שוהל (פראזייכי) און אַנ'אויבערשוהל (זונאַגאגא) וואס האט אכטונג געגעבען איבער די געמיינדע אנשטאלטען, און האבען גערעדט גריכעש, און זייערע נעמען אויך גריכישע, א בעווייז איז די מצבה מיט גריכישע שריפט וואס מ'האט געפֿונען אין די חורבות פון דער שטאט באספאר, אדער מיט דעם פער-צייטיגען נאמען פאנטיקאפיע, און היינט קערטש, און זי ליגט אין מאזעאום פון אלטע זאכען פון מלכות באספאר, וועלכע האט צונויפגעשטעלט דער חכם אשיק דער דירעקטאר פון דעם מוזעאום, און זי איז איבערגעזעצט געווארען אין דייטשעשע שפראך, אין דעם מאגאצין שריפט צו די תולדות און חכמת ישראל צום גרויסען ראבינער זכריה פרענקעל אין יאהר 1857, זייט 123, און דאס איז איהר איבערזעץ אין לשון קדש, וואס דער רעדאקטאר האט זיא אויסגעבעסערט דורך דעם גריכעשין ארגינאל, 1) אונטער די ממשלה פון מלך טיבעריוס רעסקופארוס, דער ליעבהאבער פון קיזר און דיא רומאים, אין יאהר 307 דאס איז דער 46 יאהר צו ציילונג קריסטוס, אין 23 טעג אין חדש פערעאייטיוס, איך קריסטע פריער די פרוי פון ניטיאס דער זון פון זוטה, איך רוף פראיי אין דער געבעט הויז (בבית התפלה) (פראזייכוא) צו מיין הויז-קנעכט הערקלאס, אזוי וויא איך האב א נדר געטאהן, און ער איז פראיי פון אצינד ביז אייביג, קיינער פון מיינע יורשים קען איהם ניט אומקערין צו אר-בייטען מיט איהם, און צוזינגען איהם פאר א קנעכט, און ער איז אין רשות צו גיין וואו זיינע אויגען געפעלדט אהן שטערונג, אזוי וויא איך האב א נדר געטאהן, א חוץ אין געבעט הויז (בבית התפלה) צו ארבייטען און צו תפלה טאהן, מיינע יורשים פעריקלעס; און יעלוקאניוס; האבען דערויף מיט מיר מסכים געווען; און דאס יודישע שוהל בעאמטע (סינאגאגא) האט דער פילט מיין האנד צו טאהן דיא דאזיגע זאך, (דאס הייסט פארטווערדעט).

חאטש

באספאר אשר יסדו היונים בטוירא מצאנו זכר למושב היהודים שם לפני חורבן הבית השני, וכבר היה להם בית התפלה (פרא-זייכי) וראשי הכנסת (זינאגאגא) מכלכלים את דברי עדתם, ולשונם לשון יונית, ושמותיהם שמות יונים, ועדה כתובת המצבה בלשון יונית אשר נמצא בחרבות העיר באספאר; או פאנטאקאפייע לפנים, אשר נקראת היום קערטש, ומונחת בבית עקד לקדמוניות מלכות באספאר, אשר חבר החכם אשיק ראש בית העקד הזה, ובאה מועתקת ללשון אשכנזית במכתב הירחי לתולדת ולחכמת ישראל להרב הגדול מוהר"ר זכרי' פרענקעל שנת 1857 דף 123, וזה לשונה בהעתקה ללשון הקדש באיזה תקונים שתקן המו"ל ע"פ כתב היונית.

„תחת ממשלת המלך טיבעריוס יוליוס רעסקופארים, אוהב הקיסר והרומאים, בשנת 307 (היא שנה 46 לספירת הנוצרים) בשלשה ועשרים לחדש פערעאייטיוס, אני כריסטע; לפנים אשת ניטיאס בן זוטה, הנני קוראת דרור בבית התפלה (פראזייכיא) לעבד ביתי העראקלאס כאשר נדרתי, והנה הוא חפשי מעתה ועד עולם, לא יוכל איש מיורשי לשוב להתעמר בו ולכבשו לעבודה, וברשותו ללכת לו כטוב בעיניו באין מכלים, באשר נדרתי, מלבד בבית התפלה לעבודה ולתפלה יורשי פעריקלעס יעליקאניוס הסכימו עמי בזאת, וכנסת היהודים (זינאגאגא) מלאה את ידי לעשות הדבר הזה" 1).

מצאנו

1) דיא מצבה ווערט שוין 1 מאהל פריער געבראכט נאהער צו ליב דיא ריכטיקייט פון דעם איבערזעץ, אין נים איבעריג צו ברענגען זי צווייטען מאהל.

1) ועוד ימצא הקורא הנוסח הזה בלשון אחרת מעט כפי העתקת אבן רש"ף.

מצאנו אם כן איפוא יהודים מדיים; ויהודים יונים; באי קרים, ואנחנו לא נדע אם היהודים המדיים באו מגבולי ממשלת בוספאר ויתערבו ביונים וילמדו לשונם, או יהודי בוספאר ממעי יהודה יצאו מארץ ישראל בסוף ימי הבית השני לרגלי מלחמת הרומים עם מלכי בוספאר? אולם ההשערה הקרובה תורנו כי היו היהודים היונים מעטים לעומת היהודים המדיים, ובטלים אצלם, כי כן מעטו שרידי זכרונותיהם, וכאפס נחשבו לפני הזכרונות הרבים והעצומים אשר השאירו אחריהם יושבי סלע היהודים ושאר ערי קרים.

ואלה הדברים אשר כתב המו"ל רש"י פין בהכרמל ע"ד היהודים האלה 1).

והנה עוללות אפרים אשר השלכו לקרים, כאשר יצאו ערומים מבית חייהם כן הלכו למו, ולא הביאו בידם מארץ אבותיהם, כי אם ספר התורה הכתובה לבד, וכאשר התרחקו ממשכן ה' ולא ראו בכבוד הבית השני. לא ידעו דבר מסגולת התורה והחכמה אשר רחבו ונסבו למעלה ראש בארץ ישראל, ואם זכרו בארץ גלותם את ה' אשר עזבו בארצם, ואת תורתו אשר הלכו, היה אך המקרא לבדו מעין ישועתם;

ואף

אויב אזוי! געפונען מיר יודען מדיים און יודען גריכען, אין האלבען אסטראוו קרים, אבער מיר ווייסען ניט צו די יודען מדיים זענען אנגעקומען קיין קרים פון דער גרענעץ פון דער ממשלה באספאר, און האבען זיך אויס געמישט מיט די גריכעשע יודען, און האבען זיך אויסגעלערונט זייער שפראך, אדער די יודען פון באספאר קומען ארויס פון די יודען וואס זענען ארויס פון ארץ ישראל אין דער לעצטער צייט פון בית שני, צו ליב די מלחמות פון די רומאים מיט די מלכי באספאר, נאר גיבער לערונט אונז די השערה (פארשטע=לונג), אז די גריכעשע יודען זענען געוועזען ווייניגער קעגען די מדיים יודען, און זענען נעבין זיי בטל געווארען, ווארום זייערע זכרונות (אנדענקונגען) זענען זייער ווייניג און כמעט ווי גאהר ניט. קעגין דיא פיל גרויסע און שטארקע זכרונות (דער=מאנונגען), וועלכע עס האבען איבער=געלאזט דיא איינוואוינער פון סלע היהודים (צופוטקלע) און אנדערע שטעדט פון קרים 1).

און אט די אבגעפאלענע פרוכט אפרים, וואס זענען פאר ווארפונגעווארען אין קרים, אט וויא אזוי זיי זענען ארויס געגאנגען נאקעט פון זייער לעבונהויז, אזוי זענען זיי אוועקגעגאנגען, און האבען מיט זיך גאר ניט געבראכט פון זייער פאטערלאנד, מעהר ניט ווי די ספר התורה וואס איז געשריבען, און אז זיי האבען זיך דער=ווייטערט פון גאט'ס משכן (רוהונג) און האבען ניט געזעהן אין דעם כבוד פון בית שני, האבען זיי ניט געוואוסט פון די אוצרות התורה והחכמה, וואס האט זיך פערברייטערט און דערהויבען אין ארץ ישראל, און אויב אין זייער גלות לאנד האבען זיי דערמאנט דעם גאט וואס זיי האבען פארלאזט אין זייער לאנד, און זיין

תורה

---

1) [אף כי המחבר משא קרים חולק עליו בעיקר הדבר, והביא כמה מופתים חותכים וראיות ברורות כי היהודים האלה ידעו כבר מסגולת התורה שבעל-פה, עכ"ז לרגלי מלאכת העתקה העתקתי הדברים ככתבן „בהכרמל" כי אין לאל ידי להכריע את מי הצדק בזכרונות קדומים].

ועיין

1) און אט דאס זענען דיא רייד וואס דער רעדאקטאר ר' שמואל יוסף פין וואס האט געשריבען אין הכרמל ה'תרכ"א חאטש דער פערפאסער „משא קרים" קריגט אויף איהם אין דער עיקר זאך, און ברענגט פיל ריכטיגע און קלארע בעווייז, אז דיא דאזיגע יודין האבען שוין לאנג געוואוסט פון דיא אוצרות תורה שבעל פה ד"ה (תלמוד) דאך צו ליב דער העתקה (איבערזעצן) האב איך איבער-געזעצט פונקטליך וויא עס איז געשריבען אין „הכרמל" הארום איך האב ניט קיין קראפט איבער צו וועגען ווער עס איז גערעכט, אין אזוינע ענינים פון אלטע פריערדיגע זכרונות אנדענקונגען].

זעה

תורה וואס זיי האבען פערשוועכט, איז אבער ביי זיי מעהר ניט געווען ווי מקרא ד״ה תנ״ך, דער קוואל פון זייער הילף, און ווען מיר זאלען אפילו רעכענען אז דיא יודען פון באספאר זענען געוועזען פארטריבענע פון ירושלים אין דער צייט פון בית שני און האבען יא געוואוסט פון דער תורה המסורה, (ד״ה וואס עס איז איבערגעגעבען=פערט געווארען פון די חכמים), אבער זיי האבען זיך שוין לאנג דערווייטערט פון זייער קוואל; עס איז איבער געריסען געווארען דאס פערבינדונג צווישען זיי און צווישען זייערע ברודער אין ארץ ישראל, און די ארץ ישראל יודען, איז געוועזען אומעגליך צו לערנען זייערע ברודער אין קרים, וואס זענען געווען פון זיי זייער ווייט מיט דער שפראך און מנהגים, זענען די יודען אין קרים געבליבען אלאנגע צייט בעלי מקרא (תנ״ך) אליין, און ווען דער לערנען פון תורה שבעל פה (תלמוד) האט זיך שוין פערשפרייט אין דאס רוב יודישע וואוינונגס, און די חכמה פון דעם תלמוד האט שוין פערשפרייט זיינע צווייגען אין ווייטע לענדער, איז אויך די תלמוד׳ישע חכמים וואס זענען געקומען קיין קרים, ניט געלונגען צו ציהען צום תלמוד פיל יודען, ווייל זיי זענען שוין לאנג געוועזען געוואוינט צו לעבען אויף תנ״ך, און האבען באטראכט דעם לימוד התלמוד אזוי ווי אנייע תורה, דערפאר אבער די קראימס וואס זענען אויך געקומען קיין קרים, האבען געפונען א ברייטען פלאץ צו זייער ארבייט. און די נייע קראימשע תורה וואס איז ארויס פאר א מתנגד קעגען די רבנ׳שע תורה אין די צייט פון „ענן״, אין יאהר ד׳ ת״ק, האט געפונען איר נעסט אין די הארץ פון די פראסטע בעלי המקרא: וואס האבען געוואוסט נאר פון פסוק, און פון תלמודישע געשיכטע גאהר ניט, זענען זיי ביסלעכווייס פארקערט געווארען צו קראים׳ער, וואס שענדין דעם תלמוד, און זייער האנד האט זיך געשטארקט אויף דאס ביסעלע רבנים, וואס זיי האבען ערשט ניט לאנג אריין געקלאפט זייער ווארצעל אין קרים, דערפאר איז זייער ווינציג חכמים רבנים געוועזען אין קרים. און זייערע טריט זעהט זיך ניט אהן צווישען די יודישע חכמים אין די אייראפייעשע לענדער.

ואף אם נניח שיהודי באספאר היו גולי ירושלים בימי הבית השני וידעו מן התורה המסורה, הנה כבר התרחקו גם הם ממקורם מרחק רב, וחדלו ארחות המשא והמתן ביניהם ובין אחיהם בארץ ישראל, ולא עצרו כח ללמוד וללמד לאחיהם בני קרים אשר היו רחוקים גם המה מהם בשפתם ובמנהגיהם רחוק גדול מאד, ונשארו יהודי קרים בעלי מקרא ימים רבים, עד שגם בהתפשט למוד התורה שבעל פה ברוב מושבות ישראל, וחכמת התלמוד שלחה שלוחותיה עד למרחקי ארץ, לא הצליחו החכמים התלמידים הבאים לקרים לעשות לה נפשות הרבה, כי כבר הסכינו והורגלו בני האי הזה לחיות על מוציא המקרא, וראו את למודי התורה המסורה כתורה חדשה, ולעומת זה מצאו להם הקראים אשר באו גם המה לקרים מארץ ישראל, מקום כר נרחב לעבודתם, ותורת הקראית החדשה אשר יצא להתנגד אל תורת הרבנות בימי ענן בשנת ד״ת״ק, מצאה קן לה בלב בעלי המקרא הפשוטים, אשר לא ידעו את התלמוד ואת המוצאות אותו, ומעט מעט נהפכו לקראים מנדי התלמוד; וידם גברה על מעט הרבנים אשר הכו שרש לא כביר בקרים, על כן מעטו חכמים רבנים שמה, ולא נודעו עקבותיהם בין חכמי ישראל בארצות אירופה 1).

והנה

און

---

1) זעה אין כרם חמד דיא פינפטע בראשורע דאס 17-טע בריף צו דעם רב הגאון המופלא החוקר והמבקר הנעלה מהור״ר שלמה ליב ראפפארט].

1) [ועיין כרם חמד מחברת החמישית מכתב י״ז להרב הגאון המופלא החוקר והמבקר הנעלה מהור״ר שלמה ליב ראפאפורט].

והנה מפי הרשימות שעל המצבות וספרים ישנים כ״י אשר בידי החכמים הוקרי קדמוניות, ואנחנו למדים כי כבר בזמנים הקודמים הרבה למיסדי דת הקראית, קבלו בני קרים מה מעט מחכמת חכמינו בשאר ארצות איירופה, וסגלו להם הגות לשונם באיזה ענינים, אולם בשנת תשי״ז בזמנו של רבינו סעדיה גאון; באו חכמים מירושלים וקבעו מסמרות לתורה שבעל פה, בבמה ערי קרים, וכרתו אמנה לקבלתה ולשמירתה, כמו שבא זכרון הדבר הנכבד הזה ברשימה בדף אחד הנשאר בסוף תנ״ך שאבד, והדף הזה מונח בבית עקד הספרים לחברת דורשי קדמוניות באדעססא, והעתיקו הרב החכם ר׳ משה אפרים פיננער בפרוספיקטוס שלו שהוציא באדעססע, וז״ל הרשימה. „השלוחים הירושלמיין שהביאו לנו מציון תורת הרבנות שחברו אבותיהם חכמי בית שני ברוח הקדש כפי עדותם, וקבלנוהו גם אנחנו פה קצת גלות ירושלים אשר בספרד 1), ובאונכאת; וסולכאתו; וקאפא; מאתים בעלי בתים, עלינו ועל זרעינו בשנת — כי מציון תצא — תורה לפ״ק ככתוב, בספר ההסכמה הקיימא, הם נקדו וטעמו לנו את כל ספרי הקדש בנקודות

און פון די רשימות (פערצייכונג) וואס איז אויף די מצבות, און די אלטע האנד־שריפטליכע ספרים וועלכע זענען ביי די חוקרי קדמוניות, לערנען מיר אב, אז נאך מיט פיל פריערדיגע צייטען איידער עס איז געפונדאמירט געווארען דאס קראים׳שע גלויבען, האבען שוין די יודען קרים אנגענומען א ביסעל פון די חכמת פון אונזערע חכמים, פון אנדערע לענדער פון איירופא. און אין איניגע ענינים האבען זיי בענוצט צו ביסלעך זייערע שפראך, נאר אין יאהר תשי״ז אין דער צייט פון רבינו סעדיה גאון, זענען געקומען חכמים פון ירושלים, און האבען אייך געשטעלט דאס געצעלט פון תורה שבעל פה (תלמוד) אין פיל שטעדט פון קרים, מיט אנ׳אייביגע שריפט גלויביגע, צום אנ׳נעמן און היטען די תורה שבעל פה, אזוי ווי עס ווערט דערמאנט די דאזיגע געערליכטע זאך אין א רשימה (א פערצייכונג) אין איין בלאט, וואס עס איז פערבליבען פון אפערלארענעם תנ״ך, און דער בלאט געפונט זיך אין מוזעאום פון דער חברה דורשי קדמוניות (אללטס זיכער) אין אדעססא, און דאס איז דאס לשון פון דער רשימה, „די שלוחים פון ירושלים וואס זיי האבען אונז געבראכט פון ציון דו רבנישע תורה, וואס זייערע עלטערין די חכמים פון בית שני (דעם 2־טען בית המקדש) האבען מחבר געווען, (פערפאסט) מיט רוח הקדש (הייליגען גייסט), נאך זייער בעוויי, האבען מיר דאס ביסעל גלות יודען פון ירושלים וואס זענען אין ספרד (באספאר) אויך אנגענומען 1) און אין אונכאת, און סולכאת, און קאפא 200 בעלי בתים (פאמיליעס) אויף אונז און אויף אונזערע קינדער אין יאהר כי מציון תצא־תורה לפ״ק, אזוי וויא עס איז געשריבען אין ספר די ריכטיגע הסכמה, זיי האבען אין אלע אונזערע הייליגע ספרים געשטעלט נקודות און טעמים (טראפ) וועלכע

---

1) [היא העיר היונית באספרים שעל הים באספור קומעריוים שנקראת גם כן פאנטיקאפייא, ושמה היום קערטש, וכן תרגמו הראשונים את השם ספרד (בעובדיה כ׳) ואונכאת; וסולכאת; שתי ערים בשפולי הר אגורמיין, וקאפא שהוא פעאדאסיא, ועיין לקוטי קדמוניות דף י״ז י״ה בהערה].

1) [ספרד און דאס איז דיא גריכעשע שטאדט באספארוס נעבען ים באספור קומעריוים, וואס מ׳האט זיא אויך גערופען פאנטיקאפייא, און היינט קערטש, און אזוי האבען איבערגעזעצט דיא ערשטע דעם נאמען ספרד אין (עובדיה כ׳) און אונכנאת; און סולכאת; 2 שטעדט אין דער נידער פון בארג אגורמיין, און קאפא (פעאדאכיא), [זעה אין לקוטי קדמוניות דף י״ז י״ת אין הערה].

וועלכע עס האבען מתקן געוועזן די סופרים פון ירושלים, גאט זאל זיי דערמאנען צו גוטין, און איך ברכה המלמד הפלוטי האב איך דאס פערשריבען אין א ספר לזכרון (צום אנדענק), ווייל פיל פון אונזערע ברודער יודינזיך מיט מקרא (תנ"ך) אליין, אזוי ווי אלע אונזערע עלטערין נ"ע. ווארום זיי האבען ניט געזעהן די רבנ'שע תורה פריערדיגע צייטין, און לעסטערין אונז וואס מיר האבען זיך פון זיי אפגעשייד, ביז משיח וועט קומען און וועט ווייזען די גערעכטיקייט,

אט די וואונדערליכע רשימה, איז רעכט אז זיא זאל גוט אויסגעפרובט ווערין אין ריכטיגען לייטערונג, ווארום שוין לאנג ווערט זי גערעכנט אזוי ווי פרעמד אין די אויגען פון החכם פיננער, דער ערשטער וואס האט זי פערשפרייט אין זיין פראס-פעקטוס, און צו ליב ווייניג גלויבען און פערשטאנד, האט מען זיא איבערגעזעצט ניט ווי זי איז, אויך אונזער פריינד הרב החכם הגדול רש"פ האט געזאגט אויף איהר „איך קען ניט לייקענען אז די דאזיגע גאנצע רשימה איז חשוד אין מיינע אויגען, אויך צו ליב איהר תאריך לפ"ק (זעה וואס עס האט געשריבען החכם שי"ר אין כרם חמד 17-טע בריף) אויך מצד דעם ענין אליין ווי קומט זי דא אין סוף ספר תנ"ך? און די זאך פאדערט פיל בעטראכטונג, האטש אפילו איך האב זיא געזעהן און האב זיא בודק געוועזן (דורך געזוכט) וויא ווייט מעגליך (לקוטי קדמוניות דף י"ח) און דאס גרעסטע בעטראכטונג וואס עס פאדערט א באור (באשיידענהייט) ווער זענען די שלוחים?

בנקודות וטעמים שתקנו הסופרים בירושלים זכרם להם ה' לטובה, ואני ברכה המלמד הפלוטי כתבתי זכרון בספר הזה כי רבים מאחינו מתיהדים במקראי קדש לבד ככל אבותינו נ"ע, כי לא ראו תורת הרבנות מימי קדם, ומחרפים אותנו שנבדלנו מהם עד יבא ויורה צדק".

הרשימה הנפלאה הזאת ראויה שתבחן היטב ושתצרף בכור הבקרת הנאמנה, כי כבר כמו זר נחשבה בעיני החכם פיננער, הראשון שפרסמה בפראספעקטוס שלו, ומחסרון אמונה והבנה תרגמה שלא כצורתה, וגם ידידנו הרב החכם הגדול רש"פ, אמר עליה „ולא אוכל לכחד שכל הרשימה ההיא נחשדת בעיני" כן מפאת תאריכה לפ"ק (עיין מה שכתב הח' שי"ר בכ"ח מכתב י"ז) וכן מצד הענין בעצמו, כי מה לה פה בסוף ספר תנ"ך, והדבר צריך ע"ג עוד, אע"פ שראיתיה בעיני ובדקתיה כפי האפשר עכ"ל (לקוטי קדמוניות דף י"ח), והגדולים בעיונים שצריכים באור הם, מי אלה השלוחים? אם נמצא זכר להם ולמעשיהם במקום אחר? מה דבר הנקודות והטעמים שנקדו וטעמו את כל ספרי הקדש, האם היו כל ספרי הקדש הנמצאים בקרים עד ימי בואם בלי נקודות וטעמים? ומי הוא הסופר ברכה הפלוטי אשר השאיר לנו את זכרון השלוחים לברכה ולפליטה? אך למי חמדת הבקרת בדברים האלה אם לא להחכמים החוקרים קדמוניות אשר להם נגלו כל גנזי ספרי ישראל בקרים משנות דור ודור, וביגיעתם הרבה הרבו להתבונן בהם ובעניניהם יגעו ומצאו סגולות יקרות מאד,

חפרו

צו ווערין זיי דערמאנט, און זייערע מעשים ערגעץ אין אנ-אנדער ארט? וואס איז דאס פאר א נקודות און טעמים (טראפ) וואס זיי האבען געשטעלט אונטער אלע הייליגע ספרים? צו דען זענען אלע הייליגע ספרים וואס האבען זיך געפונען אין קרים געוועזן אהן נקודות און טעמים ביז זיי זענען געקומען? און ווער איז דער סופר ברכה הפלוטי וואס ער האט אונז איבער געלאזט דעם זכרון (אנדענק) פון די דאזיגע שלוחים לברכה ולפליטה? אבער צו וועמען איז דאס גאנצע געלוסטיקייט פון „בקרת (נאכפארשטען) אין אזויגע זאכען, אויב ניט צו אלט פארשער חוקרי קדמוניות וואס צו זיי איז ענדעקט אלע בעהאלטענע יודישע ספרים אין קרים פון יאהרען-דורות לאנג,

און

חפרו ומצאו גם פשר דבר הספקות והשאלות הנופלות ברשימה זו, ובאחת מן ההערות שהעירו על דברי אחד מן החכמים הרבנים שהיו בקרים שמסר להביאם „בכרמל״ בארו את הרשימה הזאת לכל פרטיה וקיימו את אמיתותה, וראוי לתת מקום לדבריהם ולסדרם לרגל המלאכה אשר לפנינו, וזה תוכן דבריהם אם התפלאו על הרשימה הזאת רבים וכן שלמים כן גם בעינינו נפלאת בהגלותה פתאום לעינינו בצאתה ממקום החשך מתוך בית הגניזה בעיר קראסוב לאור העולם לעיני רבים עם הספר הישן והנושן הנקנה בשנת תרצ״ח שהרשימה נמצאת בסופו. אולם אחרי העיון והחפוש בשרידי הזכרונות מימי הדורות ההם. נתפשטו העקמימיות ושבו הרכסים לבקעה, התאריך לפ״ק שהפלא עליו הרב רש״פ איזה דרך בא לקרים בימים מקדם? מצאנוהו בשדי יער קברות סלע היהודים בזמנים יותר קדומים כמו שיבא בהערתנו אלה, ומקום הרשימה שהי' קשה בעינינו מה לה בסוף ספר תנ״ך? גם זאת ראינו רבות שכתבו ורשמו לפנים ענינים רבים לא לבד בסוף ספרי תנ״ך כי אם גם בסוף ספרי תורה, למען יעמדו לדור אחר, השם „תורת הרבנות״ ששמענו מערערים עליו להיותו בא במקום תורה שבעל פה שלא כמנהג, מורגל מאד בפי מחבר ספר הכוזרי או מעתיקו, „ונתקלקלה הרבנות ושבה הרבנות לאיתנה״ (כוזרי מא״ג סימן ס״ה

און מיט זייער גרויסע מיע צו פארשטיין אין זיי, און אין זייערע ענינים, האבען זיי זיך בעמיט. און האבען געפונען זייער טהייערע אוצרות, זיי האבען געגראבען און האבען געפונען אויך דאס באשיידונג ווענין די ספקות, און די שאלות וואס פאלט אין דער דאזיגער רשימה. ווארום אין איינע פון די הערות וואס זיי האבען בעמערקט אויף די רייד פון איינע פון די חכמים הרבנים, וואס זענען געוועזען אין קרים, וואס זיי האבען דאס איבער ג׳ענטפערט צו ברענגען אין הכרמל, האבען זיי באשיידט די דאזיגע רשימה מיט אלע פרטים, און האבען צוגיוף געשטעלט איהר אמת, און עס האט די רעכט צו געבין אנ׳ארט צו זייערע רייד, און צו מסדר זיין נאך דער ארבייט נאך וואס איז פאר אונז, און דאס איז דער אינהאלט פון זייערע רייד, אויב פיעל וואונדערין זיך אויף דער דאזיגער רשימה, איז אין אונזערע אויגען אויך געוועזען א וואונדער, ווען זי איז פליצלונג אנדעקט געווארען פאר אונזערע אויגען, ארויסגייענדיג פון פינסטערין ארט פון די באהעלטענעס, אין דער שטאט קראסובאזאר. אויף דער ליכטיגער וועלט, פאר אלעמענס אויגען, מיט דעם גאנץ אלטען ספר וואס עס איז געקויפט געווארען, אין יאהר תרצ״ח וואס די רשימה געפונט זיך אין סוף, אבער נאכ׳ן טראכטען און זוכען אין די פער-בליבענע זכרונות, פון יענע דורות, איז אויס געגלייכט געווארען דאס פערקרימונג, און דיא בערגלאך צו טאהלען, דער תאריך לפ״ק וואס האט זיך געוואונדערט דערויף הרב רש״פ וויא קומט ער אין קרים אין פריערדיגע צייטען? האבען מיר געפונען אין דעם פעלד-וואלד פון קברים אין סלע היהודים (צופטקלע) נאך אין גאנץ פריערדיגע צייטען, אזוי ווי עס ווערט געבראכט אין אונזערע הערות (אנמערקונג), און דאס וואס אונז איז שווער געוועזען, ווי קומט די רשימה אין ספר תנ״ך? האבען מיר א זיינס פול געזעהן, דאס עס איז פערשריבען און פארצייכנט פאר אונז, פיל ענינים, ניט נאר אין סוף ספר תנ״ך, אויך אין סוף ספרי תורות, כדי דאס זאל בלייבען פאר די אנדערע דורות, תורת הרבנות וואס מיר האבען געהערט וואס מעקריגט דערויף, אז עס איז ניט קיין מנהג אנצורופען רבנות אנשטאט תורה שבעל פה, איז דער ווארט געוויינטליך אין דעם מויל פון דעם מחבר ספר „הכוזרי״, אדער זיין איבער-זעצער „די רבנות איז קאליע געווארען, די רבנות האט זיך אומגעקערט צו איהר שטארקייט

שטאַרקײט" (כוזרי מאמר ג' סימן ס"ה), קעגען קראים'שע תורה, וואס דער כוזרי באַנוצט זיך מיט די ווערטער צום ענין פון די דעות הקראים, און ווען עס גייט אַ ראַפּ די וואונדער וואס איז נוגע די פאָרמע פון דער רשימה, און דאס אָרט וואו זי געפונט זיך, וועלין מיר קומען צו איהר אינערליכען ענין, און מיר וועלין נאָך־יאַגען צו וויסען ווער זענען זיי די שלוחים הירושלמים? זאגען מיר אַז אין איינע פון די אַנמערקונג וואס מיר האבען געמאַכט אויף די אַלטע זאַכען, וואס מיר האבען איבערגעגעבען צו מפרסם זיין אין הכרמל, האבען מיר באַוויזען אַז אונזערע ברודער די רבנים און די קראים'עס האבען פיל יאָהרען געלעבט אין קרים צווישענזיך זייער ליעבליך און ברודערליך, און צו זאַמען האבען זיי געהאַלטען אין פריערדיגע מנהגים. אין די סדורי התפלות, און אין קהל'שע ענינים, וואס זענען געשטעלט געוואָרען, נאָך איידער די תורת הרבנות איז אָנגעקומען אין קרים, איינע פון דיא דאָזיגע תקנות וואס עס איז געווען גלייך אי בא דיא רבנים, אי בא דיא קראימעס, דאס איז די הזכרה צו מאַכען די חכמים־ וואס זיי האבען דערלויכטען זייערע אויגען,

ס"ה) כנגד תורת הקראית שמשתמש בה לענין דעות הקראים, ואחרי הסירונו הפליאות בנוגע אל סגנון הרשימה ומקום המצאה, נבוא אל עניניה הנכבדים פנימה, ונרדפה לדעת מי המה השלוחים הירושלמים? ונאמר באחת מן ההערות שהעירונו על הדברים העתיקים שמסרנו לפרסמם ב„כרמל" הראינו לדעת שהי' אחינו הרבנים והקראים בקרים ימים רבים, חיים חיי אהבה ורעות. ויחדיו החזיקו במנהגים קדומים בסדרי התפלות. ועסקי הקהלות שנתקנו לפני בוא תורת הרבנות לקרים, אחת התקנות האלה שנשתוו בה הרבנים והקראים, הוא הזכרת חכמים שהאירו עיניהם באור התורה בכל שבת ושבת בבית הכנסת, הזכרה כזו נמצאת בסדורי הקראים הנדפסים זה ארבע פעמים, ובסידור החזניא לבני קראסוב הרבנים שסדר הרב ר' דוד ליכנו אשר מסרנו העתקתה להציבה בכרמל, והנה כן בהזכרת נשמות החכמים בחזניא, וכן בהזכרת החכמים בסדורי תפלות בני מקרא, בין שמות החכמים הרבים המיוחדים לרבנים ולקראים בא זכרון שלשה חכמים ר' אלישע, ר' אפרים, ור' חנוכה, ולא נמצא שינוי בין שתי ההזכרות האלה בסדור מקום זכרונם,

כי

אין דער ליכט פון דער תורה, — אַלע שבת אין שוהל, אזא הזכרה געפונט זיך אין די קראימעשע סדורים געדרוקטע שוין 4 מאָהל און אין סדור החזניא צו די רבנישע יודען אין קראַסובאַזאר, וואס האט מסדר געווען הרב ר' דוד ליכנו, וואס מיר האבען איבער געגעבען דאס איבערזעץ (העתקה) אין הכרמל, און אַזוי אין הזכרת נשמות דיא חכמים אין חזניא, און אַזוי די הזכרת נשמות די חכמים אין די קראימעשע סדורים. אין צווישען דיא פיל פאַראייניגטע נעמען פון די חכמים. סאיי ביי די רבנים, סאיי ביי די קראימעס, ווערט דערמאַנט 3 חכמים ר' אלישע, ר' אפרים, ור' חנוכה, און עס געפונט זיך ניט קיין אונטערשיעד אין דעם *) אָרט סדר פון זייער דערמאַנונג, וואָרום אין סדר החזניא איז געזאָגט, זכור צדיק לברכה, וזכר חסידים לברכה, וזכר קדושים לברכה, וזכר כבוד חכמינו ומשכילנו, חשובינו, הרמב"ם לברכה, וזכר הראב"ע לברכה, וזכר ר' אברהם קרימי לברכה, וזכר התנו ר' אליקום לברכה, וזכר מורנו ורבנו החכם הרב כ"ר אלישע לברכה, וזכר מורנו ורבנו החכם הרב כ"ר אפרים לברכה, וזכר מורנו ורבנו החכם הרב כ"ר חנוכה לברכה וכו', זכותם יגן עלינו, יבאו שלום, ינוחו על משכבותם, הולך נכוחו, והיתה נפשם צרורה בצרור החיים, עם שבעה כתות הצדיקים הנוחלים בגן עדן, והיתה מנוחתם כבוד, נאָהר אין די קראימעשע סדורים ביי די הזכרות נשמות, ווערט דערמאַנט דיא דאָזיגע 3 חכמים באַלד נאָך

ענין

כי בסדר ההזניא נאמר זכר צדיקים לברכה, וזכר הסידים לברכה, וזכר קדושים לברכה, וזכר כבוד חכמינו משכילינו השובינו הרמב״ם לברכה , וזכר הראב״ע לברכה , וזכר ר׳ אברהם קירימי לברכה, וזכר התנו ר׳ אליקום לברכה, וזכר מורנו ורבנו החכם הרב כ״ר אלישע לברכה, וזכר מורנו ורבנו החכם הרב כ״ר אפרים לברכה, וזכר מורנו ורבנו החכם הרב כ״ר הנוכה לברכה וכו׳ , זכותם יגן עלינו , יבואו שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחו, והיתה נפשם צרורה בצרור החיים עם שבע כתות הצדיקים הנוחלים בגן עדן והיתה מנוחתם כבוד , אולם בהזכרות הנשמות בסדורי הקראים בא זכרון שמות שלשת החכמים האלה מיד אחר ענן הנשיא בסגנון זה, זכר צדיקים לברכה, וזכר ישרים ונבונים וטהורים וקדושים לברכה, וכן זכר כלל משכילנו משכילי הגלות זכרונם לברכה ולתחיה , וכן זכר שלשת הצדיקים הנוחלים בגן עדן כבוד הרב רבי אפרים, וכבוד הרב רבי אלישע , וכבוד הרב ר׳ חנכה , זכרונם לברכה ולתחיה , אלהי ישראל ילינם במלון טוב ובמלון נחמד ובמלון נחשב ועם שבע כתות הצדיקים הנעולים בגן עדן וכו׳, ואדם לא זכר את שלשת הצדיקים האלה מעולם חוץ מן הקראים והרבנים בקרים , וגם הקראים יוצאי ארץ קרים לפולין ולליטא גם הם מזכירים אותם בזכרונותיהם , אך שהמה מזכירים אותם אחר רבנו סלמין בן ירוחם בן דורו של רבנו סעדיה גאון, ואין ספק שהיתה קבלה בידיהם בזה וסמכו עליה , ואמו״ר רש״י המחבר הגדול בבואו מפולין לקרים להרביץ שם תורה בראותו שקראי קרים מזכירים את שלשת הצדיקים מיד אחרי ענן הנשיא, חשב שהיו חבריו, וכן העלה בספריו „נר צדיקים״ „ארח צדיקים״ ובס׳ „אגרת מקראי קדש״ — . אולם אנחנו אחרי הדרישות הרבות והחפוש בקדמוניות במקומות וזמנים שונים בעזרת המוציא לאור העלימה , נגלה אלינו ההזון במראה נגד השמש ; וראינו כי שלשה החכמים האלה הנזכרים לברכה בפי הקראים והרבנים בני קרים, הם הם השלוחים הירושלמים שהביאו

מציון

ענן הנשיא ; אין אזא טעקסט , זכר צדיקים לברכה, וזכר ישרים ונבונים וטהורים וקדושים לברכה , וכן זכר כלל משכילנו משכילי הגלות זכרונם לברכה ולתחיה , וכן זכר שלשת הצדיקים הנוחלים בגן עדן כבוד הרב רבי אפרים , וכבוד הרב רבי אלישע , וכבוד הרב ר׳ חנוכה , זכרונם לברכה ולתחיה , אלהי ישראל ילינם במלון טוב , ובמלון נחמד ובמלון נחשב , ועם שבע כתות הצדיקים הנעולים בגן עדן וכו׳ , און קיין מענש האט ניט דערמאנט אט די דאזיגע 3 צדיקים קיינמאהל , א חוץ די קראי׳מער און רבנים אין קרים , איך די קראי׳מער וואס זענען ארויס פון קרים אין פוילין און ליטא , דער מאנען זיי אויך אין זייערע זכרונות , נאר זיי דערמאנען זיי נאך רבנו סלמין בן ירוחם , וואס איז געווען אין איין דור מיט רבנו סעדיה גאון , און אן ספק האבען זיי געהאט דערויף קבלה , און האבען זיך דערויף סומך געווען (פערזיכערט) און אמו״ר רש״י דער גרויסער מחבר אז ער איז געקומען פון פוילין קיין קרים , צו פערשפרייטען דארט תורה , זעהנדיג אז די קרימער קראי׳מער דערמאנען די 3 צדיקים באלד נאך ענן הנשיא , האט ער גערעכנט אז זיי זענען זיינע חברים , אין אזוי ברענגט ער אין זיינע ספרים , „נר צדיקים״ , „ארח צדיקים״ , און אין ספר אגרת מקראי קדש , נאר מיר נאכען נאכ־זוכען , און נאכען פיל נאכפארשטען אין פריעדיגם , אין פארשידענע צייטען , און ערטער , מיט די הילף וואס ציהט ארויס אין די ליכטיקייט , דאס פערהוילענע , פער־בארגענע , איז אונז ענדעקט געווארען דאס געשטאלט קעגין דער זין , און מיר האבען געזעהן אז די דאזיגע 3 חכמים וואס ווערין דערמאנט לברכה אין דעם מויעל פון די קראימעם , און רבנים פון קרים ,

דאס

דאָס זענען די שלוחים ירושלמים וואָס האָבען געבראַכט פון ציון די תורת הרבנות, וואָרום אַזוי האָבען מיר געפונען זייערע זכרונות אין וויפיל רשימות און מיר זענען זיי דאָ מעתיק.

א) אין סוף ספר דברי הימים פאַר ספר תהלים, וואָס עס איז געבליבען פון זיי 3 גרויסע דפים, וואָס מ'האָט געפונען אין דער בעהעלטעניס בק"ק קראַסוב, איז געשריבען „איך אלישע דער שליח ירושלמי בי רבי אהרן, האָב איך געענדיגט דאָס אַרבייט פון נקוד און טעמים (נקודות אין טראָפ), דעם ספר דברי הימים, אין ר"ח מרחשון, אין יאָהר תתפ"ח, 888 פון חרבן בית שני, זינט דער בית המקדש איז חרוב געוואָרען, און האָב אָנגעהויבען דאָס איבעריגע שריפטען מיט גאָט'ס נאָמען", און דאָס יאָהר תתפ"ח לחרבן, אויב מיר וועלין זיי ציילען ג' תתכ"ח דאָס איז שנת דתשט"ז לבריאה 1 יאָהר פריער פון דער אָנגענומענער הסכמה, וועגין תורת הרבנות, וואָס דערמאַנט דער ר' ברכה הפליטי, אין שנת כי מציון תצא תשי"ז, און אויב מ'וועט ציילין דאָס יאָהר פון חרבן ג' תתכ"ט איז אַ קוראַט אין יאָהר תשי"ז, וויא ר' ברכה הפליטי דערמאַנט.

ב) אין אַנפאַנג דרשה לתשעה באב וואָס מ'האָט געפונען אין גרויסער שוהל אין קפא, צווישען די פערבליבענע אַלטע אַ מאָהליגע האַנדשריפט ספרים, וואָס זענען געווען באַהאַלטען אין די באַהעלטעניס פון היכל (טעמפּול), איז פאַרצייכנט אַ דרוש צום טאָג פון תשעה באב פון מגלת איכה, וואָס האָט געדרשנט איינער פון די 3 צדיקים, די שלוחי מצוה ירושלמיין ר' אלישע הי"ד, וואָס ער לערנט דעם דת הרבנות אין דער ישיבה, אין דער גרויסער שטאָדט כפא, צו מקיים זיין אַלע שטאַרקייט... און מעהר שטאַרקייט צ'ע'ל'ל'ע'י'ץ'.

ג) אין אַ שטיקעל פון דאָס ביסעל פרשיות וואָס מ'האָט געפונען אין דער זעלביגער קהלה, אין דער באַהעלטעניס פון שוהל, איז פערשריבען, די 52 חלקי התורה איז געקויפט פאַר מיין געלד, איך אברהם בן מ' שמחה 1), פון ר' אפרים דער שליח

מציון תורת הרבנות, כי כן מצאנו זכרונותיהם בכמה רשימות, והננו להעתיקם פה.

א) בסוף ספר דברי הימים לפני ספר תהלים שנשארו מהם שלשה דפים גדולים, שמצאנו בתוך הגניזה בק"ק קראסוב, נמצא כתוב „אני אלישע שליח ירושלמי בי רבי אהרן סימתי מלאכת נקוד וטעמים דברי הימים בר"ח מרחשון שנת תתפ"ח לחרבן שני, ונתחיל שאר הכתובים בשם ה'. — ושנת תתפ"ח לחרבן אם נמנה אותה ג' תתכ"ח היא שנת דתשט"ז לבריאה שנה אחת קודם ההסכמה הקיימא שהזכיר ר' ברכה הפליטי בשנת כי מציון תצא תשי"ז, ואם נמנה שנת החורבן ג תתכ"ט תעלה מכוון בשנת תשי"ז.

ב) בראש דרשה לתשעה באב שמצאנו בבית הכנסת הגדול בקפ"א בין שרידי ספרים קדמונים כתובי יד שהיו גנוזים בגניזת ההיכל נמצא רשום, דרוש ליום תשעה באב ממגלת איכה, שדרש חד משלשת הצדיקים שלוחי מצוה הירושלמיין ר' אלישע הי"ד דהיא מילף דת הרבנות בבית אולפנא פה קרתא רבתי כפא לקיים את כל תוקף... ויתר עז צ'ע'ל'ל'ע'י'ץ'.

ג) בחתיכה מקצת הפרשיות שמצאנו ג"כ בקה"ק הנ"ל בגניזה, נמצא כתוב אלו שנים וחמשים חלקי התורה מקנת כספי אני אברהם בן מ' שמחה 1), מידי כ"ר אפרים שליח

---

1) [פון ר' אברהם ב"ר שמחה דער דאָזיגער, ווייזט אויס, אַז דאָס איז דער אברהם ב"ר שמחה וואָס ר' דוד דער נשיא פון דיא כוזרים האָט איהם געשיקט אין לאַנד פרס ומדי צו קויפען ספרי תורות

1) [ר' אברהם ב"ר שמחה זה הוא לפי הנראה ר' אברהם ב"ר שמחה ששלחו דוד הנשיא הכוזרי לארץ פרס ומדי לקנות ספרי תורות כעדות הרשימה שנמצא בביהכ"נ מענוזלים בתוך הגניזה, נאור

שליח ירושלמי נתתי במתנה לחתני כ"ר נח בן בוקיק השר הקדרי בשנת א'ר'פ'א' לשטרות סימן טוב לו ולזרעו אמן, ושנת ארפא לשטרות הוא שנת דתשכ"ט לבריאה 969 לספירת הנוצרים.

ד) בחתיכה מנביאים אחרונים על אחד מט"ו גליונות הספר עם מסורה גדולה שנחתכה מן הספר, נמצא רשום, נחשא טבא זה המצחף, קניתי אני אברהם ב"ר משה

געוואָרען פון ספר, איז פערצייכענט נחשא

שליח ירושלמי האָב איך א וועקגעגעבען פאַר אַ מתנה צו מיין אײדעם כ"ר נח בן בוקיק דער שר הקדרי [איבער די קדרים] אין יאָהר א'ר'פ'א' לשטרות אַ גוטער סימן צו איהם און צו זיינע קינדער אמן, און דאָס יאָהר ארפא לשטרות דאָס איז דתשכ"ט לבריאה 969 פון נאָך קריסטוס.

ד) אויף אַ שטיקעל פון נביאים אחרונים אויף איינע פון 15 גליונות פון ספר מיט אַ גרויסע מסורה וואָס זי איז אָבגעשניטען טבא זה המצחף, האָב געקויפט איך אברהם ב"ר

ואור לה בציון שנת תר"א, וזה לשונה כפי הצריך לענינינו, אנכי שלומי אמוני ישראל אברהם בן מ' שמחה מעיר ספרד במלכות אחינו גרי הצדק כוזריה בשנת אלף ושש מאות ושמונים ושתי שנים לגלותנו היא שנת ארבעת אלפים ושבע מאות וששה וארבעים ליצירה לפי המנין שמונים אנחנו היהודים בעיר מטרכא בבוא שלוחי נשיא ראש ומשך מעיר ציוב (קיוב) לאדונינו דוד הנשיא הכוזרי בדבר הדת לחקירה, שלחתי בשליחות ממנו לארץ פרס ומדי, לקנות ספרי תורות ונביאים וכתובים קדמונינו לקהלות כוזר וכו' (ציון תר"א 140). ובסוף היריעה האחרונה מס"ת שנמצא בכפא, נמצא כתוב, זה ספר תורה עדות ביהוסף שמו כ"ר אברהם המשכיל בן מ' שמחה הספרדי ז"ל מצד ארון בית ה' בקהל כפא קהל העליוני אשר על שפת הים מושבו, לשם תודה לד' שהשיבו בשלום לביתו בחיים בשנת מ'ש'י'ב'ת' נפש פ"ק והוא קדש לה', לא ימכר ולא יגאל לעולם, וזה יכתוב ידו לעד, אני פשא המלמד בן ה"ר ומר' יעקב המלמד הגדול, והנה הפרט עולה תת"ב, ואינו מדוקדק, כי רחוק הדבר שיאריך הר"ר אברהם ימים הרבה כל כך שהרי שנת תשכ"ט כבר נתן ספר במתנה, והיה בלי ספק כבר איש באנשים, והנראה כי הנקודה על הנו"ן מן נפש מיותרת ויעלה הפרט תשנ"ב כשש שנים אחרי שלחו דוד הנשיא לפרס, ואולי בשובו מן המסע הזה בא בתודה והקדיש את הספר. המו"ל].

תורות. וויא דיא בעווייז פון דער רשימה וואָס דיא חוקרי קדמוניות האָט געפונען אין שוהל אין מענגולים אין דער באַהעלטענעס, דיא רשימה ער־שיינט אין פערצייכנונג שנת תר"א, און אַזוי איז איהר לשון וועדליג ס'איז נוציג צו אונזער ענין. ,איך פון דיא בעגלויבטע פרידליכע יודין אברהם בן מ' שמחה אין דער שטאָדט ספרד, אין דער מלוכה פון אונזערע ברידער גרי הצדק כוזריה, אין יאָהר 1682 פון אונזער גלות, דאָס איז 4746 צובעשאַפונג, נאָך דער צאָל וואָס מיר יודין ציילען אין דער שטאָדט מטרכא, ווען עס זענען געקומען דיא שלוחים פון דעם עלסטען קניאז פון דער שטאָדט ציוב (קיוב), צו אונזער האַר הנשיא דוד דער כוזרי, וועגען נאָך פאָרשטען דאָס גלויבען, בין איך פון איהם געשיקט געוואָרען, אין דער לאַנד פרס ומדי, צו קויפען ספרי תורות, נביאים, וכתובים, פריערדיגע, צו אונזערע כוזרישע קהלות וכו' (ציון תר"א 140) און אין סוף לעצטע ידיעה פון אַ ספר תורה וואָס דיא פאָרשטער האָבען געפונען אין כפא, איז פערשריבען אַזוי, אָט דיא ספר תורה איז אַ בעווייז ביהוסף, זיין נאָמען איז כ"ר אברהם המשכיל בן מ' שמחה הספרדי ז"ל, בײַ דער זייט פון אָרון אין גאָטס הויז אין קהל כפא, די ערהויבענע געמיינדע וואָס וואוינט בײַ'ם ברעג ים, אין נאָמען פאַר אַ לויבונג צו גאָט, וואָס ער האָט מיך אומגעקערט בשלום אַ היים אַ לעבעדיגען, אין יאָהר מ'ש'י'ב'ת' נפש פ"ק, און דאָס איז געהייליגט צו גאָט, עס זאָל קיין מאָהל ניט פערקויפט ווערען און אויסגעלייזט ווערען, און דער שרייבט מיט זיין האַנד פאַר אַנ'עדות, איך פשא המלמד בן ה"ר ומ"ר יעקב המלמד הגדול, און אָט דער פרט וואָס באַטרעפט תת"ב איז אָבער ניט ריכטיג, וואָרום עס איז זעהר ווייט אַז דער ר' אברהם זאָל לעבען אַזוי לאַנג, וואָרום אין יאָהר תשכ"ט האָט ער דאָס ספר שוין לאַנג געשענקט פאַר אַ מתנה און אָנ'ספק איז ער שוין דאַמאָלס געווען אַ מענטש מיט עטליכע יאָהרען, ווייזט אויס אַז דיא נקודה וואָס איז אויפ'ן נו"ן פון ווארט נפ"ש איז אַנ'איבריגע, באַטרעפט דער פרט תשנ"ב דאָס איז אַ יאָהר 6 נאָך דער שיקונג פון דעם נשיא דוד קיין פרס, קען זיין ווען ער האָט זיך אומגעקערט פון דער רייזע איז ער געקומען מיט אַ לויבונג פאַר גאָט און האָט געהייליגט דעם ספר, המו"ל].

ב"ר משה דער רב און הבר צו אונזער האר גדליה הנשיא פה ספרד, פון ר' אפרים המלמד ירושלמי, קומענדיג פון אונזער גלות לאנד שנת תשנ"ב ליצירה ס"ט כי ונאד אברוי אמן.

ה) אין א רשימה אפ'ן סוף ספר חמשה חומשי תורה האנדשריפט אויף פארמעט, וואס איז געוועזען אונטער דער האנד כה"ר יום טוב, וואס הייסט ספרדי זצ"ל געפונט זיך, „איך חנכה דער שליח ירושלמי, דער זון מרי ורבי מנוח החכם זצ"ל, האב איך פערקויפט צו אונזער האר מר"י ורבי' גדליה דער נשיא, דאס אייניקעל פון געזאלבטען פון גאט פון יעקב ונז"י ע"ה, די דאזיגע תורה וואס איך האב זי געשריבען מיט נקודות און טראפ און מיט מסורה פון דיא חכמי ארץ ישראל זצ"ל, גאט זאל דאס מיר דערמאנען און זאל אויף מיר באשיצען ווי גרויס זיין גענאד איז, גאט זאל באוויליגען אין די מעשים פון מיינע הענד, און זאל מיך אומקערין צו די ארב (נחלה) פון מיינע עלטערין, און זאל מיר ווייזען זיין ארט אין זיין וואוינונג, און דארטען זאל זיין מיין קבורה, איך זאל ליגען נעבין מיינע עלטערין עליהם השלום, און דער רחמנות-דיגער גאט זאל טוהן א גוט'ן סימן, צו אונזער האר, הנשיא גדליה, וואס האט זיא געקויפט צו זיינע דורות אייביג, עס זאל מקויים ווערין זיי עס איז געשריבען אין פסוק, דארט וועל איך מאכען שפראצען דאס גליק צו דוד'ן צו געגרייט ליכט צו מיין געזאלבטען, פה עיר ספרד די מדינה, שנת א'ש'ה' לשטרות, און דער סימן איז ו'ג'ל'ת' י'ר'ו'ש'ל'ם' אשר בספרד ירשו את ע'ר'י' הנגב והכל שריר וקיים", אט ביז אהער איז דער לשון פון דער רשימה, און דער פרט גייט אויף די צאהל ליצירה תשנ"ג, צו ציילונג קריסטוס, 993.

ו) אין סוף ספר תורה מיט 5 מגלות, וואס מעהאט געפונען אפ'ן שוהל בוידעם ביי די קראים'ער אין קפא, געפונט זיך א געשריבענע רשימה „שטארקט זיך און מיר וועלין זיך שטארקען, דער שרייבער זאל ניט ניזק (געשעדיגט) ווערין" איך האב געשריבען און געענדיגט, איך נח בשנת תשצ"ה', דער סימן איז תורה צוה לנו לפ"ק פ"א (81) צו אונזער אנגעמען תורת הרבנות פה כפא".

אזוי זעהן מיר אז ר' אלישע דער שליח ירושלמי, האט זיך עוסק געווען אין

דער

משה הרב והחבר לאדונינו גדליה הנשיא פה ספרד מידי ר' אפרים המלמד ירושלמי בבואנו מארץ גלותנו שנת תשנ"ב ליצירה ס"ט כי ונאד אברוי אמן.

ה) ברשימה על סוף ספר חמשה חומשי תורה, כ"י על קלף שהיה תחת ידי כה"ר יום טוב המכונה ספרדי זצ"ל נמצא, אני חנכה שליח ירושלמי בן מרי' ורבי מנוח החכם זצ"ל, מכרתי לאדונינו מר"י ורבי' גדליה הנשיא נכד משיח אלהי יעקב ונז"י ע"ה, את התורה הזאת אשר כתבתי; ומסרתי; ונקדתי; וטעמתי; בנקוד וטעמים; ומסורת חכמי א"י זכרה לי אלה, וחוסה עלי כרוב חסדך, יואל נא אלהי וירצני במעשה ידי, וישיבני לנחלת אבותי, ויראני את מקומו ואת נוהו, ושם תהיה קבורתי, ושכבתי עם אבותי ע"ה, והוא רחום ישימה סימן טוב לאדונינו גדליה הנשיא הקונה אותה לדורותיו, ויקיים עליו מק"ש שם אצמיח קרן לדוד ערכתי נר למשיחי פה עיר ספרד המדינה שנת א'ש'ה' לשטרות והסימן ו'ג'ל'ת' י'ר'ו'ש'ל'ם' אשר בספרד ירשו את ע'ר'י' הנגב והכל שריר וקיים, עכ"ל הרשימה, והפרט עולה ליצירה תשנ"ג לפ"ה (993).

ו) בסוף ס' תורה עם חמש מגלות שנמצא על הספון בקהל הקראים בקפא, נמצאה רשימת הסופר, „חזק ונתחזק הכותב אל יהי ניזק, כתבתי והשלמתי אני נח בשנת תשצ"ח סימן תורה צוה לנו לפ"ק פ"א לקבלתנו תורת הרבנות פה כפא".

„הנה ראה ראינו כי ר' אלישע שליח

ירושלמי

ירושלמי המעסק במלאכת נקוד ומעמים בשנת התפ״ח לחורבן, ונקרא חד משלשת הצדיקים שלוחי מצוה הירושלמין, ומילף דת הרבנות בכפא, ומצאנו גם את ר׳ אפרים בתור שליח ירושלמי והמלמד הירושלמי עוד בשנת תשנ״ב ליצירה, שלשים וחמש שנים אחרי ההסכמה הקיימא לקבלת תורת הרבנות בכפא, וגם את ר׳ הנוכה ב״ר מנוח שליח ירושלמי מוכר את ספר התורה אשר כתב ומסר נקד וטעם לר׳ גדליה הנשיא בשנת תשנ״ג, ונראה ששלשת השלוחים האלה שבאו מירושלים לקרים נאחזו בה ועמדו שם ימים רבים, והאחד מהם ר׳ אלישע נהרג על קידוש השם כעדות המלות הי״ד שבאו נוספות לזכר שמו אך לא נודע מי הרגו 1). ומה היה סוף חבריו ר׳ אפרים ור׳ חנוכה, כי לא נודע קבורתם עד היום, וראינו ג״כ עדות כוללת ומוספת על קבלת הדת הרבנות בכפא שהעיד עליה ר׳ נח בשנת בשנת תשצ״ח בבאור שהיא שנת פ״א לשנת

דער ארבייט פון נקודות און טעמים (טראפ) אין יאהר התפ״ח לחרבן, און ער ווערט אנגערופען איינער פון די 3 צדיקים שלוחי מצוה די ירושלמין, און האט געלערנט די תורת הרבנות פאר תלמידים אין כפא, און מיר געפונען אויך דעם ר׳ אפרים א שליח ירושלמי, און מלמד ירושלמי, נאך אין יאהר תשנ״ב ליצירה, 35 יאהר נאך דער אמת׳ר הסכמה צום אנ־נעמען תורת הרבנות אין כפא, און אויך דעם ר׳ חנוכה ב״ר מנוח שליח ירושלמי, וואס פערקויפט די ספר תורה וואס ער האט זי געשריבען מיט א מסורה, מיט נקודות, מיט טעמים, צו ר׳ גדליה הנשיא אין יאהר תשנ״ג, זעהט מען אז די דאזיגע 3 שלוחים וואס זענען געקומען פון ירושלים אין קרים, האבען זיך דארט פארנומען און פערבראכט לאנגע צייט, און איינער פון זיי ר׳ אלישע איז געהרג׳ט געווארען אויף קדוש השם, אזוי ווי די בעווייז פון די ווערטע הי״ד וואס זענען צוגעגעבין געווארען צו דעם זכר פון זיין נאמען, נאר מעווייס ניט ווער האט איהם געהרגיט, 1) און וואס איז געוועזן דער סוף פון זיינע חברים ר׳ אפרים ור׳ חנוכה ווייס מען ניט, און מ׳ווייס ניט אויף היינטיגען טאג וואו איז זייער מקום קבורה, און מיר האבען געזעהן אלגעמיינע עדות אויף די אננעמונג דאס תורת הרבנות אין כפא, וואס זי זאגט עדות דעריף ר׳ נח אין יאהר תשצ״ח אז דאס איז שנת פ״א (81) צום יאהר פון דער הסכמה

---

1) אולי הלך החכם הירושלמי הזה בתוך ההולכים לנשיא ראש קיוב הוא הנסיך וולאדימיר לדבר על לבבו לבא בברית תורת משה תשמ״ו כמו שנזכר בספרי דברי הימים לממשלת רוסיא שבאו אל וולאדימיר יהודים על אודות הדת; וברשימה שהעתקנו בהערה הקודמת נזכר ששלח נשיא ראש אל הנשיא דוד הכזרי בדבר הדת לחקירה בשנת תשמ״ו, ובלי ספק חזר ושלח הנשיא אנשים מצויינים אל וולאדימיר והיה הירושלמי אחד מהם ונהרג בדרך בצדיה מאת שלוחי שאר הממלכות או מאת העם אשר השפיקו בילדי עבודה זרה וקדש את השם הנ״ל].

בחלוק

1) [עס קען זיין אז דער הכם ירושלמי איז געגאנגען צווישען דיא וואס זענען געגאנגען צום עלסטען קניאז אין קיוב וולאדימיר, צו ריידין אויף זיין הארץ ער זאל אנ׳נעמען תורת משה, אזוי וויא עס ווערט דערמאנט אין דיא ספרי דברי הימים צו ממשלת רוסיא, אז עס איז געקומען צו וולא־דימר׳ן יודין רעדען מיט אים וועגען אנ׳נעמען יודישען גלויבען, און אין דער רשימה וואס מיר האבען מעתיק געווען אין פריערדיגע הערה, ווערט דער סאגט אז דער נשיא פון קיוב האט געשיקט צום נשיא דוד הכוזרי צו פארשטען וועגען דת (גלויבען) אין יאהר תשמ״ו, און פערגעוויס האט ווידער געשיקט דער נשיא דוד דער כוזרי געציי־כענטע מענשען צו וולאדימיר׳ן, און דער ירושלמי איז געוועזן איינער פון זיי, און איז אין וועג געהרג׳ט געווארען, אנגעשטעלט פון דיא שלוחים פון אנדערע ממשלות, וואס האבען מורא געהאט ער וועט איבער ריידען, וולאדימיר׳ן צו יודישן גלייבען, אדער פראסט פון דעם נאראד (פאלק) וואס האבען דאמאלס געדינט עבודה זרה (געצענדינער)].

דאס

הסכמה אפ'ן אנ'געמען, גלייכט זיך אויס פונקטליך מיט דער רשימה פון ברכה הפליטי, ווי באלד אזוי, איז דאך פאר-געוויס אז דער תוכן (אינהאלט) פון דער רשימה איז אמת, און עס איז אויך ארויס קלאהר וועגין די 3 חכמים ר' אלישע, און ר' אפרים, און ר' חנוכה, וואס מ'געפונט ניט זייער דערמאנונג אין די ספרים פון רבנים און קראי'מער, 1) אויך דער שרייבער פון דער רשימה געפונען מיר זיין דערמאנונג אין אנ'אנדער ארט, אז ער איז מאקי געווען, און איז בעשאפענגעווארען, און עס איז ניט גלאט א משל, ווארום אויף איינע פון די 12 שטיקער גליונות פון הייליגע שריפט (כתבי קודש), מיט א גרויסע מסורה וואס מ'האט געפונען אין שוהל קפא, געפונט זיך: איך ישוע בן ברכה המלמד האב איך פערקויפט די דאזיגע ספר תורה צו ר' נחמן בן ילדוגן הקדרי פה ספרד, אין דעם טאג ב' (מאנטאג) ה' תשרי דעם דאזיגען יאהר ת'ש'מ'ב' ליצירה, ער זאל זוכה זיין צו לערנען אין איהר, און זיינע קינדער ביז אייביג׳ אזוי איז געשריבען, „זאל ניט אבגעטאהגווערין פון דיין מויל און פון דאס מויל פון דיינע קינדער ו"ג אמן, געפונען מיר שוין אויך אזון צו ר' ברכה אין יאהר תשמ"ב 25 יאהר נאכען שרייבען די רשימה, און די ארבייט פון נקודות און טראפ, וואס עס האבען זיך עוסק געווען אין איהר די שלוחים ירושלמים, וואס ווערט דערמאנט אין דער רשימה פון ר' ברכה, געפונען מיר די ריכטיקייט דורך די רשימות וואס מיר האבען דא מעתיק גיוועזין

לשנת ההסכמה על קבלתה, עולה בד בבד עם הרשימה של ברכה הפליטי, א"כ אין ספק שתוכן הרשימה אמת נצבת ונתברר ג"כ כי שלשה החכמים ר' אלישע ור' אפרים ור' חנוכה אשר לא מצאנו זכרם בספרי הרבנים והקראים 1). וגם כותב הרשימה מצאנו זכרו במקום אחר ונודע כי היה ונברא ולא משל היה, כי על אחת מי"ב התיכות גליונות כתבי הקדש עם מסורה גדולה שנמצא בקהל כפא נמצא, אני ישוע בן ברכה המלמד מכרתי ס' התורה הזה לר' נחמן בן ילדוגן הקדרי פה ספרד ביום ב' ה' תשרי שנה זו ת'ש'מ'ב' ליצירה, יזכה להגות בו הוא וזרעו עד עולם כ"כ לא ימוש מפיך ומפי זרעך ו"ג אמן מצאנו א"כ בן לר' ברכה בשנת תשמ"ב כ"ה שנים אחרי כותבו הרשימה.

„ומלאכת הנקוד והטעמים שנתעסקו בה השלוחים הירושלמים שבא זכרונה ברשימת ר' ברכה, מצאנוה מקויימת ברשימות

---

1) [דאס אונטערשיעד פון דיא קראימער מיט דיא רבנים, וואס אונזער פריינד ר' שמחה פינסקער האט געדרוקט אין זיין ספר „לקוטי קדמוניות" געפינט זיך צווישען דיא נעמען חכמי הקראים אויך דער נאמען אלישע המלמד, פיל-לייכט איז דאס דער איינענער, חאטש ער איז געווען א רבני (זעה אינעווייניג ווייטער הנ"ל) און ווערט דערמאנט נאהר אין הזכרות נשמות הצדיקים, נעבען דיא רבנים אין קראימער פון קרים, און ביי די וואס זענען ארויס פון קרים אין פוילין וליטא, דאס זענען דיא שלוחים ירושלמים וואס ווערען דערמאנט אין דער רשימה, און עס איז אויך בעוואוסט אז עס איז בעסער דער נוסח פון דיא קראימער פון ליטא וואס זיי דער מאנען דיא דאזיגע דרייא צדיקים נאך ר' סלמון בן ירוחם, דער זון פון דעם דור רבינו סעדיה גאון פון דעם נוסח פון קראימער פון קרים, וואס זיי דערמאנען זיי נאכן רמב"ם און ר' אברהם קרימי].

1) [בחלוק הקראים עם הרבנים אשר הדפיס הרב החכם הגדול מוהר"ר שמחה פינסקר, בספרו לקוטי קדמוניות, נמצא בין שמות חכמי הקראים גם שם אלישע המלמד, ואולי הוא זה אף שהיה רבני, ועיין בפנים להלן הנ"ל) ונזכרים רק בהזכרת נשמות הצדיקים אצל הרבנים והקראים הקרימיים ואשר יצאו מקרים לפולין וליטא, הם הם השלוחים הירושלמים הנזכרים ברשימה, ונודע ג"כ כי טובה נוסחת הקראים בליטא שמזכירים את שלשת הצדיקים האלה אחרי ר' סלמון בן ירוחם בן דורו של רבינו סעדיה גאון מנוסחת הקראים הקרימים שמזכירים אותם אחרי הרמב"ם ור' אברהם קרימי].

בְּרשימות שהעתקנו פה, כן ברשימת כתיבת יד ר' אלישע בעצמו, שאמר; סיימתי מלאכת נקוד וטעמי דברי הימים וכו', וכן ברשימת כתיבת יד ר' חנכה האומר, אשר כתבתי ומסרתי ונקדתי וטעמתי בנקוד וטעמים ומסורת חכמי א"י — ומלאכת הקדש הזאת לא היתה המצאה חדשה בעקרה במדינת קרים, כי לא יתכן שהי' כתבי הקדש שביד בני ישראל בקרים חסרים נקודות וטעמים עד ימי בוא השלוחים האלה, אבל ספריהם הי' מנוקדים ומוטעמים בנקוד וטעם אחר, הוא הנקוד שנמצא בספרי כתבי הקדש עתיקים מאד, הוא הנקוד המזרחי או האשורי, והחכמים הירושלמים הביאו את הנקוד של ארץ ישראל או הנקוד המערבי, וכן ראינו בעינינו בגליונות מספר דברי הימים שהעיד ר' אלישע בסופו שהוא סיים מלאכת נקודותיו וטעמיו, שנמחקו הנקודות והטעמים הישנים, והושמו תחתיהם נקודות וטעמים אחרים. הנקודות הישנות הנמחקות נכרים לעיני השמש, והנקודות החדשות הם בדיו אחר שלא כדיו האותיות בספר".

„והנה אם לא הספיקו השלוחים הירושלמים להביא בתורת הרבנות כי אם כמאתים בעלי בתים בכפא, והשאר נשארו על תורת הקראית הפשוטה או המהודשת אחרי זמן המחלוקת, קנו להם אהבה וכבוד גם בעיני הקראים, שקבלו מהם לקח טוב מחכמת הנקוד והטעמים המתוקנים וכן המסורת הגדולה והקטנה והדקדוק שהי' נחוצים להבנת פשוטי המקראות, והי' השלוחים חשובים בעיני הקראים עד מאד, עד שקבלו עליהם ועל זרעם לכבדם גם אחרי פטירתם, להזכיר שמותיהם בין גדולי

געווען און אַזוי אין דער רשימה האַנד־שריפט פון ר' חנוכה, וואָס ער זאָגט אַז איך האָב געשריבען, און געמאַכט נקודות, און טראָפּ, ומסורת, חכמי ארץ ישראל, און די הייליגע אַרבייט איז ניט געווען אַנייע המצאה (ערפינדונג) אין מדינת קרים. וואָרום עס קען ניט זיין אַז אַלע (כתבי קדש) הייליגע שריפט וואָס האָט זיך געפונען ביי די יודען אין קרים, זענען געווען אָהן נקודות, און אָהן טראָפּ, ביז וואַנען עס זענען געקומען די שלוחים ירושלמים; אָבער זייערע ספרים זענען געווען מיט נקודות און טעמים גאָהר אַנדערע, דאָס איז דער נקוד וואָס מ'האָט געפונען אין זייער אַלטע פאַרצייטיגע כתבי קדש, הייליגע שריפט, דאָס איז דער נקוד המזרחי אָדער האשורי, און די חכמים הירושלמים האָבען געבראַכט דעם נקוד פון ארץ ישראל אָדער נקוד המערבי, און אַזוי האָט מען געזעהן אין גליונות (בלעטער) פון ספר דברי הימים. וואָס ר' אלישע האָט עדות געזאָגט אין סוף, אַז ער האָט מסיים געווען (געענדיגט) די אַרבייט, פון זיינע נקודות, און טראָפּ, זענען די אַלטע נקודות און טראָפּ אָבּ־געמעקט, און אויף זייער אָרט אַנדערע נקודות און טעמים, און די אַלטע אָבּ־געמעקטע זענען קענטיג, און אָנזיכטיג פאַר דער זון, און די נייע נקודות זענען מיט אַנ'אַנדער טינט, ניט ווי דער טינט פון די אותיות אין ספר.

און אויב די שלוחים ירושלמים האָבען דערגרייכט אַריינברענגען אין תורת הרבנות מעהר ניט ווי 200 בעלי בתים אין כפא, און די איבעריגע זענען געבליבען אויף דער קראימעשער פראָסטע תורה, אָדער די בענייטע נאָך די מחלקת פון ענן הנשיא, דערפאַר האָבען זיי זיך געקויפט ליבע און כבוד (עהרע) אויך פון דיא קראימעס, וואָס זיי האָבען פון זיי מקבל געווען (ערהאַלטען) אַ גוט'ן לערנונג אין חכמת הנקוד, והטעמים, די ריכטיגע, און אַזוי די גרויסע און קליינע מסורה, און דקדוק, וואָס עס איז געווען נייטיג צום פשט פון די פסוקים, און ווי ווייט די שלוחים זענען געווען (חשוב) געאַכט ביי די קראימעס, אַז זיי האָבען גענומען אויף זיך און אויף זייערע קינדער, צו שעצין זיי, אויך נאָך זייער טויט, צו דער מאָנען זייערע נעמען; צווישען די גרויסע קראימעס,

יעדער

יעדער שבת און שבת ניט אנדערש, און זייער דערמאנונג איז ניט אבגעטאהן פון זייערע קינדער אויף אייביג, און ווי גרויס עס איז די מעלת פון די שלוחים, וואס מיט זייער פרומקייט. און מיט זייערע גוטע הערצער, האבען זיי זוכה געוועז צו אזא גרויסען כבוד, אויך ביי די מענשין וואס זיי האבען מיט זיי ניט מסכים געוועזן (צו געשטימט) אין פיל זאכען זייער זכות זאל אויף אונז מגין זיין (אזוי שרייבט דער הכרמל)], און מיר האבען געזעהן צו מעתיק זיין (איבערזעצין) די רייד פון א חכם רבני איינער פון די אלטגעזעסענע פון קרים, וואס ער האט גערעדט וועגין זיי, און עס ווערט בעוואוסט ווי וויט פריערדיגע דורות האבען ניט געוואוסט פון זייער פריערדיגע עלטערונס געשיכטע, און פון די רייד וועט קלאהר ווערין פיל טהייערע ענינים, וואס האבען די ווערד צו באוואוסט ווערין, אין די געמיינדע ליעבהאבער פון אלטס, דער דאזיגער חכם רבני, דאס איז ר׳ דוד בכמהר״ר אליעזר לחנו, ער האט מסדר געוועזן א סדור התפלות, צום דאבנען פאר פאר די יודען אין קרים, אין 2 חלקים (עקזעמפליארים), וואס מ׳רופט דעם סדור „חזניא" ער האט אנגעהויבען זיין ארבייט אין יאהר ה׳ תפ״ג, און האט געענדיגט אין יאהר תפ״ה און אין זיין הקדמה (פארערדע) פון סדור, רעדט ער דארט איינינע ווערטער וועגין קרימער יודישע געשיכטע, מיט זייערע מנהגים, און דאס איז זיינע רייד; נאך דער העתקה פון כמהר״ר משה החכם הרב דקה״ק קראסוב בכמה״ר יהושע זצ״ל.

גדולי הקראים בכל שבת ושבת ולא יעבור, וזכרם לא יסוף מזרעם לעולם, ומה גדלה מעלת השלוחים אשר בצדקתם וביושר לבבם זכו לכבוד גדול כזה אף אצל מי שלא הסכימו עמהם בכל דבריהם, זכותם תגן עלינו" (כן כתב המו״ל הכרמל רש״י פין), וראינו להעתיק דברי חכם רבני אחד מתושבי קרים אשר דבר על אודותם, ונודע כמה רחקו בני הדורות שלפנינו בקרים מדעת את המוצאות אשר מצאו אבותיהם בימי קדם, וכמה השפיקו בילדי השערותיהם חזיונות שוא ומדוחים. ומדברי הכותב והמשיב יתבררו ויתלבנו ענינים רבים יקרי הערך, ראוים להודיע בקהל אוהבי קדמוניות. החכם הרבני הזה הוא ר׳ דוד בכמהר״ר אליעזר לחנו, הוא סדר סדור התפלות לבני קרים בשני חלקים הנקרא בשם חזניא, התחיל במלאכתו בשנת ה תפ״ג, והשלימה בשנת תפ״ה, ובהקדמתו לסדורי דבר דברים אחדים על קורות בני קרים, ומנהגיהם, ואלה דבריו, כפי אשר העתיק כמהר״ר משה החכם הרב דקה״ק קראסוב בכמה״ר יהושע זצ״ל.

ישמחו השומעים וישישו הרואים את יקר תפארת גדולת הספר המחזור הזה ממנהג ק״ק כפא יס״ע, כלולה ובלולה ומנופה בי״ג נפות דור ממהדורא קמא ובתרא, חדשים גם ישנים, עומד על שני עמודי עולם יצוקים ביציקתו, הן הנה היו לבני ישראל אשר בית ישראל נכון אליהם מנהג ספרדיים ואשכנזים וכו׳, ובהיות כי ראה ראיתי את עני עמי עניות התורה פה, כי

הקדמה פון סדור חזניא.

פרייען זאלען זיך די הערער, לוסטיגען זאלען זיך די זעהער, דאס טהייערקייט און שיינע גרויסקייט פון דעם דאזיגען ספר המחזור פון דעם מנהג ק״ק כפא יס״ע, בעקריינט, און גערייניגט אין 13 זיפפען, אין דער ערשטער און צווייטער איבער־זעהונג, נייע און אלטע שטייען אויף 2 געגאסענע שטארקע וועלט זיילען, דאס זענען וואס דאס יודישע הויז שטייט אויף זיי, מנהג ספרדים, און מנהג אשכנזים וכו׳, און

כי נתמעטו התלמודים, פה להם ולא ידברו, ואין דורש ואין מבקש לתורה ולתעודה בתוך קהל ועדה וישראל, שלשה מטיבי צעד וסעד ותומך בשבט, משרבו התלמידים שלא שמשו כל צרכם, זה אומר בכה, וזה אומר בכה במקלו ובתרמילו, וספר תורה שהיה בידנו, אז אמרתי אחכמה, אלך ואעבוד להקב"ה בעבודה שבלב זו תפלה; ועשות מסלול ודרך לעבודת הגוף והנפשי, וכדי לזכות את הרבים נערתי את חצני, קמתי ונתעודדתי לכתוב לו רובי תורתי ביתר שאת ויתר עז, במעט מחזיק מרובה, סדר התפלות והבקשות הנהוגות פה מזמן אבותינו אשר היה עיקר דירתם בק"ק כפא, ובעיר קרים הנקרא סלכאת, אשר באו ברגליהם רגל ישרה מבבל: ומארץ פרס: מפני חמת המציק. א) כאשר כונן להשחית ועשתה והצליחה והרג דוד בן זכאי הנשיא ראש גלות ע"י מלך ישמעאל העבסיים, מקנאתו עליו להיותו מזרע המלוכה לבית דוד עה"ש. ב) ואח"כ נתגלגל הדבר על ידי דוד אל דוד שעשה את עצמו משיח; וקבץ עם רב מישראל, והגר חרבו כישמעאל נגד מלך פרס ולא עלתה בידו, והיתה עת צרה ליעקב בגזירות; ושמדות; וענוים קשים ורעים, עד שהגלה עם בני ישראל ונתפזרו למרחקי קצוי ארץ, ורובא דרובא נטמעו בין הגוים ושכחו תורת אלהיהם בעו"ה, ג) וקצתם באו לעיר קרים ונתישבו בעיר כפא בזמן הלועזים, ד) ובנו בית הכנסת

און ווייל איך האב געזעהן דאס ארימקייט פון מיין פאלק, ארימקייט אין תורה דא היא, עס איז פארווינציגט געווארען תלמידים, זיי האבען א מויעל און קענען ניט רעדען, קיינער זוכט ניט און פרעגט ניט נאך אין דער יודישער געמיינדע, וועגען תורה און עבודה, דאס יודישע גאנצע אנהאלטונג, זינט עס איז פערמערט געווארען תלמידים וואס זיי האבען ניט ערלערונט וויפיעל מעבדארף; דער זאגט אזוי, און דער זאגט אזוי, יעדער איינציגער קומט זיך מיט זיין שטעקיל און פעקיל תורה, וואס האט זיך און האנד, האב איך בעטראכט, איך וועל גיין, און וועל דינען צו גאט מיט דער הארץ-ארבייט דאס איז תפלה! און וועל מאכען א שטעג און א וועג צו די קערפערליכע און זעללע (נפש) ארבייט. און כדי צו מזכה זיין דעם רבים, בין איך אויפגעשטאנען, און האב זיך געשטארקט צו שרייבען, דאס רוב פון מיין תורה מיט מעהר שטארקייט: און א ביסעל וואס פאר־נעמט פיל, די סדר התפלות, און בקשות, וואס זענען איינגעפיהרט היא, נאך פון אונזערע עלטערין, וואס דער עיקר וואוינונג זייערע איז געוועזין אין ק"ק כפא, און אין דער שטאדט קרים (סולכאת), וואס זיי זענען געקומען מיט זייערע פיס. מיט'ן גלייכען וועג פון בבל, און פרס, צו ליב דעם צארען וואס האט זיי ענג-געמאכט, א) ווי עס איז געוועזן אנגעברייט צו פערדארבען, און עס איז געהרגיט געווארען דוד בן זכאי דער נשיא, דער עלטערער פון גלות, דורכ'ן מלך ישמעאל העבסיים, ער האט זיך איבער איהם מתקנא געוועזען. דערפאר וואס דער ר' דוד איז ארויס געקומען מזרע המלוכה, פון דוד המלך עליו השלום, ב) דערנאך איז ווייטער פארערגערט גע־ווארען, דורך דוד אל דוד, וואס ער האט זיך געמאכט פאר א משיח, און צו נויפ־געקליבען פיל פון יודישען פאלק, און האט זיך אנגעגורט א שווערד אזוי ווי א ישמעאל, קעגען מלך פרס, און עס האט איהם ניט געלינגען, איז געווארען אנ-עת צרה צו יעקב'ן, מיט גזירות און שמדות, מיט עינוים (פיין) קשים ומרים (הארטע שווערע און ביטערע) ביז וואנען דאס יודישע פאלק איז פערטריבען געווארען אין ווייטע לענדער, און דאס רוב האבען זיך פערמישט צווישען די פעלקער, און האבען פערגעסען די תורה פון זייער גאט בעונותינו הרבים, ג) און אביסעל זענען געקומען אין קרים, און האבען זיך באזעצט אין דער שטאדט כפא, אין דער צייט פון די לועזים, ד) און האבען

זיך

זיך געבויעט א שוהל, אקליין בית המקדש, א גוטען און א שיינעם בנין, אין יאהר אלף כת"ר לשטרות, ה) און האבען זיך נוהג געווען מיט זייערע תפלות אזוי ווי זיי האבען מקבל געווען פון די גאונים עליהם השלום, מיט זייערע סדורים, וואס זיי האבען געהאט מיט א גרויסען אונטערשייד, סאיי אין פיוטים סיי אין סליחות; און די נעכט טהיילונגען תפלות (לילי אשמורות), לרבינו סעדיה גאון עה"ש; סיי אין ברוך שאמר; און אין נשמת; און צו יום כפור, וואס ווערט גערופען די תפלה פון רבן גמליאל ע"ה, און אין פיוטים צו יום כפור, וואס ווערט אן גערופען מעמדות, אזוי ווי עס איז געשריבען אין דעם אנדער חלק, אין דיא תפלות יום כפור, ו) און ווען עס איז ביי־צוואונגען געווארען די שטאדט כפא; דורכ'ן גרויסען מלך תוגר (תערק) פטיח שולטן מחמד, וואס ער האט איינגענומען די שטאט קושטאנטינא, אין יאהר ר"ז צו אלף הששי, ז) זענען געקומען געצייכנטע מענשין, גרויסע חכמים, פון עקין וועלט; נאך איידער עס זענען געקומען די גלות ירושלים, וואס זענען געווען אין ספרד, קיין קושטאנטינא, און האבען זיך נוהג געווען אין תפלות נאכ'ן מנהג רומניא, נאכ'ן מחזור פון חזניא, ח) און נאך איז פערמערט געווארען אויף זיי, עס איז געווען אן־אלגעמיינער גרוש, אין רוסישע קהלות, און אין כלל זיי, אויך; אין דער גרויסער גאטליכער שטאדט פון חכמים און סופרים, וואס מערופט זיא קיוב, וואס ווענין איר האבען געזאגט די גלייכענזאגער (מושלים), „כי מכיוב תצא תורה וג׳, ד"ה פון קיוב גייט ארוים תורה; אגרויסע קהלה, מאנספערזאנען, ווייבער; און קליינע קינדער, צו זאמען, און די קרוין פון זייער מלך פאראויס, דאס איז הרב המקובל הדיין המצויין, כמוהר"ר משה הגולה בכ"ר יעקב יעמ"ש, דעם מחבר פון ספר „אוצר נחמד", און מיט איהם אין זיין מחוצה, 3 גרויסע רבנים, כמה"ר אשר הכהן, ע"ה; וכמה"ר קלמן אשכנזי; ע"ה, און דעם 3-טען וויסען מיר ניט זיין נאמען, ט) און זיי האבען זיך פארזאמעלט אין שוהל פון כפא יס"ע, און האבען זיך צו טיילט אין 3 כתות, און האבען געדאבונט מיט פערשידענע מנהגים, מנהג אשכנזי, מנהג רומניא; און מנהג בבלי; וויא זיי האבען מקבל געווען פון די גאונים ע"ה, און עס איז געווארען צווישען זיי אקריג! ביז זיי האבען געזוכט צו בויען פאר זיך

אבעזונדערע

הכנסת שהיא מקדש מעט בנין יפה ומפואר בשנת אלף כת"ר לשטרות, ה) והיו נוהגים בתפלותיהם כמו שקבלו שם מהגאונים ע"ה בסדורים אשר בידם בשינוי גדול, הן בפיוטים הן בסליחות ללילי אשמורות לרבנו סעדיה גאון עה"ש, הן בברוך שאמר ובנשמת ליום כפור מכונה לרבן גמליאל ע"ה, ובפיוטים ליום הכפורים נקראים מעמדות, כמו שכתובים בחלק שני בתפלות יום הכפורים, ו) וכאשר נלכדה עיר כפא על ידי המלך הגדול מלך תוגר פטיח שולטן מחמד, אשר לכד עיר המלוכה קושטאנטינא ובשנת ר"ז לאלף הששי, ז) באו אנשים רשומים והמה חכמים מחוכמים מקצוי ארץ, קודם שבאו גלות ירושלים אשר בספרד לקושטאנטינא, והיו נוהגים בתפלות כמנהג רומניא על פי המחזור של החזניא, ח) ועוד נוסף עליהם שהיה גרוש כולל בקהלות של רוסיא, ובכללם בעיר גדולה לאלקים של חכמים ושל סופרים הנקרא כיוב; אשר עליה יאמרו המושלים כי מכיוב תצא תורה וגו׳, קהלה גדולה אנשים טף ונשים יחדו, ועטרת מלכם בראשם; הרב המקובל האלהי הדיין המצויין כמוהר"ר משה הגולה בכ"ר יעקב יעמ"ש, בעל ספר „אוצר נחמד" ואתו עמו במחיצתו ג׳ רבנים גדולים, כמה"ר אשר הכהן ע"ה, וכמה"ר קלמן אשכנזי ע"ה; והג׳ לא נודע אלינו שמו, ט) ונאספו שמה אל בית הכנסת של כפא יס"ע, ונעשו חלוקים לשלש כתות, והיו מתפללים במנהגות משונות, מנהג אשכנזי; ומנהג רומניא; ומנהג בבלי; כפי קבלתם מהגאונים ע"ה, והיתה מריבה ביניהם. עד אשר בקשו

לבנות

ואל עמים אשר לא ידעו שפתם, והנה לפי סופרי הדורות לא דוד נהרג, כי אם חזקיה בן בנו של דוד בן זכאי, שהיה ראש גולה אחרי רב האי גאון בשנת תשצ"ב, ולאחר שתי שנים תפשו המלך והרג כל בני משפחתו, וזה כמאה שנים אחרי דוד בן זכאי זקנו, ואם טעה הכותב לכתוב דוד בן זכאי תחת חזקיה, הנה גם אז לא שמענו שהיו גזירות על יהודי בני בבל, כ"א על ראש הגולה ועל משפחתו, ובניו הנמלטים ברחו לספרד 1). (קבלת הראב"ד דף מ"א ע"א), והנה כבר עלה בידינו בעז"ה למצא שרידי זכרונות ימי קדם מעידים ומגידים שכבר קודם חרבן בית שני נמצאו בני ישראל בקרים, והזכרונות האלה הם הריתים בעט ברזל קצתם בלשון יונית, ורובם בלשון קדש, באותיות גסות מאושרות; מאשר בלשון יונית, היא האבן הנמצאת בשפולי הר מתרדת בעיר קערטש בשנת 1832 לספהנ"ו, ועליה רשימה מיום כ"ג פעריטי (פעבראל) שנת 207 [ר"ל 377 היא שנת 81 לסהנ"ו] 2).

בימי המלך ריסקופאריס שהאשה בריסע שחררה את עבדה, ועוד מצבת אבן שניה

וואָס זיי פערשטייען ניט זייער שפראַך. און נאָך די געשיכטע־שרייבער איז ניט דוד בן זכאי געהרג'ט געוואָרען, נאָר חזקיה; אַנאייניקעל פון דוד בן זכאי, וואָס ער איז געוועזן אַ ראש גולה; נאָך רב האי גאון, אין יאָהר תשצ"ב, און אין 2 יאָהר אַרום האָט דער מלך אויסגעהרג'ט דאָס גאַנצע משפחה (פאַמיליע), און דאָס איז אַ רום הונדערט יאָהר נאָך דוד בן זכאי, און אויב דער שרייבער האָט אַ טעות געהאַט און האָט געשריבען דוד בן זכאי, אָנשטאָט חזקיה, האָבען מיר אויך ניט געהערט אַז אין יענער צייט איז געוועזן גזרות אויף די יודען פון בבל, נאָהר אָפ'ן ראש גולה אַליין און אויף זיין משפחה, און די קינדער וואָס עס האָט זיי געלונגען צו אַנטלויפען, זענען אַנטלאָפען קיין ספרד 1) (קבלת הראב"ד דף מ"א ע"א), און עס איז שוין לאַנג אויפגעגאַנגען אין אונזערע הענד מיט גאָטס הילף, צו געפונען איבערגעבליבענע זכרונות אַ מאָהליגע, וואָס זאָגען עדות, אַז שוין לאַנג נאָך פאַר'ן חורבן בית שני, האָבען זיך שוין געפונען יודען אין קרים, און די דאָזיגע זכרונות זענען אויסגעקריצט מיט אייזערנע פעדער; אייניגע אויף גריכעשע שפראַך, און דאָס רוב איז לשון קדש, מיט גרויסע אותיות, און פון דיא גריכעשע איז אַט־דער שטיין וואָס מ'האָט געפונען אין דער נידער פון באַרג „מתרדת", אין דער שטאָט קערטש, אין יאָהר 1832 נאָך קריסטוס, און אויף איהר איז אַ רשימה פון כ"ג פעריטי (פעבראל) שנת 307 [ד"ה 377 דאָס איז 81 נאָך קריסטוס] 2).

אין די צייט פון מלך רוסקופאָרוס; וואָס די אשה כריסע; האָט פריי געשיקט איהר

---

1) [יתכן שהמלה הזאת היא הטעתו לר' דוד ליתנו כותב ההקדמה, כי הוא היה חושב שבשם ספרד כיון בעל הקבלה אל באספאר שהיא עיר קערטש, כמו שהורגלו יהודי קרים לכנותה, ולא ידע כי בכל המקומות מושבות היהודים בימי הראב"ד ואחריו היה השם ספרד כנוי לארץ שפאניען. המו"ל].

2) [בשרון נומר 39 העתקנו את המצבה הזאת ללשון הקדש מן ההעתק שנמצא במכתב הירחי להרב הגדול ר"ז פראנקעל, אולם חשבונו של החכם אבן ריש"ף מכוון יותר. המו"ל].

1) [עס קען זיין אַז דער וואָרט ספרד האָט געבראַכט דעם טעות צו ר' דוד ליחנו דער שרייבער פון דער הקדמה, ער האָט געמיינט אַז דער נאָמען ספרד; האָט דער בעל הקבלה געמיינט באָספאָר; דאָס איז דיא שטאָדט קערטש, אַזוי וויא דיא יודין פון קרים זענען געוואוינט אַזוי צו רופען, און ער האָט ניט געוואוסט אַז דיא אַלע ערטער וואו דיא יודען האָבען געוואוינט אין דיא צייט פון ראב"ד, און נאָך איהם, איז געוועזן דער נאָמען ספרד; אַ רופונג צו דער לאַנד שפאַניען, המו"ל].

2) [אין שרון נומער 39 האָבען מיר איבערגעזעצט דיא מצבה שריפט אין לשון קדש פון דער העתקה וואָס געפינט זיך אין מאָנאַטעס שריפט צו הרב הגדול ר' זכרי' פראנקעל, אָבער דער חשבון פון חכם אבן ריש"ף איז מעהר ריכטיגער המו"ל].

איהר קנעכט, און נאך א 2=טע מצבה;
געפֿונט זיך אויך יעצט אין כפא אין מאזעאום,
און אויף איהר איז אויך א רשימה וועגין
בעפֿרייען קנעכט יודישע, אין דער צייט
פֿון דעם דאזיגען קעניג. און נאך גרעסער
בעווייזונג מיט מעהר מעלות, זענען דיא
רשימות פֿון די פיעל מצבות, וואס רעדין
און לערנען אונז, וואס עס איז געפֿונען
געווארען אין עמק יהושפט, אין דער שטאט
סלע היהודים (צופוטקלע), וואס זענען דארט
געהיט געווארען, פֿון פֿערדארבענהייט,
מעהר ווי אין אלע ערטער אין קרים, דורך
די גרויסע היטונג וואס דיא יודען פֿון דער
שטאט האבען אבגעהיט זייערע אנדענקונגען
אזוי ווי די אויג פֿון קאפּ; און אלע מצבות
זענען גלייך געצייכנט אין לשון קדש,
און קיין פֿרעמדע איז ניטאה צווישען זיי,
און גאר די עלטערע מצבה פֿון זיי איז
משנת ג"א תתקי"ו, נאך די ציילונג פֿון
דיא בני קרים צום גלות שומרון, און דער
פרט תש"ב לגלותנו, און נאכען ציילין וויא
מ'איז זיך נוהג ווינציגער מיט 151 יאהר,
ווארום מיט דעם סך קנ"א יאהר, איז א אונ=
טערשיעד צווישען די געוועהנליכע ציילונג
ווי מיר ציילין, פֿון די ציילונג פֿון די
ערשטע א מאהליגע אין קרים, איז דאס ג'
תשס"ו 62 יאהר פֿאר'ן חורבן, דאס איז
דער 6=טער יאהר נאך קריסטוס, און דער
וואס איז אונטער איהר בעגראבען איז
בוקי בן יצחק כהן נ"ע, און די 2=טע פֿון
דער צייט, איז פֿון יאהר תשכ"ו לגלותנו,
דאס איז ג"א תתקמ"א צו דעם ציילונג פֿון
בני קרים ליצירה, און נאכען יעצטיגען
ציילונג איז ג"א תש"צ 38 יאהר פֿאר'ן
חורבן, 38 נאך קריסטוס, און דער וואס איז אונטער איהר בעגראבען, איז כבוד
משה לוי, און די 3=טע איז די מצבה פֿון צדוק הלוי בן משה הלוי, געשטארבען אין
יאהר ד' אלפים לבריאה, תשפ"ה לגלותנו, און נאכען געוועהנליכען ציילין איז דאס ג"א
תתמ"ט ליצירה, 21 אדער 22 יאהר נאכען חורבן הבית, 89 יאהר נאך קריסטוס, און
נאך זיי, פֿיל מצבות מיט רשימות, אייניגע מיט'ן תאריך (ציילונג) לגלותנו, און דאס
רוב מיט'ן תאריך הבריאה, וואס די ערשטע פֿון זיי איז די מצבה צדוק, וואס מיר האבען
דא דערמאנט, און אזוי אין דעם סדר הדורות, ביז וואנען עס איז אנגעקומען
די קראימישע תורה אין קרים, וואס זי איז פֿריער פֿאר דער תורת הרבנים אין קרים
ביי

שניה נמצאת ג"ב בעיר הנ"ל, והוא כעת
במוזעאום בעיר כפא, וגם עליה רשימה
בדבר שחרור עבדים עברים בימי המלך
הנ"ל, ועל גביהן ומעלה גדולה להן, הן
הן רשימות המצבות הרבות המאליפות
ומדובבות שבעמק יהושפט עיר סלע היהודים
(צופוטקאלע), שנשמרו שם מכל הפסד וכליון
יותר מבכל המקומות בערי קרים, על ידי
השמירה המעולה ששמרו בני ישראל יושבי
העיר הזאת שנצרו להן את זכרונותיהם
כבבת עיניהם, וכלן מתאימות רשימות בלשון
הקדש, ונכריה אין בהן, והמצבה היותר
קדמונה שבהן היא משנת ג"א תתקי"ו
לפי מנין בני קרים לגלות שומרון, והפרט
תש"ב לגלותנו ולפי המנין הנהוג בחסרון
קנ"א שנה, שבסך זה נבדל התאריך הנהוג
מן התאריך של קדמוני הקדמונים בקרים
היא ג' תשס"ו, ס"ב שנים לפני החרבן
היא השנה הששית לסהנ"ו, והנקבר תחתיה,
בוקי בן יצחק כהן נ"ע, והשנית בזמן
היא משנת תשכ"ו לגלותנו ג"א תתקמ"א
למנין בני קרים ליצירה ולפי המנין הנהוג
ג"א תש"צ ל"ח שנים קודם החרבן 38
לסה"נ, והנקבר תחתיה כבוד משה לוי,
והשלישית מצבת צדוק הלוי בן משה הלוי
מת בשנת ד' אלפים לבריאה תשפ"ה
לגלותנו, ולפי המנין הרגיל ג"א תתמ"ט
ליצירה כ"א או כ"ב שנה אחר חרבן הבית
89 לסהנ"ו, ואחריהן מצבות רבות עם
רשימות קצתם עם התאריך לגלותנו, ורובן
לתאריך הבריאה, שהראשונה בהן היא מצבת
צדוק שזכרנו, וכבה בסדר הדורות עד בא
תורת הקראית לקרים שקדמה לזמן בוא
תורת

תורת הרבנים כמאה שנים, כנראה מן הרשימות הנמצאות בספרי התורה ובשאר כתבי הקדש מקביעות החדשים עפ"י הראיה, כאשר יבואר אצלנו במקום אחר בע"ה, וגם אחרי בוא תורת הרבנות נמצאות מצבות ברשימות, עד דורנו זה אין פרץ ואין יוצאת, ומכל אלה לא ידע ר' ליחנו כותב ההקדמה, אמנם אין ספק כי בזמן מן הזמנים באו לקרים גם מבבל; ומפרס; כמו שמעידות על זה חבילות מן הספרים אשר נמצאו בגניזה בעיר קראסוב, ונמצאה שם אוצרות סגולות יקרות, ובהם ספרים קצתם בלשון ערבית וארמית, וקצתם בלשון פרסית, וזה לעד ולראיה כי גם מבבל ומפרס באו יהודים לשם, אך לא בימי דוד בן זכאי ולא בימי בן בנו חזקיה הנשיא, כי אם בזמן מאוחר, וגם לא במספר רב באו לשם, כי אם יחידים ובזמנים שונים, והעד הנאמן הוא לשון בני קרים הרבנים והקראים שהוא לשון תתר, הנהוגה בקרים זמן רב לפני בוא התתרים לקרים ואפילו לפני בוא הכוזרים לשם שגם לשונם היתה לשון תתר כנראה מן הזכרונות השונים שברשימות כתבי הקדש וכיוצא, וכל כך לשונם זאת יקרה בעיניהם, שגם היהודים הבאים משארי המדינות ומתחתנים עמהם, היו מוכרחים לעזוב לשונם ולדבר בלשון תתר, ואלו באו בהמון רב מבבל או מפרס היתה לשונם ארמית או פרסית, כמו שראינו ביהודים הדרים בקו־קז הבאים לשם מפרס מדברים לשון פרסית.

ב) מה שאמר שבסבת דוד אל דוד 1), שעשה א"ע משיח היתה עת צרה ליעקב

בײַ הונדערט יאָהר, וויא עס ווײַזען דיא רשימות וואָס געפֿונט זיך אין די ספרי תורות. אונ אין אַנדערע הײליגע שריפֿט, (כתבי הקדש) פֿון די קביעת החדשים (ווען עס איז ראש חודש) על פי הראיה, (נאָכען זעהן די לבנה) אונ אויך, נאָכען קומען תורת הרבנות אין קרים, געפֿונען זיך מצבות מיט רשימות ביז אונזער דור, אונ פֿון די אַלע בעווײַזונג האָט ניט געוואוסט ר' דוד ליחני; דער שרײַבער פֿון דער הקדמה, עס איז אויך קײן ספק ניט, אז אין אײניגע צײַטען זענען געקומען יודען קײן קרים, אויך, פֿון בבל; אונ פֿון פרס; אַזוי ווי עס זאָגען עדות דערויף פֿעק ספרים, וואָס מ'האָט געפֿונען אין דאָס בעהעלטעניס אין קראַסוב, אין יאָהר ה'תקצ"ט אונ מ'האָט דאָרטען געפֿונען טהײַערע אוצרות, צווישען זײ, ספרים, אײניגע אויף ערבית; אונ ארמית שפראַך; אונ אײניגע אין פרסית שפראַך, דאָס איז אַ בעווײַז אַז אויך פֿון בבל אונ פֿון פרס זענען געקומען יודען אין קרים, נאָר ניט אין די צײַטען פֿון דוד בן זכאי, אונ ניט אין די צײַטען פֿון זײַן אײניקעל חזקיה הנשיא, אונ אויך ניט מיט 1 מאָהל; נאָר ביסלעך־ווײַס, אין פֿערשידענע צײַטען, אונ דער ריכטיגער עדות איז, דיא שפראַך; פֿון קרים, די רבנים אונ די קראימעס רעדען לשון תתר וועלכע ווערט גערעדט אין קרים אַ סך צײַט פֿריער נאָך אײדער די תתרים זענען אַנגעקומען אין קרים, נאָך אײדער אפילו פֿאַרין קומען פֿון די כוזרים, וואָס זײער לשון איז אויך תתריש. ווי עס ווײַזט די ערשטע זכרונות, (דערמאָנונג) וואָס זענען אין די רשימות פֿון כתבי קדש, אונ נאָך אזוינע גלײַכען, אונ אַזוי טהײַער איז בײַ זײ געוועזען זײער לשון, אַז אויך די יודען וואָס זענען געקומען פֿון אַנדערע מדינות, אונ האָבען זיך מיט זײ מתחתן געוועזען; זענען אויך גענויט געוועזען צו פֿאַרלאָזען זײער שפראַך, אונ רעדין אָפּ'ן לשון תתר, אונ ווען זײ וואָלטען גע־קומען אַסך פֿון בבל; אָדער פֿון פרס; וואָלט זײער לשון געוועזען ארמית; אָדער פרסית; אַזוי ווי מיר האָבען געזעהן דיא יודען וואָס וואוינען אין קו־קז וואָס קומען פֿון פרס רעדין לשון פרסית.

ב) דאָס וואָס ער זאָגט אַז צו ליב די סבה פֿון דוד אל דוד 1), וואָס ער האָט זיך

1) [הנכון אל רואי, ולפי הנראה מדברי ר'

1) [ריכטיגער איז אל רואי אונ ווי עס ווײַזט

זיך געמאַכט פאַר אַ משיח איז געוועזן אַן־עת צרה צו יעקב'ן און דאָס פאָלק ישראל איז פערטריבען געוואָרען, געפונען מיר ניט דערויף קיין בעווייז אין אַלע ספרי דברי הימים להרבנים, און קיינער רעדט ניט אַז צו ליב איהם איז געוועזן גזרות און גלות. נאָר ער אַליין איז פערגאַנגען אין זיין זונד, דער מלך האָט איהם דעם קאָפּ אָבגעשניטען און די יודען זענען בעשטראָפט געוואָרען מיט הונדערט גאָלדערנע ככר'ס, און דער פאַלשער משיח איז געוועזן אין ערך ד"א תתצ"ה, נאָכ'ן צמח דוד נאָך, איז אַ יאָהר הונדערט נאָך דעם, ווי חזקיה הנשיא ע"ה איז געהרג'ט געוואָרען.

ג) דער רב דוד ליחנו שרייבט, איינינגע זענען געקומען אין קרים און האָבען זיך באַזעצט אין דער שטאָט כפא אין דער צייט פון דיא לועזים, דאָס הייסט, אַז איינינגע פון דיא פערטריבענע צו ליב דוד אל דוד זענען געקומען אין דער שטאָט קרים, דאָס איז סולכאת, וואָס די לעצטע רופען זיא אַלט קרים, און פון דאָרטען זענען זיי געקומען און האָבען זיך באַזעצט אין דער שטאָט כפא, אין די צייט פון די לועזים. וויא עס ווייזט אויס מיינט ער די גענואיזים, און דיא דאָזיגע רייד זענען ניט ריכטיג, חוץ וואָס דער פונדאַמענט פון זיינע רייד איז אַן־איינגעפאַלענער און די יודען פון פרס זענען ניט פערטריבען געוואָרען צו ליב דעם פאַלשען משיח, און זאָל שוין זיין אַפילו ווי זיינע רייד קען אויך ניט זיין אַז זיי זאָלען פריער אָנקומען אין דער שטאָט קרים, און דערנאָך זיך באַזעצט אין דער שטאָדט (פעאָדאָסיא) כפא, וואָרום די וואָס קומען פון לאַנד פרס אין קרים, קומען זיי פריער אין דער שטאָדט מטרכא, די גריכישע, דאָס איז תאמן, און פאַרינאַיבער די שטיק אויסגוס ים (באָספאָר) אין דער שטאָט ספרד (קערטש), און פון דאָרט קומען זיי אין דער שטאָדט כפא, און פון כפא אין דער שטאָדט קרים, נאָך מעהר! די צייט ווען די לועזים ד"ה די גענואיזים זענען אָנגעקומען קיין כפא איז אַ סאַך שפּעטער פון דער צייט פון דוד אל דוד, אַפילו נאָך די רייד פון דעם שרייבער סעסטרנצוויץ וואָס ער האַלט אַז די גענואיזים זענען

פריער

ליעקב וגלו עם ישראל, לא מצאנו סעד לדבריו בכל ספרי דברי הימים להרבנים, ואין אומר ודברים כי בא גזרות וגליות לרגליו, אך הוא לבדו גוע בעונו, שהמלך כרת את ראשו, ויהודים נענשו מאה ככרי זהב, והיה המשיח השקר הזה ערך ד"א תתצ"ה, לפי בעל צמח דוד כמאה שנים אחר שנהרג חזקיה הנשיא ע"ה.

ג) כתב הרב דוד ליחנו וקצתם באו לעיר קרים ונתישבו בעיר כפא בזמן הלועזים ור"ל שקצת מן הגולים בגלל דוד אל דוד באו לעיר קרים הוא סולכאת שקראו אותה האחרונים בשם קרים הישנה, ומשם באו ונתישבו בעיר כפא בזמן הלועזים, שהם כנראה הגענואיזים, ודבריו אלה בלתי נכונים, כי מלבד שיסוד דבריו הוא יסוד נופל ולא גלו בני ישראל מפרס בסבת המשיח השקר הזה, הנה אף לו יהי כדבריו, לא היה לו להקדים זמן בואם לעיר קרים לישובם בעיר כפא, כי הבאים מארץ פרס לקרים באים ראשונה לעיר מטרכא היונית הוא תאמן, ועוברים את רצועת הים (בוספור) לעיר ספרד (היום קערטש), ומשם באים לעיר כפא; ומכפא לעיר קרים, נוסף על זה; זמן בוא הלועזים ר"ל הגענואיזים לכפא מאוחר הרבה לזמן דוד אל דוד. אף לפי דברי הסופר סעסטרצוויץ, שמקדים זמן בוא

הגענאיזים

---

* ווייזט אויס ווי די רייד פון ר' בנימין בעל המסעות (רייזענדער) איז געוועזן דער סוף פון דוד אל רואי גוט אין יאָהר תתצ"ה נאָר אין יאָהר התק"ק המו"ל.

ר' בנימין בעל המסעות היתה אחרית דוד אל רואי לא בשנת תתצ"ה כ"א בשנת תתק"ק המו"ל.

הגנואיזים לקרים ובנותם את עיר כפא לשנת 1262 (ה"א כ"ב) (עיין ספרו ח"ב צד 168) ומה גם לדברי הסופר מורזאקעוויץ בספרו על הגינואיזים בקרים, ולפי דבריו עשו הגינואיזים מבצרי מעוזים באבנים סביבות עיר כפא בשנת 1352 (ה' קי"ב) מפחד התתרים ומאז והלו להתישב שם עמים שונים, יונים ארמניים, תתרים, תורקים, ועברים, (עיין ספרו צד 34).

ד) כתב הרד"ל „ובנו בית הכנסת שהוא מקדש מעט בנין יפה ומפואר בשנת אלף כת"ר לשטרות" ובראש ההקדמה אמר בשנת אלף כת"ר לשטרות הוא שנת ה"א ועין לבריאה, [נראה שהוא מונה תחלת מנין שטרות משנת גת"ן כדעת ר' אברהם הנשיא ע"ה] עיין (מאיר עינים פרק כ"ג) והיא 1310 לסה"נ שהוא מ"ב שנים לפני בנין המבצר הנזכר בהערה ג' כדברי מורזאקעוויץ, אך מי יגלה עפר מעיניך ר' דוד לחנו וראית בעיניך את שתי הרשימות הקדומות הרבה לשנת אלף כת"ר. המורות באצבע שבית הכנסת ההוא נבנה זמן רב לפני זה, הרשימה האחת היא על אבן שיש באותיות בולטות יפות ומרובעות בקיר המזרח גבוה מן הארץ, כתובה בשתי שורות.

בחכמה יבנה בית ובתבונה יתכונן

שלח גואל לקבץ ישראל לפ' ב'ת'ר'ח' (רגל התיו פרוצה לאיזה סבה).

והפרט בתר"ח עולה (ד) תר"י, והסימן

פריער מיט א צייט געקומען אין קרים, און האבען געבויעט די שטאדט כפא, אין יאהר, 1262 ה"א כ"ב, (זעה זיין ספר 2-טע טהייל. זייט 168) שוין אויך נאך דיא רייד פון דעם שרייבער מירזאקעוויץ אין זיין ספר וועגען דיא גענואיזים אין קרים, און נאך זיינע רייד נאך האבען דיא גענואיזים געמאכט שטארקע פעסטונג פון שטיינער ארום דער שטאדט כפא, אין יאהר, 1352 ה"א קי"ב (זיי געפונען זיך נאך היינט צו-בראכענע) שרעקונדיג זיך פאר דיא תתרים, און פון דאמאלס אן האבען זיך אנגעהויבען צו באזעצין דארט פארשידענע פעלקער גריכען, ארמענער, תתרים, תורקים, און יודען (זעה זיין ספר זייט 34).

ד) ר' דוד ליחנו שרייבט זיי האבען זיך געבויעט א שוהל, א קליין בית המקדש א גוטן און א שיינעם בנין, אין יאהר אלף כת"ר לשטרות, און אין דער אנהויב הקדמה זאגט ער אז דאס יאהר אלף כת"ר לשטרות איז דאס שנת ה"א ע' לבריאה, [ווייזט אויס אז ער ציילט דאס אנהויב לשטרות פון יאהר ג"א ת"ן אזוי ווי די דעה פון אברהם הנשיא ע"ה] (זעה אין מאור עינים פרק כ"ג) דאס איז 1310 נאך קריסטוס וואס דאס איז 42 יאהרען פארען בויען די פעסטונג ארום כפא, אזוי ווי די רייד פון מורזאקעוויץ, אבער ווער וואלט אנדעקט די ערד פון דיינע אויגען ר' דוד ליחנו, וואלסט דוא געזעהן מיט דיינע אויגען, די 2 רשימות וואס זענען פיל פריער פארען יאהר אלף כת"ר, וואס זיי ווייזען מיט'ן פינגער אז די דאזיגע שוהל איז געבויעט געווארען א לאנגע צייט פריער.

1 רשימה איז אויף א מארמערנעם שטיין מיט איסגעשטרעקטע (בולטת) אותיות שיינע פירקאנטיגע אין מזרח וואנד, הויך פון דער ערד, אין צוויי שורות.

בחכמה יבנה בית ובתבונה יתכונן

שלח גואל לקבץ ישראל לפ' ב'ת'ר'ח'" (דאס פיסעל פון תיו איז צובראכען געווים צו ליב אוועלכע סבה).

און דער פרט בתר"ח איז ד"א תר"י און דער סימן איז גענומען געווארען פער-

נעזוים פון פסוק ויחנו בתר"ח, און דיא
אנדערע רשימה איז געשריבען אין סוף ספר
דברים, אין דער ספר תורה וואס מ'האט
געפונען אין דער בעהעלטעניס וואס איז אין
היכל פון דרויסען הונטער ארון קדש, דאס
רוב פון דעם ספר איז פערלארען, נאר
עס איז געבליבען פון אנהויב סדר ואתחנן
אין דעם דאזיגען ספר איז אריינגעבראכט
געווארען צווישען אנדערע ספרי תורות וואס
פעלט אין זיי, און שטיקלעך פון כתבי קדש
תנ"ך, אין מוזעאום פון אלטע זאכען אין
אדעס, און דאס איז דער לשון פון
דער רשימה אות באות „דיא ספר תורה
א גאנצע און א ריכטיגע האט זיא פארהייליגט
בכבוד ר' יוסף הכהן, בן מר כלב הכהן, בן
מר יצחק הכהן המלמד נ"ע, פון די מיוחסים
ביז צדוק הכהן הגדול, וואס ער האט געדינט
אין גאטס הויז, אין דער צייט פון שלמה
המלך עליו השלום, און האט געגעבען
דער גרויס נייער געמיינדע (קהל) אין
אונזערע וואוינונג שטאט קפא, אין דעם
טאג פון זיין בעניען ד"ה ווען מ'האט
בענייט די שוהל און אין דעם טאג פון זיין
הארצען פרייד ווען מ'האט מהול געווען
זיין זון חנוכה, א נאמען וואס טראגט דאס
אנדענק פון חנוכת הבית, אין יאהר ויסעו
מתחת ויחנו בתר"ח לבריאה [זונט וועלט
בעשאפונג] אין דעם ערשטין טאג דער
ערשטער טאג צום זיבעטין חודש א יאהר
פון ווילען צו גאט, און ער איז געהייליגט
צו גאט דער יודישער גאט, מ'זאל דאס
ניט פערקויפען און ניט אים לייזען קיין מאהל, און געבענשט זאל יענער זיין דער
וואס וועט דאס היטען און מציל זיין (ראטירען) פון אלע אומגליקען, און פון
אלע שלעכטע בעגעגענעס, און געשאלטען זאל יענער זיין דער וואס וועט זיא ארויס
נעמען פון דער געמיינדע (קהל) און וועט זי אוועק געבען אן'אנדער געמיינדע, אהן
דעם ווילען פון דעם הייליגער, סיידען אין א סכנה צייט, (ד"ה אז עס וועט זיך טרעפין
חלילה א סכנה אויף דער שוהל און מ'וועט מוזן צו נעמען פון דארט די ספרים) און
געשאלטען זאל ווערין ·ווער עס וועט זיא מיט א כוון פערדארבען, און וועט אויף איר
געוועלטיגען ווי א האר (אדון), און דער געלויבטער גאט זאל בענשין דעם וואס
האט זיא געהייליגט, דאס איז כבוד ר' יוסף הכהן, און ער זאל מאכען א גוט'ן סימן,
צו איהם, און צו זיין זון דער ערשטגעבוירענער (בכור) ר' כלב הכהן, הבחור
עם איינע מרת שושנה גילף (הבחור האט געהייסען כל זמן ער האט נאך קיין קינד
ניט

והסימן לקוח בלי ספק מן הפסוק ויחנו
בתרח. והרשימה השניה היא כתובה בסוף
ספר דברים מספר התורה אשר מצאו בבית
הכנסת ההוא בגניזה אשר אחרי ההיכל
(ארון הקדש) ונאבד רוב הספר ונשאר רק
מראש סדר ואתחנן והספר הזה הובא בתוך
שארי ספרי תורה חסרים וחתיכות מכתבי
הקדש לבית עקד הקדמוניות באדעססא,
וזה לשון הרשומה אות באות.

„זה ספר התורה התמימה והנאמנה,
הקדיש אותו כבוד ר' יוסף הכהן בן מר
כלב הכהן, בן מר יצחק הכהן המלמד
נ"ע מן הכהנים המיוחשים עד צדוק הכהן
הגדול, אשר כהן בבית ה' בימי שלמה
המלך עה"ש, וישם אותו בקהל הגדול
החדש קהל מטה הזה בעיר מושבנו קפא,
ביום חנכתו ויום שמחת לבו במילת בניו
חנכה, הנקרא לזכרון חנוכת בית ה' שנת
„ויסעו מתחת ויחנו בתר"ח" לבריאה ביום
הראשון יום ראשון לחדש השביעי שנת
רצון ליו"י, והוא קדש ליוי אלהי ישראל,
לא ימכר ולא יגאל לעולם, וברוך יהיה
שומרו ומצילו מכל אסון ומכל פגע רע,
וארור יהיה המוציאו מקהל קדושתו לקהל
זולתו בלי רצון המקדישו חוץ מזמן הסכנה,
וארור המשחיתו בזדון ומושלו כאדון, והאל
המבורך יברך את המקדישו זה כבוד ר' יוסף
הכהן, וישימהו סימן טוב לו ולבנו בכורו
ר' כלב הכהן הבחור עם אשתו מרת שושנה
גולף, ולבנו הילד חנוכה הכהן, ולבתו מרת
פנינה

פנינה גוהר היקרה, עם בעלה ר׳ משה בכשי הלוי, ברוכים בני ברוכים, יראו זרע יאריכו ימים, וחפץ יוי בידם יצלח, ויתברכו בכל ברכות האבות, ויהיו כבקר לא עבות, עד ביאת הגואל וברוכים כל ישראל אמן״.

„ויאמרו כל העם אשר בשער „זה היום עשה יוי נגילה ונשמחה בו״ והזקנים עדים, כבוד ר׳ צדק הכהן בן מר כלב הכהן נ״ע „עד״, ר׳ יהודה הלוי בן ר׳ אברהם הלוי „עד״, כבוד אברהם בן כ׳ ר׳ שמריה „עד״, כ׳ ר׳ לוי בן יהודה „עד״, כמ׳ אברהם בן מחניאל „עד״, כ׳ מ׳ שלמה בן מ׳ יוסף „עד״, ואני יצחק הכהן ממקומ״י נר״ת מחץ מתנים קמיו וכו׳) בן מרי אברהם הכהן המשכיל המלמד נ״ע מעיד שהכל אמת וצדק במשפט״ עדה הרשימה הזאת שהיתה חנכת בית הכנסת בראשית שנת בתר״ח א׳ לשבוע יום התרועה, ובו ביום הוקדשה הס״ת, ושמו גם עליה את הסימן הזה בעצמו הבא על קיר בית הכנסת לזכר בנין הבית, ועל החתום עשרה עדים כהן, לוים, וישראלים, מלבד ר׳ יצחק הכהן המאשר ומקיים עדותם, ועוד רשימה אחרת נמצאה בסוף ספר התורה חסרה עד פסוק ל״ט סימן א׳ בספר דברים אשר מצאו בכפא בבית הכנסת של בני מקרא על ספון הבית והוא בפ״ב וז״ל.

„זה ספר התורה התמימה הקדיש אותו מ׳ אברהם בן ר׳ יוסף בן סלחדין בעיר כפא, והוא קדש ליוי אלהי ישראל, לא ימכר ולא יגאל, וברוך יהיה המקדישו, וארור

ניט) און צו זיין געבוירענעם זון חנוכה הכהן, און צו זיין טאכטער מרת פנינה גוהר, די טהייערע מיט איר מאן ר׳ משה בכשי הלוי, געבענשטע קינדער פון געבענשטע, זיי זאלען זעהן קינדער, און זאלען האבען לאנגע טעג, און גאט׳ס באגער זאל אין זייער האנד בעגליקען, און זאלען געבענשט ווערין מיט דיא ברכות פון דיא אבות, און זאלען זיין וויא א פריא מארגען ניט קיין פערוואלקענטער, ביז וואנען עס וועט קומען דער איס־לייזער, און געבענשט זאלען זיין אלע יודען אמן, און עס האבען דערויף געענטפערט דאס גאנצע פאלק וואס איז אין טויער „זה היום עשה ה׳ נגילה ונשמחה בו״ אט דעם טאג האט גאט געמאכט מיר לוסטיגען זיך און פרייען זיך אין איהם, און די אלטע לייט זענען עדות דערויף כבוד ר׳ צדוק הכהן בן מר כלב הכהן נ״ע „עד״ (אנ׳עדות) ר׳ יהודה הלוי בן ר׳ אברהם הלוי „עד״, אנ־עודת כבוד אברהם בן כ׳ ר׳ שמריה „עד״, (אנ־ערות) כבוד ר׳ לוי בן יהודה „עד״ (אנ׳עדות) כ״מ אברהם בן מחניאל „עד״ (אנ׳עדות) כ״מ שלמה בן מ׳ יוסף „עד״ (אנ־עדות), ואני יצחק הכהן ממקומ״י (ראשי תיבות מחץ מתנים קמיו וכו׳) בן מרי אברהם הכהן המשכיל המלמד נ״ע (נשמתו עדן) זאג עדות אז אללם איז אמת און ריכטיג אין משפט״.

אט די רשימה איז אנ׳עדות אז דאס חנוכת הבית פון דער שוהל, איז געוועזין אין אנפאנג יאהר בתר״ח, דער ערשטער טאג פון יום התרועה (ראש השנה), און דעם זעלביגען טאג איז געהייליגט געווארען די ספר תורה, און מ׳האט געמאכט איף איהר דעם זעלביגען סימן וואס מ׳האט געמאכט אפ׳ן וואנד פון דער שוהל פאר א זכר (אנדענק), ווען די שוהל איז געבויעט געווארען, און געחתמהט דערויף 10 עדות כהן ולוים און ישראלים, א חוץ ר׳ יצחק הכהן וואס איז מקיים און פערשטארקט זייערע עדות, און נאך א ספר תורה וואס פעלט ביז׳ן פסוק ל״ט סימן א׳ אין ספר דברים וואס מ׳האט געפונען אין שוהל פון די קראימעס אויפ׳ן שוהל בוידעם, און זי איז אין פעטערבורג מיט אזא רשימה.

אט די ספר תורה א גאנצע האט זי פערהייליגט מ׳ אברהם בן ר׳ יוסף סלחדין, אין דער שטאט כפא, און זי איז געהייליגט צו גאט דער יודישער גאט, מ׳זאל זיא ניט פערקויפען און ניט אויסלייזען, און געבענטש זאל זיין דער וואס האט זיא געהייליגט,

און

און געשאָלטען זאָל זיין דער וואָס וועט אויף איהר געוועלטיגען אזוי ווי אַ האַר, און וועט מיט אַ כיוון פערדאַרבען, און ווער עס וועט זי אַרויס נעמען פון איהר היליג־קייט, און געבענשט זאָל זיין ייענער ווער עס וועט זיא מציל זיין (ראַטירען) פון אַנ־אומגליק, און פון אַ שלעכטע בעגעגעניס, און פון יעדער סכנה, און גאָט זאָל איהם מאַכען אַ גוטען סימן, צו איהם, און צו זיינע קינדער, און עס זאָל אויף איהם מקויים ווערין דער געשריבענער פסוק „אַלע דיינע קינדער זאָלען זיין גאָט'ס געלערונטע" „און פיל פריד צו זיינע קינדער", און עס זאָל מקויים ווערין איף איהם דער געשריבענער פסוק „אַנשטאַט דיינע עלטערין זאָלען זיין דיינע קינדער, ער זאָל זיי מאַכען פאַר האַרען (שרים) אין דער גאַנצער לאַנד" און געבענשט זאָלען זיין אַלע יודען, און דיא אַלטע לייט זענען עדות, אין דעם טאָג פון ערשטין חודש, אין יאָהר ויחנו בתר"ח ליצירה, כבוד ר' יוסף הכהן בן ר' כלב הכהן נ"ע רי"ת „עד" אַנ'עדות ר' אסף הכהן בן מ' כלב הכהן „עד" (אַנ'עדות) כבוד ר' אברהם בן כ' ר' שמריה תנצב"ה „עד" אַנ'עדות כ' אברהם בן מ' יוסף „עד" אַנ'עדות ר' יהודה הלוי בן ר' אברהם הלוי „עד" אַנ'עדות מ' אברהם בן מ' פניאל „עד" אַנ'עדות ר' יוסף הלוי בן ר' אהרן הלוי „עד" אַנ'עדות מ' לוי ב' ר' יהודה „עד" אַנ'עדות מ' יוסף בן מ' שלמה „עד" אַנ'עדות מ' שלמה בן מ' יוסף „עד" אַנ'עדות ואני (און איך) יצחק הכהן ממקומ"י, כו', האָבען מיר שוין די צווייטע ספר תורה וואָס מ'האָט זי נעהייליגט אין דעם זעלביגען יאָהר וואָס מ'האָט געקאָנטשעט דעם בנין פון דער דאָזיגער שוהל, און 10 עדות זאָגען עדות, און איז מקויים געוואָרען מיט דער חתימה פון ר' יצחק הכהן, אין דער פון איז אויך אַראיה אַז אין דער צייט פון דער שוהל בויען איז דער ר' יצחק געווען דער עלטערער אין כפא, פון די דאָזיגע רשימות און עדות לערנען מיר אָב, אַז דער בנין פון דער שוהל אין כפא איז ניט געווען אין יאָהר אלף און כת"ר לשטרות וואָס דאָס איז ה' אלפים ע' לבריאה, נאָר פריער מיט 460 יאָהר דאָס איז אין יאָהר ד' אלפים תר"י 850 נאָך קריסטוס, היינט איז ה' אלפים תר"ע 1910 איז די שוהל אַלט 1060 יאָהר.

און נאָך אַ שריפט איז אָפ'ן מערב וואַנד (יעצט איז שוין ניטאָה) אין דער דאָזיגער שוהל צווישען די פענסטער, געשריבען מיט שוואַרצע פאַרב, מיט גרויסע

פירקאנטיגע

ואחר מושלו כאדון ומשחיתו בזדון והמוציאו מקדושתו, וברוך יהיה המצילו מאסון ומפגע רע ומכל סכנה, והשם ישימהו סימן טוב לו ולזרעו עד עולם, ויקוים עליו מקרא דכתיב וכל בניך למודי יוי ורב שלום בניך, ויקוים עליו גם כן מקרא דכתיב תחת אבותיך יהיו בניך תשימהו לשרים בכל הארץ, וברוכים כל ישראל, והזקנים עדים ביום החדש הראשון שנת ויחנו בתר"ח ליצירה, כבוד ר' יוסף הכהן בן ר' כלב הכהן נ"ע רי"ת „עד", ר' אסף הכהן בן מ' כלב הכהן „עד", כבוד ר' אברהם בן כ' ר' שמריה תנצב"ה, „עד", כ' אברם בן מ' יוסף „עד", ר' יהודה הלוי בן ר' אברהם הלוי „עד", מ' אברהם בן מ' פנואל „עד", ר' יוסף הלוי בן ר' אהרן הלוי „עד", מ' לוי ב' ר' יהודה „עד", מ' יוסף בן מ' שלמה „עד", מ' שלמה בן מ' יוסף „עד", ואני יצחק הכהן ממקומ"י, הרי לנו ס"ת שניה הוקדשה בשנה ההוא שנגמרה בה בנין בית הכנסת ההוא, ועשרה עדים מעידים בקיום המקיימים חתימת ר' יצחק הכהן, ומזה ראיה ברורה שבזמן בנינו היה גדול בכפא.

נמצאנו למדים מן כל העדיות האלה שהיה בנין בית הכנסת בכפא לא בשנת אלף וכת"ר לשטרות שהוא שנת ה' ע' לבריאה, כי אם ארבע מאות וששים שנה לפנים, וזה בשנת ד' תר"י 850 לסה"נ, והנה עוד נמצאה כתבת אחרת בבית הכנסת הזה על הכותל המערבי בין החלונות כתובה בצבע שחור באותיות גדולות יפות מרובעות כתבנית האותיות שבכתבת הראשונה

ובמדתן

זבמדתן וז״ל וישקף „בעד החלון וירא והנה תקון בדק הבית נגמר״.

בשנת ה'מ'ה' ר'א'ו' כ'ן' ת'מ'ה'ו' לבריאת העולם.

סימני הנוטריקון הם בצורת שין בעל שלש ראשים, והפרט עולה תשע״ה (1015 לסה״נ) ראינו איפוא שבשנת מאה וששים וחמשה לבנין הבית היה תקון בדקיו, — וכל זה קודם הרבה לזמן אשר אליו יחס הר״ד ליחנו בנין בית הכנסת, וא״כ דבריו בטלים, ומעידים כי לא ראה בעיניו את הבית הקדוש הישן הזה, ואף לא בא בתוכו, וכתב דבריו מפי השמועה בלי חקירה ודרישה, כי אם באמת נמצאה גם כן רשימה שלישית בבית הכנסת הזאת על קיר ההיכל באותיות בלתי גדולות ויפות כתובה בצבע שחור [עתה הנם האותיות בצבע מוזהבות] אלף כתר לשטרא, סתם בלי שום הודעה מיוחדת אל איזה מאורע תרמוז, הנה כל הרואה המבין יבין ויכיר מתכונת הכתובה הפשוטה ומצבע השחור הפשוט, שהרשימה הזאת היא מאוחרת הרבה ואולי עשויה זכר לזמן מעשה הצעצועים והציורים שנעשו על קיר ההיכל, כתבנית הציורים שעל ארון הקדש בבתי כנסיות הרבנים, ושארי חידושים שנתחדשו בתוך ביה״כ על ידי היהודים האשכנזים שבאו ונאחזו בכפא. בזמן הגינואיזים לעת היות כפא רוכלת עמים, כי אלה היהודים אשר הדשים מקרוב באו שנו את פני בית הכנסת הזאת בבמה דברים, עשו את הבמה באמצע הבית, כמנהגם מה שלא היה כן לפנים בקרים, גם סגרו את ההיכל הנעשה שם לפנים במין חדר מיוחד מבעד הקיר הדרומי

פירקאנטיגע אותיות אין געשטאלט און אין די מאס פון פריערדיגע רשימה אותיות מיט דעם לשון וישקף בעד החלון וירא והנה תקון בדק הבית נגמר בשנת ה'מ'ה' ר'א'ו' כ'ן' ת'מ'ה'ו' לבריאת העולם דיא סימנים פון די נוטריקון אויף די אותיות, זענען אין דער צורה פון א שין מיט 3 קעפלאך, און דער פרט באטרעפט תשע״ה דאס איז (1015 נאך קריסטוס), זעהן מיר אז אין 165 יאהר שפעטער נאך דעם בנין הבית, האט מען זי פארריכט און צירעכט געמאכט, און דאס אללס איז א סאך פריער פון דער צייט וואס ר' דוד ליחנו רעכינט דעם בנין הבית (דאס שוהל געביידע) אויב אזוי; זענען זיינע רייד בטל, און זאגען עדות אז ער אליין האט גאהר ניט געזעהן מיט זיינע אויגען דאס הייליגע אלטע הויז, און ער איז קיין מאהל ניט געקומען אין איהר. און האט געשריבען זיינע רייד העהרינדיג פון אנדערע, ניט נאך געפארשט צו עס איז ריכטיג, אמת! עס געפונט זיך אויך א דריטע רשימה אין דער דאזיגער שוהל, אפ'ן ארון קדש וואנד, מיט ניט קיין גרויסע און שיינע אותיות געשריבען מיט שווארצע פארב (יעצט זענען די אותיות אבגעגילדט) „אלף כת״ר לשטרא״ סתם, אהן א שום בעזונדערע בעוויז וועגין וואס, אדער דער מבין וואס זעהט פערשטייט און דערקענט פון דער פראכט'ער שריפט, אז די דאזיגע רשימה איז אסאך אשפעטירדיגע, אפשר האט מען דאס געמאכט א זכר (אנדענק) צו די שניצאכט און אויסמעלאכץ, וואס מ'האט געמאכט אפ'ן ארון קדש וואנד, אזוי וויא די געשטאלטען און מעלאכץ ווי עס איז אין די רבנישע שוהל'ן, און אנדערע הדושים וואס עס איז בעניט געווארען אין דער שוהל דורך די אשכנז'ר יודען. וואס זענען אנגעקומען און האבען זיך באזעצט אין כפא, אין די צייט פון די גענואיזים, וואס אין יענער צייט איז כפא געווען א האנדעלשטאט פון אלע פעלקער, ווארום אט די נייע יודען וואס זענען אנגעקומען, האבען פערענדערט די שוהל אין פיל זאכען, זיי האבען געמאכט די במה אין מיט'ן שוהל, אזוי ווי זייער מנהג איז, וועלכעס איז פריער ניט געווען אזא מנהג אין קרים, אויך האבען זיי פערשלאסען פארמאכט דעם היכל, וואס עס איז פריער געווען אזוי ווי א בעזונדער חדר, דורך דער דרום

וואנט

וואנד פערא־בזונדער ארט, פֿאַר די ספרי תורות, און קיין מענש האט ניט געטארט אריין גיין אין דעם חדר נעמען א ספר תורה נאר א כהן אדער דער רב פון שטאדט, און אזוי האט ניט געטארט אריינגיין א מענש וואס איז געוועזן אומריין טומאת קרי . . . און די יורען אשכנזים האבען געמאכט פון פון דעם חדר א בעהעלטעניס פאר אלטע פסול'ה ספרי תורות, און אלטע צו ריסענע ספרים, וואס מ'פלעגט אריין ווארפען א הין דורך א קליין פענצטעריל פון דרויסען 1)

און

הדרומי כעין מקום העשרה וצ"ל העשויה] מקום מיוחד קדש למשכן ספרי התורות, שלא יכנס שם להוציא ולהביא את ספרי התורות איש זר, חוץ מן הכהן או הרב הקבוע, וכן שלא יכנס שם טמא טומאת קרי (כי היו נזהרים מאשה בימי השבתות ויו"ט כדרך שנשמרים בני מקרא עד היום) ועשו האשכנזים מן החדר ההוא בית הגניזה לגניזת ספרי תורה פסולים וחתיכות וחבילות שאר כתבי הקדש, אשר ישליכו שם דרך החלון בקיר הדרומי מבחוץ, 1) והשאירו

מן

1) [און אין יאהר ה' תרס"ט האט מען דעם אלט חדר'ל גאהר אין גאנצען צו נימען ס'איז פון איהם ניט געבליבען קיין זכר דאס ארט שרייט! ! אבער ווער קען האבען א משפט . . . . מען מוז שווייגען שוין לאנג האבען אונז אונזערע חכמים צו געוואונקען „והמשכיל בעת ההיא ידום", אבער דער וואס האט געטוהן א פעלער אין איינם, וואס ער האט ניט געפרעגט א רב, און יודען וואס האבען א ידיעה אין תורה, צו מעג מען פערנאנדער נעמען א הייליגען בנין פון אנאלטע ישוהל, האט אין דער צווייטער זאך פערבעסערט, דאס איז דער גבאי וואס איז געוועזן אין יענער צייט ר' חיים פעלדשטיין, וואס מיט דעם איז ער ווערט צו אב'איביגען אנדענק זיין נאמען, פאר דעם איביגען תקון, וואס ער האט געמאכט אין דעם דאזיגען יאהר, אויסגעגלייכט און אוועק געשטעלט אויף זיין ארט איינע פון די מאראמערנע זיילען (קאלאנעס), וואס דאס הויז האלט זיך אויף זיי, ווארום פון פיל טעג און יאהרען האט זיך שטארק אויסגעקריסט, אז די סכנה האט געשוועבט איבער דיא קעפ פון דיא מתפללים, זיי זאלען ניט ווערין צו א גאטליכע שרעק, פיללייכט פאלט איין די סטעליע אויף זיי ווארום עס האט זיך שוין לאנג באוויזען שפאלטען און טרעשצענעס אין דיא ארקעס וואס זענען אנגעשפארט אויף דיא קאלאנעס, און היינט מיט גאטס הילף, און מיט די השתדלות פון דעם דערמאנטען גבאי, מיט זיין נדבה פון אייגענע געלד, האט איהם געלונגען אוועק צו שטעלין דיא קאלאנע גלייך ווי פריער, און די סכנה איז פערביי געגאנגען, און די געבליינדע פון די מתפללים, האבען פערשטאנען צו שעצין די נוצליכקייט, און דאס גוטס פון דער זאך, האבען זיי איהם געשטעלט אדאנק שילד, מיט דיא ערלויבענעס פון גובערנאטער, איבער דער קאלאנע מיט אויסגעקריצטע אותיות, וועלכע רעדין ארוים די נוצליכקייט מיט'ן דאנק אויף לאנגע דורות.

און אזוי האט מען פאר 10 יאהרען צונומען די אלטע סטעליע וואס איז געוועזן געמאכט געווארען אזוי וויא א שעדקע געקעסטולט פון האלב קיילעכדיגע דינע שטעקעלאך, און אויף דער שעדקע איז געוועזן

געדעקט

1) [חבל! אשר סתרו היום (היינו בשנת ה' תרס"ט) מכל וכל את החדר הקטן ולא נשאר שום זכר ממנו, אבל מי יוכל לדין עם מי וכו' כבר רמז לנו החכם מכל אדם „והמשכיל בעת ההיא ידום" • אמנם מי שחטא באחת שלא שאל את המורה וליודעי תורה אם מותר לסתור בנין קדוש מביהכנ"ס עתיק יומין, הטיב בשניה, הוא ניהו הגבאי שהיה באותו זמן הר"ר חיים המכנה פעלדשטיין אשר בזאת ראוי הוא לשום שמו לזכרון בעד התיקון עולם אשר עשה בשנת הנ"ל ליישר ולהעמיד על מכונו את אחד מהעמודי אבני שיש אשר הבית נשען עליהם, באשר מרוב ימים ושנים נתעקם ונתעקל מאד, עד כי היתה הסכנה מרחפת על קהל המתפללים לבל יהי' לחרדת אלהים פן יפול הלילה הספון עם הקורות עליהם, באשר נראתה כבר בקיעים וסדקים בהכפות הנשענים על העמוד, והיום ת"ל בהשתדלות הגבאי הנ"ל ובנדבת כספו שהוזיל מכיסו על המלאכה הזאת להעמיד את העמוד ישר כבתחלה, עברה הסכנה ועדת המתפללים בידעם להוקיר את פעולתו והין ערבו בזה הציבו לו שלט תודה קטן ברשיון שר הפלך ממעל להעמיד באותיות חרותות אשר יביעו אומר יושר פעולתו לדורות עולם.

וכן סתרו לפני עשר שנים את הספון והתקרה אשר הי' עשויה כעין שבכה מעשה רשת משובצים מפצלי קנים דקים חצי עגולים, ועל הרשת היתה פרושה ומתוחה מכסה מיריעות בד־

עב

מן ההיכל העמוק ההוא רק חלק קטן לפנים הבית, להיות שם מקום לספרי התורה הכשרים אך עם כל השינוים נשאר ארון הקדש בקיר הדרומי עד היום במנהג הנהוג בקרים לפנים, וכאשר נוהגים בני מקרא עד היום לטעמים ידועים, על כל פנים הנה הרשימה לשנת אלף כת"ר לא לבנין הבית הוא ולא לתקונו, כי אם לאיזה הדושים שחדשו בו בזמן ההוא.

ה) כתב הרד"ל, והיו נוהגים בתפלותיהם כמו שקבלו שם מהגאונים וכו'. גם בדבר מנהגי סדורי התפלות והפיוטים לא דבר נכונה, וראינו להאריך בזה מעט, כי לפי דעתנו לא יהיו דברינו חסרי תועלת. ברשימות המצבות הקדמוניות אנחנו מוצאים שהיו לבני ישראל בקרים עובדי עבודת הקדש קבועים להתפלל תפלת ערב ובקר בבתי הכנסיות, והיו נקראים לפני בוא תורת הקראות והרבנות לקרים בשם עובדי האל; ולא בשם חזנים, כגון ר' נחמו המשכיל בכ"ר

און האָבען איבער געלאָזט פֿון דעם דאָזיגען טיפֿען היכל, נאָר אַ קליינע טייל צו אונעזוויינונג צו אַריינשטעלען דאָרט די כשרה ספרי תורות, נאָהר אָבער נאָך דיא אַלע פֿערענדערונג איז אַללם געבליבען דער ארון קדש אין דרום וואַנט ביז היינטיגען טאָג, אַזוי ווי דער פֿערצייטיגער מנהג אין קרים, על כל פנים די רשימה פֿון אלף כת"ר וויזט ניט אָפ'ן בנין פֿון דער הויז, און ניט אָפ'ן פֿערריכטען און צורעכט מאַכען, נאָר אויף איינינגע נייס וואָס מ'האָט בענייט אין יענער צייט.

ה) ר' דוד ליחנו שרייבט, אַז זיי האָבען זיך אויפֿגעפֿיהרט אין זייערע תפלות אַזוי ווי זיי האָבען מקבל געווען פֿון דיא גאונים, וכו', אויך וועגין די מנהגים פֿון זייערע סדורים תפלות, און פיוטים, איז זיינע רייד ניט ריכטיג, געפֿעלט אונז אַ ביסעל וועגין דעם צו מאריך זיין, און נאָך אונזער מיין וועט אונזערע רייד ניט זיין אָן ערפאָלג (תועלת), אין דיא רשימות פֿון דיא פֿריערדיגע מצבות געפֿונען מיר. אַז דיא יודען אין קרים האָבען געהאַט געשטעלטע צו דער הייליגער אַרבייט צו דאַוונען פֿאַר'ן עולם אין שוהל, פֿריא, און אויף דערנאַכט, מען האָט זיי גערופֿען נאָך איידער עס זענען אָנגעקומען אין קרים די תורת הרבנות, און קראימעשע תורה, מיט נאָמען (עובדי האל) גאָטס דינער! און ניט מיט'ן נאָמען חזנים, צום ביישפּיעל

עב משות בשער, ואם כי היתה בנית הספון מדבר קל; עכ"ז היתה מתקיים מאות בשנים ולא שלטה בו שן העת לעשות אתו כלה כ"א באיזה מקומות עש אכלתו, ורוב הבד היה חזק כחלמיש צור, ומעט נוכל להגיד כי המלאכה הנפלאה הזאת שיש בה חכמה להתקיים מאות בשנים אין כעת על עפר משלה, והגבאי העסקן כביר בצרכי צבור גם היום הר"ר משה צווייבאק עשה את הספון כפי חק הבניה בימנו אלה, טוח מדבק חמר חזק צעמענט אשר גם הוא יכול להתקיים ימים כבירים ולא ימתח על המתפללים חשש סכנה, וכל מי שעוסקים בצרכי צבור באמונה הקב"ה ישלם שכרם וישאו ברכה מאת קהל עדתם בשם ה' אשר ישלם לעושי טוב כפעלם וכבור ידם ישיב להם ולישרים נאוה תהלה].

געדעקט מיט ליינווענד געשמירט מיט פֿאַרב, חאָטש דאָס געבאַי פֿון דער סטעלע (ספֿיט) איז געווען פֿון אַנ־עדעלע זאַך, דאָך האָט דאָס געדויערט הונדערטער יאָהרען, די ציין פֿון דער צייט האָט דאָס ניט אויפגעפרעסין, נאָר אין איינינגע ערטער האָט דאָס דער מאָל פֿערדאָרבין, און דאָס רוב ליינווענט איז געווען שטאַרק ווי גראַניט־שטיין, און כמעט מיר קענען זאָגען אַז אַזאַ וואונדערליכע אַרבייט, וואָס האָט אין זיך אַזאַ חכמה, צו האַלטען הונדערטער יאָהרען, איז ניטאָ איהר גלייכען, און דער גבאי דער גרויסער אַרבייט מענש אין צרכי צבור, אויך היינט ר' משה צוויבאַק, האָט געמאַכט אַ סטעלע נאָך דיא היינטיגע אַחיטעקטורע אוים געטינקעוועט מיט שטאַרקען צעמענט, וואָס קען אויך דיגען יאָהרען לאַנג, עס זאָ" ניט אַרויפֿציען אויף דיא שוהל דאַבנער אַ חשש סכנה, און דיא וואָס גיבען זיך אָב מיט קהל'שע אַרבייט מיט אמונה, וועט זיי דער הייליגער גאָט באַצאָלען זייער לוין, און טראָגען אויף זיך אַ ברכה פֿון דער געמיינדע אין גאָט'ס נאָמען, וואָס ער בעצאָלט גוטס צו דיא וואָס פֿערשאַפֿען גוטס, און דיא אָרונטליכע מעג מען לויבען].

בייַשפּיל ר׳ נחמו המשריל בכ״ר יהודה, וואָס איז געשטאָרבען אין יאָהר ד״א תקנ״ב סימן אותך קב״ה (קויתי כל היום) ליצירה לפ״ק (792 נאָך קריסטוס) און ער איז פאַר־געשטעלט אין דער פאָרמע פאַר אשטענדיגען גאָט דינער, אין דער פריה, און אין אָווענד, (עמק יהושפט נומער 71), נאָר אין אַציַיט אַרום ווען עס זענען אָנגעקומען קראימעס אין קרים, האָט מען אָנגעהויבען באַנוצען אין דער פאָרמע חזן, און ר׳ יעקב החכם תמאני ער איז געוועזען דער ערשטער אין נאָמען חזן, און אַ ראש ישיבה, דאָס יאָהר פון זיין שטאַרבען איז אין יאָהר תשי״ח, און ניט נאָר דאָס אַליין, אפילו דיא סדרים פון דיא פרשיות, צו יעדער שבת, איז געוועזען אַזוי וויא ביי אונז, דאָס רוב גלות יודען, אַזוי ווי דאָס בעוויזט פון דער פריערדיגע מצבה פון אברהם בכשי, וואָס איז געשטאָרבען אין יאָהר ד״א ש״ע למנין קרים, (וואָס דאָס איז ד״א רכ״ח לבריאה, ווי מען איז זיך נוהג, און אויך דער מצבה איז אַזוי געשריבען, „אבן שלמה וצדק ילין בה״; אין דעם סדר „ואלה ימי שני חיי אברהם אשר חי שבעים וחמש שנה״, דאָס זענען דיא לעבענס טעג וואָס אברהם האָט געלעבט 75 יאָהר (מצבה נומער 27) און אַזוי ווי זיי האָבען געהאַט דינער פאַר גאָט, און דעם סדר פון דיא פרשיות צום לייענען אַלע שבת; האָבען זיי אויך געהאַט, געשריבענע סדורים צום דאַבנען, וואָס דער נאָך האָט שוין דיא סדורים געהייסען מיט׳ן נאָמען חזניא, און אַ חוץ דיא סדורים געפונען זיך 9 דפים פון דיוואַן (אַזאַ ספר), תפלות, און תחנות. פון אַמאָהליגע מחברים פון קרים, זיי זענען פערפאַסט אין חרוזים, (גלייַכע אויס־לאָזען) און דער ערשטער פיוט איז „ישעך אדרוש אל שוכן חביון״, ד״ה (איך פאָדער הילף פון פערבאָרגענעם גאָט), און דיא אָנפאַנג פון דיא חרוזים ד״ה דיא ערשטע אותיות, באַטרעפט יצחק חזק, און פאָראויס איז פערצייכנט א פיוט לרבינו יצחק ראש הישיבה ב״ר ר׳ ישראל סנגארי זצ״ל, (דאָס איז דער חבר למלך הכוזרי), און דער אַנדער חבור נאָכען סדר פון אלף בית, און די פזמונים פון הפטרת פון חג השבועות, דער פסוק תפלה לחבקוק, און דער 3־טער אויך נאָכען סדר פון אלף בית, און דיא פזמונים פון קריאת־שמע, און דיא פסוקים פון פרשה והיה אם שמוע, און די 4־טע אין רמ״ח מצות עשה און שס״ה מצות לא תעשה, און געחתמ׳ט מיט א ראשי תיבת יעקב, אין

בכ״ר יהודה, הנפטר בשנת ד״א תקנ״ב סימן אותך קב״ה (קויתי כל היום) ליצירה לפ״ק (792 לסה״נ) והוא מתואר בתאר עובד עבודת אלהים בקר וערב תדירא (עמק יהושפט נומר 71), ורק אחרי זמן בוא הקראות לקרים החלו להשתמש בתאר חזן, ור׳ יעקב החכם תמאני, הוא הראשון המתואר בתאר חזן וראש ישיבה, לשנת פטירתו הוא תשי״ח, ולא זאת בלבד; כי אם סדרי הפרשיות לשבתות, היו מסודרים אצלם כמו אצלנו רוב בני הגולה, כעדות המצבה הקדומה היא מצבת אברהם בכשי הנפטר בשנת ד״א ש״ע למנין קרים (שהוא ד״א רכ״ח לבריאה לפי הנהוג) ועליה כתוב לאמר, אבן שלמה וצדק ילין בה בסדר ואלה ימי שני חיי אברהם אשר חי שבעים וחמש שנה (שם נו׳ 27) וכאשר היה להם עובדי עבודה לפני ה׳, וסדור פרשיות הקריאה היו להם גם כן סדורי תפלות בכ״י שנקראו אח״כ בשם סדור החזניא; וזולת אלה נמצאו תשעה דפים מדיוואן תפלות ותחנות הקדמונים בקרים מחוברות בחרוזים. ותחלת הפיוט הראשון ישעך אדרוש אל שוכן חביון, וראשי החרוזים עולה יצחק חזק ובראשו רשום, פיוט לרבינו יצחק ראש הישיבה בר ר׳ ישראל סנגארי זצ״ל, והחבור השני על סדר א״ב והפזמונים מהפטרת חג השבועות פסוק תפלה לחבקוק, והשלישי ג״כ על סדר א״ב והפזמונים מקריאת שמע ופסוקי פרשת והיה אם שמוע והרביעי ברמ״ח מצות עשה ושס״ה לא תעשה וחתום בר״ת יעקב, והחמישי בסדר פסוקי עשרת הדברות

הדברות, והששי קינה על הגלות, וחתום בר״ת יצחק בן אהרן החזן, והשביעי פתיחה לקריאה בס״ת ובראשה רש: אלפא לר׳ שלמה אלסנגארי, ובר״ת בבית הראשון שלמה, ובבית השני סולימן, וחתימתו זכרו תורת משה עבדי, והשמיני כסדר ראשי פסוקי שיר השירים עד אם לא תדעי לך ועד בכלל, ואחרי ראשי הפסוקים סדר א״ב, והתשיעי ג״כ על ראשי פסוקי שיר השירים עד הנך (יפה רעיתי) ט״ו פסוקים ופזמוני הבתים מראשי ט״ו שיר המעלות, ואחר ראשי הפסוקים סדר א״ב, והפיוט הוא פיוט קצר ור״ת שלמה, אולי הוא ר׳ שלמה אלסנגארי ומתחיל מי כמכה, שדי שוכן בשמי שפרה. לעמו הנחיל דת יקרה, מתנה נתן עלי יד ענו בתפארה, הודו ושבחו על ים בשירה וזמרה מי כמכה, והפיוט הי׳ סופו חסר ור״ת יעקב והי״א ראשו חסר והוא על דרך שלמוניות, כל בית מתחיל במלה החותמת את הבית שלפניו, והוא בענשי ארבע מיתות ב״ד, וענשי כריתות במספרים כמשפטם, והי״ב תחלתו, אז שש מאות ושלש עשרה מצות שנצטוו אבותינו על הר סיני מהם רמ״ח מצות עשה ושס״ה מצות לא תעשה והוא בלי חרוזים, והנה אחרי החקירה והדרישה בכל מיני הסידורים לרבנים ולקראים לא נמצא בהם שום אחד מן הפיוטים האלה, ולכל מראה עיני המבקרים כל אלה החבורים והפיוטים כלם כצפצוף בני בלי לשון צחה,

מעוידים

און די 5-טע איז כסדר דיא עשרת הדברות פסוקים, און די 6-טע איז א קינה אפ׳ן גלות, און געחתמה׳ט מיט א ראשי תיבת יצחק בן אהרן החזן, און דיא 7-טע איז א פתיחה (א פאר־רעדע) צו קריאת התורה, און אין אנפאנג איז פערצייכונט אנ־אלף בית צו ר׳ שלמה אלסנגארי, און מיט ראשי תיבת און דעם ערשטין בית איז שלמה, און אין אנדער בית סולימן, און זיין חתימה איז זכרו תורת משה עבדי, און די 8-טע איז כסדר אנפאנג פסוקים פון שיר השירים, ביז׳ן פסוק אין איבערין פסוק אם לא תדעי לך, און נאך די פסוקים א סדר פון אנ־אלף בית, און דיא 9-טע אויך אנפאנגס פסוקים פון שיר השירים, ביז׳ן פסוק הנך יפה רעיתי, 15 פסוקים און פזמונים פון בתים (גלייך געשריבענע), פון אנפאנגס 15 שיר־המעלות, און נאך די אנפאנגס פסוקים א סדר אלף בית, און א קורצער פיוט, און זיין ראשי תיבת (אנפאנגס ווערטער) איז שלמה, אפשר איז דאס ר׳ שלמה אלסנגארי, און הויבט זיך אהן „מי כמכה שדי שוכן בשמי שפרה", ד״ה ווער איז וויא דוא אלמעכ־טיגער גאט וואס רוהט אין שיינעם הימעל. לעמו הנחיל, זיין פאלק האט ער גיגעבען דאס טייערי דת, מתנה נתן על יד ענו בתפארה, הודו ושבחו על ים בשירה וזמרה מי כמכה, א געשענק האט ער גיגעבין דורך דעם ענו (דאס איז משה) מיט שיינהייט, וואס האט איהם געלויבט אפ׳ן ים מיט שפילען און געזאנג, ווער איז וויא דו!

און דער 10-טער פיוט פעלט אפ׳ן סוף, און דיא ראשי תיבת איז יעקב, און דער 11-טער איז די אנפאנגס פעלט און ער איז אפ׳ן שטייגער וויא שלמוניות ד״ה יעדע בית (דיא אנפאנגס שירה) הייבט זיך מיט אזא ווארט, וויא עס לאזט זיך אויס דער בית וואס עס איז פאר אים (למשל דער ערשטער קאנצעט זיך מיט׳ן ווארט מלך, הויבט זיך די 2-טע אהן מיט׳ן ווארט מלך) און דער פיוט רעדט וועגין די 4 שטראף פון מיתות בית דין, און די צאהל שטראף פון כרת, און דער 12-טער הויבט זיך אהן, אז דאמאלס בייס בארג סיני האבען אונזערע עלטערין אנגענומען דאס געבאט פון 613 מצות, פון זיי זענען 248 מצות עשה, און 365 מצות לא תעשה, און דער פיוט איז אהן חרוזים, און נאכען נאכגעפארשטען און נאכגעזוכען אין אלע מינים דורים פון רבנים, און קראימעס, נעפונט זיך ניט איינע פון די פיוטים און נאך אלע בעטראכטען פון דיא מבקרים (איבערזעהער), זענען דיא דאזיגע חבורים און פיוטים אלע וויא דאס

פיפצען

פיפצען פון קליינע קינדער, אהן אריינע שפראך, דאס בעווייזט אויף זייער פריערדינע אמאהליגער צייט, ווען עס איז נאך ניט געוועזען פערשפרייט דיא חכמת הדקדוק, און די שירים ארבייט, און פון דער דאזיגער איבערבלייבונג פון דעם ספר דיוואן, קען מען רעכענען אז ער איז געוועזן גרויס אין זיין אינהאלט, און אהן א ספק האבען זיך געפונען ביי דיא ערשטע יודען פון קרים, אויך סדורי סליחות ובקשות, וואס זענען מיט דער צייט פער־לארענגעווארען, און די אלע זענען געוועזען פערפאסט פון דיא ערשטע וואס זענען געזעסין אין לאנד, און ניט פון דיא גאונים פון בבל האבען זיי בעקומען, און עס איז קיין ספק ניט, אז אין דער שטאט סולכאת (אלט קרים) און כפא (פעאדאסיע) איז אט דיא יודען וועלכע האבען שוין אנגענומען תורת הרבנות, האבען דאך ניט אויפגעהערט צו דאבנן איינינע תפלות, וואס זיי האבען גערהאט פון זייערע עלטערין די אלט געזעסענע פון קרים עליהם השלום, אזוי ווי מיר זעהן ביז היינטיגען טאג אין זייערע סדורים, וואס איז געדרוקט אין דער שטאט קלעא, און אין מעזירוב, וואס ווערט געזאגט די זעלבע פיוטים אין א שמחת מילה, און א שמחת חתנים, א ברית און א חתונה, און ר׳ דוד ליחנו האט דאס ניט געזעהן, און האט דערפון ניט געוואוסט (זעה וויטער הערה ט׳).

מעידים על קדמות זמנם, בעוד לא התפשטה חכמת הדקדוק ומלאכת השיר, ומן הפליטה הזאת מן הדיוואן, יש לשפוט שהיה גדול בכמותו 1) ובלי ספק היו נמצאים ביד בני קרים הראשונים סליחות ובקשות שנאבדו ברבות הימים וכלם כפי הנראה מעשה ידי בני הארץ ולא מן הגאונים מבבל באו למו, אין ספק שבעיר סולכאת וכפא לא חדלו אותן היהודים שקבלו תורת הרבנות להתפלל במקצתן גם את התפלות שהיו בידם מאבותיהם אזרחי קרים עה״ש, כמו שאנחנו רואים בהם עד היום בסדורי תפלותיהם הנדפסים בעיר קלעא ובמעזירוב, שקוראים אותן הפיוטים עצמם הנהוגים בשמחת המילה ובשמחת חתנים, והדד״ל לא ראה ולא ידע מכל זה דבר (ועין להלן הערה ט׳).

ו) כתב הרד״ל וכאשר נלכדה עיר כפא ע״י המלך הגדול מלך תוגר פטיח וכו׳, — הוא קורא בטעות את מחמד השני בשם פטיח שלא היה ולא נמצא שם זה למלכי תוגר כי אם בין מלכי טטר, והוא פטח גראיי־כאן שהיה בקרים בשנת התצ״ז, ובימיו נדפסו בעיר קלעא סדורי התפלות של בני מקרא שנתים ימים אחרי שנדפסו שם סדורי התפלות של הרבנים הקרמיים — וגם שנת כבוש העיר קוסטאנטינא לא היתה בשנת ר״ז כי אם בשנת הרי״ג או הרי״ד 1453, 1454.

כתב

ו) ר׳ דוד ליחנו שרייבט ווען די שטאט כפא איז איינגענומען געווארען דורך דעם גרויסען תרקי׳שען מלך פטיח וכו׳, ער רופט אהן בטעות מחמד דעם 2־טען מיט׳ן נאמען פטיח, וואס עס האט זיך נאר ניט געפונען, און ניט געוועזען צו דיא תרקישע מלכים, נאר צווישען דיא תתרישע מלכים, דאס איז פטח גראיי־כאן, וואס ער איז געוועזען אין קרים, אין יאהר ה׳ תצ״ז, און אין זיינע צייטען איז געדרוקט געווארען אין דער שטאט קלעא, סדרי תפלות, קראימישע, אין 2 יאהר ארום וואס עס איז געדרוקט געווארען דיא רבנים סדורים פון דיא רבנים פון קרים, אויך דאס איינעמונג פון דער שטאט קוסטאנטינא, איז אויך ניט געוועזען אין יאהר ר״ז נאר אין יאהר ה׳ רי״ג אדער ה׳ רי״ד 1453 אדער 1454.

ר׳

---

1) ב) השירים הנמצאים בפליטת הדיוואן כפי שתארם לנו הרב אבן רש״ף כנראה הם כולם מיוסדים לחג השבועות מלבד הראשון שלא הודיע לנו טיבו המו״ל.

ז) כתב הרד"ל באו אנשים רשומים זהמה חכמים מחוכמים מקצוי ארץ קודם שבאו גלות ירושלים אשר בספרד לקוסטאנטינא, והיו נוהגים בתפלות ע"פ המחזור של החזניא במנהג רומניא, גם פה אין הזמנים מכוונים, כי ביאת גלות ירושלים אשר בספרד לקוסטאנטינא היתה בשנת ה"א רכ"א כמו שראינו בספר הרויה חבורו של החכם הרב ר' יחיאל בן הרב ר' אשר זצ"ל בהיותו ברבנות בקוסטאנטינא אצל בני מקרא, ונמצא הספר הזה בבית ישיבתו של החכם כה"ר יוסף קמחי הרבני הגביר זצ"ל ונתחבר בשנת רכ"א, ושם סימנו רויה על שם הכתוב באנו באש ובמים ותוציאנו לרויה, וע"ש המליצה הזאת קרא גם שם ספרו, ושם ספרו נאה לו, כי המלך מחמד השני קבל את היהודים בבואם מגרוש ספרד בספ"י ויתן להם המקום הנקרא באלאט, ויתישבו שם במשכנות מבטחים ובמנוחות שאננות ברחמי השי"ת כי לא יעזוב את חסידיו לעולם נשמרו, ובתוך הדיוואן אשר נמצא על קלף בקוסטאנטינא חבורי חכמי אנדלוסיא כלם משנת ה"א קנ"א קע"ב קפ"ה קפ"ט קצ"א וקצ"ט, ורובם על גליות וחרבן קהלות ספרד נמצאת קינה לשבעה עשר בתמוז להרב הנ"ל המחבר ספר הרויה ותחלתה, „תמוז בעת אזכרה אזיל דמעותי", ובה כ"ה בתים, ובראש כל בית השם תמוז, שהיה בוכה עליו על המקרים שקרו בו, ואחרי שיהודי ספרד באו לקוסטאנטינא בשנת הרכ"א (1461 לסה"נ) א"כ איך יאמר הרד"ל, שעם כבישת כפא באו אנשים רשומים

ז) ר' דוד ליחנו שרייבט עס זענען געקומען געצייכונטע מענשין גרויסע חכמים פון עקין וועלט. נאך איידער עס זענען אנגעקומען די יודען פון גלות ירושלים וועלכע זענען אין ספרד, קיין קוסטאנטינא, און האבען זיך נוהג געוועזן אין דאבנן נאך'ן מחזור חזניא, אזוי ווי דער מנהג רומניא, אויך דא זענען די צייטען ניט ריכטיג, ווארום דאס אנקומען פון דיא יודען גלות ירושלים פון ספרד קיין קוסטאנטינא, איז געוועזן אין יאהר ה"א רכ"א אזוי ווי מיר האבען געזעהן אין ספר הרויה, דער חבור פון החכם הרב ר' יחיאל בן הרב ר' אשר זצ"ל, ווען ער איז געוועזן א קראימעשער רב אין קוסטאנטינא, און דער ספר געפונט זיך אין דער ישיבה פון החכם כה"ר יוסף קמחי הרבני הגביר זצ"ל, און ער איז פערפאסט געווארען אין יאהר רכ"א, און דער נאמען פון סימן רויה איז אפ'ן נאמען פון פסוק „באנו באש ובמים ותצאנו לרויה" און אפ'ן נאמען פון דער מליצה האט ער גערופען דעם נאמען פון זיין ספר, און דער נאמען איז זייער צו געפאסט, ווארום דער מלך מחמד דער 2=טער האט אויפגענומען די יודען וואס זענען ארוים געטריבענע=געווארען פון ספרד (אוספניא), מיט א פריינד=ליכען פנים, און האט זיי געגעבין דאס ארט וואס מ'רופט באלאט, און זיי האבען זיך דארט באזעצט אין רוהיגע וואוינונגס, אין שטילקייט מיט גאטס רחמנות, וואס ער פארלאזט ניט זיינע פרומע, און היט זיי אייביג, און אין דעם ספר דיוואן וואס מ'האט געפונען אויף פארמעט אין קוסטאנטינא, וואס די חכמים פון אנדלוסא האבען מחבר געוועזן, זענען אלע פון יאהר ה"א קנ"א קע"ב קפ"ה קפ"ט קצ"א קצ"ט, און דאס רוב וועגין גלות, — און וועגין חרבן יודישע קהלות אין ספרד, געפונט זיך א קינה לשבעה עשר בתמוז, צו דעם זעלבעגין מחבר ספר הרויה, און זיא הויבט זיך אן „תמוז בעת אזכרתה אזיל דמעותי" ווען איך דערמאן מיך אן תמוז רינען מיינע טרערין, און אין דער קינה איז 25 בתים, און אין יעדער אנפאנגס בית איז דער נאמען תמוז, וואס ער האט געוויינט דערויף, אויף דיא שלעכטע מרעפונג וואס האט געטראפען אין דעם חודש, היינט אז די יודען פון ספרד זענען אנגעקומען אין קוסטאנטינא אין יאהר ה' רכ"א 1461 נאך קריסטוס, ווי אזוי־זשע זאגט ר' דוד ליחנו אז מיט דעם איינגעמען כפא, זענען אנגעקומען געצייכונטע מענשין

פון

פֿון עקען וועלט, און דאָס איז איידער עס זענען אָנגעקומען דיא גלות יודען פֿון ספרד אין קאָסטאַנטינא 1) און ווער זענען די געצייכענטע חכמים און ווי איז זייערע נעמען? אויב ער האָט געוואוסט פֿאַר וואָס האָט ער פֿאַרהוילען פֿון אונז? :

ח) ר' דוד ליחנו שרייבט אויף די דאָזיגע איז צו געקומען יודען פֿון דעם אַלגעמיינעם (כולל) גרויש, וואָס עס איז געווען אין דער גרויסער גאָטליבער שטאָדט פֿון חכמים און סופרים וואָס מערופֿט זיא קיוב וכו', מאַנען און ווייבער און קליינע קינדער, און דיא קרוין פֿון זייער מלכות איבער זיי, דאָס איז הרב המקובל וכו' במוהר"ר משה הגולה בכ"ר יעקב יעמ"ש בע"ס אַ געלוסטיגער אוצר וכו', און ער דערמאַנט דאָ ניט דאָס יאָהר פֿון דעם גרויש קיוב, וואָס דער רב בעל אוצר נחמד איז געוועזין איבער זיי, נאָר פֿון דער וואָס ער שרייבט אין סוף 2-טען חלק ספר החזניא אין יאָהר ה"א ע', 1310, זענען געקומען רבנים פֿון בבל אין קיוב, און אין יאָהר ה"א ר"ז, 1447, זענען איניגע נאָכען גרויש פֿון קיוב אָנגעקומען אין קרים, ווייזט אויס אַז אויף דער צייט אַליין מיינט ער, און אין דעם יאָהר דאָס איז שנת ר"ז זענען געקומען די גלות יודען מיט'ן הרב ר' משה דער מאַן פֿון ספר אוצר נחמד, און אַזוי ווייזט אויס פֿון דעם וואָס ער האָט געזאָגט „און נאָך האָט זיך אויף זיי פֿאַרמערט" היינו! אַז דיא דאָזיגע וואָס זענען געקומען פֿון עקין וועלט, נאָך דעם אַז כפא איז איינגענומען געוואָרען דורכ'ן תרקישען מלך שולטן מחמד, [ער רופֿט אָן פֿטיח], האָט ער דאָ אין צווייען אַ טעות געהאַט, א) דער רב בעל ספר אוצר נחמד איז געבוירען געוואָרען אין יאָהר ר"ט, און האָט געשריבען זיין ספר אין יאָהר רע"ד רע"ה, אַזוי ווי ער אַליין ברענגט דיא פּרטים פֿון דיא דאָזיגע יאָהרען אין זיין ספר אין סוף פּרשה אמור מיט דעם לשון. דאָ איז געענדיגט געוואָרען

רשומים מקצוי ארץ וזה קודם שבא גלות ספרד לקוסטאנטינא 1) ומי הם האנשים הרשומים החכמים חמחוכמים, ומה שמותיהם אם ידעם מדוע העלימם מאתנו?.

ח) כתב הרד"ל.* ועוד נוסף עליהם שהיה גרוש כולל בקהלות של רוססיא בכללם בעיר גדולה לאלהים של חכמים וסופרים הנקראת כיוב וכו', קהלה גדולה אנשים טף ונשים ועטרת מלכם בראשם הרב המקובל וכו' כמהור"ר משה הגולה בכ"ר יעקב יעמ"ש בע"ס אוצר נחמד וכו', והנה לא זכר פה שנת גרוש קהלת כיוב שהיה הרב בעל אוצר נחמד בראשם, אך ממה שכתב בסוף החלק השני מס' החזניא, "בשנת ה"א ע' (1310) באו רבנים מבבל לכיוב ובשנת ה"א ר"ז (1447) באו קצתם מכיוב אחרי הגרוש לקרים, נראה שעל הזמן הזה בעצמו הוא רומז, ובשנת זו הוא ר"ז בא הגולה עם הרב ר' משה בע"ס אוצר נחמד. וכן נראה ממה שאמר, ועוד נוסף עליהם, היינו על הבאים מקצוי ארץ אחרי שנלכדה כפא, ע"י שולטן מחמד, — וטעה איפוא בזה בשתים, א) שהרב בעל ספר אוצר נחמד, נולד בשנת ר"ט, וכתב ספרו בשנת רע"ד רע"ה, כמו שהביא בעצמו את פרטי השנים האלה בספרו בסוף פרשה אמור וז"ל

* באו אנשים

1) [עס קען זיין אַז דיא כוונה פֿון ר' דוד ליחנו איז אָפּ'ן אַלגעמיינעם גלות פֿון ספרד וואָס עס איז געווען אין יאָהר מור"ה רנ"ב וואָרום אַלע גרושים וואָס איז געווען ביז דעם יאָהר האָט נאָר בעריהרט איינציגע שטעדט, אָבער דער לעצטער איז דער שווערסטער, וואָרום עס איז ניט געבליבען אַ יודישער וואָרצעל אין ספרד, און אַט דעם גלות רופֿען אָהן דיא שרייבער גלות ספרד (שפּניא).

1) יתכן שכוונתו של הרד"ל אל גלות ספרד הכולל שהיתה בשנת מור"ה (רנ"ב) כי כל הגרושים שהיו עד השנה ההוא לא נגעו כי אם באיזה ערים ובאיזה מחוזות וזה האחרון הכביר כי לא השאיר שורש לבני ישראל בספרד והגלות הזאת נודע בפי הסופרים על צד היתרון בשם גלות ספרד המו"ל].

וז״ל, ויפה נשים פירוש סתימות פרשה אמור ליל ב׳ י״ו לכסלו שנת האלהים הרע״ה אותי וכו׳ והיה זה ביום שנולדתי בו, כי היה יום מולדתי ט״ו לכסלו שנת ר״ט, ועתה החייני אלהי ואני בשנת ס״ו בשנת רע״ה ישראל האזינה, והוא ברחמיו יחייני ויביאני אל הר קדשו ושם תהיה קבורתי, א״ס ע״כ, ואיך הגלה הרב הזה בשנת ר״ז שנתים לפני הולדו? וכבר נמצא בשרון על הכרמל נומר 5, שהרב ר׳ משה הזה הנקרא הגולה, גלה מארץ מולדתו ליטא ומעיר לידא בשנת הרס״ו ועל שם זה נקרא הגולה, ומכל זה לא ידע בעל החוניא, ובלי ספק לא ראה גם את הספר אוצר נחמד ולא את תקנותיו שמבואר שם שתקנם בשנת הרע״ח כמו שלא ראה את בית הכנסת בעיר כפא, וכתב דבריו רק על פי השערה וממנו ראה וכן עשה אחיו המעברי, כמהר״ר אליעזר ליחנו בהר״ר יששכר בהגיהו את הסדור לאחיו הנדפס בעיר קאלע ראשונה בשנת השקיפ״ה לפ״ג, וז״ל בהקדמתו הרב הכולל כמהר״ר משה הגולה זצוק״ל היוצא מגלות כיוב, וכו׳, ב) כפי שנודע לנו אחרי העיון לא היה גרוש כלל בשנת ר״ז מעיר קיוב, כי שלשה גרושים היו בזמנים שונים, הראשון ליהודי כזר בימי הדיכוס וולאדימיר מינומאך בשנת 1124 (קאראמזין ח״ב) ובין המגורשים היה ר׳ יעקב בן שלמה חד מבני מקרא אשר היה בקיוב ובסטארידוב, וקהלות היהודים בשתי הערים האלה היו מפורסמות לתהלה בפי כל היהודים ויושבי הארץ, ועליהם אמרו המושלים, כי מקיוב תצא תורה

געווארען א פירוש אויף פרשה אמור, די נאכט ב׳ י״ו לכסלו שנת האלהים הרע״ה אותי וכו׳, און דאס איז געוועזן אין מיין געבורטס טאג, ווארום איך בין געבוירען געווארען ט״ו לכסלו שנת ר״ט, און גאט האט מיך געלאזט לעבין, און איך בין אלט 66 יאהר, אין יאהר רע״ה ישראל האזינה, און ער מיט זיין רחמנות זאל מיך לאזען לעבין, און זאל מיך ברענגען צו זיין היליגען בארג, און דארט זאל זיין מיין קבר אמן סלה, ע״כ פרעגט זיך ווי אזוי איז ער פערטריבען געווארין אין יאהר ר״ז, 2 יאהר פאר זיין געבוירען? און שוין לאנג האט מען מודיע געוועזן אין שרון אויפ׳ן „כרמל״ נומער 5, אז דער דאזיגער רב ר׳ משה וואס רופט זיך הגולה איז ער פאר טריבען־געווארען פון זיין געבורט־לאנד ליטא פון זיין געבוירענע שטאדט לידא, אין יאהר ה׳ רס״ו, און אויף דעם נאמען פון דעם יאהר רופט מען איהם הגו״לה (באטרעפט 66) און פון דאס אללס האט דער בעל החוניא גאהר ניט געוואוסט, און עס איז אן ספק אז ער האט גאר ניט געזעהן דעם ספר „אוצר נחמד״, און ניט זיינע תקנות, וואס זענען דארט, וואס ער האט זיי מתקן געוועזן אין יאהר ה׳ רע״ח, אזוי ווי ער האט ניט געזעהן די שוהל אין דער שטאדט כפא, און האט געשריבען אלע זיינע רייד נאר אזוי זיך פארגעשטעלט (משער געוועזן), און אזוי האט נעטאהן זיין ברודער המעברי כמהר״ר אליעזר ליכנו בהר״ר יששכר ווען ער האט מגיה געוועזן דיא סדורים וואס זיינע ברודער די רבנים האבען געדרוקט אין דער שטאדט קאלע, אין יאהר השקיפ״ה לפ״ג, און אזוי איז דער לשון אין זיין הקדמה, הרב הכולל כמהר״ר משה הגולה זצוק״ל וואס איז ארויס פון גלות קיוב, ב) ווערליג מיר ווייסען נאכען נאכזוכען איז גאהר קיין גרוש ניט געוועזן פון קיוב, אין יאהר ר״ז, ווארום 3 גרושים זענען געוועזן אין פערשידענע צייטען, דער ערשטער אויף דיא כוזרישע יודען אין די טעג פון דעם דוכוס וולאדימיר מונומאך, אין יאהר 1124, (קאראמזין 2־טע טהייל), און צווישען דיא פערטריבענע איז געוועזן ר׳ יעקב בן שלמה, איינער פון דיא קראימעס, וואס זענען געוועזן אין קיוב, און אין סטאראדוב, און דיא יודישע קהלות וואס זענען געוועזן אין דיא דאזיגע 2 שטעדט. זענען געוועזן בעוואוסטע און געליבטע ביי אלע יודישע איינוואוינער פון לאנד, אויף זיי האבען די מושלים

מושלים (גלייכרעדער) געזאָגט „כי מקיוב תצא תורה ודבר ה׳ מסטארודוב" ד״ה פֿון קיוב איז אַרויס פֿיל תורה אויף דער וועלט און דאָס גלייכען פֿון סטאַראדוב, דאָס איז געוועזן 2 שטעדט פֿון לומדים, פֿון חכמים יודישע, און דער ר׳ יעקב האָט מחבר געוועזן אַ ספר דקדוק אין שטאָדט מנגופ, אין יאָהר אַ תס״ד לשטרות 1152 און ער רופֿט זיך זעלבסט אין זיין ספר פֿון פֿער־טריבענע פֿון לאַנד רוס, און דער 2־טער גרוש איז געוועזן אין יאָהר השע״ט, 1619, און דער 3־טער אין יאָהר הת״ך, 1660, און מיר געפֿונען ניט אַז עס איז געוועזן אַ וועלכער גרוש אין יאָהר הר״ז.

ט) ר׳ דוד ליחנו שרייבט, זיי האָבען זיך דאָרט פֿערזאַמעלט אין כפא אין שוהל, און האָבען זיך צו טהיילט אין 3 כתות (קאַטאָגאָריעס), און פֿלעגין דאַבנ׳ן מיט פֿערשידענע מנהגים, מנהג אשכנז, מנהג רומנייא, און מנהג בבלי, ווי אַזוי זיי האָבען מקבל געווען (אָנגענומען) פֿון די גאונים ע״ה, און עס איז געווען קריג צווישען זיי, ביז זיי האָבען געוואָלט בויען פֿער זיך אַבזונדער שוהל, אויף די דאָזיגע זיינע רייד איז רעכט צו בעמערקען, אַ חוץ וואָס ער האָט ניט געוואוסט אָדער ער האָט ניט געוואָלט וויסען, אַז דער מנהג פֿון די אַלטע איינוואוינער יודען אין קרים איז געווען אַזוי ווי דער מנהג פֿון די רבנים יודען פֿון פרסיה, וואָס עס איז נאָך פֿערבליבען ביז היינט ביי אונזערע ברודער יודען אין קו־קז, און ניט ווי דער מנהג פֿון תפלות פֿון בבל פֿון דיא גאונים, אַזוי ווי מיר זעהן פֿון די איבערגעבליבענע תפלות, וואָס מ׳געפֿונט פֿעקוויים באַהאַלטענע האַנד־שריפֿטען, און האָט ניט דערמאַנט אַז א חוץ דיא אונטערשיעד פֿון די מנהגים און דאַבנען איז געווען נאָך אַ נאַנדער גרעסערע סבה וואָס האָט געבראַכט צו קריג, זיי האָבען זיך צו טהיילט און געקריגט וועגין אָרט צו וועלכען מעדאַבנט, די רבנישע אַלטע קרימער יודען, האָבען געדאַבנט צו דרום זייט, די פרסישע יודען אַזוי וויא דיא קו־קזער יודען צו מערב זייט, און דיא אשכנזר יודען צו מזרח זייט, איז געווען צווישען זיי אַגרויס פֿערמישונג, ווייל די שוהל אין כפא איז געבויעט געוואָרען 107 יאָהר, איידער עס זענען געקומען די שלוחים ירושלמים מיט תורת הרבנות אין קרים, און דער ארון קדש וואָס ווערט גערופֿען

היכל

תורה ודבר ה׳ מסטארדוב, ור׳ יעקב הזה חבר ספר דקדוק בעיר מנגופ בשנת אתס״ד לשטרות (1152) והוא מכנה א״ע בספרו זה מגרושי ארץ רוס, והגרוש השני היה בשנת השע״ט (1619) והשלישי בשנת הת״ך (1660) ולא מצאנו שהיה איזה גרוש בשנת הר״ז.

ט) כתב הרד״ל ונאספו שמה לביהכ״נ של כפא ונעשו חלוקים לשלש כתות והיו מתפללים במנהגות משונות מנהג אשכנזי, ומנהג רומנייא, ומנהג בבלי כפי קבלתם מהגאונים ע״ה, והיתה מריבה ביניהם עד אשר בקשו לבנות לעצמם בית הכנסת אחרת, ועל דבריו אלה ראינו להעיר, כי מלבד שלא ידע או שלא רצה לדעת כי מנהג אזרחי קרים הרבנים היה כמנהג הרבנים הפרסיים, שנשאר עד היום אצל אחינו היהודים אשר בקו־קז, ולא כמנהג תפלות הבבליים שקבלו מן הגאונים כמו שאנחנו רואים משארית פליטת תפלותיהם שנמצאו חבילות חבילות מהן בגניזות בכ״י, הנה לא זכר כי מלבד השנוי במנהגי התפלות היתה עוד סבה אחרת גדולה אשר גרמה את המחלוקת והיא, כי נחלקו על דבר הצד שאליו היו פונים בעת התפלה, הרבנים החדשים אזרחי קרים היו מתפללים לצד דרום, והפרסיים, כמו היהודים בקו־קז לצד מערב. והאשכנזים מגמת פניהם קדומה, והיה בלבול גדול ביניהם, הואיל שבית הכנסת שבכפא נבנה מאה ושבע שנים לפי ביאת השלוחים הירושלמיים עם תורת הרבנות לקרים ונעשה ארון הקדש הנקרא בשם היכל בקיר הדרומי כמנהגם

מאז

מאז ומקדם בקרים, ומכוונים בזה פניהם כנגד ירושלים דרומי מזרחי, כמש"ה והתפללו אליך דרך ארצם וכו' והבית אשר בניתי לשמך (מ"א ח' מ"ח) ובדניאל הוא אומר וכוין פתיחן ליה בעליתה נגד ירושלים (דניאל ו' י"א) 1).

והרד"ל לא ידע מזה או לא רצה לפרסם את הדבר הזה להיותו מזרע היהודים אשר בפולין, אף שהוא דבר נודע וגלוי שאפילו אחרי צאת הרבנים הקרומיים מכפא מסבות המהומות ונתישבו בעיר קראסוב, ובנו להם שם בתי כנסיות, החזיקו במנהגם הקדמון ועשו את ההיכל בקיר הדרומי, וזה אך כארבעים שנה (והיום היא יותר ממאה שנים) כאשר נתוספו היהודים האשכנזים שם ורב מספרם ובנו להם בית הכנסת שלישי בחצר ביהכ"נ, עשו בו את ההיכל בקיר המזרחי כמנהגם בארץ מולדתם, ונמצאו רוב יחידי הקהל מתפללים בבתי הכנסיות הישנים ומכוונים לדרום, ומקצת הקהל מתפלל בבית החדש העומד בין שני הישנים, ופונה למזרח, אלה מתפללים בסדורים הנדפסים בקלעא ובעזירוב כמנהג עיר קרים וכפא, ואלה בסדורי ספרד ואשכנז.

יוד) כתב הרד"ל „עד שהגאון ע"ה הג"ל הגדיל לעשות וכו', ותקן להם שמונה עשרה תקנות וכו' ובכלל התקנות וכו' שיהי' נוהגים בכל דיני הלכות שחיטה וכו' כל מקום שחולק הרב משה איסרלים על
הרב

היכל ווערט געמאכט אין דרום זייט, און זענען מיט דעם מכוון זייערע פנים'ר קעגין ירושלים, אין זייט דרומית מזרחי, אזוי ווי עס איז געשריבען אין פסוק, „והתפללו אליך דרך ארצם" וכו' זיי וועלין צו דיר מתפלל זיין צום זייט פון זייער לאנד "והבית אשר בניתי לשמך" (מ"א ח' מ"ח) און אין דניאל זאגט ער „וכוין פתיחן ליה בעליתה נגד ירושלים" דיא פענצטער עפענונג קעגין ירושלים (דניאל ו' י"א) 1): און ה' ר' דוד ליחנו האט ניט געוואלט דאס מפרסם זיין אדער ער האט ניט געוואוסט דאס דאזיגע ווארום ער קומט ארויס פון דיא פוילישע יודען, האטש דא איז באוואוסט אז אפילו נאכען ארויס פון דיא רבנישע יודען פון קרים פון דער שטאדט כפא, צו ליב דיא מהומות, און האבען זיך באזעצט אין קראסוב, און האבען זיך געבויעט 2 שוהלין האבען זיי אללס אנגענומען זייער פריערדיגען מנהג, און האבען געמאכט דעם היכל אין דרום וואנט, נאר שוין פון א יאהר 40 (יעצט איז שוין א יאהר הונדערט) ווען עס האבען זיך פערמערט אשכנזי'שע יודען אין א גרויסע צאל. און האבען זיך געבויעט א 3-טע שוהל אפ'ן שוהל הויף, האבען זיי געמאכט דעם היכל אין מזרח וואנדט, אזוי ווי זייער מנהג אין זייער געבורט לאנד, און דאס רוב יחידי הקהל דאבנן אין דיא אלטע שוהל'ן צו דרום, און איינינע דאבנן אין דער נייער שוהל, וואס שטייט צווישען ביידע אלטע, צו מזרח זייט, איינינע דאבנן אין סדורים וואס עס איז געדרוקט אין קלעא, און אין בעזירוב, נאכען מנהג פון דער שטאט קרים און כפא, און איינינע דאבנ'ן אין סדורים ספרד און אשכנז.

י) הר' דוד ליחנו שרייבט ביז דער דאזיגער גאון ע"ה האט גרויסקייט אויפגעטאהן, און האט זיי מתקן געווען 18 תקנות וכו', און אין כלל פון דיא תקנות איז אז זיי זאלען זיך נוהג זיין אין אלע דינים פון שחיטה וכו' אומעדום וואו עס קריגט הרב
משה

1) הרב החכם המופלא מוהר"ר ישו"ר הרופא מקנדיא כתב בס' מעין חתום (אשר בס' אלים) דף ע"ה וז"ל, ומכאן תבין שמצב ההיכל שבבתי הכנסיות אינו מכוון יפה ואינם מתפללים דרך ארצם שלדרים בצפון והם מערביים לא יפה עושים אותו נגד מזרח, ולא ידע החכם היש"ר
הזה

1) [הרב החכם המופלא מוהר"ר ישו"ר הרופא פון קנדיא שרייבט אין זיין ספר מעין חתום (וואס איז אין ספר אלים) דף ע"ה מיט דעם לשון פון דאנען איז צו פארשטיין אז דער ארט פון דעם היכל וואס זענען אין די רבנישע שוהלן, זענען ניט ריכטיג זיי דאבנען ניט צו דעם זייט פון זייער לאנד, דיא
וואס

משה איסרליס, אָפּ׳ן רב יוסף קארו עה״ש און שרייבט הכי נהוג ע״ב 1).

דאָס איבער זעץ פֿון דיא תקנות איז איבערגעגעבּין געוואָרען צו החכם רש״י פין דעם רעדאַקטאָר הכרמל, און דיא העתקה איז פון דיא האַנדשריפֿט פֿון החכם הרב בצלאל שטערין ז״ל וואָס ער האָט דאָס מעתיק געוועזן פֿון סדור החזניא, נאָר בעל החזניא האָט פֿערפֿעלט איינע פֿון די תקנות מיט אַ כוונה, און האָט זיא ניט דערמאַנט, אַזוי ווי עס האָט דערציילט זיין אייניקעל החכם כמהר״ר יעקב ליחנו דער רב מק״ק קראסוב, וואָס ער איז אַוועק קיין ארץ ישראל, און דאָס איז די תקנה צו מקיים זיין די אָנגענומענע הסכמה וואָס עס איז געמאַכט געוואָרען אין די טעג פֿון דיא שלוחים די ירושלמים, וואָס זיי האָבען געבּראַכט דאָס תורת הרבנות אין קרים אין יאָהר ד״א תשי״ח, אַזוי ווי עס ווערט דערמאַנט, און אויף די אַלטע תקנות אין כלל און אויף דער איבער געהויבטע תקנה, האָב איך פֿערנהייטיג אָנצומערקין נוצליכעס צו פֿערשטיין דערפֿון דיא נאַטור פֿון אונזערע עלטערין אין קרים אין פֿריערדיגע צייטען.

די

הרב יוסף קארו עה״ש וכתוב הכי נהוג ע״כ 1).

העתק התקנות הדין נמסר להחכם המוציא לאור את הכרמל, והעתק הוא מכתובת ידו של החכם הרב ר׳ בצלאל שטערן ז״ל שהעתיק בידו מסדור החזניא הנ״ל, אולם בעל החזניא השמיט תקנה אחת מן אותן התקנות בכוונה ולא זכרה כמו שספר נכדו החכם כמהר״ר יעקב ליחנו הרב דק״ק קראסוב שהסיע דירתו לא״י, והוא התקנה לקיים את ההסכמה הקיימא הנעשית בימי השלוחים הירושלמיים שהביאו תורת הרבנות לקרים בשנת תשי״ח כנזכר —; והנה כן על התקנות בכלל וכן על התקנה הנשמטת ראינו להעיר הערות שונות מועילות להבין את תכונות אבותינו בקרים בימי קדם.

אמר

וואָס וואוינען אין צפון און זיי זענען אַליין פון מערב טוהען זיי ניט גוט וואָס זיי מאַכען דעם היכל צו מזרח, און דער חכם היש״ר האָט ניט געוואוסט, אַז אויך דיא אַלטע רבנישע יודען אין קרים. האָבען זיך אויך אַזוי נוהג געווען, אַזוי ווי מיר האָבען דערמאַנט, אין זייער אַלטען אַ מאָהליגען מנהג, איז נאָך פון זייערע עלטערין נאָך, איידער מ׳האָט געבויעט די שוהל אין כפא, אַזוי ווי עס בעווייזען דיא צוויי פריערדיגע געבויעטע שוהל׳ן אין דער שטאָט סלע היהודים צופוטקלע, און אין דער שטאָט סולכאת (אַלט קרים) וואָס דער היכל איז אין דיא ביידע שוהל׳ן אין דרומי מזרחי].

1) !אויך דער פון זעהן מיר וויפיעל דער מסדר החזניא האָט ניט פאַרשטאַנען דיא שליסונג פון די דורות צו די יודישע חכמים, אפילו צו די נאָהנטע פון אונזער צייט, וואָרום ער האָט צו גערעכענט צום גאון ר׳ משה הגולה וואָס ער איז געוועזן נאָך זיין דעה נאָך אין יאָהר ר״ז, דיא תקנה פון מנהגי אשכנזי, אומעדום וואָס דער רמ״א קריגט אויפ׳ן בית יוסף, און ווער ווייס דאָס ניט, אַז דער הרב בית יוסף האָט צו געגרייט זיין טיש (שולחן) אין אָנהויב 4-טען הונדערט צום 6-טען טויזענד, און דער רמ״א האָט פער[illegible]ט דעם טישטוך אויפ׳ן טיש עטליכע פיל יאָהר שפּעטער. המו״ל].

הזה שגם הרבנים האזרחים בקרים נוהגים ג״כ מנהג זה, כמו שזכרנו, ומנהג אבותיהם מימי קדם בידיהם, אשר נהגו בו עוד זמן רב לפני בנין בית הכנסת בכפא, כמו שמעידים ע״ז שני בתי הכנסיות אשר נבנו זמן רב לפניו בעיר סלע היהודים ובעיר סולכאת (קרים הישנה) שההיכל בשניהם דרומי מזרחי],

1) גם מזה אנחנו רואים עד כמה לא ידע מסדר החזניא את שלשלת הדורות לחכמי ישראל גם הקרובים אלינו בזמן, כי יחס אל הגאון ר׳ משה הגולה אשר היה לדעתו בשנת ר״ז תקון מנהגי אשכנז בכל מקום שחולק הרמ״א על הבית יוסף, ומי מאתנו איננו יודע כי הרב בעל בית יוסף בנה ביתו וערך שלחנו בתחלת המאה הרביעית לאלף הששי והרמ״א פרס המפה עליו כמה שנים אחרי כן? המו״ל].

אמר המוציא לאור, הערות החכם החוקר בענינים אלה הנה עקרן, במה שנוגע אל הרשימה בדבר השילוחים הירושלמיים קנה מקומו בתוך מאמרי ובא בשרון עלה (42) ויתר הדברים יבואו עוד מצורפים אל התקנות עצמן באשר יהי' שם ובזה נשלמו דברי החכם החוקר. ועתה אשובה אל מקומי למשוך חוט חבל קורות אחינו בקרים מן הוא והלאה, ובטרם נצא מאת פני מאמרנו זה היום, אמרנו להודיע כי בעוד אנכי עסוק בסדור המאמר הזה באנו מכתב מהחכם החוקר ובו הערות רבות והשגות על קצת דברי מאמרי זה, בבקשה להדפיסם בהוספה מיוחדת, אך אנכי ראיתי כי טוב להביא דבריו המופלאים בתוך כלל המאמר ולשבצם במשבצותיו, למען לא נפריד בין הדבקים ולא יחלק המאמר לחלקים שונים, ובזה יסלח לי כבוד הארון הזה כי הכל הולך אל מקום אחד.

השגות בעל המחבר „משא קרים" על הערות החכם החוקר וז"ל.

והנה לרגל מלאכתי עלי להראות כי נקיה הרשימה הזאת מכל חשד אף כי באיזה דברים לא יתאימו דבריה עם תולדות דברי הימים בפרט.

ראשית תפישת החכם החוקר על הקדמת החוניא היא „כי לא נשמע מעולם מהריגת דוד בן זכאי, ומזה הוציא משפט כי לא היתה כל סבה ליהודים לצאת מבבל לקרים, ומה גם כי נמצאו זכרונות ימי קדם המעידים כי היו יהודים בקרים עוד לפני חרבן בית שני, כמו המצבות בסלע היהודים והרשימות על ס"ת וכדומה, ומכל אלה לא ידע

די רעדאקטאר רעדע! — די אנמערקונג פון דעם חוקר (אלס פארשטע-ן) אין די דאזינגע ענינים איז דער עיקר דאס וואס בעלאנגט צו דער רשימה וועגען די ירושלמים שלוחים, דאס האט פערנומען אנ-ארט אין שרון אין בלאט (42) און דאס איבעריגע זיינע רייד וועלין נאך קומען צו זאמען מיט די תקנות אליין וועלבע וועלין זיין געדרוקט, דער וויל ווערט געענדיגט די רייד פון הרב החוקר קדמוניות, יעצט קערין מיר זיך אים צו אונזער ארט צו נייף ציען אונזערע ברודערס געשיכטע אין קרים, און איידער, מיר גייען ארוים פון אונזער מאמר, רעכענען מיר צו מעלדען אז אין דער צייט פון אונזער אב-געבין זיך צו מסדר זיין דעם מאמר, האבען מיר ערהאלטען אבריף פון אונזער פריינד הרב החוקר מיט אסך אנמערקונג אויף אונזער מאמר, מיט א בקשה צו דרוקען דאס אין א בעזונדער הוספה, נאר אונז געפעלט בעסער צו ברענגען זיינע וואונדערליכע זאכען אין אלגעמיין (כלל) פון אונזער מאמר, כדי עס זאל ניט צו טיילט ווערין אויף בעזונדערע חלקים, און מיט דעם וועט מיר דער הער פערצייען וויל אללס גייט פון דעם ענין אין 1 ארט.

אב פרעגונג פון דעם מחבר „משא קרים" אויף די אנמערקונג פון הרב החוקר מיט דעם לשון.

צו ליב מיין ארבייט, וויז איך ווירייז די דאזיגע רשימה פון ר' דוד ליחנו איז, ריין פון יעדער חשד האטש אין איינינע זאכען שטימען ניט איהרע רייד מיט דער היסטאריע בפרט.

א) דאס ערשטע באנעהמונג פון הרב החוקר אויף דער הקדמה (פארעדע) פון תוניא, איז דאס וואס מ'האט קיינמאהל ניט געהערט וועגען דיא הריגה פון דוד בן זכאי, דערפון דרינגט ער אז עס איז קיין סבה ניט געוועין דיא יודען זאלען אוועק רייזען פון בבל קיין קרים, און עס איז דא גאנץ אלטע לאנגע זכרונות (אנדענקונג) וואס זאגען עדות אז יודען זענען געוועין אין קרים נאך פארען חרבן בית שני, צום ביישפיעל דיא מצבות אין צופוטקלע, און די רשימות אויף דיא ספרי

תורות

תורות, און נאך אזוינע גלייכען, און פון
דיא אלע זאכען האט ר' דוד ליחנו ניט
געוואוסט, אלזא איז פאלשע עדות פון
הרד"ל, אז פיעל פון די יודען פון פרס,
אין בבל, זענען געקומען קיין קרים, (הכרמל
דאס 2-טע יאהר זייט 345), און אייגענט-
לאך בין איך מודה אז אין אהיסטאריע האט
ער געהאט א קליינעם קראפט, דאך זענען
זיינע רייד געבויעט אפ'ן פונדאמענט פון
אמת, ווארום פון זיינע רייד זעהט מען
קלאהר אז זיין געדאנק איז ניט געווען צו
דערציילען וואס האט געטראפען די יודען
אין די פערשפרייטע לענדער, נאר ער האט
געוואלט בעווייזען אז יודען זענען געווען
אין קרים, נאך אין פריערדיגע צייטען,
און דערביי דערמאנט ער אויך אז זיי זענען
געקומען אויך פון בבל, און פרס, צוליב
פערשידענע סבות, אוממיינסטען, צו ליב
רדיפות וואס מען האט זיי געיאגט, און
וואס איז דא אזא אומרעכט, אויב ער האט
ניט געוואוסט אז דאס איז גאהר געהרג'ט
געווארען חזקיה דער אייניקעל פון ר' דוד
בן זכאי, האט ער א טעות געהאט, און
האט גערעכונט אז ר' דוד בן זכאי אליין
איז געהרג'ט געווארען, אבער דער אינהאלט
קען זיין א ריכטיגער, אפילו אז דאס האט
ניט געטראפען אין די טעג פון דוד בן
זכאי, און אפילו אז ער האט ניט געוואוסט
אז יודען זענען געווען אין קרים נאך פאר
דעם חרבן הבית, ווארום פון וואנען האט
ער געקענט וויסען? ער האט דאך נאך
ניט געזעהן די מצבה פון יאהר תש"ב
לגלותנו (6 לספה"נ).

ידע הרד"ל, וע"כ שקר ענה הרד"ל כי רבים
מיהודי פרס ובבל באו לקרים", (הכרמל
שנה ב' צד 345), והנה אם כי בעצם הדבר
הנני מודה לו כי לא רב היה כח הרד"ל
בדעת דברי הימים, בכל זאת תכן דבריו
בנוים על אדני האמת, הן מדברי הרד"ל
נראה ברור כי לא זאת היתה מגמתו לספר
קורות בני ישראל בארצות פזוריהם, רק
אבה להוכיח כי היו יהודים בקרים מימי
קדם, ובדרך אגב יזכיר כי באו מבבל
ומפרס לרגלי סבות שונות, וביחוד לרגלי
הרדיפות אשר נרדפו על צוארם, ומה כל
החרדה הזאת אם לא ידע כי נהרג חזקיה
בן בנו של ר' דוד בן זכאי וטעה לחשוב
כי נהרג ר' דוד בן זכאי עצמו? ואם כן
הלא תכן הדבר יוכל להיות אמת אף אם
לא קרה זאת בימי דוד בן זכאי דוקא, ואף
אם לא ידע כי היו יהודים בקרים עוד
קודם חרבן הבית כי מאין יכול לדעת זאת
הלא הוא לא ראה עוד את המצבה משנת
תש"ב לגלותנו (6 לספה"נ).

ב) שנית תפש את הרד"ל כי לא
היתה כל סבה לבריחת היהודים מפרס ע"י
משיח השקר דוד אל דוד, אף כי בעל
צמח דוד ושבט יהודה וכו' אומרים בפה
מלא כי היתה אז, „עת צרה ליעקב", ובלי
ספק לא על חנם הרים יד במלך, ואולי
סבלו המון תלאות ורדיפות עוד לפני
המשיח השקר הזה אשר ע"י זה חגר הרבו
על ירכו להלחם אתו להוציא את בני ישראל
לחפשי ממשא מלך פרס.

ג) וקצתם באו לעיר קרים ונתישבו
בעיר

ב) צווייטענס נעמט ער אהן דעם רד"ל אז עס איז גאר ניט געווען קיין שום
סבה דיא יודען זאלען אנטלויפען פון פרס צו ליב דעם פאלשען משיח דוד אל דוד,
חאטש דער צמח דוד און דער שבט יהודה א' ד' ג' זאגען מיט'ן פולען מויל אז עס
איז דאמאלס געווען אן־עת צרה ליעקב, און ניט אומזיסט האבען זיי אויפגעהויבען
אהאנדט אין דעם מלך, פילייכט האבען זיי זייער געליטען פיל צרות, און רדיפות
נאך פארען פאלשען משיח. און צו ליב דעם האט ער אנגעטאהן א שווערד צו מלחמה
האלטען מיט איהם, צו בעפרייען דיא יודען פון די גרויסע לאסט פון דעם
מלך פרס.

ג) „און אייניגע זענען געקומען וואוינען אין קרים, און האבען זיך באזעצט
אין

בעיר כפא בזמן הלועזים" ע"ז תפש אותו, כי הבאים מארץ פרס וקרים באים ראשונה לעיר מטרבא היונית היא „תאמן", אף כי כלנו ידעים כי יש דרך מפרס לקרים דרך קאסטאנטינאפאל, ואז על הנוסע לבוא לעיר קרים (סולכאת) ראשונה, ומאין ידע כי באו דרך מטרכיא ובאספאר (קערטש) ? ולוא יהי כדבריו גם אז אין בדבריו ממש, כי מי הגיד לו כי מקערטש נסעו על הים לסולכאת ? הלא בעת ההיא אשר כל דרכי הים הי' בחזקת סכנה, טוב טוב היה להם ללכת ביבשה מרחק חמש עשרה פרסא מקערטש לסולכאת מעבור באנית שיט עד כפא, ואחרי כן עוד ארבע פרסאות לסולכאת ביבשה ? ואך לשוא הפך את דברי הרד"ל כי כוונתו היתה כי על ידי המשיח הנ"ל באו לכפא בזמן הלועזים, (הגענואיזים) והדבר הזה הוא אמת בלי כל ספק, באשר עד זמן הגענואיזים היתה העיר כמעט חרבה ושוממה ועל תל חרבותיה עמד כפר קטן אשר יושביו החיו את נפשם מציד דגים, אכן כאשר באו הגענואיזים ויבנו את העיר מחדש, אז נהרו אליה היהודים מסולכאת, ויתקנו את בית הכנסת ההרוס, ולזכרון עולם חרתו את פרט השנה, „אלף כסף לשטרא" ממעל לארון הקדש, והרד"ל חשב כי נבנה הבית הקדוש הזה בפעם הראשונה בעת ההיא, והפרט השני הנמצא על האבן לא יכול לדעת באשר לא ידעו הקרימצאקים ממנו עד היום הזה, באשר איש לא למד בחקרי קדמוניות לא יבין

אין דער שטאָדט כפא אין דערצייט פֿון די לועזים", דערויף נעמט ער איהם אָן; וואָרום די וואָס קומען פֿון לאַנד פרס אין קרים, קומען אָהן צום ערשטין אין דער שטאָדט מטרבא, די גריכעשע דאָס איז „תאמן", חאָטש מיר אַלע ווייסען אַז עס איז דאָ אַ וועג פֿון פרס אין קרים דורך קאָנסטאנטינאָפּאָל, דאַמאָלס קומט אָן דער רייזענדער פֿריער אין דער שטאָדט קרים (סולכאת), און פֿון וואַנען האָט ער געוואוסט אַז זיי זענען אָנגעקומען דורך מטרכיא און באָספֿאָר קערטש ? און לאָז זיין אַזוי ווי ער זאָגט, איז אויך ניטאָה קיין ממש אין זיינע רייד, וואָרום ווער האָט איהם געזאָגט אַז פֿון קערטש זענען זיי געפֿאָהרען איבער'ן ים קיין סולכאת ? ווען אין יענער צייט זענען אַלע וועגין איבער'ן ים געווען אין סכנה (געפֿאַר), פֿאַר זיי איז בעסער געווען צו גיין פֿוסגאַנג איבער יבשה, אַ שטרעקע פֿון 15 מייל פֿון קערטש קיין סולכאת, איידער פֿאָהרען מיט אַ שווימענדיגע שיפֿעל איבער'ן ים ביז כפא, און דער נאָך דעם ערשט 4 מאַייל פֿוסגאַנג קיין סולכאת ? און אומזיסט קערט ער איבער דיא רייד פֿון ר' דוד ליחנו, אַז די גאַנצע כוונה זיינע איז געוועזין נאָר צו בעווייזען אַז דורך דעם דאָזיגען משיח זענען זיי אָנגעקומען אין כפא, אין דער צייט פֿון דיא לועזים (גענואיזים), דאָס איז טאַקי ריכטיג אָהן אַ שום ספק, אַז ביז די צייט פֿון דיא גענואיזים, איז דיא שטאָדט געוועזן כמעט חרב און וויסט, און אויף דעם באַרג פֿון

איהרע חרבות איז געשטאַנען אַ קליין דערפֿול, וואָס איהרע אײנוואוינער האָבען זיך געשפּייזט פֿון פֿיש פֿאַנגען, אָבער ווען די גענואיזים זענען אָנגעקומען און האָבען אויף דאָס נייע אויפֿגעבויעט די שטאָדט, האָבען זיך אין איהר אַריבער געצויגען די יודען פֿון סולכאת, און האָבען צו רעכט געמאַכט דער פֿערוויסטער שוהל, און צום אַנדענק (לזכרון) האָבען זיי אויסגעקריצט איבער'ן ארון קדש דעם פרט, פֿון דעם יאָהר „אלף כת"ר לשטרא", און ר' דוד ליחנו האָט גערעכענט אַז דיא הייליגע הויז איז ערשט געבויעט געוואָרען אין יענער צייט, און דער 2-טער פרט וואָס געפֿונט זיך אָפּ'ן שטיין, האָט ער ניט געקאָנט ריכטיג וויסען, אַזוי ווי די קרימצאַקים ווייסען ניט ביז היינט די ריכטיקייט פֿון דעם פרט, וואָרום אַ מענש ניט קיין געלערנטער און די פֿאָרשונג אַלטוויסענשאַפֿט, קען ניט פֿערשטיין, און דער קענען די ריכטיקייט

פֿון

פון דעם יאָהר פרט, און ווער ווייס צו
האָט רד"ל גאָהר געוואוסט אַז עס געפונט
זיך אַ 2-טע יאָהר שריפט.

ד) דער רד"ל שרייבט „זיי האָבען
זיך נוהג געוועזען אין זייערע תפלות אַזוי ווי
זיי האָבען מקבל געוועזען דאָרט פון די
גאונים", די דאָזיגע רייד איז דעם הרב
החוקר ניט געפעלען און אַלע זיינע ראיות
(בעווייזונג) אין דעם ענין, איז געבויעט
אויף די 9 דפים (זייטען) פון דיוואַן דער
מסדר פון די קרימצאַקעסע תפלות, און ער
האָט דאָרט געפונען איינינגע פיוטים גע-
שריבען אין אַ פערדאָרבענע שפראַך, און
דאָס איז זיין צייכען אַז עס איז געשריבען
געוואָרען אין אַ פריערדיגע לאַנגאַניגע צייט,
עס איז אמת אַז עס געפונען זיך אויך פיעל
פיוטים ביי דיא קרימצאַקים, וואָס פעלט
דער דקדוק און הגיון (לאָגיק), אָבער ניט
צו ליב דעם זענען זיי זייער פריענדיגע פון
אַ מאָהליגע צייטען, דאָס ווייזט אָפען אַז
יעדער מענש וואָס האָט נאָר געקענט נעמען
אַ פען אין האַנד, האָט געשריבען שירים
און פיוטים, און דאָס רוב זענען זיי אָנגע-
נומען געוואָרען אין זייערע תפלות, אומ-
ווייניגסטען האָבען זיי דאָס אויך געטאָהן
מיט חכמה, וואָרום אין אַלע זייערע שירים
האָבען זיי געחתמה'ט זייערע נעמען, אין
די אָנפאַנגס חרוזים, און אַזוי קענען מיר
בעגרייפען די נאַטור פון זייערע פאָעטין
(משוררים) און זייערע נעמען, אָבער דער
עיקר נוסח התפלה, איז נוסח הגאונים אָן
ספק, נאָהר אין די לעצטע צייטען האָבען
זיי צו גענעבין אויף די נוסחאות רומנייא,

יבין ולא יכיר שמה את פרט השנה, ומי
יודע אם ידע ממציאות הכתבה השניה?.

ד) כתב הרד"ל „והיו נוהגים
בתפלותיהם כמו שקבלו שם מהגאונים",
הדברים האלה לא ישרו בעיניו וכל ראיותיו
בענין זה נבנו על התשעה דפים מהדיוואן
מסדר תפלת הקרימצאקים אשר מצא שם
איזה פיוטים כתובים בשפה נשחתה, וזה
האות כי נכתבו בזמן קדום, ואמת הוא כי
נמצאו פיוטים רבים אצל הקרימצאקים
חסרי דקדוק והגיון, אבל לא בעבור זאת
הנם קדומים מאד, כי זה נראה רק בעליל,
אשר כל איש אשר היתה לאל ידו לתפוש
עט בכף כתב שירים ופיוטים, ורובם נתקבלו
בתפלותיהם, ולמצער גם זאת עשו בחכמה
כי בכל שיריהם חתמו את שמותם בראשי
החרוזים, ובכן נוכל לשפוט על שמות
ותכונות משורריהם, אבל עיקר נוסח התפלה
הוא נוסח הגאונים בלי ספק, רק בימים
האחרונים הוסיפו בו גם מנוסח רומניה
ספרד ואשכנז, וכן מצאנו מפורש בהחזניא אשר
הכותב הוסיף בו איזה פיוטים לבקשת
היהודים האשכנזים הנמצאים ביניהם,
ולבד זאת נמצאו המון עלים מפוזרים בכ"י
מסדורי תפלות עתיקים מאד ומלאים מאמרי
התלמוד והמדרשים על כל שעל ושעל,
ובכל זאת נמצאו ביניהם גם שירים יקרים
מגדולי ישראל בימי קדם,

ה) כתב הרד"ל וכאשר נלכדה עיר
כפא וכו', הן לוא יהי כדבריו כי טעה
בשם או בתואר מחמד, הלא לא כתב
תולדות מחמד בזה, ואילי חשב כי תואר
אחד

ספרד, אשכנז, און אַזוי איז אַרויס גערעדט אין חזניא, אַז דער שרייבער האָט מוסיף
געוועזען איינינגע פיוטים, נאָכען פערלאַנגען פון דיא יודען אשכנזים, וואָס האָבען זיך
צווישען זיי געפונען, אויסער דעם געפונט זיך זייער פיעל בלעטער האַנדשריפטליכע
סדורים זייער אַלטע, אין פיל פון מאמרים פון תלמוד, און מדרשים, אויף יעדער
טריט, דאָך געפונט זיך צווישען זיי אויך טהייערע שירים פון גדולי ישראל פון
אַמאָהליגע צייטען.

ה) דער רד"ל שרייבט „ווען די שטאָדט כפא איז איינגענומען געוואָרען א"א ו"ו" —
לאָז זיין אַז ער האָט אַ טעות געהאַט אין נאָמען, אָדער אין טיטול מחמד, ער האָט
דאָך אָבער דאָ ניט געמיינט שרייבען דיא היסטאָריע, אָדער ער האָט גערעכנט אַז
עס

אחד למלכי תוגרמה וקדר, וכן נזכרו שניהם יחד בסדר התפלה בברכת מי שברך וזכרונם בזה"ל , „ויגדל *וינשא למעלה את אדוננו הסולטאן (פלוני) ואדוננו המלך גראייכאן" , ומי לא ידע זאת, כי למיום אשר בא מחמד לקרים היו מלכי התתרים משועבדים לסולטאן תוגרמה .

ו) כתב הרד"ל באו אנשים רשומים והמה הכמים מחוכמים מקצוי ארץ , קודם שבאו גלות ירושלים אשר בספרד לקונסטאנטינא, ועל זאת התפלא הפלא ופלא הלא מגירוש ספרד באו לקוסטאנטינא בשנת הרב"א (לפי דבריו) והעיר כפא נלכדה בשנת הרל"ה , ואיך כתב הרד"ל שעם כבישת כפא באו מספרד וכו׳ ? ומדוע לא הזכיר שמות החכמים אשר באו ? אכן האיש אשר עינים לו יראה כי רק תואנה בקש , הן כלנו נדע כי הגירוש הכולל בספרד היה בשנת הרנ"ב, וא"כ קרה זאת אחר כבישת כפא , אף כי יוכל להיות כי דעתו על גירוש אחר, כי לא רק פעם אחת נגרשו היהודים מספרד, ומתחלה בעלילה בא עליו כי איה זכר הרד"ל שעם כבישת כפא באו? הלא כדברים ברורים כתב כי באו חכמים מקצוי ארץ קודם שבאו גלות ירושלים אשר בספרד לקוסטאנטינא , ולא הודיע לנו אם קרוב קודם הגירוש באו או לא, וא"כ יוכל להיות כי היה זאת שלש מאות שנה לפני הגירוש הכולל ? והעד לזה כי כתב הלאה „ועוד נוסף עליהם שהיה גרוש כולל בקהלות של רוסיא" וזה

היה

עס איז 1 ביי נאמען צו אלע תרקישע און קדרישע מלכים , און אזוי ווערין זיי טאקי דערמאנט ביידע צו זאמען אין סדר התפלה אין ברכת מי שברך , מיט דעם לשון „ויגדל וינשא למעלה את אדוננו הסולטאן (פלוני) ואדוננו המלך גיראייכאן" ער זאל דער גרייסט און דערהויבען און דער הויכט ווערין , אונזער האר דער סולטאן, און אונזער האר דער קעניג גוראייכאן , און ווער וויים דאס ניט אז פון דעם טאג זינט מחמד איז געקומען קיין קרים , זענען די תתרישע קעניגען אונטערטעניג געווארען אונטערין תרקישען סולטאן.

ו) דער רד"ל שרייבט „עס זענען געקומען געצייכענטע מענשין און זיי זענען גרויסע הכמים פון עקין וועלט איידער עס זענען געקומען די גלות ירושלים, יודען פון ספרד אין קונסטאנטינא , און דעריף וואונדערט ער זיך מיט גרוים וואונדער , דען פון ספרד (איספאניא) זענען זיי געקומען קיין קונסטאנטינא אין יאהר הרכ"א (נאך זיינע רייד) , און די שטאדט כפא איז איינגענומען געווארען אין יאהר הרל"ה הייםט ווי אזוי שרייבט הרד"ל אז מיט דאס איינגעמונג כפא זענען זיי געקומען פון ספרד ? און פאר וואס דערמאנט ער ניט די נעמען פון די חכמים וואס זענען געקומען ? אבער דער מענש וואס האט אויגען זעהט ער אז ער זוכט דא מעהר ניט ווי א בלבול , דען מיר אלע ווייסען אז דער אלגעמיינער גרוש , דאס ארוים טרייבען יודען פון איספאניא , איז געוועזען אין יאהר הרנ"ב , אויב אזוי האט דאס געטראפען נאכען איינגעמען כפא , חאטש עס קען זיין אז ער מיינט אויך אויף אן=אנדער גרוש , ווארום ניט 1 מאהל זענען די יודען ארוים געטריבענגעווארען פון ספרד , און גאהר פון אנפאנג האט ער אויף איהם א בלבול געזוכט , ווארום וואו ווערט דערמאנט פון רד"ל אז מיט דאס איינגעמונג פון כפא זענען זיי אנגעקומען ? ער שרייבט דאך מיט קלאהרע רייד , אז פון עקין וועלט זענען געקומען חכמים נאך איידער עס זענען געקומען די גלות ירושלים יודען פון ספרד אין קוסטאנטינא , און ער האט אונז ניט געגעבין צו וויסען ריכטיג , צו פריער פארין גירוש זענען זיי געקומען , אדער ניט , קען דאך זיין אז דאס איז געוועזן 3 הונדערט יאהר פארען אלגעמיינעם גירוש (כולל) א בעווייז צו דער צו , וואס וויטער שרייבט ער אז „עס איז געוועזן א גירוש כולל אין דיא קהלות פון רוסלאנד".

און

אין דאס איז אין דיא טעג פון קניאז וולאדימיר מאנומאך, אין יאהר 1124 נאך קריסטוס, וואס עס שרייבט דער רוסישער שרייבער (קאראמזין), און דאס וואס ער דערמאנט ניט דיא נעמען פון דיא חכמים איז גאר ניט קיין וואונדער, ווייל זיין כוונה איז ניט געוועזען צו שרייבען א היסטאריע בוך, ער דערמאנט מעהר ניט פערביי־גייענדיג, און לאז זיין אז ער האט ניט געוואוסט זייערע נעמען, האט ער אויך מיט דעם ניט געזינדיגט קעגין דעם אמת, עס איז זייער א גרויס וואונדער אפ'ן חכם ר' שמואל יוסף פין, ווי אזוי האט ער ניט געפילט אז הרב החוקר האט געזוכט צו פארשטויסען די הקדמה, (פאררעדע) מעהר ניט צו גרייכען זיין באגער, צו ווייזען זיין שארפע קענטעניס צו מבטל זיין יענעמס רייד.

ז) רד"ל שרייבט עס האט זיך נאך אויף זיי פערמערט, ווייל עס איז געוועזען א גירוש כולל וכו', פרעגט הרב החוקר דערויף ר' משה הגולה איז דאך גאהר געבוירענגעווארען אין יאהר ר"ט, און אין קרים איז ערשט פערטריבען געווארען אין יאהר הרס"ו, הייסט אויב ער איז געוועזען פון די גולי קיוב, איז דאך גאר יענעם יאהר קיין גירוש ניט געוועזען אין קיוב? נאר באמת איז ניט דאס דער געדאנק פון דעם שרייבער, דער תכלית פון זיין ספור איז נאר צו דער צייל׳ען, אז עס זענען געקומען יודען אין קרים, און צווישען זיי חכמים פון פערשידענע ערטער, און דערויף זאגט ער „אז עס האט זיך אויף זיי פערמערט נאך" דאס הייסט חוץ די ערשטע וואס זענען געקומען פון גירוש קיוב, און נאך ערטער, זענען צווישען די פערטריבענע אויך געוועזען הרב ר' משה הגולה, און אין אלטע געשריבענע סדורים פון קרימצאקים, געפונט זיך צווישען די זמירות למוצאי שבת געשריבען מיט די ווערטער" ווייל עס איז פאראנן צווישען אונז איינינע מענשין פון קהלות אשכנז וואס פיהרען זיך נאך הייגט אזוי ווי זייערע עלטערין האבען זיך געפיהרט צו זאגען די שירים, און האבען אונז געבעטין, האבען מיר זיי דא אריין געשריבען, עס זאל גאר ניט פעלען, און דאס איז אויך א בעגלייבטער צייכען, אז אין אלע צייט, איז צווישען זיי געוועזען יודען פון אלע לענדער.

ח) רד"ל שרייבט אז זיי האבען זיך פערזאמעלט אין שוהל אין כפא, און זענען

געווארען

היה בימי הנסיך וולאדימיר מאנומאך בשנת 1124 (ע"פ הסופר הרוסי קאראמזין). ואת אשר לא הזכיר את שמות החכמים לא יפלא מאומה. יען כונתו לא היתה לכתוב ספר דברי הימים בפרט, והזכיר זאת רק בדרך אגב, ולו יהי כי לא ידע אותם בשם, גם אז לא חטא בזה אל האמת, ונוראות נפלאתי על החכם רש"פ איך לא הרגיש כי השתדל לדחות את ההקדמה הזאת בקש רק למען הפיק חפצו להראות חריפתו ובקיאתו לבטל דבר זולתו.

ז) הערה ח' כתב הרד"ל ועוד נוסף עליהם שהיה גרוש כולל וכו', וע"ז שאל הלוא ר' משה הגולה נולד בשנת ר"ט וגלה לקרים בשנת הרס"ו, ואם הוא היה מגולי כיוב, הלא בשנה ההיא לא היה שום גרוש בכיוב? אולם באמת לא זאת דמה הכותב, הן תכלית ספורו היא רק לספר כי באו יהודים וביניהם חכמים ממקומות שונים, וע"ז יאמר „ועוד נוסף עליהם" ר"ל מלבד הראשונים אשר זכר באו עוד מגירוש כיוב, ובין המגורשים בכלל בא גם הרב ר' משה הגולה, וא"כ אין כאן לא דובים ולא יער, ובסדור תפלות יהודי קרים בכ"י מצאנו בין הזמירות למוצש"ק כתוב „ולפי שיש בינינו קצת מאנשי ק"ק אשכנזים נוהגים עדיין מעשה אבותיהם בידיהם לומר שירים כפי הנהוג ביניהם, ולהפצרת השואלים כתבתים פה כי לא תחסר כל בה" גם זה אות נאמן הוא כי בכל עת הי' ביניהם יהודים מארצות שונות.

ה) הערה ט' כתב הרד"ל ונאספו

שמה

שמה לביהכ"נ של כפא ונעשו חלוקים לשלש כתות, והיו מתפללים במנהגות משונות מנהג אשכנזי ומנהג רומניה ומנהג בבלי כפי קבלתם מהגאונים עה"ש, וע"ז העיר כי לא התפללו מעולם כמנהג הגאונים, אכן כל אשר עינים לו יראה כי אך לאחוז את העינים חפץ, הן החזוניא בב"י הנמצא מלבד המון עלים לאלפים מסדורי תפלותיהם העתיקים הנמצאים בב"י, יענו כי באמת התפללו במנהגים אשר זכר הרד"ל, כאשר יש לאל ידינו להראות לכל אשר עינים לו, וארון הקדש בקיר הדרומי, הוא אצל כל היהודים בארצות המזרח, ומי לנו עד יותר נאמן מהחוש? ומדוע לא הראה לנו את המקור לדעתו כי היהודים התפללו בנוסח אחר? האם נאמין לו על דברתו?.

ט) הערה י' כתב הרד"ל עד שהגאון ע"ה הנ"ל הגדיל לעשות וכו' ותקן להם שמונה עשרה תקנות וכו', וע"ז התאונן כי השמיט תקנה אחת בכונה, והוא לקיים את ההסכמה הקיימא הנעשית בימי השלוחים הירושלמיים שהביאו תורת הרבנות לקרים בשנת תשי"ח לאלף החמישי, כפי שספר לו ר' יעקב ליחנו אשר נסע לארץ ישראל; ועל זאת נשאלהו מי השמיט את התקנה ההוא? האומנם ר' משה הגולה? ומאין ידע זאת ר' יעקב ליחנו דוקא אשר נסע לארץ ישראל? מדוע לא ידעו זאת אחרים? האומנם יכתוב רב אשכנזי בסדר התפלה את התקנה אשר על פיה אסור להתחתן עם הקרימצאקים? ומה גם איש כ"ר משה הגולה אשר היה לפי הנראה איש מעשה ומקנא לדתו, ההוא יתחבר עם הקרימצאקים לוא ידע ע"פ התקנה כי יוצאי ירך הקראים המה? אכן שקר הדבר מעיקרו כי

געוואָרען צו טיילט אין 3 כתות, יעדער כתה האָט געדאַבנ'ט מיט אבעזונדער נוסח, אַזוי, אַז עס איז דאָרט געווען נוסח אשכנז, ומנהג רומניא, ומנהג בבלי, אַזוי ווי זיי האָבען מקבל געווען פון דיא גאונים עה"ש, און דערויף בעמערקט הרב החוקר אַז זיי האָבען גאָר קיינמאָהל ניט געדאַבונט נאָכען מנהג הגאונים, אָבער דער וואָס האָט אויגען, זעהט ווי אַזוי ער האָט געוואָלט די אויגען פערשטעלען, וואָרום דאָס געשריבענע חוניא וואָס געפונט זיך אין זייער פיל אַלטע תפלות וואָס לייקענען איהם אָב, און ווייזען באמת אַז זיי האָבען געדאַבונט מיט די מנהגים וואָס רד"ל דערמאַנט, און דאָס וואָס דער ארון קדש איז אין דרום וואַנט, איז די זעלבע ביי אַלע יודען אין די מזרח לענדער, און וואָס איז נאָך אַ גרעסער בעווייז ווי דאָס וואָס מען פילט (חוש)? און פאַר וואָס האָט ער אונז ניט געוויזען דעם קוואַל פון וואַנען ער נעמט זיין דעה, אַז די יודען האָבען געדאַבונט מיט אַנ-אַנדער נוסח, צו דען זאָלען מיר איהם גלויבען נאָר אָפּ'ן וואָרט?.

ט) רד"ל שרייבט ביז דער דאָזיגער גאון האָט גרויס אויפגעטאָהן א' ז' וו', און האָט זיי געמאַכט 18 תקנות א ז וו', דערויף בעקלאַגט זיך הרב החוקר אַז מיט כוונה האָט ער 1 תקנה איבערגעהיפּט דאָס איז די תקנה צו מקיים זיין די הסכמה וועלכע עס איז געמאַכט געוואָרען אין די צייט פון די שלוחים ירושלמיים וואָס זיי האָבען געבראַכט די תורת הרבנות אין קרים אין יאָהר תשי"ח לאלף החמישי, ויעצט איז תר"ע לאלף הששי איז 952 יאָהר זונט עס איז אָנגעקומען תורת הרבנות (תלמוד) אין קרים) אַזוי ווי עס האָט איהם דערציילט ר' יעקב ליחנו וואָס איז אַרויס געפאָרען קיין ארץ ישראל, דערויף איז צו פרעגען ווער האָט איבער געהיפּט די תקנה? און פאַר וואָס ווייסען פון דעם קיינער נאָר 1-נער וואָס איז אַרויסגעפאָרען אין ארץ ישראל? און ווידער אַזאַ מענש ווי ר' משה הגולה, וואָס ער איז געווען ווי עס ווייזט אויס אַן-אַרבייט מענש פאַר יודען, און פאַרען דת, זאָל ער זיך באַהעפטען מיט קרימצאַקעס ווען ער ווייס אַז זיי קומען אַרויס פון קראַימעס?! נאָר אָבער דאָס איז אַ פאַלש, וואָרום עס איז

קיין

קיינמאהל ניט געשריבען געוואָרען אזא תקנה, א בעוויין איז די סדורים תפלות וואס זענען געשריבען געוואָרען און געדרוקט געוואָרען נאָך פאַר רד"ל (ר' דוד ליחנו), און נאָך איהם, און עס געפונט זיך ניט קיין זכר פון דעם, ווי באַלד אַזוי איז ניט געווען וואָס איבער צו היפען, און הרב החוקר האָט געדאַרפט ברענגען אַ בעגלויבטען צייכען אַז די תקנה געפונט זיך באמת נאָך פאַר ר' דוד ליחנו, און ער האָט זי דער נאָך איבערגעהיפט.

ספרי תורות ביי די יודען און קרים.

אין דער שטאָדט קראַסובאַזאַר אין שוהל ביי די קרימצאַקעס, געפונען זיך איינינע ארונות נעבען ארון קדש, און ווי עס ווייזט אוים, זענען זיי געמאַכט געוואָרען ווען מ'האָט געבויעט דיא שוהל, מיט דער כוונה, אַז מ'זאָל דאָרט אַריין שטעלען די פסול'ה ספרי תורות, און אַזוי געפונט זיך דאָרט יעצט ביי הונדערט ספרי תורות, דער גרעסטער חלק פון זיי זענען געשריבען אויף פעל, און דאָס איבעריגע אויף פאַרמעט, פיל פון זיי זענען די ליניען פון אויסווייניג, איינינע זענען געשריבען מיט תגין, אויף די אותיות שעטנ"ז ג"ץ, אַזוי ווי דער דין, און איינינע פון זיי זענען אָהן תגין (פאַסקעליך), און עס געפונט זיך אין זיי פיעל אונטערשידען, און אַ ביסעל פון זיי זענען מיט טעת'ן פון סופר, די גרויסע אותיות אין וואָרט „הכ'זונה" און „ח'כלילי" ה'לה', אָדער דיא קליינע אותיות אין ויקרא', קצתי', לבכ'תה, וכו' געפינט זיך באָר אין איינינע פון זיי, דיא פערענדערונג דאָס רוב, איבעראַנדערשין ניט-די כוונה, דיא יריעות זענען צונויף גענעהט מיט גידין, (אָדערין) דיא אותיות זענען 4 קאַנטיגע, אונז שיינע אין געשטאַלט, אַזוי ווי געדרוקטע, זיי האָבען אָבער קיין גלייכען ניט צו די אתיות וואָס איז היינט אין אונזערע ספרי תורות, דער אות ח' איז ניט בעהעפט פון 2 זיינ'ן מיט אַ דעכיל פון אויבען אַזוי ווי ביי אונז, נאָר אָבער אַ גרויסער אונטערשיעד איז צווישען דיא אותיות וואָס זענען אין די ספרי תורות, צו די אותיות וואָס זענען אין די ספרי תנ"ך וואָס געפונט זיך ביי זיי, הייבען זיך אָהן דיא פתוחות פון אַנפאַנג שירה, און די סתומות אין מיט'ן שורה.

כי מעולם לא נכתבה תקנה כזאת, ועדים המה סדורי תפלה אחרים בכתיבת יד ובדפוס קודם הרד"ל ואחריו אשר לא נמצא כל זכר לה, ואם כן לא היה לו מה להשמיט, ועל החכם החוקר היה להביא אות נאמן כי נמצאה התקנה באמת קודם הרד"ל והוא השמיטה אחרי כן.

ס"ת ליהודי קרים.

בעיר קראסוב אצל הקרימצאקים נמצאו איזה ארונות עץ אצל ארון הקדש בביהכנ"ס, אשר לפי הנראה נעשו כן בכוונה בהבנות הבית למען יעמידו שם את ספרי התורות הפסולים, ובכן נמצאו שמה בעת כמאה ס"ת, החלק היותר גדול מהם הנם כתובים על עור והנשארים על קלף, על רבים מהם השרטוטים הם מבחוץ, מהם נכתבו בתגין על האותיות „שעטנ"ז ג"ץ" כדין, ומהם בלי תגין, ונמצאו בהם שנוים רבים ומעט מהם על פי טעות הסופר, האותיות הגדולות במלות הכ'זונה ה'כלילי ה'לד' או הקטנות במלות ויקר"א קצתי" לבכ'ותה וכו' מצאתי רק באיזה מהם השנוים על פי רוב לא ישנו את הכוונה, היריעות נתפרו בגידין, ווי העמודים לא מצאתי, האותיות הנן מרובעות ויפות כתבנית אותיות הדפוס, אבל אין להם דמיון עם האותיות בספרי תורתנו כעת, האות ח' איננו מחובר משני זי"ן וגג עליהם מלמעלה כאצלנו, אבל הבדל גדול יש בין האותיות בס"ת לאותיות בספרי תנ"ך הנמצא בידיהם, הפתוחות תתחילנה מראש השורה והסתומות מאמצע השורה.

אצל

ביי

אצל הד"ר החוקר הרכבי נמצא רשימה משנת קל"ו לאלף הששי כי בעיר סולכאת מכר ר' אליה בנו של ר' אברהם המכונה בוגאה איברהים נ"ע ביום שני אחד ועשרים לחדש שבט לר' אליה הכהן בר מ' צדוק הכהן נ"ע עשרים וארבעה ספרים של תנ"ך מורישתו שנחל מאבותיו בעד שלש מאות ושבעים וחמשה כסף ממטבע קרימי כסף נקי ועל החתום לעד נוכל לקרות רק „יעקב בר שלמה" והנשאר נמחק.

אם אמנם קשה מאד להראות את החכמים אשר נולדו על ברכי יהודי קרים בימי קדם, אכן זאת נוכל להחליט עכ"פ, כי במשך אלפי שנה היו ביניהם חכמים אף כי לא זכינו לדעתם, והאות על זאת כי נמצאו ביניהם המון ספרים כ"י עתיקים מאד אשר לא נמצא כמוהם בין עדה קטנה כזאת מישראל בעולם, ובכלל נראה כי לא חסרו ליהודי קרים אף אחת מהידיעות אשר נודעו לכל המון בית ישראל בכל ארצות פזוריהם, ומי אפוא אסף את המון הספרים האלה אם לא יודעי דעת?, ועוד רואים אנחנו כי כל דבר חדש הנוגע לדת ולאום ישראל אשר נתחדשו בארצות רחוקות עשו להם כנפים ויעופו גם עד קרים, ואם לא היה ביניהם חכמים רבים כחכמי ספרד או צרפת, הלא הוא יען מספרם היה קטן מאד, ובא האות על זאת כי למיום אשר עזבו כל בני ישראל את הפרט לשטרות והחלו למנות ליצירה עשו כן גם יהודי קרים, כאשר נתפרסם המנהג בין היהודים לברך את הנפטרים בברכת המתים, התנהגו כן גם יהודי קרים, וכאשר נודעה המסורה בעולם

ביי דעם געלערונטען פארשטעהער ד"ר הרכבי, געפונט זיך א רשימה פון יאהר קל"ו לאלף הששי, אז אין דער שטאדט סולכאת האט פערקויפט ר' אליה דער זון פון ר' אברהם, וואס רופט זיך בוגאה איברהים נ"ע, אין דעם 2-טען טאג (מאנטאג) 21 טעג אין חודש שבט, צו ר' אליה הכהן דער זון פון צדוק הכהן נ"ע, 24 ספרים פון תנ"ך, זיין ירושה וואס ער האט גיירשענט פון זיינע עלטערין, פאר 375 זילבערנע מטבעות פון קרים, רייניע זילבער, און געחתמה'ט אנ־עדות יעקב בר' שלמה, וויטער איז פערמעקט: איב עס איז שווער צו בעווייזען וועלכע חכמים זענען געבוירען פון יודען אין קרים א מאהליגע צייטען, אבער מ'קען שטעלין פאר געוויס, אז אין א משך פון טויזענדער יאהרען, זענען געווען צווישען זיי חכמים, חאטש מיר האבען ניט זוכה געווען צו וויסען פון זיי ריכטיג, א צייכען דער צו איז, וואס עס געפונט זיך צווישען זיי פיל אלטע געשריבענע ספרים, וואס א זוינס געפונט זיך ניט קיין מאהל ביי א קליין יודישע געמיינדע אין דער וועלט, און איבעראלל (בכלל), זעהן מיר ארויס, אז עס האט ניט געפעלט ביי דיא יודען אין קרים אללע נייטיגע יודישע וויסענשאפטען, ווי ביי אלע יודען, אין צו שפרייטע לענדער, און ווער האט צונויפגעזאמעלט אזוי פיעל ספרים? אויב ניט גרויסע קענערס פערשטאנדיגע מענשין! אויך זעהן מיר אז יעדער נייעס וואס עס איז נוגע צום דת, און צו יודישע נאציאן, וואס עס איז בענייט געווארען ביי יודען אין וויטע לענדער. האט באקומען פליגעל און אריין געפלויגען באלד אין קרים אויך, און אויב עס איז ניט געווען צווישען זיי אזוי פיעל חכמים. אזוי ווי דיא חכמי ספרד (איספניא) צרפת, (פראנציע) איז וויל זיי זענען געווען יודען אין קרים א קליינער טהייל, און א צייכען דערצו איז, ווי נאר זיי האבען געהערט אז אלע יודען האבען פערלאזט דעם פרט (יאהר ציילונג) לשטרות, און האבען אנגעהויבען ציילען ליצירה (וועלט־בעשאפונג), האבען דיא יודען פון קרים אויך אזוי געטאהן, און ווען עס האט זיך פערשפרייט דער מנהג צווישען יודען צו בענטשען די נפטרים (געשטארבענע) מיט ברכת המתים, האבען זיך אויך אזוי אויפ־געפיהרט די יודען פון קרים, און אז עס איז בעוואוסט געווארען אין דער וועלט די

מסורה

מסורה [דאס הייסט ווי מ'דארף לייענען איינינע ווערטער אין דער תורה אנדערש ווי עס איז געשריבען] איז זיא אין דער זעלבער צייט באוואוסט געווארען אויך אין קרים, און אפשר נאך פריער איידער אלע יודען האבען געוואוסט, און אין דער צייט ווען דער נקוד הבבלי אדער אשורי (נקודות פון בבל און א שור), זענען נאך ביז היינט ניט באוואוסט אין דער וועלט, איז ער שוין לאנג געפונען געווארען אין קרים, און ווען מיר זאלען זוכען אין אלע אוצרות ספרים די גרעסטע אין אלע 5 טהיילען וועלט, געפונט מען ניט א זוינע אלטע תורה און תנ"ך ווי מ'געפונט אין קרים, און אין דער צייט ווען אונזערע ברודער אין אלע פער-שפרייטע לענדער האבען ניט פערשטאנען צו שעצין די טהייערקייט פון אלטע ספרים, האבען די יודען אין קרים זיי אבגעהיט ווי דאס שווארצאפ'ל פון אויג. און אין אלע געלעגענהייטען האבען זיי איבערגעלאזט נאך זיי א זכרון, פון זייערע טעג, און טרעפונגס צייטען, און עס איז געוועזען ביי זיי אנגענומען א מנהג וואס איז ביז היינט, אז א מענש שרייבט א ספר, אדער ער היילינט עפעס וועגין דער געמיינדע. אדער ער לאזט עפעס איבער פאר די קינדער. שרייבט ער אויף לזכרון (צום אנדענק) אויף דער זאך זיין נאמען, און דעם טאג, אין דעם יאהר, 1) און ווער קען פעסט שטעלען אז די יודען פון קרים האבען ניט געוואוסט פון דיא טהייערע אוצרות, פון תורה, און חכמה, וואס איז פערברייטערט און דער הייבען געווארען אין ארץ ישראל? און אויב עס איז אמת ווי עס איז געשריבען. אויף דער מצבה, וואס מ'האט געפונען אין סלע היהודים (צופוטקלע), געפונען מיר שוין לאנג איינעם פון די חכמי (איטליא) וואס זענען געקומען קיין קרים. אין מיט'ן 10-טען יאהר הונדערט נאך קריסטוס, און איז דארט געשטארבען, דאס איז דער חכם השלם

בעולם נודעה גם בקרים בזמן אחד ואולי עוד טרם ידעו כל בית ישראל, ובעוד אשר הנקוד הבבלי או האשורי לא נודע עד היום בעולם, הנה נמצא כבר בקרים, ואם נחפש בכל אוצרי הספרים הגדולים בכל חמשת חלקי תבל לא נמצא תורה ותנ"ך עתיקים ורבים כאשר מצאנו בקרים, ובעוד אשר לא הבינו אחינו בכל ארצות פזוריהם ערך יקרת ספרים עתיקים הנה יהודי קרים שמרום כבבת עין, ובכל עת מצוא; השאירו אחריהם זכרון דברי הימים וקורות העתים, עד כי היה למנהג מקובל אצלם הנוהג עוד היום, כי כל איש אשר יכתוב ספר או יקדיש דבר מה לצרכי הקהלה, או ינחיל לבניו דבר מה יכתוב לזכרון באר היטב על החפץ ההוא את שם המתנדב והיום והשנה, ומי יוכל להחליט כי יהודי קרים לא ידעו מאומה מסגלת התורה והחכמה אשר רחבו ונסבו למעלה ראש בארץ ישראל. והנה אם אמת בפי הכתבה על המצבה הנמצאה בסלע היהודים הנה כבר מצאנו אחד מחכמי איטאליא אשר בא לקרים באמצע המאה העשירית לספהנ"ו וימת שם הוא

---

1) און אזוי האבען מיר געזעהן אז עס איז געוועזען א צונויפבינדונג און א ליעבע צווישען די חכמי כפא (פעאדאזיא) און צווישען די חכמי רומניה, און גאנץ אפט פלעגין פרעגין די מענשין פון כפא שאלות פון דער תורה פון די רבנים פון רומניה, אויך דער נאמען חוניא פון סדור התפלות און יאהר מחזור, געפונט זיך אויך אין רומניה, אזוי ווי אין כפא, (הרב ר"ש זאקס אין הצופה אין המגיד זייט 38, 12-טער יאהר) ברענגט דארט אין נאמען פון שאלות ותשובות זקן אהרן סימן כ"ה מיט דעם לשון, עס אין צו מיר געקומען דיא דאזינע שאלות פון דער היילינער געמיינדע פון קפא וכו').

1) [וכן ראינו כי היתה התחברות ואהבה בין חכמי כפא ובין חכמי רומניה, וכפעם בפעם שאלו אנשי כפא תורה מפי רבני רומניה, והלא גם השם חוניא לסדור התפלות ומחזור השנה נמצא כן ברומניה כן בכפא (הרב ר"ש זאקס בהצופה להמגיד צד 38 שנה י"ב), והביא שם בשם שו"ת זקן אהרן סימן כ"ה וז"ל הגיעו אלי שאלות אלה.. מקהל קדוש אשר בעיר קפא וכו'].

היא החכם השלם כ"ר שבתי דניאלו שנת תש"ך לאלף החמישי 960 לספהנ"ו, אחרי החכם הזה מצאנו חכם גדול בתורה אשר השאיר אחריו לזכר עולם את ספרו היקר „שפת אמת" והוא ר' אברהם הקרימי אשר חבר אותו בשנת ה' קי"ח ונמצא ממנו איזה העתקות בכתיבת יד, ועל העתקה אחת נמצא כתוב ביד המעתיק כדברים האלה „ביום ג' לשבוע כ"א לחדש סיון שנת ה'רי"ג לקח הארון הגדול העיר הגדולה שמה כוסטנדיפולו, והושפל מלכות יון הרשעה, כן ישפיל ה' כל אויבי ישראל אוי"ר", על דברת החכם החוקר היה הרב ר' אברהם הקרימי גר צדק ולמד תורה אצל הקראי ר' אהרן בעל ספר המבחר, אפס על התגיירות הרב הזה לא הביא לנו שום ראיה, ועל היותו הלמוד הקראי בעל המבחר יש לדון, כי ר' אהרן בעל המבחר לא ישב בקרים מעולם, רק פעם אחת עבר דרך שם והיה זה בשנת ט"ל לאלף הששי, ובדברי הימים לה' גראטץ נמצא כתוב כי מרומא נפוצו היהודים על פני חצי האי האפונינו שם כבלו שבט נוגש הוסתגותים; וקושי השעבוד התגבר שם ביחוד בימי התפשטות ממשלת הבוצנתינים (רומא המזרחית) בארץ, בימי ממשלת הקיסר לעא מבית יעזר; פרצה רדיפה עצומה נגד יהודי איטאליא, ורבים מהם עזבו את הארץ הברוכה הזאת, וישימו פניהם קדימה עד חצי האי טבריא (קרים) ויגיעו עד סרמתיא, פיילין, וארצות הסקיטים עד להרי קו־קז, עוד בימי לעא האיזוירי התישבו יהודים רבים מאזיא הקטנה לרגלי הגרושים והנרודים הרבים

השלם כ"ר שבתי דניאלו, אין יאָהר תש"ך צו דעם 5=טען טויזונד, 960 נאָך קריסטוס, [היינט איז שנת התר"ע איז דאָס שוין 950 יאָהר] נאָך דעם דאָזיגען חכם געפונען מיר אַ גרויסען חכם אין תורה, וואָס ער האָט איבערגעלאָזט נאָך זיך אַ גרויסען זכרון (אָנדענק), זיין טייערין ספר „שפת אמת", דאָס איז ר' אברהם הקרימי, וואָס ער האָט איהם פערפאַסט אין יאָהר ה' קי"ח, און עס געפונט זיך פון איהם געשריבענע אייניגע העתקות, און אויף 1 העתקה, געפונט זיך איינגעשריבען מיט דעם איבערשרייבערס האַנד מיט די ווערטער, ביום ג' לשבוע (דינסטאַג) כ"א לחדש סיון, (21 טעג אין סיון) אין יאָהר ה' רי"ג), האָט דער גרויסער האַר גענומען די גרויסע שטאָדט, מיט'ן נאָמען כוסטנדיפולי, און עס איז פערנידע=ריגט געוואָרען די גריכעשע שלעכטע מלוכה, אַזוי זאָל גאָט ערנידערין אַלע יודישע פיינד אוי"ר (אמן וכן יהי רצון).

נאָך די רייד פון הרב החוקר איז דער הרב ר' אברהם הקרימי געווען אַ גר צדק, און האָט געלערנט תורה ביי ר' אהרן דער מחבר פון ספר המבחר, אָבער דערויף אַז ער איז געווען אַ גר, ברענגט ער ניט קיין שום בעווייז, און דערויף וואָס ער איז געווען אַ תלמוד פון אַ קראים דער בעל המבחר, איז דאָ וואָס צו בעקלערין וואָרום ר' אהרן בעל המבחר איז גאָהר קיינמאָהל ניט געזעסין אין קרים, נאָר 1 מאָל איז ער דאָרטען דורך געפאָרען, אין יאָהר ט"ל אין 6=טען טויזונד, און אין דברי הימים פון ד"ר גראָטץ געפונען מיר געשריבען אַז די יודען האָבען זיך פערשפרייט אָפ'ן גאַנצען האַלבען אינזעל האַפונינו, דאָרטען האָבען זיי געליטען זייער שטאַרק פון די ווסתגותים, און זייערע גרויסע ליידענשאַפטען האָבען זיך פערגרעסערט, אין דער צייט ווען עס האָט זיך פערשפרייט די ממשלה פון די בוצנתינים (רומא פון מזרח) אין דער לאַנד; אין דער צייט פון דער ממשלה פון קיזר לעא פון דעם הויז יעזר, האָט אויס געבראָכען אַ שטאַרקע רדיפה קעגין דיא יודען אין איטאַליאַ, און פיעל פון זיי האָבען פערלאָזען דאָס לאַנד דאָס געבענשטע און האָבען זיך געקערט צו מזרח ביז האַלבען אינזעל טבריא (קרים), און האָבען גענרייכט ביז סרמתיא פיילין, און אין דיא סקיטישע לענדער בין די קו־קזקע בערג, נאָך אין דער צייט פון לעא דער אזזירי צו ליעב

די

די גרושים און פֿערוואָגלונג , האָבען זיך פֿיל יודען פֿון קליין אזייא באַזעצט אין קרים , און אין כוזרישען לאַנד , אַ שטאַרקע און אַ פֿעסטע פֿאָלק , וואָס האָט געוואוינט ביים ברעג וואָלגא , צווישען שוואַרצען און כספיסקין ים , דיא דאָזיגע כוזרים וועלכע די סאָסאַנידים , און פרסים , און דיא קיסרים ביצאָנטים, האָבען פֿאַר זיי ציַיטענווייס זייער געציטערט , האָבען זיי געגעבען אַ שיצונג צו די יודען , און פֿרייהייט אין זייער לאַנד , און זייערע הערר'ן די כאַקאַנען האָבען געמאַכט פֿון יודען אַדוואָקאַטען, דאָקטוירים, אין קייזערליכען הויף , און פֿאַר יועצים , (עצה געבער) , און אין דער צייט פֿון בולאַן איינער פֿון די שטאַרקע כאַקאַנים , איז זייער שטאַרק דערהויבענגעוואָרען דאָס יודענטום און עס האָט דערלאַנגט ביז דער קייזערליכער שטול, נאָך אַ רעליגיאָנעם וכוח (דיספוט) , וואָס עס איז פֿאָרגעקומען צווישען אַ קריסט, און אַ מחמדנ'ר, און אַ יוד, ביז דער לעצטער האָט (געראַרבט) ער־וואָרבען די קרוין פֿון נצחון , און 3 הונדערט יאָהר האָבען די יודען געפֿונען אַ גוטע רוהונג אין כוזרישען לאַנד , אין משך פֿון דער דאָזיגער צייט איז אויפֿגעשטעלט געוואָרען דורך די יודישע הערצאָגען לער־שוהל'ן אויף תורה , און אוניווערזיטעטין צו יודישע קענטעניס אין אַלע מדינות , וואו זיי האָבען געוועלטיגט , און אויך אין קרים, און ווער ווייס וויפֿיעל חכמים זענען דאָרט געוועזען וואָס האָבען נאָך זיך איבער געלאָזט פֿיעל ספרים , און אלע זענען זיי פֿערלאָרען געוואָרען אין דעם משך פֿון אַזאַ לאַנגע צייט : נאָך די רייד פֿון ר׳ אברהם האָבען מיר געזעהן אַז אין זיינע צייטען איז שוין לאַנג געפֿונען געוואָרען גרויסע רבנים אין קרים , וואָס זיי האָבען אויף איהם גוזר געוועזען ער זאָל מחבר זיין דעם ספר „שפת אמת״ , כדי זיי זאָלען געפֿונען אין איהם טענות קעגין די קראימעס זייערע פֿיינד , חאָטש די דאָזיגע רבנים האָבען אונז ניט איבערגעלאָזט קיין שום זכר (אַנדענק) נאָך זיי , אָדער זיי האָבען איבער געלאָזט , נאָר דאָס געפֿונט זיך ערגעץ ביי מענשין וואָס זיי בעהאַלטען דאָס אין דער פֿינסטער , ווי מ'ווייס אַז ביי איינעם אַ קראים געפֿונט זיך אַנ־אוֹצר ספרים פֿיעל האַנדשריפֿטען אַלטע , וואָס ער וויל דאָס ניט ווייזען פֿאַר קיין מענשין , און ווער ווייס , וויפֿיעל ספרים פֿון רבנים און חכמי קרים געפֿונען זיך דאָרט אָבער מיר ווייסען פֿון זיי גאָר ניט ,

פון

הרבים אשר מצאום, בקרים ובארץ הכוזרים עם עז ועצום אשר לחוף הוואלגא שכן, בין ים השחור והכספי, הכוזרים ההם אשר הסאססאנוידים הפרסים והקיסרים הביצנטים רגזו וחלו מפניהם לעיתים , נתנו ליהודים חסות וחרות בארצם , ראשיהם ואלופיהם (כאקאנע) בחרו ביהודים למליצים, לרופאים, בחצרותם וליועצים , ובימי בולאן אחד מאבירי החקאנים עלתה היהדות למעלה ראש ותתנשא על כסא מלכות הכוזרים אחרי וכוח דתי שהיה בין נוצרי, מחמדי, ויהודי, אשר האחרון נחל עטרת הנצחון , וכשלש מאות שנים ראו היהודים מנוחה כי טוב בארץ אחוזת הכוזרים, במשך העת ההוא הוקמו ע״י הנסיכים היהודים בתי למוד לתורה ולתעודה, ובתי מדרש לחכמת ישראל בכל המדינות אשר משלו אז וגם בקרים, ומי יודע כמה חכמים היו שם אשר השאירו אחריהם כמה ספרים וכלו ונאבדו במשך זמן כביר .

ע״פ דברי הרב ר׳ אברהם ראינו כי בימיו נמצאו כבר רבנים גדולים בקרים אשר גזרו עליו לחבר את הספר „שפת אמת״ למען ימצאו בו טענות נגד הקראים שונאיהם, ואף כי לא השאירו לנו הרבנים האלה שום זכר אחריהם או אולי השאירו רק נמצאו בידי אנשים אשר ישימו חשך סתרם, כאשר נודע כי בבית אחד הקראים נמצאו אוצר ספרים כתיבת יד רבים אשר לא יאבה להראותם לשום איש, ומי יודע כמה ספרים מחכמי ורבני קרים נמצאו שמה? אבל איך שיהי׳ כעת לא נודע לנו מאומה אודותם .

מדורו

מדורו של ר״א הקרימי מצאנו זכר התנו המתואר בתואר החכם הרב אליקום, (בהזכרת נשמות הצדיקים) אחרי הרב הזה עברו קנ״ז שנה ולא מצאנו שום חכם מחבר ספר בקרים — לפי הידיעות אשר נודע כעת טרם יצלה לנו לגלות עוד איזה כתיבת יד, — עד הרב ר׳ משה הגולה ב״ר יעקב, הרב הגדול הזה הובל בגולה על ידי תתרי קרים מעיר לי... בליטא, והוא חבר ספרים רבים כ״י, אבל בידנו נשארו רק שנים מהם אשר לא נדפסו עוד,

הרב ר׳ משה הגולה בן ר׳ יעקב המתואר „הנשא והנעלה״ נכד ר׳ משה, נולד בעיר שאדוב בזאמוט ביום ג׳ ט״ו כסלו שנת ר״ט, ובהיותו בן חמשים ושבע בעיר לידא נשבה בידי התתרים אשר באו להלחם בליטא תחת פקודת החאן אחמט מלכם, בשנת ה׳ רס״ו, ויגלו את ר׳ משה ויביאוהו לעיר סולכאת (קרים הישנה) ולרגלי נודו בארץ מרחק נאבדו ממנו כל ספריו אשר חבר, ואחיו הרבנים יהודי קרים פדוהו מידי שוביו, ותחת המון תלאותיו בדרך גלותו, משנה שמחה במצאו שם המון ספרים רבים כתיבת יד אשר לא ראה בארץ מולדתו, ועל פיהם היתה לאל ידו לחבר את ספרו הנפלא, (עיין הכרמל שנה ג׳ צד 62).

א) „אוצר נחמד״ והוא באור על פירוש אבן עזרא על התורה אשר החל לחבר אותו בשנת „טהרני״ (רע״ד) בהיותו בן ס״ו והשלימו בשנת הרע״ה, וראינו ממנו שלש העתקות, נעתק ע״י אחד מיהודי קרים בנראה

פון דעם דור פון ר׳ אברהם הקרימי, געפונען מיר אַ זכר פון זיין איידעם, וואָס ער ווערט באַצייכנט מיט׳ן טיטול החכם הרב ר׳ אליקום (אין די הזכרת נשמת הצדיקים), נאָך דעם רב זענען אַ ריבער 157 יאָהר, און מיר געפונען ניט קיין שום חכם וואָס האָט מחבר געווען אַ ספר אין קרים, (נאָך די ידיעות וויפיעל מיר האָבען היינט, ביז וואַנען עס וועט געלונגען צו געפונען נאָך אַלטע האַנד־שריפטען), ביז דעם רב ר׳ משה הגולה ב״ר יעקב, אָט דער גרויסער רב איז געבראַכט געוואָרען אין גלות, דורך די תתרים פון קרים, פון דער שטאָדט לידא אין ליטא, און ער האָט מחבר געווען פיעל ספרים האַנדשריפטען, אָבער ביי אונז איז מעהר ניט געבליבען נאָר 2 פון זיי, וואָס זענען נאָך ניט געדרוקט.

הרב ר׳ משה הגולה בן ר׳ יעקב ווערט באַצייכנט מיט׳ן טיטול הנשא והנעלה, אַנ־אייניקעל פון ר׳ משה איז געבוירען געוואָרען אין דער שטאָדט שאַדוב, אין זאַמוט, אין דעם טאָג ג׳ (דינסטאַג) ט״ו כסלו אין יאָהר ר״ט, און אַז ער איז אַלט געווען 57 יאָהר אין דער שטאָדט לידא, האָבען איהם די תתרין פון קרים וואָס זענען געקומען האַלטען מלחמה מיט ליטא־געפאַנגען, און דער אַנפירער פון דער מלחמה, איז געווען זייער קעניג אַ חמט, אין יאָהר ה׳ רס״ו, און האָבען פערטריבען דעם ר׳ משה׳ן, און האָבען איהם געבראַכט אין דער שטאָדט סולכאת (אַלט קרים), און צוליב זיין פערוואָגלונג אין אַ ווייטען לאַנד איז ביי איהם פערלאָרען געוואָרען אַלע זיינע ספרים, וואָס ער האָט מחבר געווען, און זיינע יודענברודער פון קרים, האָבען איהם אויסגעלייזט פון זיינע פאַנגער, און אַנשטאָט זיינע פיעלע שמערצין און ליידען אין זיין גלות וועג, האָט ער זיך דאָפעל געפרייט, געפונענדיג פיעל ספרים האַנד־שריפטען, וועלכע ער האָט דאָס גאָהר ניט געזעהן אין זיין געבורט לאַנד, און דורך די ספרים, האָט ער באַקומען די מעגליכקייט צו פערפאַסען זיין וואונדערליכען ספר. (זעה אין הכרמל 3־טע יאָהר זייט 62) „אוצר נחמד״. דאָס איז אַ באור (אַבשיידונג) אָפ׳ן אבן עזרא וואָס אויף תורה, וועלכער ער האָט איהם אָנגעהויבען צו מחבר זיין אין יאָהר טהרנ״י (רע״ד), ווען ער איז אַלט געווען 66 יאָהר און האָט אים געקאָנטשעט אין יאָהר הרע״ה, און עס איז

דאַ פֿון איהם 3 העתקות, איבער געשריבען דורך אַ יודען פֿון קרים, מיט זייער אַ שיינעם כתב, אויף אַ האַלבען בויגען, און האַלט 200 דפים, נאָך די רייד פֿון מחבר, האָט ער געזעהן 10 באורים אָפּ'ן אבן עזרא, בשעת ער האָט געשריבען זיין חבור, און עס זעהט אויס, אַז ער האָט זייער געליעבט דעם אבן עזרא, און דערפֿאַר האָט ער פֿון זיין כבוד וועגין געזונגען אַ שיינעם שיר.

און אַזוי האָט ער אָהנגעשריבען אָפּ'ן שער (פֿאָדערבלאַט) פֿון זיין ספר, דאָס איז אַ פירוש (אבשיידונג), אָפּ'ן פירוש פֿון ספר הישר, וואָס האָט מחבר געווען החכם כ"ר אברהם בן עזרא ז"ל אויף תורה אלהות, אין יאָהר 4 טויזונד תתקכ"ז ליצירה (ד"ה נאָך וועלט בעשאַפֿונג), און איך משה דער זון צו מיין האר הנשא והנעלה כ"ר יעקב יעמ"ש, האָב איהם פֿערפֿאַסט און האָב איהם געענדיגט אין יאָהר ה' אלפים רע"ה ליצירה, און אַ סימן דערצו איז, האלהים הרע"ה אותי מעודי עד היום הזה, המלאך הגואל אותי מכל רע יברך כל בית ישראל הקטנים עם הגדולים, ויזכם להגות בו, ולהוציא לאור כל תעלומותיו אמן ואמן מאלהי אמן, ד"ה דער גאָט וואָס האָט מיך געשפייזט פֿון מיין יוגענד אָהן ביז היינטיגען טאָג, דער מלאך וואָס האָט מיך אויס געלייזט פֿון אַלע שלעכטיקייט, ער זאָל בענשין אַלע יודען קליין און גרויס, ער זאָל זיי מזכה זיין צו לערנען אין איהם, און אַרויס ציהען אין דער ליכטעקייט אַלע זיינע פֿערהויליגנגען אמן ואמן פֿון דעם אמתן גאָט.

אַ חוץ דעם דאָזיגען ספר, האָט ער נאָך מחבר געווען אַנדערע ספרים, וואָס ער דערמאַנט זיי אין זיין ספר אוצר נחמד.

ב) אַ פירוש אויף תורה, וואָס ער האָט געשריבען ווי עס ווייזט אויס אין 1 צייט מיט'ן ספר אוצר נחמד.

ג) אַ פירוש אויף ספר קהלת, וואָס ווערט דערמאַנט אין זיין אוצר אין פרשה ואתחנן, ביי דעם מחבר פֿון משא קרים, האָט זיך געפֿונען 3 בלעטער האַנדשריפֿט אויף פֿאַרמעט, און פֿאָרמאַט פֿון אַ האַלבען בויגען.

ד) יסוד העבור, עס ווערט דערמאַנט פֿון איהם אין פרשה אמור.

ה) שושן סודות, וואָס מיר ווייסען ניט ביז אַהער די ריכטיקייט וועמעס איז ער? , די ספרים צייכענער, רעכענען איהם צו, צו איינע פֿון די תלמידים פֿון רמב"ן,

און

כנראה מהכתב, ונכתב בכתב יפה מאוד על חצי בויגין, ומחזיק שתי מאות דפים, לפי דברי המחבר ראה עשרה באורים על הראב"ע בעת כתבו את חבורו, ונראה כי אהב מאד את הראב"ע, וע"כ שר לכבודו שיר יפה.

וזאת כתב על שער הספר „זה הפירוש, פירוש לפירוש ספר הישר, שחברו החכם כ"ר אברהם בן עזרא ז"ל, על התורה האלהות, בשנת ד' אלפים תתקכ"ז ליצירה, ואני משה בן לאדוני הנשא והנעלה כ"ר יעקב יעמ"ש פירשתיו, והיתה השלמתו בשנת ה' אלפים רע"ה ליצירה, וסימן לדבר האלהים הרע"ה אותי מעודי עד היום הזה, המלאך הגואל אותי מכל רע יברך כל בית ישראל הקטנים עם הגדולים, ויזכם להגות בו ולהוציא לאור כל תעלומותיו אמן ויאמן מאלהי אמן".

מלבד הספר הזה חבר הרב הזה עוד ספרים אשר הזכירם בעצמו באוצרו הנחמד.

ב) פירוש על התורה אשר כתב לפי הנראה בעת אחת עם אוצרו.

ג) פירוש על ספר קהלת הזכיר ממנו באוצרו בפ' ואתחנן ונמצאו ממנו שלשה עלים כתיבת יד על קלף בתבנית חצי בויגין.

ד) יסוד העבור מוזכר ממנו בפרשה אמור.

ה) שושן סודות אשר לא ידענו עד כה אל נכון למי הוא, ורושמי הספרים יחסוהו לאחד מתלמידי הרמב"ן, ואבן רש"ף

הוכיח

הוכיח כי הוא הוא מחברו ואולי ספר אחר הוא בשם זה. *

ו) ספרי דקדוק מובא באוצרו שתי פעמים ע"פ עדות אבן רש"ף, ועוד ייחס לו עוד ספר אחד בשם.

ז) אוצר ה', המובא כמה פעמים בספרו שושן סודות, ובאוצר נחמד, וע"פ עדותו היה הרב הזה התן לר' אברהם הצרפתי ומביא חדושי תורה בשמו ולא נודע לנו מי הוא ?

כבוד גדול כבדו יהודי קרים את הרב ר' משה הגולה בחייו אשר עמד בראש העדה, וכלם הקשיבו לעצתו, ותקן להם י"ח תקנות, וכן יכבדוהו אחרי מותו עד כי קבלו את שיריו בסדורי תפלותיהם לשוררם בקהל רב, ויען כי יקר לנו גם זכר קטן מאנשי מעלה אשר האירו באור חכמתם על אחינו הנדחים בקרים, לא למותר היא לחפש אחריהם בחפש מחופש איה נמצא שנותיהם, — הנה בהחזניא בהזכרת נשמות נמצאו עוד שנים מרעי הרב ר' משה הגולה אשר היו אתו בעיר אחת בכפא, (כעדות ר' דוד ליחנו בעל הקדמת חזניא) ובעצה אחת ע"ד י"ח התקנות אשר תקן לבני עדתו בעניני הדת, האחד מהם אשר הזכירו גם בעל הקדמה בתאר „רב גדול" ובהזכרת נשמות בתואר „מורנו ורבינו החכם כ"ר אשר הכהן", והשני הוא הרב ר' קלמן אשכנזי המתואר ג"כ בתארים נכבדים כהראשון, ולא נודע לנו מאומה על דבר הרבנים הנכבדים האלה וקורותם מכוסים בערפל, כאשר לא ידע גם כותב ההקדמה את הרב השלישי אשר היה אתם במחיצתם, ומשערים

און אבן רש"ף דרינגט, אז דאס איז אט דער מחבר, און פיללייכט איז גאר אנ-אנדער ספר מיט דעם זעלביגען נאמען.

ו) ספר דקדוק, ווערט געבראכט אין זיין א'צר 2 מאהל, דורך די עדות פון אבן רש"ף, און מ'רעכנט צו עהם נאך 1 ספר.

ז) מיט'ן נאמען אוצר ה', וואס ווערט געבראכט וויפעל מאהל אין זיין ספר שושן סודות, און אין אוצר נחמד, און נאך זיין עדות נאך איז דער דאזיגער רב געוועזן אנ-איידעם צו ר' אברהם הצרפתי (פראנצויז) און ברענגט חדושי תורה אין זיין נאמען, און מיר ווייסען ניט, ווער איז דאס.

מיט גרויס כבוד האבען די יודען אין קרים געהאלטען דעם ר' משה הגולה פאר זיין לעבען, וואס ער איז געוועזן דער ראש העדה, דער פרעזידענט פון דער געמיינדע אין אלע האבען צו געהערט צו זיין עצה, און ער האט זיי געמאכט 18 תקנות, און אזוי האלטען זיי איהם ערליך נאך זיין טויט, אז זיי האבען אנגענומען זיינע שירים, אין די סדורים פון זייערע תפלות, און דאס גאנצע געמיינדע זינגען זיי בייםדאבנען, און וויל עס איז זייער טייער דאס קלענסטער זכר (אנדענק) פון די היכע מענשען, וואס האבען באלויכטען מיט דער ליכט פון זייער חכמה, אויף אונזערע פערשטויסענע ברודער אין קרים, איז ניט איבעריג נאך צו זוכען וואו געפונען זיך זייערע נעמען, נו! אין חזניא אין הזכרת נשמות, געפונען מיר נאך 2 פון ר' משה הגולה'ס חברים, וואס זענען מיט איהם געוועזן אין איין שטאדט אין כפא, (אזוי ווי עס בעווייזט ר' דוד ליחנו דער בעל הקדמת חזניא) און אין 1 עצה, וועגין דיא 18 תקנות וואס ער האט צו געריכט פאר דער געמיינדע, אין די ענינים פון דת, איינער פון זיי איז וועלכער דער בעל הקדמה דערמאנט איהם, אין געשטאלט פון א גרויסען רב, און אין הזכרת נשמות ווערט ער דערמאנט. אין געשטאלט „מורנו ורבינו החכם כ"ר אשר הכהן", און דער 2-טער, דאס איז הרב ר' קלמן אשכנזי, וואס ער ווערט אויך אוים געמעלט אין די געערליכטע געשטאלטען, אזוי ווי די ערשטע רבנים, און מיר ווייסען גאר ניט וועגין די דאזיגע געערליכטע רבנים, און זייער געשיכטע איז פערדעקט מיט נעבעל (וואלקען), אזוי ווי דער שרייבער פון דער הקדמה האט ניט געוואוסט דעם 3-טען רב, וואס איז געוועזן מיט זיי אין זייער מחיצה, מ'קען משער

זיין

זיין (פארשטעלען) אז דער דאזיגער 3-טער איז ר' זכריה הכהן, ווייל זיי ווערין אלע דער-מאנט איינער נאך דעם 2-טען אין הזכרת נשמות, און נאך איינער פון זיין בית־דין, וואס דער בעל הקדמה דערמאנט איהם מיט'ן נאמען „ר' שמואל ש"ץ חברנו", און אין הזכרת נשמות ווערט דערמאנט נאך איינער החכם ר' יצחק פמיינטא, וועלכער זיין נאמען וויזט אויף איהם אז ער איז א געבוירענער פון איטאליא, חאטש עס איז ניטא פון איהם קיין זכר (אנדענק) אין אנ'אנדער ארט, אזוי ווי דער גורל פון דעם חכם, אזוי איז דער גורל פון אנדערע חכמים, וואס ווערין דארט דערמאנט, דאס זענען די חכמים, החכם כ"ר ירמיה, און החכם ר' יצחק בנין, וואס דער ביי נאמען זיינער וויזט אויף איהם, אז ער איז א גע-בוירענער פון קרים, אדער פון תוגרמה (תורציע), און מיט'ן ערשטען בליק זעהט מען, אז די דאזיגע וואס ווערין דערמאנט אין הזכרות נשמות צום לעצט, זענען אויך די לעצטע אין מעלה, ניט אין צייט, (ד"ה די ערשטע דערמאנטע זענען גרעסערע רבנים, אין תורה, אין חכמה, אין יראת שמים), און אויך די ערשטע ווערין ניט דערמאנט נאכען סדר פון די צייטען, און דערפאר איז ניט געבליבען קיין זכר צו דיא דאזיגע לעצטע, און עס ליגט א הייליגער חוב, אויף די יודישע חכמים, צו זוכען אין די אוצרות פון אלטע יודישע האנדשריפטען, פיללייכט וועלען זיי געפונען נאך עפעס וואס איז נוגע צו די יודישע חכמים אין קרים, דאס הארץ איז זיכער אז זייער מיע וועט ניט זיין אומזיסט, און זייער בעצאלונג אין צו געגרייט פון דעם יודישען גאט, און טויזענדער דאנקען פון צעהנער טויזענדער יודען, פאר דעם גוטס וואס זיי וועלען טאהן מיט אונז, צו דערלייכטען מיט א ליכטיגע שיין, אויף די פונצטערנעס פון אונזערע ברודער די יודען פון קרים, וואס איז פערדעקט מיט א גראבען וואלקען פון טויזענד יאהר, און עס האט קיין איינציגער פון אונזערע שרייבער, ניט געפרובט נעמען זיך א צייט, צו רעדין וועגין זיי איניגע ווערטער, און די טויערין פון יהודה, עס איז קיין ריידע ניט פון דיא דאזיגע וואס האבען געמאכט ספרים אהן א סוף, וועלכע זיי האבען אונז קיינע נוצען ניט געבראכט בעסער וואלט געוועזן אז זיי זאלען ניט בעשאפען געווארען, איידער זיי זענע בעשאפען געווארען, ווייל דאס רוב פון זיי

האבען

ומשערים כי השלישי הזה הוא ר' זכריה הכהן, יען נזכרו זה אחר זה בהזכרת נשמות כל חמשת הרבנים האלה, ועוד אחד מבית דינו אשר הזכירו בעל ההקדמה בשם „ר' שמואל ש"ץ חברנו". והנה בהזכרת נשמות נזכר עוד חכם אחד ר' יצחק פמיינטא אשר שמו מורה עליו כי יליד איטאליא הוא, אף כי אין לו כל זכר במקום אחר, וכגורל החכם הזה כן גורל עוד איזה חכמים הנזכרים שם, והמה החכמים כ"ר ירמיה, והחכם ר' יצחק בנין אשר שם כינויו מורה עלי' כי בן ארץ קרים או תוגרמה היה, ובהשקפה הראשונה נראה, כי אלה אשר נזכרו בהזכרת נשמות אחרונה, היו גם אחרונים במעלה, לא בזמן, כי גם הראשונים לא נזכרו אצלם כסדר הזמנים, וע"כ לא נשאר כל זכר לאלה האחרונים, וחוב קדוש מוטל על חכמי ישראל לחפש באוצרי כתיבת יד לבני ישראל, אולי ימצאו עוד דבר מה הנוגע לחכמת חכמי ישראל בקרים, ולבי נכון ובטוח כי לא יעמלו לריק, וגמולם נכון מאלהי ישראל, ותודות אלף מפי רבבות אלפי ישראל בעד הטוב אשר ייטיבו לנו, בהאירם נוגה אור על מחשכי אחינו אלה יהודי קרים אשר כסו בעב הענן אלפי שנים, ועוד לא נסה אף אחד מסופרינו לקחת לו מועד לדבר אודותם דבר בשערי יהודה, ולא נדבר כעת מאלה אשר הרבו עשות ספרים אין קץ אשר לא הביאו לנו כל תועלת, וטוב היה להם ולספרותנו לוא לא נבראו משנבראו, יען אלה רבם לא אל המועיל ישימו פניהם

וכל

יכל מנמתם לרדוף בצע מהיר הנייר אשר השחיתו, אכן החכמים באמת אשר לא יתהללו בהבלים ועוז בידם להביא תועלת, עליהם מוטל החוב הקדוש לחקור בדבר הזה עד שידם מגעת. באוצרי הספרים, ורשימותיהם אולי ימצאו זכר לאחד מאלה.

ובטרם נבוא לדבר על חכמי קרים אשר הופיעו בדורות האחרונים הנודעים לנו מי ומה הם, עלינו להעיר עוד על איזה מהם אשר אף כי לא הצליח לנו לדעת באיזה זמן היו בקרים, אבל קודמים המה בזמן מהחכמים לבית ליחנו בלי ספק, ואחד מהם הוא המתואר בהזכרת נשמות „החכם השלם כ״ר יצחק הנדלי״ ואם כי אין ראיה לדבר שהיה מהכמי קרים, אבל זכר לדבר יש משום כנויו „חנדלי״ המורה כי היה מארצות הישמעאלים, ועוד כי בהחזניא, כתיבת יד חלק ראשון מצאתנו בין הזמירות לשבת זמר אחד המיוחס אליו ובראשו כתוב; ואלו הן הזמירות חברם ויסדם החכם השלם כמה״ר יצחק חנדלי זצ״ל ונהגו לאומרם בסעודה בשבת ושמו חתום בראשי חרוזותיו; יצחק חנדלי זצוק״ל.

ויש עוד מזמורים מיוחסים לר׳ יצחק ויכול היות כפי הנראה כי גם הוא מחבר השיר „המבדיל בין קדש לחול״ הידוע ונמצא גם בסידור הקראים ח״ד צד ק״ב. ובהחזניא נוספו עוד שלשה חרוזים בסוף זמר המבדיל אחרי „יום ליום יביע אומר ולילה ללילה״ „תן לנו שבוע טוב רעננה כגן רטוב מה׳ יצא הטוב״ וכו׳, אחרי

החכם

האבען ניט געמיינט צו ברענגען נוצען, נאהר זייער געדאנק צו באקומען געלד, פאר דאס פאפיר וואס זיי האבען פערדארבען, אבער אמת׳ה חכמים וואס זיי רימען זיך ניט מיט נארישקייט, און האבען קראפט צו ברענגען נוצען, צו זיי מעג מען א ביסעל רעדען, אויף זיי ליגט א הייליגער חוב, צו נאכפארשטען וועגען דעם, אזוי ווייט, ביז זייער האנד גרייכט, צו זוכען אין די אוצרות ספרים, און זייערע רשימות, פיל־לייכט וועלין זיי געפונען א זכר אנדענק צו איינע פון די דאזיגע.

און איידער מיר רעדין וועגין דיא חכמי קרים וואס האבען געשיינדט אין די לעצטע דורות, וואס מיר ווייסען ווער זיי זענען, איז דא צו בעמערקען נאך אויף איינעגע פון זיי, חאטש עס איז ניט געלונגען צו וויסען און וועלבע צייט האבען זיי געלעבט אין קרים, אבער דאס איז באוואוסט אז זיי זענען פון דער פריערדיגער צייט פאר די חכמים פון די ארויסגעקומענע פון ר׳ דוד ליחנו, און דאס איז אהן ספק, און איינער פון זיי איז פארגעשטעלט אין הזכרת נשמות, החכם השלם כ״ר יצחק חנדלי, און אויב קיין בעווייזונג איז דער צו ניטאה, אבער א זכר איז דא, אז דאס איז געוועזן פון די חכמי קרים, דער ביי־נאמען „חנדלי״, ווייזט אז ער איז געוועזן פון די ישמעאלים לענדער, און אין חזניא א האנדשריפטענער אין ערשטען חלק, געפונען מיר אין שבת־דיגע זמירות א זמר וואס רעכונט זיך צו איהם, און אין אנפאנג איז אנגעשריבען, דאס זענען די זמירות וועלכע עס האט מחבר געווען און פונדאמענטירט (מיסד) געוועזן, החכם השלם כמה״ר יצחק חנדלי זצ״ל, און מען איז זיך נוהג צו זאגען זיי שבת צום עסען, און זיין נאמען איז געחתמה׳ט אין די אנפאנג פון די חרוזים, יצחק חנדלי זצוק״ל.

און עס איז נאך דא מזמורים ווערין צו גערעכונט צו ר׳ יצחק׳ן, און עס קען אויך זיין, אז ער איז אויך דער מחבר פון דעם שיר המבדיל בין קדש לחול דאס באוואוסטע, און דאס געפונט זיך אויך אין סדור פון די קראים׳ס אין 4־טע טהייל זייט ק״ב, און אין חזניא זענען צו געקומענע נאך 3 חרוזים אין סוף זמר המבדיל, נאכען חרוז יום ליום יביע אומר ולילה ללילה, איז געשריבען תן לנו שבוע טוב רעננה כגן רטוב, מה׳ יצא הטוב וכו׳.

נאך דעם דאָזיגען חכם, געפֿונען מיר א היבען מענשין בייצייכונט מיט'ן טיטול מורנו ורבנו החכם כ"ר משה מבורך אין הזכרת נשמות, און אויך דעם דאָזיגען חכם ווייסען מיר ניט פֿון קיין אנדער אָרט, נאר עס געפֿונט זיך אין סדור התפלה פֿון דיא יודען קרים וואס רופֿט זיך חזניא דער ערשטער חלק. א פֿתיחה צו גערעכונט צו איהם, און אויפֿגעשריבען פֿון אויבען פתיחה לשבת נחמו, למורנו הרב רבי משה מבורך זצ"ל, און ווי עס ווייזט אויס, איז ער ניט פֿון דעם לעצטין דור, ווארום דיא 2 פתיחות געפֿונען זיך נאך אין 4 ערטער, אין האנדשריפֿט אויף בלעטער פֿון אלטע פֿערצייטיגע פאפיר, און אין סדר התפלה וואס עס איז געדרוקט אין שטאדט קלעא. אין יאהר השקיפ"ה אין זיין הקדמה זאגט ער, אז דאס איז נאכען סדר פֿון דיא הנהגת החכם השלם המקובל האלהי כמוהר"ר משה מבורך תנצב"ה, וואס ער האט מקבל געווען פֿון זיינע עלטערין די רבנים וכו', און דער פֿון זעהן מיר אז ער איז געווען פֿון דיא חכמי קרים, און פֿילייכט איז ער דער 3-טער מיט ר' קלמן, און ר' אשר הכהן, וועלכער ר' דוד ליחנו דער מאנט זיי אין דער הקדמה, און האט ניט געוואוסט ווער דאס איז דער 3-טער, און זיין זון יוסף איז געשטארבען אין יאהר התכ"ט, און די מצבה פֿון זיין קבר געפֿונט זיך אין סלע היהודים (צופוטקלעא), און אויף דער זייט פֿון דער מצבה איז אנגעצייכונט „אם ישאלו אנשי קריה ציון הלז של מי היה? אבן מקיר תזעק, אויה כי את יוסף בחר לו יה" (דאס הייסט) אויב די שטאדט מענשין וועלין פֿרעגען וועמעס איז די מצבה? שרייט אויס א שטיין פֿון וואנדט ווי געשריגען; יוסף-פֿין, האט גאט צו זיך גענומען, און אט דא באמערקט הרב החוקר, אז ער איז געווען פֿון די רבנים אין קרים, וואס האט געלערנט תורה אין קלעא, און אויב די זאך איז ניט קלאהר, צו איז דער ר' יוסף געווען א זון אדער אן אייניקעל צו ר' משה מבורך, ווארום פֿון ווארט „ובן אבהן" קען מען אויך רעכענען אז ער איז געווען איינער פֿון זיינע קינדס-קינדער, אבער ווי אזוי דאס איז, פֿריידט זיך דאס הארץ, געפֿינענדיג א זכר צו דעם דאזיגען רב.

צווישען די רבנים און חכמים וואס ווערען דערמאנט אין הזכרת נשמות,

באגעגענען

החכם הזה מצאנו איש רם המעלה המתואר מורנו ורבינו החכם כ"ר משה מבורך בהזכרת נשמות, וגם שם הרב הזה לא נודע לנו ממקום אחר, רק מצאנו בסדר תפלה ליהודי קרים הנקרא חזניא חלק ראשון פתיחה מיוחסה אליו קודם קריאת המגלה, ובראשה כתוב „פתיחה להרב משה מבורך" ובחזניא חלק ב' נמצא עוד פתיחה אחת מיוחסה אליו וכתוב בראשה „פתיחה לשבת נחמו למורנו הרב רבי משה מבורך זצ"ל", ולפי הנראה איננו מהדור האחרון, כי שתי הפתיחות נמצאות עוד בארבעה מקומות בכתיבת יד על עלי נייר עתיקות, ובסדר התפלה הנדפס בקלעא בשנת השקיפ"ה בהקדמתו הוא אומר; ועל פי סדר הנהגת החכם השלם המקובל האלהי כמוהר"ר משה מבורך תנצב"ה, אשר קבל מאבותיו הרבנים וכו', ומזה נראה כי מחכמי קרים היה, ואולי הוא היה השלישי עם ר' קלמן ור' אשר הכהן אשר הזכירם ר' דוד ליחנו בהקדמתו לעיל ולא ידע מי הוא, ונפטר בנו יוסף בשנת התכ"ט, ומצבת קבורתו נמצאה בסלע היהודים, ועל צד מצבתו רשום „אם ישאלו אנשי קריה ציון הלז של מי היה; אבן מקיר תזעק; אויה כי את יוסף בחר לו יה"; „הוא היה מן הרבנים הקרימיים מלמד תורה בקלעא, ואם אמנם כי הדבר איננו ברור אם ר' יוסף היה בן או נכד לר' משה מבורך, כי ממלת „ובן אבהן" נוכל להוציא גם כן כי היה אחד מבני בניו, אבל איך שיהיה שמח הלב למצא זכר להרב הזה, בין הרבנים החכמים הנזכרים בהזכרת נשמות, פגשנו שלשה

חכמים

חכמים את ר' אלישע, ור' אפרים, ור' חנוכה; ולכלם תאר אחד מורנו ורבינו החכם הרב, ויוכל להיות כי הרשימה אשר מצא החכם החוקר בשמם נתן לה מקום בזמן קדום מאד, ולפי הנראה היו שלשת הרבנים האלה בדור האחרון, ועל זאת יעיד שם העיר כפא מקום מושב ר' אלישע, וכידוע העיר הזאת היתה לעיר גדולה רק אחרי בוא הגענואיזים אשר כללו את יפיה, — הנוסע הקראי שמואל הקדוש בן דוד מזכיר גם הוא, כי פגש בדרכו אחד מנכבדי יהודי קרים, אשר הלך במלאכות המלך, בחדיר גירי=כאן, והוא ר' שלמה סבח הסוחר של המלך הנ"ל (גנזי ישראל ח"ב א' צד 25), בעל ספר שם הגדולים מזכיר שני אחים רבנים ר' ברוך קלעי (מצופוט קלעא), ואחיו ר' מרדכי קלעי תלמידי מהר"א חסון, ומפליאם מאד כי העמידו תלמידים הרבה גדולי עולם, והרביצו תורה ומעשים טובים, וחברו גם ספרים בשו"ת, דרושים וחדושים, ור' ברוך חבר ספר מקור ברוך ושו"ת (שם הגדולים אות מ"ם) ובעל ספר קורא הדורות מפליאם עוד יותר, ובהחוניא ח"א יש פיוט אחד מיוחס לר' יוסף קלעי, ופתיחה להרב משה קפצטי זצ"ל, ובמקום אחר חתום בראשי החרוזים „לי אבן משה קפוציטי" ר' אברהם חיון ב"ר שלמה, הרב רבי מנצור זצ"למשה בן הרב חוק; הרב רבי עבאס, עבאסי עבאש 1)

ר'

באגעגענען מיר 3 חכמים, ר' אלישע, ור' אפרים, ור' חנוכה, און צו זיי אלע איז 1 טיטול מורנו ורבינו הרב החכם, און עס קען זיין, אז די רשימה וואס הרב החוקר האט געפונען אין זייער נאמען, האט איהר געגעבען אנ־ארט אפריערדיגען, אבער ווי עס ווייזט אויס זענען די 3 רבנים אלע געווען אין 1 צייט אין לעצטען דור, און דערויף זאגט עדות דער נאמען פון דער שטאדט כפא, דאס ארט וואו ר' אלישע האט געוואוינט, און ווי באוואוסט איז די דאזיגע שטאדט געווארען א גרויסע שטאדט נאר נאכען אנקומען פון די גענואיזים, וואס זיי האבען בעצירט איהר שעהנהייט.

דער קראימישער רייזענדירער שמואל הקדוש בן דוד, דערמאנט אויך אז ער האט אפ'ן וועג באגעגנט איינעם פון די גיעדליבבע יודען פון קרים, וואס ער איז געגאנגען אללס שליח (פאסלאניק) פון דעם מלך בחדיר גירעי=כאן, דאס איז ר' שלמה סבח, דער קויפמאן פון דעם דאזיגען מלך (גנזי ישראל צווייטער טהייל א' זייט 25), דער בעל ספר שם הגדולים, דערמאנט 2 ברידער רבנים, ר' ברוך, קלעא (פון צופוטקלעא), און זיין ברודער ר' מרדכי קלעא, די תלמידים פון מהר"א חסון, און בעוואונדערט זיי זייער, אז זיי האבען אויפגעשטעלט זייער פיעל תלמידים גרויסע אין דער וועלט, און האבען פערשפרייט זייער פיעל תורה און מעשים טובים, און האבען מחבר געווען ספרים, שאלות ותשובות, דרושים און חדושים, און ר' ברוך האט מחבר געווען א ספר מקור ברוך שו"ת (שם הגדולים אות מם) און דער בעל ספר קורא הדורות בעוואונדערט זיי נאך מעהר, און אין חוניא חלק א' איז פאראנען 1 פיוט לר' יוסף קלעא און א פתיחה להרב משה קפצטו זצ"ל, און אין אנ־אנדער ארט, איז ער געחתמה'ט אין די אנפאנגס חרוזים „לי אבן משה קפוציטו" ר' אברהם חיון, ב"ר שלמה, הרב רבי מנצור זצ"ל, משה בן הרב חוק, רבי עבאס, עבאסי עבאש 1) ר' שלמה

שרביט

---

1) ואף כי אודות האיש הזה כבר דבר ברחבה הרשד"ל ז"ל, בכל זאת עוד ערפל חתולתו, ומי יודע אם איש אחד הוא או שלשה המה אלה?

כי

1) חאטש וועגען דעם דאזיגען מענשען האט שוין לאנג ברייט ארום גערעדט דער הרשד"ל ז"ל, דאך איז נאך אללס ארום איהם פערוויקעלט א וואלקען, און ווער ווייס צו דאס איז אללס, 1 מענש, אדער דאס זענען דריי מענשן, ווארום אין 1 ארט געפונט ער זיך געחתמה'ט אין די

אנפאנגס

שרביט 1), משה ברבי חייה ואמץ, ר׳ חנניה בן שלחיה, און נאָך אַ זוינע רבנים וואָס געפֿונט זיך זייערע שירים אין האַנד־שריפֿט, און מיר קענען ניט זאָגען עפּעס וועגין זיי.

אין יאָהר ה״א ש״ח, געפֿונען מיר, און מיר האָבען געזעהן, אַ הויכען אַרטיגען און געערליכטען מענשין, אין דאָס הויז פֿון מלך כמה״ר משה כוכז Кокосъ, מיט׳ן טיטול השר הנעלה הנאמן למלכות, מעכ״ת השם הטוב המשכיל והיקר, און נאָך געפֿונט מען די דאָזיגע געערליכטע משפחה, ווערט דערמאַנט אין אַ רשימה, און איינער פֿון דער משפחה ווערט געמעלדט מיט׳ן טיטול, השר הנכבד הגביר הנעלה החכם כה״ר משה כוכז יר״ה, בכ״ר החכם הנעלה כה״ר יעקב כוכז זצ״ל, און דער שרייבער פֿון דער הקדמה, הויבט אויף זיין גרויסקייט ביז די הויכע הימלען, און האָט זיך ניט געפֿילט שרייבען אויף איהם. וממשה עד משה לא קם בגלילותינו כמשה, ד״ה פֿון משה (רבינו) ביז משה (דעם יעצטיגען) איז ניט געוועזן אין אינזער געגונט אַזוי ווי משה, און נאָך אַ זוינע גיערליכטע טיטולים, און פֿון דער משפחה איז איבער געבליבען פֿאַר־אַנ־איביגע שיינהייט אין דער לעבעדיגער וועלט ביז היינט צווישען די יודען אין קרים.

און אין 1=נע פֿון די רוסישע שריפֿטען פֿון יאָהר 5־1474 (נאָך די רייד פֿון קאַראַמזין) ווערט דער מאַנט אַז דער קניאַז איסאיקא וועלכער איז געזעסין אין מנגופֿ, האָט פֿאָרגעשטעלט צו געבען זיין טאָכטער פֿאַר אַפֿרוי צום גרויסען קניאַז יאָאַן יאָאַנאָוויץ פֿון

ר׳ שלמה שרביט 1) משה ברבי חייה ואמץ ר׳ חנניא בן שלחיה ועוד רבנים כאלה אשר נמצאו שיריהם בכ״י ולא נוכל להגיד אודותם מאומה.

בשנת ה״א ש״ח, מצאנו ראינו איש רם ונכבד בבית המלך כמה״ר משה כוכז Кокосъ המתואר השר הנעלה הנאמן למלכות מעכ״ת השם הטוב המשכיל והיקר, ועוד נמצא המשפחה הנכבדה הזאת מוזכר באיזה רשימה ואחד מבני המשפחה הזאת מתואר בתאר השר הנכבד הגביר הנעלה החכם כה״ר משה כוכז יר״ה בכ״ר החכם הנעלה כה״ר יעקב כוכז זצ״ל, וכותב ההקדמה יגביה שואו עד גבהי שחקים, עד כי לא התעצל לכתוב עליו וממשה עד משה לא קם בגלילותינו כמשה, ועוד תוארים נכבדים כאלה, ומבני המשפחה הזאת נשארו לתפארת עולם החיים עד היום בין יהודי קרים.

ובאחד מכתבי הרוסים משנת 5־1474 (על דברת קאראמזין) נזכר כי הנסיך איסאיקא אשר ישב במנגופ, הציע לתת את בתו לאשה להנסיך הגדול יאָאן יאאנאוויץ מרוסיא, והנסיך

אָנפֿאַנגס חרוזים „אני אבאש״, און ער אַליין וועט געוויס קיין טעות ניט האָבען אין זיין נאָמען].

1) [און ר׳ שלמה שרביט ווערט דערמאַנט אין איינע פֿון די רשימות פֿון יאָהר הקע״ט, און דאָס איז דער לשון פֿון דער רשימה, חזק הכותב ואמיץ הקורא, ישראל בכה״ר שלמה שרביט הזהב, כתב את החומש הזה, לר׳ חלבו, ונשלם במ״ד לעמ״ר ב״ל לחדש אייר, בשנת הקע״ט, השם יזכהו להגות בו, הוא ובניו, ובני בניו, עד סוף כל הדורות אנ״ס] דאָס הייסט געשטאַרקט זאָל זיין דער שרייבער, און פֿעסט דער לעזער, ישראל בכה״ר שלמה שרביט הזהב (גאָלדענע רוט), וואָס האָט געשריבען דעם חומש, צו ר׳ חלב׳ן, און האָט איהם גיענדיגט אין ס״ד לעומר, אין ל׳ לחדש אייר, אין יאָהר הקע״ט, גאָט זאָל איהם מזכה זיין צו לערנען אין איהם, ער און זיינע קינדער און קינדס־קינדער, ביז׳ן סוף פֿון אַלע דורות, אמן סלה).

כי הנה במקום אחד נמצא החתום בראשי החרוזים „אני עבאשי״ והוא בעצמו לא יטעה בשמו].

1) [ור׳ שלמה שרביט מוזכר באחת הרשימות משנת הקע״ט וז״ל הרשימה „חזק הכותב ואמיץ הקורא, ישראל בכה״ר שלמה שרביט הזהב, כתב את החומש הזה לר׳ חלבו, ונשלם בס״ד לעמ״ר ב״ל לחדש אייר בשנת הקע״ט, השם יזכהו להגות בו הוא ובניו ובני בניו עד סוף כל הדורות אנ״ס״].

והנסיך הגדול צוה למלאכי אלקסיי סטארקאוו להתודע על ידי היהודי העשיר האדזי כוכוז מכפא (פעאז'אסיע) כמה אלפים זהובים יאבה לתת שלוחים לבתו.

האינזינער הצרפתי באפלאן אשר היה במנגוף במאה הי"ז יאמר בפירוש כדברים האלה, מנגופ הנהו מבצר שפל ודל עומד על ההר באבא, וכל יושבי המבצר הזה הנם יהודים ולא נמצא שמה יותר מששים בתים, בין המתנוססים באבני נזר על אדמת קרים, בדור האחרון היה הרב ר' דוד ב"ר אליעזר ליחנו. אשר כתב את החזניא משנת תפ"ג עד התפ"ה אשר הבאתי בזה את ההקדמה להחזניא והשגות החכם החוקר עליה והשגות על ההשגות מבעל „משא קרים". הרב הנאור הזה חבר ספר „משכן דוד" בשני חלקים ע"פ עדות אבן רש"ף, והראשון אשר חודיע אודותיו היה הרב החכם רש"י פין במאמרו „חכמי ישראל בקרים" (הכרמל שנה ג' צד 117).

הרב ר"ד הזה כתב עוד ספר „דבר שפתים" וחלק אחד נמצא ממנו באוצר ספרי הקיר"ה הכולל קורת מלכי התתרים, ולהרב הזה היה בן חכם ר' אליעזר ליחנו שעשה ציון לזכר נשמת אביו על שער הספר „משכן דוד" והודיע לנו את זמן פטירתו, נפטר מורי ועטרת ראשי מחבר ספר „משכן דוד", מורנו ורבינו כמוהר"ר דוד ליחנו זצ"ל, ביום ראשון י"ז ימים לחדש אלול שנת ה' משמים השקי"ף לפ"ק.

והר"ר ר' אליעזר זה נפטר ז' שבט

שנת

פון רוסיא, און דער גרויסער קניאז, האט בעפוילען זיין קאנסול אלקסיי סטארקאוו, ער זאל דערגייז דורך דעם רייכען יודען האדזי כוכו פון כפא, (פעאדאסיא) וויפיעל טויזונד גילדען וויל ער געבין נדן זיין טאכטער.

א פראנצויזישער אינזשינער באפלאן, וואס איז געוועז אין מנגופ, אין 17 יאהר הונדערט, זאגט דייטליך דיא דאזיגע רייד, מנגופ, דאס איז א נידעריגער ארימער קרעפוסט (פעסטונג) שטייט אויף'ן בארג באבא, די אלע איינוואוינער פון דיגם פעסטונג, זענען לויטער יודען, עס געפונט זיך מעהר ניט ווי 60 הייזער, — צווישען די פונקעלדיגע אזוי ווי שיינענדיגע שטיינער אויף קרימער ערד, אין די לעצטע דורות איז געוועזן הרב ר' דוד ב"ר אליעזר ליחנו וועלכער האט געשריבען דעם ספר „חזניא" פון יאהר תפ"ג, ביז דאס יאהר התפ"ה, וואס ווערט אט דא געבראכט די הקדמה זיינע מיט די אנמערקונג פון הרב החוקר אויף איהם, און די באמערקונג אויף זיינע אנמערקונג פון דעם מחבר „משא קרים", אט דער געבילדעטער רב, האט מחבר געוועזן א ספר „משכן דוד" אין 2 חלקים, נאך די עדות פון אבן רש"ף, און דער ערשטער וואס האט געגעבין צו וויסען וועגין איהם, איז הרב החכם ר' שמואל יוסף פין פון ווילנא און זיין מאמר „יודישע חכמים און קרים" (הכרמל 3-טע יאהרגאנג זייט 117).

דער דאזיגער הרב ר' דוד האט איך געשריבען נאך א ספר „דבר שפתים", און איין חלק פון איהם געפונט זיך אין קייזערליכע ביבלאטעקע, דארט איז געשריבען די אלע-געמיינע תתרישע געשיכטע, און צו דעם רב איז געוועזן א זון א חכם ר' אליעזר ליחנו וואס ער האט געמאכט אדענקמאהל (ציון) צו די נשמה פון זיין פאטער אפ'ן שער (פאדערבלאט) פון ספר „משכן דוד", און האט אונז צוויסען געגעבען דיא צייט פון זיין פטירה, (אבשטארבען) נפטר מורי ועטרת ראשי מחבר ספר „משכן דוד", מורנו ורבינו כמוהר"ר דוד ליחנו זצ"ל. ביום ראשון (זונטאג) י"ז ימים לחדש אלול (17 אלול) אין יאהר ה' משמים השקי"ף לפ"ק.

היינט איז ה' עת"ר איז שוין 190 יאהר זינט די פטירה פון הרב ר' דוד ליחנו עה"ש.

און דער הרב ר' אליעזר איז געשטארבען אין יאהר תקי"ב, (דאס איז

שוין

שוין 158 יאהר) אזוי ווי עס ווערט געזעהן אפ'ן שער פון ספר לפרט „בשי"ר לא ישתו יין", און עס געפונט זיך נאך א קליין חבור רופט זיך מיט'ן נאמען „שכל טוב", צו איינעם פון די רבנים, ר' משה בן אברהם, וואס ער האט געלעבט אין קרים, אין מיטען פריערדיגען יאהר הונדערט, און דער ספר אין אלגעמיין, איז באורים אויף משלי, מגלות איכה, און מסכת אבות, אין צו געפונען נאך מצבות אין קראסובאזאר פון די דאזיגע חכמים איז אוממעגליך, ווייל די שטיינער פון דעם דאזיגען ארט, זענען זייער ווייכע, און אז עס גייט א וועק 50־60 יאהר ווערין זיי צו שפאלטען אויף שטיקליך. און דער בית הקברות איז אויך ניט גוט ארום געצאמט, און ניט אבגעהיט פון 4 פוסיגע טריט, און ביז היינט געפונען זיך אין קראסוב מענשין פון משפחה ליחנו.

איינער פון די געהויבענע מענשין. וואס די איינוואוינער פון כפא מעלדין איהם אין טיטול אדונינו ועטרת ראשנו ראש הגולה כמה"ר משה המשכיל הגביר הנכבד השר הנאמן, געפונען מיר אין דער בריף וואס עס איז געשיקט געווארען פון די איינוואוינער פון כפא צו זייערע ברודער אין קראסוב, און ווער ווייס צו איז דאס ניט דער זעלבער וואס ווערט בערופען השר הנאמן למלכות ר' משה כוכוז, וואס ווערט אויבען דערמאנט, און אויב עס האט נאך ניט געלונגען צו ענדעקען פיל נייס אין דיא שטאמונג פון די חכמים פון קרים, אבער דאך פון די דאזיגע ביסעל וואס מיר ווייסען זעהט מען אז עס האט ניט געפעלט אויך אין קרים חכמים יודישע און הארען. אויך וועלכע זענען געווען נאהנט צום מלכות אין אלע צייט.

שנת תקי"ב כמו שנראה מרשימות בנו על שער הספר הנ"ל לפרט בשי"ר לא ישתו יין, ונמצא עוד חבור קטן נקרא בשם „שכל טוב" לחכם רבני אחד ר' משה בן אברהם, שחי בקרים באמצע המאה הקודמת, והספר הזה כולל באורים על משלי, מגלת איכה, ומסכת אבות, ולמצא מצבות בקראסוב עוד מהחכמים האלה אי אפשר, באשר אבני המקום ההוא הנן רכות מאד, וכעבור חמשים. או ששים שנה תתפוצצנה לרסיסים, ומה גם כי מקום הקברות הוא בלי כל גדר מסביב והנה מרמס לרגל השור והחמור, ועוד היום נמצאים בקראסוב אנשים ממשפחת ליחנו.

אחד מאנשי המעלה אשר תארוהו יושבי כפא בתאר אדונינו ועטרת ראשנו ראש הגולה כמהר"ר משה המשכיל הגביר הנכבד השר הנאמן, מצאנו במכתב השלוח מיושבי כפא לאחיהם בקראסוב, ומי יודע אם לא אחד הוא עם „השר הנאמן למלכות ר' משה כנכו"ז הנזכר לעיל", ואם אמנם עוד לא הצליח לנו לגלות חדשות הרבה בתולדות חכמי קרים, בכל זאת מאלה המעט אשר נודע, נראה כי לא חסרו להם חכמים ונדיבים וגם קרובים למלכות בכל עת.

מלבד כל הערים אשר זכרנו כי ישבו בהן היהודים, ישבו גם במנגופ (מאנגופ־קאלע), ועל זאת יעידו נאמנה שמות המשפחה אצל יהודי קרים כמו „מנגופלי", (ר"ל מעיר מנגופ), — הסופר הפולני בראנעווסקי במאה הט"ז בדברו אודות קרים בכלל ואינקערמאן בפרט, יספר, כי העיר אינקערמאן אצל סעוואסטאפאל הנה עיר בצורה המלאה כל טוב. ומשתי דרכים תפרדנה והאחת

לעמק

א חוץ די דאזיגע דערמאנטע שטעט, וואס דארט זענען געזעסען יודען, זענען זיי אויך געזעסען אין מנגופ. (מאנגופקאלע) דערויף איז א בעגלויבטע עדות די נעמען פון די משפחה ביי די קרימצאקעס למשל! מנגופלי, דאס הייסט (פון דער שטאדט מנגופ), דער פוילישער שרייבער בארנעווסקי אין 16־טען יאהר הונדערט, ריידענדיג וועגין קרים אין כלל, און אינקערמאן בפרט, דערציילט, אז די שטאדט אינקערמאן נעבין סעוואסטאפאל, איז זיא א פעסטע שטאדט פול מיט אללעם גוטען, און 2 וועגין

גייען

לעמק בעל־בעק, ובעת נמצא המקום הזה תחת יד היונים, הנוצרים, האיטלקים, היהודים וגם תוגרמים מעט נמצאים שם.

שם העיר כפא.

העיר הזאת נקראה לפנים (בהיותה בידי היונים) בשם פעאדאסיע, אולם אחרי אשר באה לידי הגענואיזים בימי ממשלת התתרים בקרים בערך חצי המאה הי"ג — ולפי דעת איזה סופרי קורות עולם בשנת 1281, קראו את שמה „כפא", אחד מסופרי העברים אשר זכר את שם העיר הזאת היא בעל ספר היוחסין בשנת ה' אלפים רס"ב אומר וז"ל „ובימי פלג נבנית קפא במלכות תרתריאה אשר נקרא שיטיה", ואיזה מהחוקרים החדשים יוכיחו כי עד המאה הי"ג עמד על מקומה כפר קטן אשר רק דיגים ישבו שם.

קרים או כירים; התתרים יקראו את חצי האי קירים, והקראים יכתבו כירים, בימי קדם לא נודע עוד האי בשם זה, ור' פתחיה מרעגענשבורג בסוף המאה הי"ב קורא את קרים „ארץ כזריא" ובלי ספק לא נודע לו השם קרים, וחסדאי הנשיא במכתבו למר יוסף מלך הכוזרים קורא אותה ארץ אל כוזר (הכוזרייא), אלדד הדני קורא אותה ג"כ ארץ כוזריים, ואין אחד בכל סופרי קורות עולם אשר ידע מהשם קרים עד ימי ממשלת התתרים.

שם העיר סולכת (סטארי קרים).

סולכת; או סולכאת; סולכט או סולכאט; ובימינו סטארא קרים (קרים הישנה) בראשית

גייען פֿון איהר איינע אין טאָהל בעל־בעק און יעצט געפֿונט זיך דאָס אָרט ביי די קריסטליכע גריכען, און איטליאנער און יודען, און אַ ביסעל טערקין געפֿונען זיך דאָרט.

דער נאָמען פֿון דער שטאָדט כפא.

די שטאָדט ווען זי איז געוועזען אַ מאָהל אין די הענד פֿון די גריכען האָט מען זי גערופֿען מיט'ן נאָמען פֿעאָדאָסיע, אָבער דער נאָך דעם אַז זי איז אריין אין די הענד פֿון די גענואיזים, אין דער צייט ווען דיא תתר'ן האָבען געוועלטיגט אין קרים, בערך אין האַלבען 13־טען יאָהר הונדערט און נאָך איינינע מיינונג פֿון געשיכטע וועלט שרייבער, אין יאָהר 1281, האָט מען זי אַנ־נאָמען געגעבען „כפא", איינער פֿון די יודישע שרייבער וואָס דערמאַנט די דאָזיגע שטאָדט דאָס איז דער בעל ספר היוחסין אין יאָהר ה' אלפים רס"ב, זאָגט מיט דעם לשון, אין די צייט פֿון פלג איז געבויעט געוואָרען כפא אין מלכות תתריאה, וואָס מ'רופֿט זי „שיטיה", און איינינע פֿון די נייע חוקרים (פֿאָרשטער) בעווייזען, אַז ביז דעם 13־טען יאָהר הונדערט. איז געשטאַנען אויף איהר אָרט אַ קליין דערפֿול וואָס האָבען דאָרט געוואוינט נאָר איינינע פֿיש פֿאַנגער.

קרים אָדער כירים! די תתרים רופֿען דעם האַלבען אינזעל קירים, און די קראימער שרייבען כירים, פֿאַרצייטען האָט מען נאָך ניט געוואוסט דעם נאָמען, און ר' פתחיה פֿון רעגענשבורג אין סוף פֿון 12 יאָהר הונדערט רופֿט אָהן דאָס לאַנד קרים ארץ כזריא, (כוזר לאַנד) און אָהן ספק אַז ער האָט ניט געוואוסט דעם נאָמען קרים, און חסדאי הנשיא אין זיין בריף צום הער יוסף דער קעניג פֿון כוזרים, רופֿט זי ארץ אלכוזר, (הכוזרייא) און דער רייזענדער אלדד הדני, רופֿט זי אויך ארץ כוזריים, (כוזרים לאַנד) און עס איז ניטאָה איינער פֿון אַלע וועלט געשיכטע שרייבער, וואָס ער האָט געוואוסט פֿון דעם נאָמען קרים, ביז די ממשלה פֿון די תתרים.

דער נאָמען פֿון דער שטאָדט סולכת (אַלט קרים).

סולכת אָדער סולכאת, סולכט אָדער סולכאט, (מיט אַ טית) און היינט סטאַרא קרים

קרים, (אַלט קרים) אין אָנפאַנג פון די ממשלה פון די תתרים, איז זיא געװעזען אַ גרױסע שטאָדט, די הױפּטשטאָדט פון דיא תתרישע מלכים, דאַמאַלס האָט זי געהײסען מיט'ן נאָמען סולכאַת, און אַזױ רופען זיא די תתרים בּיז הײנט, נאָר די טעג פון איהר גרױסקײט האָט ניט געדױערט פיעל, מעהר ניט אַ יאָהר 2 הונדערט, און אין אָנפאַנג פון 15=טען יאָהר הונדערט, איז זי װאונדערליך געפאַלען געװאָרען, װאָרום די חאַנים האָבען פאַרגרײט די שטאָט באַהציסאַראַי פאַר זײער קעניגליכע שטאָדט.

דער נאָמען פון דער שטאָדט סלע היהודים.

סלע היהודים ציפוטקלע, (אויף תתריש לשון) די דאָזיגע שטאָדט, איז באַזעסען געװאָרען פון די תתרים אין 13=טען יאָהר הונדערט, און האָבען זי גערופען „קירק", אין די לעצטע צײט איז זיא גערופען געװאָרען מיט'ן נאָמען קלעא אין יודישע שריפט, און די תתרים רופען איהר „קאַלע" און אין מיט'ן שטאָדט געפונט זיך אַ גרױסער קבר, און אויף איהם איז אַ געבײדע פון שטײנער אַ 4 קאַנטיקער, און אונטער דעם פאָל אין אַ הײל, געפונט זיך אַ שטײנערנע אַ גרױסע מצבה, און אויף איהר איז אַ שריפט אין תתרישע אַלטע שפּראַך, װאָס װײזט אַז דאָס איז אַ קײזערליכע טאָכטער (כאַן) דאָרט באַגראָבען, און נאָך דער מסורה אַז די יודען אַלײן האָבען זי באַפעסטיגט, און האָבען זיך דאָרטען באַזעצט, דערפאַר רופען זי די תתרים מיט'ן נאָמען ג' ופוד קלעא, דאָס הײסט אַ יודישע פעסטונג,

בראשית ימי ממשלת התתרים היתה עיר גדולה ובירת מלכי קדר, ואז נקראה בשם „סולכאת" וכן יכנוה התתרים עד היום, אכן ימי גדולתה לא ארכו רק בשתי מאות שנה, ובראשית המאה הט"ו ירדה פלאים כי החאנים כוננו את העיר באחציסאראי לבירת ממשלתם.

שם העיר סלע היהודים.

סלע היהודים (צופוטקלע בשפת תתרית) העיר הזאת נושבה מהתתרים במאה הי"ג ויקראו את שמה „קירק", ובימים האחרונים נקראה בשם „קלעא", בכתבי היהודים והתתרים יקראוה „קאלע" ובאמצע העיר נמצא קבר גדול ועלי' בנין אבנים מרובע, ומתחת להרצפה במערה נמצאה מצבת אבן גדולה, ועליה כתיבת בשפת קדר עתיקה, המורה כי בת מלך (כאן) קבורה שם, ולפי המסורה שהיהודים בעצמם בצרוה את העיר הזאת והתישבו בה, נהגו התתרים לכנותה בשם ג' ופוד קלעא היינו מבצר היהודים.

שם העיר אונכאת.

און־כת או אונכאת באיזה רשימות נזכר השם הזה המורה על חלק אחד מהעיר סולכאת או סטארא קרים, ואבן רש"ף הראה רשימה מתחלת המאה השביעית לספה"נ ונזכר בה השם „אונכאת".

שם

דער נאָמען פון דער שטאָדט אונכאת.

און־כת אָדער אונכאת, אין אײניגע רשימות װערט דערמאַנט דער דאָזיגער נאָמען װאָס װײזט אויף 1 טהײל פון דער שטאָדט סולכאת אָדער אַלט קרים, און אבן רש"ף האָט געװיזען אַ רשימה פון אָנפאַנג 7=טען יאָהר הונדערט נאָך קריסטוס, און עס װערט אין איהר דערמאַנט דער נאָמען אונכאת.

אין

שם העיר כורשין.

כורשין הוא לפי דברי הרשימה מ״ר יהודה הנקדן משנת (604) נקראה כן על שם כורש מלך פרס והוא נתן אותה במתנה להיהודים בימיו, ומלך הכוזרים קבל במקום הזה את דת ישראל.

שם העיר מנגופ.

מנגופ, עמק יהושפט, אור, שם העיר מנגופ נתחדש בימי ממשלת התתרים בקרים, וכן העיר פערעקאפ נקראה בפיהם „אור״ ומקודם המאה הי״ג נקראה לפנים בשם פעאדארי.

ראשי תיבות בהרשימות ובמצבות.

ע״ה עליו (עליה) השלום, תנצב״ה תהי נשמתו (נשמתה) צרורה בצרור החיים, רי״ת רוח ה׳ תניחהו, ומ״כ והיתה מנוחתו כבוד, תשהע״מ תעל שכבת הטל על מלונו, ישיעי״ם יבוא שלום ינוח על משכבו, נ״ע נשמתו עדן. ז״ל זכרונו לברכה, גב״ת נפשו בטוב תלין.

דער נאָמען פֿון דער שטאָדט כורשין.

כורשין איז נאָך די רייד פֿון דער רשימה פֿון ר׳ יהודה הנקדן פֿון יאָהר 604 ווערט זי גערופֿען אָפ׳ן נאָמען פֿון כורש דער מלך פֿון פרס, און ער האָט זיא געגעבין פֿאַר׳א מתנה (געשאַנק) צו די יודען אין זיין צייט און דער מלך הכוזרים האָט אין דעם אָרט אָנגענומען דאָס יודישע גלויבען מיט יודישע תורה.

דער נאָמען פֿון דער שטאָדט מנגופ.

מנגופ עמק יהושפט (יהושפט טאָהל) אָדער אור, דער נאָמען פֿון דער שטאָדט מנגופ, איז בענייט געוואָרען אין די צייט ווען די תתרים האָבען געקעניגט אין קרים. און אַזוי דיא שטאָדט פערעקאָפ, רופֿען זיי אויך „אור״, און פֿאַרען 13-טען יאָהר הונדערט האָט מען זי פֿאַרצייטען גערופֿען מיט׳ן נאָמען פֿעאָדאָרי.

די ראשי תיבות (בוקוועס) אותיות פֿון אַנפֿאַנג ווערטער אויף רשימות און מצבות. למשל! ע״ה עליו, עליה השלום, תנצב״ה תהי נשמתו (ער) נשמתה (זיא) צרורה בצרור החיים, רי״ת רוח ה׳ תניחהו, ומ״כ והיתה מנוחתו כבוד, תשהע״מ תעל שכבת הטל על מלונו, ישיעי״ם יבא שלום ינוח על משכבו, נ״ע נשמתו עדן, ז״ל זכרונו לברכה, גב״ת נפשו בטוב תלין,

את המלאכה הכבדה להעתיק משפת עבר לשפת המדוברת זשארגאָן, סיימתי עד פה בחודש שמרבין בו בשמחה; הוא יום ג׳ בכי טוב ח״י אדר שני שנת העת״ר נורא ואיום אשוע תנה פדיום מגלות המר הזה; אליהו במו״ה צבי הירש פֿאַרפֿעל שו״ב וש״ץ בחצי האי קרים בעיר פֿעאָדאָסיא.

אנווייזונג.

איין די עבּרעאישע טייל געפֿונט דער לעזער אַ־איספֿירליכען רעכענונג פֿון אַלע יאָהרונגסציילונג, וועלכע ביי יודען איז פֿאָרגעקומען לגלותינו; לשטרא; ליצירה; לבריאה; לספירת הנוצרים; ד״ה קריסטוס ציילונג; און אַ רשימה מצבת פֿון דער שטאָדט סולכת; (אַלט קרים) וועלכע הייבט זיך אָהן פֿון יאָהר 910 נאָך קריסטוס, און אַ רשימה פֿון דער הרב־דינגער שטאָדט מנגופ; וואָס הויבט זיך אָהן פֿון יאָהר ד׳ אלפים תרכ״ו.

אין

איך רעכען פאר איבעריג נאך א מאהל איבער שרייבען זיי אין זשארגאן, ווייל זיי מוזען בלייבען אין זייער ארגענאל לשון הקדש, דערפאר אבער געפין איך פאר נעהטיג איבער צו זעצען אין זשארגאן אלע הייליגע יודישע שריפטען, וועלכע זענען צו גענומען געווארען פון פעאדאסיער, און קראסובאזארער, שוהל'ן. און ד' ג'. אין די קייזערליכע ביבלאטיקים, און איינינע געפונען זיך נאך אין קראסובאזאר ביי יחידי סגולה (איינצעלנע מענשין) בעהאלטען.

די שריפטען זענען אונז זייער טהייער, זיי זענען א הייליג דענקסמאהל פון אונזער פאלק, וועלכע האבען זיך הונדערטער יאהרען געפיהרט א שטילען און הייליגען לעבען אין דעם האלבען אינזעל „קרים" זיי דערמאנען אונז די אלע יאהרונגסצייל‌ונג וועלכע אונטערשיידען זיך, און דער חילוק צווישען די (מספרים) צייל‌ונג ליצירה, לבריאה; באשטעהט אין אנ־ערך פון 151 יאהר, ווארום דער מספר לבריאה איז שפעטער איף 151 יאהר, למשל! ד' אלפים תקל"ו (4536) ליצירה איז ד' אלפים שפ"ה (4385) לבריאה חי עם פירט זיך ביי די מענשין פון גלות (בית שני) 2=טער בית המקדש, א רויפ= רעכענען קנ"א 151 אויף שפ"ה 385 באטרעפט תקל"ו 536, און די צייל‌ונג לגלותינו איז אויך אונטערשיידען למשל! גלות שומרון; גלות בבל; גלות יון; גלות אדום.

און וועגין די קלערונג אז יחזקאל הנביא האט אנגעהויבען צייל‌ען פון גלות שומרון פאלט אריין פיעל ספיקת, און וועגין זיין טויט און וואו ער איז בעגראבען איז פאראנען פיעל ספורים, און א ריכטיגע בעשרייבונג וואו ער איז בעגראבען, און פון די שיינע געביידעס אויף זיין קבר, מיט אלע הייליגע מנהגים וואס קומט דארט פאר, וועט דער לעזער געפונען אין דער טייל „יחוס האבות" קברים פון נביאים, צדיקים. תנאים און אמוראים עליהם השלום, אין ארץ ישראל, און אין חוצה לארץ, גאט זאל אונז רעכענען זייער זכות אמן.

סדר זכרונות קרומים.

ההבדל שבין מנין הבריאה למנין היצירה לפי דעת אבן רש"ף בספרו אבני זכרון.

מנין היצירה מיוסד על תאריך גלות שומרון שהיתה בשנת ג' אלפים רי"ו העולה עם הי"א שנים שבין מות ירבעם בן יואש ומלוך זכריה בנו שהיה כסא מלכי ישראל בהם פנוי בלי יושב עליו, ועם שנות מלכות פרס ומדי אשר מלכו משנה א' לדריוש המדי וכרש הפרסי עד השנה הששית למלכות דריוש קודימין הנהרג ע"י אלכסנדר הגדול ובטלה מלכות פרס אשר לפי סופרי העמים נמשכה מלכות פרם לפי קצתם 132 שנים, ולקצתם 230, 229, 224, 206, 205, והממעיט שבכלם הוא הספר קרוזע אסף מאתים ושתים שנה (דוק לוחותיו, 1847) ולפי גולי שומרון לפרם ומדי אשר ידעו שנות מלכיהם בצמצום אשר מנו לגלותם משנת נפלם לגלות, עלה סך שנות מלכי פרם מאה ושבעים וארבע שנה, ובשנת תשפ"ה לגלותם היה לפי מנינם ארבעת אלפים שנה ליצירת עולם בתוספת קנ"א שנים על מנין הבריאה אשר לר' יוסי, והמנין לגלותם נמצא במצבות היותר קדמוניות, ובשתים מצבות נמצא שני מיני תאריכים, הא' לגלותם, והשני ליצירה, ד' אלפים ליצירת תשפ"ה לגלותנו, והב' שנת ד' אלפים ר"פ ליצירה אלף ס"ה לגלותנו, ואולי מגולי שומרון למד יחזקאל הנביא ע"ה למנות לגלות (יחזקאל קאפיטול א' פסוק ב' שם ק' ל"ג פ' כ"א שם ק' מ' פ' א').

אסנם

אמנם תאריך הבריאה נוסד על סדר עולם לר' יוסי אשר לפיה גלות שומרון היתה בשנת ג' אלפים ר"ה לבריאה בהשמטת הי"א שהיה כסא ישראל פנוי כנ"ל, ועוד על מאמרו אשר פשטה מלכות פרס ל"ד שנים לבד בפני הבית, וכרש ודריוש ואחשורוש אחד המה, ובזה עלה בידו לקשור שלשלת קבלת התורה שבעל פה קבלת שמעון הצדיק ראשון לעזרא הסופר כאלו היה ממש משיירי כנסת הגדולה של עזרא הסופר בלי חשש על שלשלת הכהנים הגדולים אבות ובנים ליהושע הכה"ג ששה דורות המבוארים בספר נחמיה (סימן י"ב פסוק ו' וי"א), והנה ארבעת אלפים ליצירה תשפ"ה לגלות שומרון היא ג' אלפים תתמ"ט לבריאה לאנשי בית שני בחסרון קנ"א שנים המקובלים ונוהגים בגלות שומרון, הנה כי כן ג' אלפים תתמ"ט עם קנ"א ביחד היא ארבעת אלפים, — וארבעת אלפים ר"פ ליצירה אלף וס"ה לגלותם היא שנת ד' אלפים קכ"ט לבריאה בחסרון קנ"א שנה, ובמצבה אחת נמצא שני מיני התאריכים ד' אלפים תקל"ו למנין היצירה וד' א' שפ"ה למנין הבריאה הנהוג באנשי גלות בית שני, ובהוסיף קנ"א על שפ"ה יעלה המנין תקל"ו ודי בזה.

אמנם על דברי ההשערה שיחזקאל התחיל למנות מגלות שומרון רבו הספיקות ואינו אלא השערה בעלמא, והמפרשים חלוקים במנין השלשים שנה שעבר עליו עד שהיה היה דבר ה' עליו על נהר כבר, ודעת מפרשי הנוצרים כי השלשים שנה לכבוש ארץ אשור ע"י נבוכדנאצר הראשון אבי נבוכדנאצר הגדול והיתה מלכות בבל ממלאכה גדולה, כי כן המנהג למנות המלכים מזמן שרבה בו מלכותם.

ועל דבר מותו וקבורתו של הנביא יש הרבה סיפורים, והוא שמת בבבל בחיי נ"נ, וקברו בין כבר לפרס, וציונו מראים עד היום, כי כנסת גדולה סמוכה לו נקראה כנסת יחזקאל, ובמקום הכנסת יש כמו ס' מגדלים, ובין מגדל ומגדל כנסת, ובחצר כנסת יחזקאל בנויה התיבה. ואחריה כנסת קבר יחזקאל, ועליו כפה גדולה בנה יהויכין אחרי נשאו אויל מרדך בנין יפה מאד, והוציא עליו כסף רב מנחלת שדה וכרם אשר נתן לו המלך, ונר תמיד דולק על קברו, והמקום הזה ר"ל כנסת יחזקאל מקום מקודש לישראל, באים ממרחקים להתפלל שם מר"ה עד יוה"כ שבו בפרק מת הנביא, וביום הכפורים בכל שנה ושנה מוציאין ספר תורה מגויל כתיבת יד הנביא וקורין בה, ושם בית מקדש מלא ספרים מבית ראשון ושני, וכל המת בלא בנים בסביבות הארץ יקדיש ספריו לבית הזה, כל אלה מספורי מסעות בנימין מתולידא, ועל ידו החזיקו איזה סופרי העמים במסעיהם, והמאמין לא יחוש, עיין במבוא להחכם יהודה ליב בן זאב על ספר יחזקאל.

מתי התחילו למנות לשטרות לפי דעת פראפעסאר גרעטץ.

והחילוק במספר המנין ליצירה ובין המנין לבריאה הוא בערך מאה וחמשים ואחד שנים, היינו כי מספר הבריאה הוא מאוחר מאה ואחד וחמשים שנה, למשל ד' אלפים תקל"ו למנין היצירה וד' אלפים שפ"ה למנין הבריאה כנהוג באנשי גלות בית שני ובהוסיף קנ"א על שפ"ה יעלה המנין תקל"ו, ומנין השטרות התחילו היהודים למנות מיום נצחון סוליקוס מלך ארם על מלך מצרים בשנת 112 לפני ספירת הנוצרים, והוא גזר על ישראל שימנו זמן בשטרות מראשית מלכות הסוליקים, והנה הרוצה לעמוד על מספר השנה הראשונה לשטרות יעיין במסכת ע"ז (דף ט'), ובפירוש רש"י שם, ומשם יראה שהשנה הראשונה לשטרות היא שנת ג"א תמ"ט להתאריך הרגיל אצלנו או אלף שנה ליציאת מצרים להדעה האומרת „ב"א תמ"ח לגאולים" אך לדעת חכמי העמים

העמים היתה השנה הראשונה שנת ג"א ת"ן, והטעם מפני שבהזמן ההוא עוד היו בני ישראל מונים שמותיהם מניסן, ובני בבל (מקום מלוכת הסיליקים) היו מונים מתשרי, אבל עכשיו אין הבדל, והרוצה לדעת מנין השנה לפי התאריך הרגיל אצלינו הנקרא לבריאת עולם לפי מנין השנה לשטרות עליו להוסיף על המנין לשטרות שלשת אלפים ותמ"ט, למשל רבינא מת בשנת תתיט"א לשטרות השנה הראשונה לשטרות היתה בשנת ג' אלפים ת"ן ולפי זה דרוש להוסיף על מספר 811 עוד 349 ויצא לנו מספר השנה ד' ר"ס, אמנם אם נחשוב השנים לעמת ספה"נ נמצא לפעמים הבדל בשנה אחת, מסבת הדבר שמתשרי עד טבת נחשבה העת ליהודים לשנה החדשה ולנוצרים לשנה שעברה, ואין לתפוס בחשבונות כאלה הבדל וחלוף בשנה אחת או גם איזה שנים שאין המספר המדויק עד לשנה ויום החדש העיקר הגדול בסדר הדורות, כי אם סדר הזמנים והמאורעות שלא לאחר המוקדם או להקדים המאוחר, והמעיינים ידרשו במאמרי היסטארייא גרעטץ ובחפש מטמונים להחכם גאלדבערג מדף 47 ואילך כן כתב הרב החכם שאול פנחס ראבינאוויץ המכונה שפ"ר עה"ש.

מתי התחילו למנות ליצירה?

הנה הקבלה אצלינו שרבי הלל הנשיא תקן לנו במכתב סוד חשבון העבור והמולדות ותקופות העתיד לבא עד שיבא אליהו, צ"ד רב אדא וכפי שהיה לו מסורת מרבותיו על פה עד הלכה למשה מסיני על דרך השוה ועל מעמד ארץ ישראל עבור ישוב העולם, ועל זה אנו סומכים כנראה בפרק א' דסנהדרין ופ"ק דרה"ש ואז היה שנת תר"ע לשטרות, ואומר בעל ספר יסוד עולם שהיה שנת ד' אלפים ר"ס לבריאה והתחילו אז למנות ליצירה כי עד שם הי' מונים לשטרות, ואחרים הי' מונים לחרבן בית שני כן כתב בעל שלשלת הקבלה, ובשנת ה' אלפים קמ"א הסירו הנוצרים חשבונם אשר מזמן קיסר אגוסטי והתחילו לחשוב מלידת הנוצרי ויש הפרש ל"ח שנים, והתחלת מנין הנוצרים הוא משנת ג' אלפים תשס"א.

די טיהר פון אליהו.

פיעל האבען געהערט אדער זיי ווייסען אז דער קראים אבן רש"ף — דאס איז פירקאוויץ דער זאמלער אין קלויבער פון אלטע ספרים יודישע שריפטען, האט אויך צו גענומען פון פעאדאסער אלטע שוהל די באהעלטענע שריפטען און אלטע ספרים וואס זענען געלעגען הונדערטער יאהרען אפ'ן בוידעם פון שוהל, און צו ליב מיין ארבייט (מעתיק זיין) איבערשרייבען די רשימות און מצבות שריפטען און אלטע ספרים פון ספר „אבני זכרון", כדי אז די נעמען פון די פערול און דימאנטען וואס מ'האט ביי אונז צו גענומען מיט געוואלט זאלט חאטש בלייבען ביי אונז, געפין איך פער נעהטיג אויך איבער צו זעצין דעם סיפור המעשה. דערציילען ווי אזוי ער האט

גענומען

פתח אליהו.

רבים שמעו או ידעו כי הקראי אבן רש"ף המאסף והמלקט את כל ספרי וחפצים דברים עתיקים, לקח ג"כ מביהכ"נ דפה פעאדאסיא את גניזות כתבים וספרים עתיקים אשר היו מונחים מאת בשנים על ספון הבית, והנה לרגל העתקותי את הרשימות והמצבות כתבים וספרים עתיקים מתוך הספר „אבני זכרון" למען יהיו שמות הפנינים לכל הפחות שמורים אתנו תחת אבני השהם והפנינים הלקח מאתנו בחזקה, מצאתי לנחוץ להעתיק ג"כ את סיפור המעשה איך

לקח

לקח? ומה לקח? כפי דברי אבן רש"ף בעצמו המספר בגודל לבב בספרו „אבני זכרון" וז"ל.

ביום ד' ח' חשון י"ד אקטאבאר. כנראה הוא שנת ה' ת"ר, הלכתי להפאליצייא שבכפא ופרסמתי את ספר הגלוי הנתן לי משר הפלך, ויתנו לי רשות לדרוש בבתי הכנסיות ובבתי המדרשות לרבנים וקראים אשר שם, ובהיותי יודע מפי השמועה שבית הכנסת שבידי הרבנים האשכנזים היה מלפנים של בני מקרא 1) לפני המהומות שהי' שם, ישהוא קדמון מביהכ"נ של בני מקרא, נמלכתי בלבי לעשות דרישה ובקשה לפנים בביהכ"נ ההוא, והלכתי שם עם הרב של עדת הקראים ישוע כהן אל השמש שהוא מבני הרבנים הקרימיים, (קרימצאקים) ובקשנו אותו שיפתח לנו את פתח ביהכ"נ, והשיב לנו לאמר; לא אוכל לפתוח בלי רשות הגבאים, ואמרתי לו אם כן, לך נא ובקש אותם שיבאו הנה, כי אנכי שלוח משר הפלך לדרישת קדמוניות בני ישראל, וילך השמש ויגד אליהם, וכשמעם כן פחדו

פחד

גענומען? און וואס ער האט גענומען? ווי אבן רש"ף אליין דערציילט און בערימט זיך אין זיין ספר „אבני זכרון" מיט דעם לשון.

אין יום ד' ה' חשון י"ד אקטאבער [ווי עס ווייזט אויס איז דאס געווען אין יאהר ה' ת"ר] בין איך געגאנגען אין פאליציייא וואס איז אין קאפא, (פעאדאסיא) און האב ענדעקט דאס אפענעם בריף (צירקולאר) וואס עס איז מיר געגעבענ־געווארען פון גובערנאטער, די ערלויבענעש צו זוכען אין די שוהל'ן און בית מדרש פון רבנים [יודין וואס האלטען פון תלמוד הייסען רבנים] און קראימים וואס זענען דארט, און וויסענדיג וואס איך האב געהערט אז די שוהל, וואס ביי די רבנים אשכנזים איז א מאהל געוועזן קראימעשע 1) פאר די מהומות וואס דארט איז געוועזן, און די שוהל איז א פריערדיגע פון דער קראים'ערשע שוהל, האב איך זיך בעטראכט אין מיין הארצען צו מאכען אן־אונטער זוכונג אין דער דאזיגער שוהל, בין איך געגאנגען מיט דעם קראי'מעשן רב, ישועה כהן, צום שמש פון די רבנים קרימיים, (קרימצאקער) און מיר האבען איהם געבעטען ער זאל אונז עפענען די שוהל, האט ער אונז אזוי געענפערט, איך קען ניט עפענען אהן רשות (ערלויבעניס) פון די גבאים, האב איך צו איהם געזאגט אויב אזוי גיי בעהט די גבאים זיי זאלען קומען אהער, ווארום איך בין געשיקט געווארען פון גוב־רנאטער צו זוכען יודישע פריערהייטען (קדמוניות) איז דער שמש געגאנגען און האט זיי געזאגט, און אז זיי האבען דערהערט, האבען

1) וגם על זה יש מסורה כי הקראים דנו עם היהודים על הדבר הזה, אבל נתברר היטב הדבר כי טענות הקראים היא ללא צדק באשר על חצר ביהכ"נ מצאו ג"כ מקוה של טבילה, וכידוע שאין להקראים מקוה של טבילה וכן קמו לערער לפני. איזה שנים על ביהכ"נ העתיק הנמצא בסולכת (סטארי קרים) ויפשטו את ידיהם לרשת אותה, עד כי קם הרב הנאור ה' צבי חפץ, והרב הדתי דובער אבעלסאהן ויסעו לסולכת ויבררו להם את טעותם ג"כ ע"י מקוה ישנה הנמצא שם סמוכה לביהכ"נ].

1) [דערויף איז אויך דא א מסורה, (א פערעדאגיע) אז די קראימעס האבען זיך גע'משפט מיט דיא יודען וועגען דעם, אבער עס איז ריכטיג קלאהר געווארען אז דיא קראי'מעשע טענות זענען ניט ריכטיג, ווארום אויפ'ן שוהל־הויף האט מען אויך געפונען א מקוה פון טבילה, און וויא עס איז בעוואוסט אז ביי קראימעס איז ניטא קיין מקוה של טבילה, און אזוי איז געוועזן מיט איניגע יאהר פריער, זענען זיי אויף געשטאנען צו קריגען וועגען דער אלטער חרב'דיגער שוהל פון סולכת, אלט קרים, און האבען אויסגעשטרעקט זייערע הענד צו ירשינן זיא, ביז עס איז אויפגעשטאנען דער געהערטער ראבינער צבי חפץ, און דער רעליגיאזנער רב דובער אבעלסאהן, און זענען געפאהרען קיין סולכת, און האבען זיי ערקלערט זייער טעות, אויך דורך אן אלטע מקוה, וואס געפינט זיך דארט נאהנט ביי דער שוהל].

האָבען זײ זיך דערשראָקען, און דאָבען בערעכונט טאָמער בין איך געקומען אָבּנעמען בײ זײ די שוהל, די קראַי'מישען ירושה, זענען זײ געקומען און האָבען צו מיר געזאָגט וואָס געהערין מיר זיך אָהן צו אײך קראַי'מעש? אויב איהר זענט געשיקט פון גובערנאַטער, טו גײט אײך אין קראַימישע שוהל, ווארום איהר זענט געשיקט געוואָרען צו אײער פאָלק אָבער ניט צו אונז, האָב איך זײ געוויזען דעם ציַרקולאַר, און האָב זײ געזאָגט זעהט אַז איך בין געשיקט געוואָרען אויך צו רבנים, און אויך צו קראַי'מים, האָבען זײ געלעזען און האָבען געזאָגט מיר קאָנען ניט ערלויבען אָהן רשות פון פאָליציַיא, ווארום זײ האָבען חושד געווען אַז דער ציַרקולאַר איז ניט פון גובענאַטער, בין איך געגאַנגען צום עלסטען פון שטאָדט (גאָלאָוואַ) האָט ער געשיקט מיט מיר דעם פריסטאַוו, גראָבאָווסקי, און ביז וואַנען איך בין געקומען פון פאַליציַיא איז שוין לאַנג פול געווען דער שוהל-הויף פון רבנים, און קומענדיג אַהין האָט דער פריסטאַוו גענומען דעם ציַרקולאַר און האָט פאַר זײ געלײענט, און האָט צו זײ געזאָגט אַז דער ציַרקולאַר איז ריכטיג גיגעבינגעוואָרען פון גובערנאַטער, און דאָס איז אַ גזרה פון דער ממשלה, און מיר דאַרפען זי אויספיהרען, און זײ האָבען געענטפערט אַזוי! אויב דאָ איז אַ גזרה פון אויבען, פון ממשלה, האָבען מיר אַ גובערנסקען רב, (ד"ה אַ געהילף צום גובערנסקען רב), דאָס איז געווענט אָהן איהם; לאָז ער קומען און זאָל טאָהן דאָס געבאָט פון דעם גובערנאַטער, איהם! וועדען מיר עפענען דיא שוהל, אָבער ניט אַ קראַים, האָט דער פריסטאַוו געשיקט רופען דעם רב שמואל (יעקב) איז ער געקומען האָט ער איהם געגעבען דעם ציַרקולאַר, און האָט איהם איבערגעלײענט, האָט ער געזאָגט; דער ציַרקולאַר איז געגעבינגעוואָרען פון גובערנאַטער ריכטיג צו אַ קראַים, און אויב אַזוי האָבען מיר ניט דאָס רעכט צו שטעלען זיך און טענ'ן פאַר וואָס האָט דער גובערנאַטער אָנגעזאָגט גראַדע צו אַ קראַים און ניט צו אַ רבני; ווײל ער איז געשיקט געוואָרען גלײך צו קראַימעס און צו רבנים, ווילט איהר זײן עצה געבער צום גובערנאַטער?! רמאָלס האָבען אַלע עולת פאַרשלאָסען דאָס מויל [דאָס גיפטיגע לשון פון פירקאָוויץ] און די קולות האָבען אויפגעהערט, און זײ האָבען גיעפונט די טיהר, און האָב געבעטען דעם פריסטאַוו ער זאָל זיך

אויך

פחד, כי אברו אולי באתי להציל את ביהכ"נ ירושת בני מקרא מידם, ויבאו ויאמרו לי מה לנו ולכם הקראים. אם אתה שלוח משר הפלך לך לך לביהכ"נ של קראים כי אתה שלוח לבני עמך ולא אלינו, והוצאתי להם את ספר הגלוי ואמרתי ראו כי אני שלוח גם לרבנים גם לקראים, ויקראו, ויאמרו לא נוכל להרשות בלי רשות הפאליצייא כי חשדו את ספר הגלוי אולי איננו משר הפלך והלכה לשר העיר וישלח עמי את הפריסטאוו גראבאווסקי, ועד שובי מהפאליצייא כבר נתמלא חצר ביהכנ"ס מן הרבנים, וכבאנו שם לקח הפריסטאוו את ספר הגלוי ויקרא לפניהם, ויאמר להם, כי ספר הגלוי נתן ממש משר הפלך וגזרה עלאה הוא מאת השררה הרוממה, ועלינו הדבר למלאותה, והם השיבו לאמר; אם גזרה עלאה היא (מאת השררה) הנה יש לנו רב גובערנסקי (היינו עוזר להרב שבגובערניע) ועליו הדבר תלוי, הוא יבא ויעשה את מצות שר הפלך, ולו נפתח את הפתח ולא לאיש קראי, וישלח הפריסטאוו ויקראו את הרב שמואל (יעקב) ויבא ויתן לו את ספר הגלוי ויקראהו ויאמר, הנה זה הספר נתן מאת שר הפלך לאיש קראי ממש, ואם כן אין אנחנו רשאים להסתרב ולטעון למה צוה שר הפלך לקראי ולא לרבני, אחרי שהוא שלחהו גם לקראים גם לרבנים בשוה, הליועצים לשר הפלך תהיו? אז כל עולה קפצה פיה והקולות חדלו, ויפתחו את הפתח, ובקשתי את הפריסטאוו שימצא

גם

גם הוא שם בעת הדרישה, ונבא לביהכ"נ ,
ואומר להגבאים ולהשמש, שמרו לכם את
כל הספרים השלמים וספרי תורה הכשרים,
רק אך תראו לי מקום גניזת חבילות
ספרים הנשחתים והחסרים, קצוצי ראש ורגל,
אשר אינכם משתמשים בהם , ואת ספרי
התורות הפסולים כי אותם אנכי דורש, ויקבצו
את כל הספרים השלמים לתוך ארון הקדש,
ונשאר ביהכ"נ ערום מכל, ויאמר השמש,
הדברים הנשחתים והספרים החסרים
והפסולים אשר לא יצלחו לכל, גנוזים
לעולם על הספון ממעל תחת התקרה,
אך לעלות שם סכנה גדולה ; כי קרשי
הספון נרקבים מפני קדמותם וישנותם
העמוקה, ומפני הסכנה אין אנחנו גונזים שם
עוד הדברים הנשחתים והמקולקלים, כי אם
באחורי ארון הקדש משליכים מן החור
לבית הגניזה , ואם שנראה לי שהשמש
הוציא את כל רוחו, על כל פנים אמרתי
אולי הוא אומר כן ליראני, ואמרתי אין לירא
מן הסכנה, כי נוכל לשום על הקרשים
הישנים קרשים חדשים, וצויתי להביא סולמות
ארוכות וקרשים חדשים. ויקשרו שני סולמות
ארוכים שיגיע קצתם אל החלון אשר בספון
הבית, ויקרא הרב ישועה את התלמידים
הגדולים, ויעלו בסולם על הספון והעלו
עמהם קרשים, ויציעו על הישנים להשמר
מן הסכנה, ולא יכלו להוריד בידם את
החבילות אשר שם מפני הרבוי כי רבו
מאד ! וישליכו אותן מן החלון לארץ כמה
עגלות. וימלא הבית אבן דק (אבק) מן
החבילות הנשחתות עד שלא ראינו איש
את אחיו מפני האבק 1) . ואצו להתלמידים
וירדו

איך דאָרט געפינען אין דער צייט פון זוכען,
און מיר זענען געקומען אין שוהל , האָב
איך געזאָגט צו דיא גבאים און שמש, הײַם
אַלע גאַנצע ספרים און כשר'ה ספרי תורות,
נאָהר איהר זאָלט מיר ווײַזען דאָס אָרט
וואו עס איז בעהאַלטען די צורוסענע ,
און פאַרדאָרבענע ספרים ; וואָס איהר באַ-
נוצט זײַ שוין מעהר ניט , און דיא פסול'ע
ספרי תורות , וואָרום נאָהר אָט דאָס זוך
איך , האָבען זײַ צוזאַמען געקליבען אַלע
גאַנצע ספרים אין אָרון קדש אַרײַן , און
דיא שוהל איז געבליבען לײַדיג פון אַלס,
האָט דער שמש געזאָגט, דיא אַלטע און
צוריסענע פסול'ע ספרים וואָס זײַ טויגען
שוין ניט, זענען אַלע אויף אייביג בעהאַל-
טען אויפ'ן בוידים פון שוהל, נאָהר אַרויפ-
גײַן אַ הין איז אַ גרויסע סכנה ; וואָרום
דיא ברעטער פון בוידים זענען צו פוילט
פון אַלטקײַט פון אַזוי פיעל יאָהר , און
צו ליב סכנה בעהאַלטען מיר שוין ניט
מעהר דאָרט קײַן אַלטע ספרים. נאָר אונטער'ן
אָרון קדש וואַרפען מיר אַרײַן דורך אַלאָך
אין אַ בעהאַלטעניס אָרט, און חאָטש איך
האָב בעמערקט אַז דער שמש האָט אַרויס
געגעבען זײַן גאַנצען גײַסט, דאָך האָב איך
גערעכענט פילײַכט מײַנט ער מיר אָנצו-
שרעקען פון דער סכנה, האָב איך געענט-
פערט עס איז ניטאָ וואָס צו שרעקען זיך
פאַר דער סכנה, מ'קען אַרויף לײַגען נײַע
ברעטער, האָב איך בעפוילען צו ברענגען
לאַנגע לײַטערס און נײַע ברעטער און מ'האָט
צוזאַמענגעבונדען 2 לאַנגע לײַטער'ס עס
זאָל דערלאַנגען צום פענצטער פון בוידים,
האָט גערופען דער קראי'משע רב ישועה
צו דיא גרעסערע תלמידים, זענען זײַ מיט אַ לײַטער אַרויף אויפ'ן בוידים, און האָבען
אַרויפגעבראַכט מיט זיך ברעטער , און האָבען זײַ אויסגעשפרײַט אויף די אַלטע ,
צו געהיט זײַן פון אַ סכנה , זײַ האָבען אָבער מיט דיא הענדט ניט געקענט אַראָב
נעמען דיא פעק ספרים וואָס זענען דאָרט געווען, וואָרום עס איז געווען זײַער און
זײַער פיעל ! האָבען זײַ דאָס אַראָב-געוואָרפען פון פענצטער אויף דער-ערד וויפעל
וואָגען ספרים , און דאָס הויז איז געוואָרען פיעל מיט שטויב פון דיא פעק ספרים,
פון דעם שטויב איז געוואָרען פינצטער אַז מ'האָט ניט געזעהן איינער דעם צווייטען 1)
האָב

1) (כפי אשר שמעתי הגיע האבק עד |

1) (און וויא איך האָב געהערט דער

האָב איך בעפוילען צו דיא תלמידים
זיי זאָלען פון דאָרט אַראָב גיין עס
זאָל זיי ניט שאַדען דאָרט דער שטויב
וואָס גייט אין דער הויך, אַראָבגייענדיג
האָב איך זיי אָנגעזאָגט אַז זיי זאָלען זוכען
צווישען דיא פעק וועלכע זיי וועלען נאָהר
געפינען שטיקליך פון ספרי תורות און
פון אַנדערע ספרים און זאָלען מיר דאָס
געבען, און איך האָב אויסגעקליבען פון זיי וועלכע איך האָב געפונען פערנוציג צום
תכלית פון מיין זוכען אין אַזאַ צייט ; אַצוטומעלטע פון פיינדשאַפט; פון דיא גבאים
מיט זייערע חברים, און האָב אויסגעקליבען אָט דיא דאָזיגע זאַכען ·

וירדו משם פן יזיק להם האבק שם למעלה,
וברדתם צויתי להם שידרשו בין החבילות
מן הבא לידם חתיכות מספרי תורה ומספרים
זולתם ויתנו לידי , ואני בחרתי מביניהן
איזה דברי חפץ אשר נראו בעיני לתכלית
הנדרשת בעת הדרישה המבוהלת משנאת
הגבאים וחבריהם בחרתי הדברים הנאמרים.

ואלה הדברים הנבחרים בזמן הקצר ·

לסה"נ

1\) קצת מספר תורה על עורות הצבאים , ט׳ יריעות התפורות בגידין
ואותיות שעטנ"ז ג"ץ בשלשה תגין אך בלי שום רשימה כי אין לו ראש ורגל .

2\) קצת מספר במדבר, מקצת ספר דברים מספר התורה, ובסוף ספר דברים
רשום, זה ספר התורה הקדישו קהל סולכת לקהל און כת שנת הטוב"ה פ"ג יו"י
יתן הטוב להם עם כל המקדישים כ"כ וכל ההקדיש שמואל הרואה ושאול בן קים
1262 ו"ג כל הנקדש על יד ו"ג אמן ואמן ה"א כ"ב ·

3\) תורה בלתי שלמה ובסופה רשום שהקדיש אותה שפי בן אברהם
במושב הקראים בקהל סולכת 123 דפים על קלף ונתקדשה ע"י ר׳ אברהם ב"ר
1336 חזקיה הלוי שנת הצ"ו להיות במדרשו ·

קצת

דאָס איז צונויפגעקליבענע פאַר דער קורצער צייט.

לספירת הנוצרים נאך קרי סטוס

1\) אַ ביסעל פון אַ ספר תורה פון הערשענפאַרמעט 9 יריעות צונויפ=
גענעהט מיט גידין, און דיא אותיות שעטנ"ז ג"ץ און 3 תגין , נאָהר אָן
אַ שום רשימה, ניטאָ קיין אָנהויב און קיין סוף ·

2\) א ביסעל פון ספר במדבר, און אַ ביסעל ספר דברים פון אַ ספר תורה,
און אין סוף ספר דברים איז פערצייכענט, דיא ספר תורה האָט סולכת׳ר געמיינדע
געהייליגט צו דער געמיינדע „און כת" אין יאָהר הטוב"ה פ"ג יוי׳ דער גוטער
גאָט זאָל געבען צו זיי מיט אַלע דיא וואָס הייליגען, אַזוי וויא עס איז געשריי=
בען, אין דיא הייליגע שמואל הרואה, ד"ה (דער נביא) און שאול בן קיש וג׳
1262 אַללס וואָס ס׳איז געהייליגט דורך דער האַנד וג׳ אמן ואמן ה"א כ"ב ·

3\) אַ תורה ניט קיין גאַנצע, און אין סוף פערצייכענט אַז עס האָט
זיא געהייליגט שפי בן אברהם, אין דיא זיצונג פון קראימים , (פאַר עדות)
אין דער געמיינדע סולכת ; 123 דפים אויף פאַרמעט, און איז געהייליגט געוואָ=
רען דורך ר׳ אברהם ב"ר חזקיה הלוי אין יאָהר הצ"ו עס זאָל זיין אין זיין
1336 בית המדרש ·

אביסעל

ציילינדיג האָט דאַלאַנגט דער שטויב ביז'ן עק
גאַס, און דיא גאַנצע גאַס ביז'ן קאַטוילישען קירח
אין געוועזן פינצטער] ·

קצי הרחוב ; והיה השך בכל הרחוב עד בית
התפלה להקאטוילים] ·

לסה"נ

4) קצת מספר בראשית 10 דפים גדולים על קלף בכל צד ג' עמודים
1376 קנה אליה בן צדוק הכהן בשנת הקל"ו.

5)* שני דפים קלף מספר דברים כתב יד ר' ישראל בן שלמה שרביט
1491 הזהב שכתב לר' חלבו בשנת הקע"ט.

6) קצת מנביאים ראשונים וכל אחרונים 312 דפים על קלף.

7) שני דפים מספר מלכים בלי מסורה כתב יד ר' אהרן הלבלר ב"ר שלחיה נ"ע.

8) קצת מספר דברים 46 דפים נייר צמר גפן רביעי מבויגען פסוק מקרא ופסוק תרגום יונתן בניקוד משונה ניקוד הבבלי וטעמים משונים.

9) תשעה דפים הפטורת נייר צמר גפן רבע בויגען פסוק מקרא ופסוק תרגום יונתן בנקוד וטעמים משונים נקוד הבבלי.

10) קצת מתרי עשר 16 דפים רביעי בויגען נייר, בנקוד משונה כנ"ל והתרגום בלשון פרסי.

11) קצת מכתובים 26 דפים רביעי בויגען נייר צמר גפן, מספר עזרא וס' אסתר וס' דניאל.

12) שני דפים קלף מספר מלכים בכל צד ב' עמודים.

לסה"נ

4) אַ ביסעל פון ספר בראשית 10 דפים גרויסע אויף פּאַרמעט, אין יעדער
1376 זייט 3 עמודים עס האָט געקייפט אליה בן צדוק הכהן אין יאָהר הקל"ו.

5) צוויי דפים פּאַרמעט פון ספר דברים, אַהאַנדשריפט (כתב יד) ר' ישראל
1491 בן שלמה שרביט הזהב וואָס ער האָט געשריבען צו ר' חלבו אין יאָהר הקע"ט.

6) אַ ביסעל פון נביאים ראשונים און גאַנץ אחרונים 312 דפים אויף פּאַרמעט.

7) צוויי דפים פון ספר מלכים אָהן אַ מסורה כתב יד ר' אהרן הלבלר ב"ר שלחיה נ"ע.

8) אַ ביסעל פון ספר דברים 46 דפים פּאַפּיער פון באַוועל אַ 16-טיל בויגען, אַ פּסוק מקרא און אַ פּסוק תרגום אונקלס, מיט נקודות און משונה'דיגע טראָפּ פון בבל.

9) ניין דפים הפטורות פון באַוועל'נע פּאַפּיר אַ 4-טיל בויגען, אַ פּסוק מקרא און אַ פּסוק תרגום יונתן, מיט נקודות און משונה'דיגען טראָפּ פון בבל.

10) אַ ביסעל פון תרי עשר 16 דפים אַ פערטיל בויגען פּאַפּיער, דיא אָנפאַנג פסוקים, און דיא פסוקים זעלבסט מיט משונה'דיגע נקודות, און דער תרגום איז אויף לשון פרסי.

11) אַ ביסעל פון כתובים 26 דפים אַ 4-טיל בויגען באַוועלנע פּאַפּיער פון ספר עזרא; און ספר אסתר; און ספר דניאל;

12) צוויי דפים פּאַרמעט פון ספר מלכים, אין יעדער זייט 2 עמודים.

הן כל אלה הדברים אשר מצאתי שם בזמן קצר מזמן הצהרים (אחר התעקשות עם הרבנים) עד עת המנחה, ובהגיע עת תפלת המנחה צויתי להתלמידים וישאו את כל החבילות בשקים וישליכו אותנה אל

דאָס זענען דיא זאַכען וואָס איך האָב דאָרט געפונען אין אַ קליינער צייט פון מיטען טאָג ביז מנחה, (נאָך דיא קריג מיט דיא רבנים) און וויא עס איז געקומען דיא צייט פון מנחה דאַבנ'ן, האָב איך אָנגעזאָגט דיא תלמידים האָבען זיי אין האָבען זיי אַריינגעוואָרפען אין דיא

איינגעטראָגען אַלע בינדלעך אין זעק,

בעהעלטענעס

בעהעלטעניס וואס איז הינטער דעם אָרון קדש, פון פענצטער וואס איז אין דרום וואַנט פון דרויסען. אַזוי וויא דער שמש האָט מיר אָנגעוויזען, און מ'האָט אויס געריינִיגט דיא שוהל וויא עס איז געהער, און מ'האָט אַרויסגעטראָגען דיא לייטערס. און איך האָב צוגענומען דיא געפונענע זאַכען פאר דיא אויגען פון דיא גבאים און דעם שמש. און האָב ניט געענדיגט דאָס זוכען צווישען דיא בינדלעך ספרים, און האָב ניט בעזוכט אין דעם בעהאַלטעניס אָרט וואָס ס'איז אונטער אָרון קדש, און האָב זיך בעגינוגט מיט דאָס ביסעל וואָס איך האָב געפונען, אַזוי וויא דיא חז"ל זאָגען „תפשת מרובה לא תפשת" ד"ה, אז מ'נעמט צו פיעל נעמט מען גאר ניט אהן, אויך האָט מען געפונען מגלת אנטיאכות פאַרשיידען א ביסעל אין דיא ספורים.

אל הגניזה אשר אחר ארון הקדש מן החלון אשר בקיר הדרומי מבחוץ כפי הוראת השמש, ויטהרו את בית ה' כמשפט וויוציאו את הסולמות, ואקח את הדברים הנמצאים לעיני הגבאים ולעיני השמש, ולא השלמתי הדרישה בין החבילות, ולא דרשתי בבית הגניזה הנ"ל והסתפקתי בהמעט אשר מצאתי וכאחז"ל „תפשת מרובה לא תפשת", גם מצאו מגלת אנטיאכות, אפס בהבדל מעט בהספורים.

אנמערקונג און א זיפץ.

און וויא גרויס דער וועהטאָג איז פון א יודישע נשמה וואס ציטערט פאר'ן דת; און האלט טהייער זיינע הייליגע זכרונות, (אנדענקונג) פון א מאהליגע צייטען, וואס נאהר דאס איז זיין גוטס, זיין פערמעגען, וואס ס'איז איהם איבערגעבליבען דאס לעצטע אין זיין פערוואָגעלטע לאנד, און אויך דערויף געוועלטיגט ניט זיין האנד; וואָרום זיינע נשמה שונאים; געבען א שלעכט אויג אויף אויף זיינע גייסטיגע ירושה וואס ער האט געירשנ'ת פון זיינע עלטערין, און נעמען דאס ביי איהם אוועק מיט געוואלד! און בערימען זיך אין שטאָדט אז זיי האָבען דאס געטוהן, אַזוי וויא מיר זעהן פון דיא רייד פון הרש"ף וואס בע=רימט זיך אז מיט געוואלד; מיט דיא שווערד פון תקיפות, האט ער ארויס געצויגען דיא טהייערע אלטע אוצרות וואס זענען געלעגען וויא דיא צובראכענע לוחות; הונדערטער יאהרען בעהאלטען אין א הייליגען ארט, און ער האט זיי ארויסגעצויגען צו וואכעדיג און האט געפּעלשט אין דיא הייליגקייט, און האט זיי אויף אייביג איבער געגעבען (פאר אגרויסען פערמעגען) אין פרעמדע הענדט, צו דיא אלטס פארשטער (חוקרי קדמוניות) און מ'וועט דאס קיין מאהל ניט אומקערען אויף זייער ארט.

איך האב געבראכט דעם סיפור אזוי וויא דאס איז, און דער געדאנק פון מיין אנמערקין איז אראבנעמען דיא שאנד פון פעראָדעסער געמיינדע פון דעם פערגאנגענעם

הערה ואנחה.

ומה מאד ידאב לב נפש יהודי החרד על דתו והמוקיר זכרונות קדשיו מימים קדמונים אשר רק כל זה הוא רכושו הנשאר לו לפליטה בארץ נדודו, וכי גם ע"ז אין ידו שלטת כי שוטניו בנפש ישימו עיניהם עין רע! על נחלת הרוח אשר נחל מאבותיו ויגזלו ממנו בחזקה וישתבחו בעיר כי כן עשו, כאשר נחזה מדברי הרש"ף המתפאר כי ביד חזקה בחרב התקיפות הוציא הסגולות היקרות הגנוזות העתיקות, אשר כשברי לוחות הי' מונחים מאת בשנים במקום קדוש, והוא הוציאם לחול ומעל בקדש, ומסרם בהחלט (במחיר הון עתק) לידי זרים ידי חוקרי קדמוניות מבלי להשיבם אל מקומם.

הבאתי ספור הדברים כפי שהם, ומגמתי בהערתי אשר בזה להסיר החרפה מקהל עדת ישרון דפה מדור העבר, אשר העיטו

דור

העיטו עליהם קלון, כי לא הבינו יקרת חין ערך החפצים תשמישי קדושה, ומרצון נפשם פתחו שערי קדש לפני הרש"ף אשר הגביה עוף לקחת ולעשות מה שלבו חפץ, לא ולא! ונהפוך הוא, הם עמדו כנגדו בכל נפשם להגן על החמודות האלה אבל מה יכלו עשות? כי מי יכול לדון את מי שתקיף ממנו! כאשר תחזינה עיני הקורא את חרב התקיפות של הרש"ף שהוציא על קהל עדת ישורון דקראסובאזאר והתנפל כארי על טרפו על חמדת הגנוזות אשר הי' טמונים וגנוזים אתם משנים קדמוניות.

עליצת והלצות אבן רש"ף.

ובהשלימי הדרישה בביהכ"נ, הנחתי הדברים הנמצאים שם בתוך ארון הקדש מצד ספרי התורות ויצאתי משם ובאתי לבית המדרש הדבק לקיר ביהכ"נ ההוא, וארא והוא מלא תלמידים מפה לפה עד שהוא קטן מהכיל אותם, ואיש את אחיו ידחקון, ומזיעים מהחמימות שבתוכו, ואתבונן על הכותל הצפוני, והנה היא נעשה מלבנים בלתי שרופים, ואיננו כותל עב כי אם ברוחב הלבנים, ובינו ובין כותל ביהכ"נ כשתים אמות, ואמרתי אל המלמד, עיני דאבה ונפשי עגמה לתלמידים האומללים האלה, איפה לא נכמרו רחמי הקהל עליהם, מדוע לא יוציאו את הקיר שבין בית המדרש לביהכ"נ להאריכו לעשות רוחה לתלמידים? ופתאום נזרקה מפי המלמד תשובה לאמר: מפני

דור; וואס מ'האט זיי פערוויקעלט אין שאנד, אז זיי האבען ניט פערשטאנען צו שעצען דיא טהייערקייט פון דיא הייליגע זאכען, און פון זייער אייגענעם ווילען האבען זיי געעפינט דיא הייליגע טויערין פאר'ן ה' רש"ף, וואס ער איז געפלויגען צו־צונעמען וואס ער האט געוואלט, און צו טוהן וואס זיין הארץ האט געגלוסט, ניין און ניין! פערקערט; זיי האבען זיך קעגען געשטעלט מיט זייער גאנצער זעלע, צו בעשיצען אויף דיא דאזיגע געלוסטי־קייט, אבער וואס האבען זיי געקאנט טאהן? ווער קען זיך משפט'ן מיט א שטארקערין פון זיך? וויא דער לעזער וועט זעהן דיא תקיפות'דיגע שווערד. וואס דער רש"ף האט ארויסגעצויגען אויף דער קראסובאזארער יודישע געמיינדע, און איז ארויף געפאלען וויא א לייב אויף זיין פערציקונג אויף דיא בעהאלטענע געלוסטיקייט וואס עס איז געוועזען ביי זיי בעהאלטען פון פריערדיגע יאהרען.

פריידען און ליצנות פון פירקאוויצין.

אין מיין ענדיגען דאס אויספארשונג אין שוהל (אין קראסובאזאר); האב איך איבערגעלאזט דאס וואס עס איז דארט געפונענגעווארען אין ארון הקדש ביי דיא ספרי התורות, און בין פון דארטען ארויסגעגאנגען און בין געקומען אין בית המדרש וואס איז בעהעפט צו דער וואנט פון דער דאזיגער שוהל, און האב געזעהן אז ער איז פיל מיט תלמידים, עס איז קליין אריינצונעמען אין זיך אזוי פיעל, און איינס קוועטשט דאס אנדערע, און זיי שוויצען פון דאס ווארימקייט וואס דארט איז. איך האב בעטראכט דיא צפון וואנדט וואס זיא איז געמאכט געווארען פון אומגעברענטע ציגעל, און זיא איז ניט קיין גראבע מעהר ניט וויא דיא ברייט פון א ציגעל און צווישען דער וואנדט און צווישען דער שוהל וואנדט, איז א 2 איילען, האב איך געזאגט צום מלמד עס טוהט וועה דיא אויגען זעהנדיג, און מיין נשמה טרויערט אויף דיא אומגליקליכע תלמידים, וויא אזוי דערוועקט זיך ניט אויף זיי א רחמנות ביי קהל? פאר וואס נעמט מען ניט ארויס אט דיא וואנדט וואס צווישען דעם בית המדרש און שוהל, צו מאכען גערויסער פאר דיא תלמידים? פלוצלונג איז ארויסגעפאלען פון מלמד'ס מויל אנ'ענטפער אט אזוי; ווייל צווישען ביידע ווענדט

ווענדט זענען בעהאלטען דיא אלטע צוריסענע און פסול'ע ספרים, מיין נשמה האט זיך גע־עקט פון זיינע רייד, און האב מיר געטראכט טאמער איז פערהאנען א האפענונג צו געפונען דארט פריערדיגס, (קדמוניות) האב איך גערופען צו דיא אלטע לייט פון דער געמיינדע, און האב געבעטען פון זיי (רשות) ערלויבענעס צו עפענען דיא בעהאלטענעס, צו פארשטען ; און צו זוכען ; צווישען דיא בינדליך, אפשר וועל איך דארט געפונען נוציגע זאכען, וואס זענען נוגע צו דער צייט געשיכטע, האבען זיי מיר געענטפערט מיט א שבועה מיט אמונה אט אזוי ; דאס זיי האבען קיין רשות ניט צו עפענען זיא אויף קיין אופן, ווארום דאס איז אונטער א הארבען חרם פערבאטען, און איך האב זיי געזאגט, האט קיין מורא ניט פאר'ן חרם , עס וועט אייך קיין שלעכץ ניט טרעפען, ווארום ניט איהר האט דאס געעפונט מיט אייער ווילען, נאהר מיט א גזירה פון דיא גדולי המלכות (נאצאלסטווא), מיט דעם כח פון דעם צירקולאר וואס ס'איז מיר געגיבענגעווארען פון דעם גובערנאטער, און איך האב איהם ארויסגענומען און האב איהם געלייענט אין זייערע אויערן, און דערהערינדיג זענען זיי שטארק פערציטערט געווארען , און עס איז זיי דאס הארץ ארויס ; ווארום זיי האבען קיין מאהל אזוינס ניט געהערט, און האבען ניט געוואוסט, און האבען ניט פערשטאנען צוליב וואס פאדערט מען דאס, און צוליב זייער נארישקייט האבען זיי גערעכונט טאמער וועט דער פון ארויס גיין פאר זיי עפעס א שאדען , צוליב א וועלכע סבה וואס מ'קען געפונען אזא זאך, וואס דאס איז געגען דת המלכות , (זאקאן) און ווידער עס זאל ניט אנדעקט ווערען אז זיי זענען אויך פריער געוועזן פשוט'ע קראים'עס און ניט קיין רבנים 1) , וואס זיי האבען דאס געוואוסט בקבלה, און דאגה'נדיג טאמער וועט אנטדעקט ווערען דער סוד, וועט מען זיי נעהמין אומקערין זיך צו קראים'שין דת , און רעכענענדיג אין הארצען אז ניט אומזיסט איז געמאכט געווארען, אט די אויספארשונג גראדע דורך א קראים און ניט דורך אנ'אנדערין, דער פאר האבען זיי מיך ניט געלאזט צו עפענען דיא בעהאלטענעס , און האבען מיך געשראקען אז דאס איז אונטערין חרם ! פון פריערדיגע צייטען, און קיין האנדט טאר דאס ניט בערירען,

און

מפני שבין שני הכותלים נגנזים הספרים הבלוים הפסולים והקרועים , נפשי יצאה בדברו, ואומר אולי יש תקוה למצא שם קדמוניות, ואקרא לזקני הקהל, ואבקש מהם רשות לפתוח את הגניזה לדרוש ולהפש בין החבילות, אולי אמצא שם איזה דברי חפץ הנוגעים לקורות העתים , וישיבו אותי דבר בשבועה באמונתם לאמר , שאין לנו רשות לפתוח אותה בשום פנים כי הוא תחת חרם חמור, ואני אמרתי להם אל תראו מן החרם, לא תאונה לכם רעה כי לא אתם פתחתם ברצונכם, כי אם בגזרת גדולי המלכות בכח ספר הגלוי הנתן לי מאת שר הפלך , ואוציא אותו ואקראהו באזנם ובשמעם כן חרדו חרדה גדולה ויצא לבם, כי מעולם לא שמעו דבר כזה, ולא ידעו ולא הבינו תכלית הדרישה מה הוא, ועוד מפני סכלותם הי' חושבים שאולי מזה הדבר יצא להם איזה נזק לסבה מן הסבות בהמצא איזה דבר נגדי לדת המלכות, ועוד שלא יתגלה הסוד שגם הם לפנים הי' בני מקרא פשוטים ולא רבנים שהי' יודעים כן מפי הקבלה , ומדאגה בדבר פן בהתגלות הסוד יכריחו אותם לשוב לדת הקראית , באמרם בלבם כי לא לחנם נעשית הדרישה על ידי איש קראי ולא ע"י זולתו, לכן לא הי' מניחים אותי לפתוח הגניזה, והי' מיראים אותי שהוא תחת החרם החמור מימי קדם, לא תגע בו יד, וכל הנוגע בה ימית בפתע פתאום ,

וגם

---

1) [פירקאוויצען האט זיך ניט איינגעגעבין צו בעווייזען אז דיא קרימצאקעס זענען אמאהליגע קראימעס] .

וגם יהי' מסבתה דבר בעיר ; כמו שכבר פעם אחד הנסיון הוכיח כי החרם חזק במאד מאד!

ובראותי כי לא עשו פרי כל דברי הכבושים המקררים את הלב אשר דברתי להם, אז אמרתי להם, אם כן הנני מוכרח ללכת להפאליצייא להודיע ענין החרם שאתם יראים ממנו, ואם הפאליצייא תחשוש ג"כ על דברי החרם פן יהי' דבר בעיר, אז אשיב את ידי מפתיחת הגניזה, ויאמרו הן ; ומיד הלכתי לבית שר העיר, ומצאתי אצלו את הסטראבצי עם קווארטאלני ומסרתי לידי שר העיר את ספר הגלוי, והודעתי לו את מניעתם לפתוח הגניזה, ובקראו את ספר הגלוי הנכתב משם גראף ווארצאנצאָוו, קמו איש מתחתיו, ויקחו שני שרי עשרות מן הטאטארים ויבאו שלשתם עמדי לביהכ"נ, ועד באנו שם, כבר נאספו מהרבנים הקרימיים והאשכנזים המון כמו למלחמה ; ויקרא שר העיר את ספר הגלוי באזניהם ויאמר אליהם, איך מלאתם את לבבכם להתנגד לספר הגלוי של שר הפלך ? והם השיבו כי ידענו בקבלה שאם תפתח הגניזה יהי' דבר כבד ; כי תחת החרם היא, והוא עם הסטראבצי ענו אותם זה הדבר איננו נוגע לכם כי אם לנו, ואתם תהי' נקיים, ויצוו לשרי העשרות להביא מגורות וכלפות, ושרי העשרות בלכתם בין היהודים להביא הכלים, לחשו היהודים באזניהם לאמר; השמרו לכם לנגוע בקיר הגניזה כי מות תמותו פתאום, ובשמעם כן האמינו כי

מטבע

און דער וואס וועט דאס בערירען וועט ער פליצלינג שטארבען, און צוליב דעם וועט זיין א דבר (עפאדעמיע) אין שטאדט, אזוי וויא עס האט שוין 1 מאהל דער נסיון געוויזען, ווארום דער חרם איז זייער און זייער שטארק!

און זעהנדיג אז מיינע איינגענומענע ווערטער וואס קילט דאס הארץ האט גאהר ניט געווירקט, האב איך זיי געזאגט אויב אזוי ; בין איך געצוואונגען צו גיין אין פאליציא צו וויסען גיבען וועגען דעם חרם וואס איהר האט פאר איהם מורא, און אויב דיא פאליציא וועט זיך אויך שרעקען פאר'ן חרם, טאמער וועט זיין א דבר אין שטאדט, דאמאלס וועל איך אומקערין מיין האנדט ניט צו עפענען דאס בעהאלטענעס, האבען זיי געזאגט יא! און באלד בין איך געגאנגען צום שר (גאלאווא) פון שטאדט, און האב, ביי איהם געפונען דעם סטראבצי מיט דעם קווארטאלנעם, און האב איבער גיגעבען צום שר פון שטאדט דעם צירקולאר, און האב איהם מודיע געוועזען אז מ'לאזט מיך ניט עפענען דיא בעהעלטענעס, און אז זיי האבען געלייענט דעם אפענעם בריף וואס ס'איז געשריבענגעווארען אין נאמען גראף ווארצאנצאָוו ; איז יעדערער איפגעשטאנען פון זיין ארט, און האבען גענומען 2 דיעסאטניקעס פון דיא טאטערין, און זענען אלע געקומען מיט מיר אין שוהל, און ביז וואנען מיר זענען געקומען א הינצו האבען זיך שוין פערזאמעלט דארט פיל רבנים פון קרימצאקים און אשכנזים, גלייך וויא צו א מלחמה, און דער שר (גאלאווא) פון שטאדט האט פאר זיי אויסגעלייענט דעם צירקולאר, און האט זיי געזאגט וויא אזוי האט איהר דערפילט אייער הארץ צו זיין קעגין דעם צירקולאר פון גובערנאטער ? האבען זיי איהם גיענפערט אז זיי האבען בקבלה, (איבערגעגעבען פון 1 דור צום 2-טען) אז אויב מ'וועט עפענען דיא בעהעל-טענעס וועט זיין א שווערער דבר אין שטאדט, ווארום דאס איז אונטערין חרם! האט ער, און דער סטראבצע, זיי געענפערט, אזא זאך ; איז ניט נוגע אן אייך, נאהר צו אונז, און איהר וועט זיין ריין, און האבען געהייסען דיא דיעסאטניקעס זאלען ברענגען זעגען און האמערס, און דיא דיעסאטניקעס גייענדיגט צווישען דיא יודין ברענגען דיא דאזיגע כלים, האבען זיי זיי איינגערעדט שטילערהייט אט אזוי ! היט זיך! צו בארירען דיא וואנדט פון דער בעהעלטענעס ; ווארום איהר וועט שטארבען פלוצלונג, און אזוי

דער

דערהערינדיג האָבען זיי נעגלויבט, וואָרום אַזוי איז דיא נאַטור פון פּראָסטע מענשין צו גלויבען אין אַללס; און ברענגענדיג דיא כלים, האָבען זיי אָנגעהויבען צו וויינען, און צו בעטין דיא האַרין (נאַצאַלסטוואָ) מ'זאָל זיי ניט נעהמען, וואָרום זיי האָבען מורא פאַר זיך, טאָמער וועלען זיי דער פון שטאַרבען, און אַז איך האָב געזעהן דיא איינגעשפּאַרקייט פון דיא רבנים, האָב איך געזאָגט ניין! ניט אַזוי וועל איך זיך ביי אייך בעטען; און האָב גענומען דיא האַק, און האָב אונטערגעהאַקט אין מערב וואַנדט, און האָב געעפענט אַ לאָך אין געשטאַלט פון אַ פענצטער זעהר גרינג, וואָרום דיא גרעב פון דער וואַנדט, איז באָהר געוועזען אַ זעכס ווערשקעס, און מיך האָט ניט געטראָפען קיין שום אומגליק, דאַמאָלס האָבען אויך מיט דיא אָנזאָג פון נאַצאַלסטוואָ, דיא דיעסאָטניקעס גענומען יעדערער אַ פעדאַרב־כלי אין האַנדט, און האָבען גיעפענט דיא וואַנדט ביז האַלב; אין דאָס בעהעלטעניס איז פיל געוועזען מיט בינדליך און פעק ספרים וויפיל וואָגען, און אַז דיא נאַצאַלסטוואָ האָט דער זעהן אַז ניט אומזיסט איז געוועזען זייער טרחה, האָבען זיי איבערגעלאָזט ביי מיר דיא דיעסאָטניקעס און דיא זאַך איז דערהערט געוואָרען אין קלייט פון אברהם צרכו, און צו ר' משה החכם קוז, איז ער גיך געקומען, און עס איז אויך געקומען ר' שלמה ביים מיר צו הילף, און איך בין אין דער בעהעלטעניס, פאָרשט, און זוך, איך האָב אָבער געזעהן אַז עס וועט מיר ניט געלונגען צו געפינען דאָרט איניגעוויינינג עפּעס, וואָרום עס איז פיעל פּעק, און אַ גרויסער שטויב, וואָס פערפילט דאָס מויל, און דעם נאָז, האָב איך אָנגעהויבען דאָס אַרויס צו געבען אויף דער גאַס, און האָב אָנגעזאָגט ר' משה'ן און ר' שלמה'ן זיי זאָלען ווידער צונויפקלייבען דיא בינדליך מיט דיא הילף פון דיא דיעסאָטניקעס אין בית מדרש אַריין, און דאָרטען אויסקלייבען וועלכע נוציג זענען, בעזונדער, צום תכלית פון היסטאָריע. און אַזוי האָבען זיי גענומען פון מיין האַנדט און האָבען צוזאַמען מיט דיא דיעסאָטניקעס געטראָגען אין בית המדרש אַריין, און דיא אַלטע לייט פון דיא רבנים האָבען אַרויסגעזעצט אַ געוויין, און האָבען געריסען דיא האָר פון זייערע בערד, און האָבען געזאָגט ווער עס האָט ניט געזעהן דעם חורבן בית המקדש זאָל זעהן זייער חרבן, און איך האָב געהערט אַז אויף מאָרגען האָבען גאַנץ קהל געפאַסט מיט
תחנות

מטבע ההמון להאמין לכל דבר, ובהביאם את הכלים החלו לבכות ולבקש את השרים שלא יכריחום כי יראים לנפשם, פן ימותון, ובראותי את עקשת הרבנים אמרתי לא כן אוחילה את פניכם, ואקח את הגרזן וחתרתי בו בקיר המערבי, ופתחתי הור כדמות חלון בנקלה, כי עובי הקיר רק כששה ווערשקין, ולא קרני אסון, אז שרי העשרות במצות שר העיר לקחו איש כלי משחיתו בידו ויפתחו את הקיר עד החצי, והנה הגניזה מלאה חתיכות וחבילות ספרים שונים מפה לפה כשיעור כמה עגלות, ויהי בראות השרים כי לא לשוא הי' טרחתם והניחו את שרי העשרות אצלי, והדבר נשמע לחנותו של אברהם צרכו, לר' משה החכם קוז, וימהר ויבא גם הוא גם ר' שלמה ביים אצלי לעזרה, ואני בתוך הגניזה דורש ומחפש, וארא כי לא אצלח למצוא בתוכה שום דבר מפני המון החבילות והאבק הרב הממלא את פי ואפי, והחילותי להוציאם משם החוצה, וצויתי לר"מ ור"ש שיקבצו החבילות בעזר שרי העשרות לבית המדרש, ושם לבחור ולהפריש את המועיל מהבלתי מועיל לדברי הימים, ויהי הם לוקחים מידי ונושאים עם שרי העשרות לבית המדרש, וזקני הרבנים קפצו בבכיה וימרטו זקנם ויאמרו מי שלא ראה חרבן בית המקדש יראה את חרבנו, ושמעתי אומרים כי ממחרת צמו כל הקהל צום גדול בתחנות לאל ית' שלא יהי' דבר בהם מסבת הפתיחה,
ויש

זיש להאמין, כי ידעתי את אמונתם החזקה לכל דבר כזה.

ואני בחפזון גדול מן הצהרים עד הערב בעזרת החכם ר׳ משה קזז ור׳ שלמה המשכיל ביים חפשתי בין החתיכות והחבילות כפי האפשר ובחרתי מן הדברים המועילים שנראו בעיני דברי חפץ הנוגעות לתכלית המבוקשת ע״ד יגעתי ולא מצאתי אל תאמין.

תחנות צו גאָט, עס זאָל ניט זיין קיין דבר צוליב דאָס עפענונג פון דער בעהעלטע־נעס, און מ׳מעג גלויבען, ווארום איך ווייס זייער אבערגלויבען צו א זעלכעס, און איך מיט גרויס איילענעס פון ביי טאָג ביז נאכט מיט דיא הילף פון החכם ר׳ משה קזז ור׳ שלמה המשכיל ביים, האָב איך געזוכט צווישען דיא בינדליך און שטיקליך וויא וויט מעגליך, און האָב אויסגעקליבען פון דיא נוצליכעס וואָס מיר איז געפעלען, וואָס זענען נוגע צום זוכענדיגען תכלית, אזוי וויא עס איז דיא ריכטיקייט, „יגעתי ולא מצאתי אל תאמין״ ד״ה געזוכט און ניט געפונען איז ניט צו גלויבען.

הגניזה בביהכ״נ דקהל הקרימצאקים שמצאו בשנת ה׳ת״ר בקראסובאזאר. חלק א׳).

לספה״נ

א) תורה פסוק מקרא ופסוק תרגום אונקלוס, ובסופה חמש מגילות והפטרות על קלף יפה 312 דפים באותיות מרובעות אישפאניות, חמש מגילות כתיבת יד אברהם הסופר, והפטורות כתיבת יד ר׳ קלונימוס ב״ר אשר ז״ל הכל בנקוד וטעמים הנהוגים.

ב) תורה ג״כ פסוק מקרא ופסוק תרגום אונקלוס באותיות ונגינות הנ״ל בלי חמש מגלות והפטרות מחזיק 279 דפים על קלף יפה, ועל פי הכתיבת יד נראה כי סופר אחד כתבן שתיהן, כי גם מדתן שוה כאחד.

ג) רש״י על תנ״ך 220 דפים גדולים קלף טוב מאד, בכל צד ג׳ עמודים כלו בכרך אחד והוא חסר מבראשית עד חצי ספר דברים, והוא כתיבת יד כמה סופרים, ובסוף התורה רשום הסופר נתן הלוי ובראש ספר ישעיה אני יוחנן

בן

דאָס באהעלטענע געפינס אין קרים׳צאקימשע שוהל וואָס מ׳האָט געפונען אין יאָהר ה׳ת״ר. אין קראסובאזאר.

לספה״נ

א) תורה, א פסוק מקרא און א פסוק תרגום אונקלוס, און אין סוף חמש מגילות און הפטורת געשריבען אויף שיינעם פארמעט 312 דפים מיט 4 קאנטיגע אותיות אישפניות, 5 מגלות האנדשריפט פון אברהם הסופר, און הפטורת האנד־שריפט ר׳ קלונימוס ב״ר אשר ז״ל אללס מיט נקודות און טראָפ וויא עס פירט זיך.

ב) תורה, אויך א פסוק מקרא און א פסוק תרגום אונקלוס, מיט אותיות און נקודות און נגינות דיא זעלבינע, נאָהר אָהן 5 מגילות און אָהן הכטורת, עס האלט 279 דפים, אויף שיינעם פארמעט, נאָהר דיא דפים אין דער תורה איז 278, און דער פון איז צו זעהן אז איין סופר האָט דאָס געשריבען ווארום דער כתב און דער מאָס זענען צו זאמען גלייכע.

ג) רש״י אויף תנ״ך 220 דפים גרויסע, פון זייער גוטען פארמעט, אין יעדער זייט איז 3 עמודים, אין גאנצען אין 1 כרך, און עס פעלט פון בראשית ביז האלב ספר דברים, און דיא האנדשריפט איז פון וויפעל סופרים, אין סוף התורה איז באצייכענט פון הסופר נתן הלוי, און אין אנהויב ספר ישעיה, איך

יוחנן

לפסה״נ

בן הקטן ושמו לוי פרא נתן ב״ר רבי שמעון הלוי מאיי העברים, ובסוף תרי עשר אני אברהם ב״ר יוסף סיימתי הפירושים לר׳ שמואל ב״ר יעקב הכהן ביום
1285 ג׳ כ״ט בחודש תמוז מ״ה לפרט.

ד) סדור החזניא חבורו של ר׳ דוד ליחנו בן כ״ר אליעזר ליחנו ז״ל בכתיבת ידו עם הקדמה בראשו, החל לחברו בשנת ה׳ תפ״ה והשלימו
1728 בשנת ה׳ תפ״ח.

והספר חזניא ג״כ לקחו ביחד עם כל הכת״י ע״י צווי הגובערנאטער, אמנם לבקשת קהל עדת ישרון דקראסובאזאר השבתי את הספר למקומו 1).

גניזת ביהמ״ד הדבוק לקיר ביהכ״נ בקראסובאזאר.

881 א) יריעה אחרונה של ס״ת הקדש ישועה בן יורכים בשנת. נוסח הרשימה ט״ז שורות.

881 ב) קצת מיריעה אחרונה של ס״ת הקדש חנוכה בן שמריה בזמן הנ״ל נוסח הרשימה י״ט שורות.

שתי

לפסה״נ

יוחנן דער זון פון קטן (קליינער) און זיין נאמען איז לוי פרא נתן ב״ר רבי שמעון הלוי פון איי העברים, און אין סוף תרי עשר, איך אברהם ב״ר יוסף האב איך מסיים געווען (געענדיגט) דיא פירושים צו ר׳ שמואל ב״ר יעקב
1285 הכהן אין יום ג׳ כ״ט אין חדש תמוז מ״ה לפרט.

ד) סדור החזניא דער חיבור פון ר׳ דוד ליחנו בן כ״ר אליעזר ליחנו מיט זיין האנדשריפט מיט א הקדמה אין אנהויב [השגות פון אבן רש״ף ווערט נעבראכט דא פון הכרמל] ער האט איהם אנגעהויבען צו מחבר זיין
1728 (פערפאסען) אין יאהר ה׳ תפ״ה און האט איהם געענדיגט אין יאהר תפ״ח.

און דעם ספר החזניא האט מען אויך צו גענומען מיט אלע אלטע שריפטען צו זאמען דורכ׳ן גובערנאטער, נאהר צוליב דער בקשה פון קראסובאזארער קהל האב איך איהם אומגעקערט צו זיין ארט 1).

און דאס זענען דאס געפינס אין דער בעהאלטענעס צווישען ביהמ״ד און צווישען וואנט שוהל אין קראסובאזאר.

881 א) דיא לעצטע יריעה פון א ספר תורה וועלכע עס האט געהייליגט (ד״ה איינגעגעבען) ישועה בן יורכים אין יאהר. דער נוסח פון דער רשימה איז 16 שורות.

881 ב) א ביסעל פון דער לעצטער יריעה פון א ספר תורה וואס האט געהייליגט חנוכה בן שמריה אין דער זעלביגער צייט, דער נוסח פון דער רשימה איז 19 שורות.

צוויי

---

1) [כעת הנה הוא נמצא בביהכ״נ לעדת הקרימצאקים כי כן כתב לי השו״ב ר׳ זוסיא סארקין כאשר דרשתי ממנו ע״י מכתב לחקור ולדרוש אחרי התקנות שבחזניא מהרב הגאון ר׳ משה הגולה].

1) [יעצט געפינט ער זיך אין קרימצאקער שוהל אין קראסובאזאר אזוי האט מיר געשריבען ר׳ זוסיא שו״ב סארקין וויא איך האב איהם בעבעטען אין א בריף ער זאל דארט באזוכען דיא תקנות אין החזניא פון הרב הגאון ר׳ משה הגולה].

לפה״נ

ג) שתי יריעות אחרונות מס״ת הקדש אותרצפי בת יוסף בן אברהם בזמן
הנ״ל. נוסח הרשימה י״ג שורות. 881

ד) יריעה אחרונה מס״ת הקדש חמו בן יהודה לעדת כוזריים כשלשים
שנה אחר זמן הנ״ל. נוסח הרשימה י״ז שורות. 911

ה) שתי יריעות אחרונות של ס״ת הקדש ר׳ יהודה מקוסדינא בשנת. 1351
נוסח הרשימה י״ב שורות.

ו) דף אחד מסוף ספר מלאכי עם רשימות יצחק ב״ר אפרים ב״ר אהרן
ב״ר עכרם ב״ר נחמו הקונה את המצחף, י״א שורות בלשון הקדש, ואח״כ ג׳
רשימות בלשון צאגאטיי בא׳ ג׳ שורות בשנת תשמ״ז במנגופ. 987
ובשניה ד׳ שורות וגם בשלישית ג׳ שורות (הביא החכם שטערען).

חלק ב׳ גניזת קראסובאזאר.

ז) קצת מספר דברים קנין חנוכה בן אליעזר רשימת הדסי במטרכא 1157
דף י״ז. נוסח רשימתו באותיות מרובעות מ״ו שורות.

ח) תורה בלתי שלמה עם חמש מגלות והפטרות ברשימת הסופר
בשנת ד״א תת״ך באותיות מרובעות י״א שורות, ואח״כ רשימת שבתי בן 1140
שמואל המקדישה ואו שורות.

קצת

לפה״נ

ג) צוויי לעצטע יריעות פון א ספר תורה וואס האט געהייליגט אותרצפי
בת יוסף בן אברהם אין דער דאזיגער צייט, דער נוסח פון דער רשימה 881
איז 13 שורות.

ד) א לעצטע יריעה פון א ספר תורה וואס האט געהייליגט חמוי בן
יהודה פון דיא קראי׳מעשע געמיינדע צו דיא כוזרישע געמיינדע מיט 30 יאהר
שפעטער ד״ה. דער נוסח פון דער רשימה איז 17 שורות. 911

ה) צוויי לעצטע יריעות פון א ספר תורה וואס האט געהייליגט ר׳ יהודה
פון קוסדינא אין יאהר, דער נוסח פון דער רשימה איז 12 שורות. 1351

ו) 1 דף פון סוף ספר מלאכי, מיט דיא רשימות יצחק ב״ר אפרים
ב״ר אהרן ב״ר עכרם ב״ר נחמו וואס האט געקויפט דעם המצחף 11
שורות אין לשון הקדש, און דער נאך 3 רשימות אין לשון צאגאטיי אין 1
רשימה איז 3 שורות, אין יאהר תשמ״ז אין שטאט מאנגופ, און אין דער אנדערער 987
איז 4 שורות און אין דער דריטער איז 3 שורות.

א צווייטע טהייל.

ז) א ביסעל פון ספר דברים דאס קויפונג פון חנוכה בן אליעזר דיא
רשימה פון הדסי אין מאטרכא דף י״ז. דער נוסח פון זיין רשימה איז מיט 4 1157
קאנטיגע אותיות 46 שורות.

ח) א תורה ניט קיין גאנצע מיט 5 מגילות און הפטורת מיט דיא רשימות
פון סופר אין יאהר ד״א תת״ק מיט 4 קאנטיגע אותיות 11 שורות, און 1140
דער נאך דיא רשימות פון שבתי בן שמואל וואס האט זיא געהייליגט 9
שורות.

אביסעל

לסה"נ

ט) קצת מספר במדבר וכל ספר דברים ברשימת ר' שלמה הסופר
1327 בשנת ה"א פ"ז. ואחריה רשימת המכר וקנין שנת ארז"ה.
י) קצת מספר שמואל וכל ספר מלכים קנין נחמיה בן סעיד ארזרומי
938 משנת תרצ"ח.
יא) שני דפים מסורה בכל צד ג' עמודים, ובסוף הראשון רשימת ברכה
957 הפליטי, נוסח הרשימה י"א שורות בשנת תשי"ז.
יב) חזניא ישן נושן על קלף תפלות הקראים הקדש אסתר הגרית אשת
1274 ירמיה בן דוד, בשנת.
1389 יג) קצת מס' דברים קנין מרדכי בן יאשיהו בשנת הקמ"ט.
יד) שמונה דפים מן רש"י על התורה כתובה על קלף.
1389 טו) קצת מס' יד החזקה 95 דפים כתובה על קלף שנת הקמ"ט.
טז) ארבעה דפים ממסכת תענית.
יז) ארבעה דפים ממסכת בבא מציעא.
יח) דף אחד ממסכת שמחות.
905 יט) ס"ת שלם ברשימה מחתימת כה"ר יעקב מתמן תרקא בשנת אמ"ת
צדק"ו יחדי"ו פ"ג ד"א תרס"ה.
847 וספרי נביאים אחרונים 198 דפים על קלף ובסופו רשימה משנת תר"ז
ונמצאת בביהכ"נ בשנת ה' תקצ"ח.
על

לסה"נ

ט) א ביסעל פון ספר במדבר און גאנץ ספר דברים מיט דיא רשימה
1327 ר' שלמה הסופר אין יאהר ה"א פ"ז. און דער נאך איז דיא רשימה פון דעם
פערקויפען און קויפען אין יאהר ארז"ה.
י) א ביסעל פון ספר שמואל און גאנץ ספר מלכים, דער קויפער איז
938 נחמיה בן סעיד ארזרומי פון יאהר תרצ"ח.
יא) צוויי דפים מסרה, אין יעדער זייט 3 עמודים, און אין ערשטען סוף
957 א רשימה פון ברכה הפליטי, דער נוסח פון דער רשימה איז 11 שורות אין יאהר
תשי"ז.
יב) החזניא א גאנץ אלטער אויף פארמעט און קראים'ישע תפלות דאס
1274 האט געהיילינט אסתר הגרית דיא פרוי פון ירמיה בן דוד אין יאהר.
יג) א ביסעל פון ספר דברים, דאס קויפונג פון מרדכי בן יאשיהו,
1389 אין יאהר הקמ"ט.
יד) אכט דפים פון רש"י אויף תורה געשריבען אויף פארמעט.
טו) א ביסעל פון ספר יד החזקה 95 דפים אויף פארמעט, אין יאהר
1389 הקמ"ט.
טז) 4 דפים פון מסכת תענית.
יז) 4 דפים פון מסכת בבא מציעא.
יח) 1 דף פון מסכת שמחות.
יט) אויף א גאנצע ספר תורה מיט א רשימה און א חתימה פון כה"ר יעקב
905 פון תמן תרקא אין יאהר אמ"ת צדק"ו יחדי"ו פ"ג ד"א תרס"ה.
און ספר נביאים אחרונים 198 דפים אויף פארמעט, און אין סוף
א רשימה פון יאהר תר"ז וועלכע מ'האט געפונען דארט אין שוהל אין יאהר
847 ה' תקצ"ח.
דיא

לסה״נ

גניזות עיר סלע היהודים (צופוטקלע).

א) על הספון של ביהכ״נ ישן נושן מצאו ספר נביאים ראשונים ואחרונים וכתובים מלבד ספר יהושע חסר, הספר גדול מאד, כתובה על קלף ישן אבל אין עליו שום רשימה.

ב) ובצד השמאלי של ביהכ״נ נמצא בית קטן ששם יטמינו את השמן
של נר תמיד ונרות של שעוה ושל דונג ומנורות של ביהכ״נ, ושם היו גנוזים
חמשה ס״ת בלתי שלמות, וכלם ברשימות, ובסוף ס״ת אחת רשימה שהקדישה
מרת יפה בת אברהם בן הרב ר׳ יעקב בחודש ניסן ה״א מ״ט. 1289

ג) ס״ת בלתי שלמה שקנה שמואל בן יושיע במנגופ בשנת שת״ל ליצירה,
והרשימה השניה שהקדיש אליהו בן משה בשנת. 970

ד) ס״ת בלתי שלמה עם רשימה ארוכה עם שירים בסוף מן מיכאל
הסופר שהקדיש משה בן יפת בסולכת (אלט-קרים) בשנת תתק״ל. 1170

ה) ס״ת בלתי שלמה כתיבת יד של חזקיה הלוי ב״ר אליה המלמד
בסולכת בשנת ה״א ק״ב ליצירה. 1360

ו) ס״ת בלתי שלמה כתיבת יד ר׳ יוסף ב״ר אליה בשנת תר״ג אקנ״ה
לשטרות. 843

ועליה רשימה שניה בזה הלשון, התורה כתובה על שם שבט בן יהודה בן שבט בן רחל בן משה בן שבט בן יהודה בן חזקיה הלוים עם כל יחוסם איך שיצאו מן בית המקדש.

בחור

לסה״נ

דיא הייליגע בעהעלטענעסען אין דער שטאדט סלע היהודים (צופוטקלע).

א) אויפ׳ן בוידים פון דער גאנץ אלטער שוהל האט מען געפונען ספר נביאים ראשונים ואחרונים וכתובים, חוץ ספר יהושע זייער א גרויסער, אויף זייער אלטען פארמעט געשריבען, נאהר קיין רשימה איז ניטא.

ב) און אין דער לינקער האנדט שוהל איז דא א שטיבעלע וואו מ׳האלט
דעם בוימאייל פאר׳ן נר תמיד און וועקסענעליכט און לייכטער, דארט איז נעוועז
בעהאלטען 5 ספרי תורות ניט קיין גאנצע, און אלע מיט רשימות, אין סוף
1 ספר תורה ניט קיין גאנצע, וואס האט געהייליגט מרת יפה בת אברהם בן
הרב ר׳ יעקב אין חודש ניסן ה״א מ״ט. 1289

ג) א ספר תורה ניט קיין גאנצע וואס האט געקויפט שמואל בן ישועה
אין מנגופ אין יאהר שת״ל ליצירה און דיא 2-טע רשימה וואס האט זיא
געהייליגט אליהו בן משה אין יאהר. 970

ד) א ספר תורה ניט קיין גאנצע, מיט א לאנגע רשימה, און שירים אפ׳ן
סוף, פון מיכאל הסופר, וואס האט זיא געהייליגט משה בן יפת אין סולכת
(אלט קרים), אין יאהר תתק״ל. 1170

ה) א ספר תורה ניט קיין גאנצע א כתיבת יד (האנדשריפט), פון חזקיה
הלוי ב״ר אליה המלמד, אין סולכת אין יאהר ה״א ק״ב ליצירה. 1360

ו) א ספר תורה ניט קיין גאנצע, א כתיבת יד פון ר׳ יוסף בר אליה
גניטי, אין יאהר תר״ג אקנ״ה לשטרות. 843

און נאך איהר א 2-טע רשימה, דיא תורה איז געשריבענגעווארען אפ׳ן נאמען

לסה״נ

בחור שבעליה מכוסה בדף של עץ בצורת חלון מצאו מכוסה בפרכת
של משי ספר נביאים אחרונים גדול וישן כתוב על קלף טוב ויקר, ועל
דף האחרון היא הדף הרכ״ד על צד הפנוי נמצא רשימה כתובה בעצם יד
916 הסופר בשנת 1228 לשטרות היא שנת.
ואח״כ נמצאים עוד בהתחלתי הדף הראשון על הצד הפנוי כמה רשימות,
וברשימה אחת רשום שהגיע בירושה לאחד מהבנים מהקונה הראשון בשנת
956 1268 לשטרות היא שנת.

לסה״נ

נאָמען פון שבט בן יהודה בן שבט בן רחל בן משה בן שבט בן יהודה בן חזקיה
הלוים מיט זייער גאנצען יחוס וויא זיי זענען ארויס געגאנגען פון בית המקדש.
אין א לאָך פון א גאַלעריע צו גערעקט מיט א ברעטיל אזוי וויא א פּענצ-
טעריל, האָט מען געפונען צו גידעקט מיט א זיידענעם פּרוכת, א גרויסען אלטען
ספר נביאים אחרונים, געשריבען אויף גוטען און טהייערען פּאַרמעט, און אויפ׳ן
לעצטען דף דאָס איז דער דף הרכ״ד, אופ׳ן ערשטען זייט, איז א רשימה מיט
916 דיא האַנדשריפט פון דעם סופר אליין אין יאָהר 1228 לשטרות.
און דער נאָך געפינט זיך אין אָנהויב דעם ערשטען דף אויפ׳ן ערשטען
ליידיגען זייט וויפעל רשימות, אין איין רשימה איז פערצייכענט אז ער איז
אָנגעקומען בירושה צו איינעם פון דיא קינדער פון דעם ערשטען קויפער
956 אין יאָהר 1268 לשטרות.

ונוכל לשער כי בשנת ה׳ ת״ר שמצאו את הספר הנ״ל היו שנותיו לערך 922, וכעת היא שנת ה׳ תרע״א נמצא כי הוא ישן לערך 993 שנים, ובכל זאת הכתיבה היא נקייה ויפה כאלו זה לא כבר נכתבה, אבל הנקודות והטעמים משונים מהספרים שלנו היום, והנקודה מן אות אל״ף הנהו תמיד ממעל ותמונתה כשוא וכמקל דק לאחוריו באלכסון, ועל האות ש׳ בתמונת חצי לבנה והעוקצים למעלה, ובתוכה כעין נקודה דבוקה, וצורת החולם הוא תמיד בתמונת שוא שני נקודות זה על גב זה למעלה.

גם מצאו ס״ת עם רשימה שהקדיש אחד מהכוזריים, גם הקדישו יורה גדולה שיבשלו בו הקהל בימי שמחות וגיל, כמו במשתה חתנים, ובר״מ; וביו״ט, ולפי הנראה הי׳ מנהגם להתאסף יחד ביו״ט

ולעשות

איז אין יאָהר ה׳ ת״ר ווען מ׳האָט דאָס געפונען איז דאָס שוין אלט געווען 922 יאָהר, הײַנט איז התר״ע איז דאָס שוין 992 יאָהר, און דיא שריפט איז אזוי ריין און שיין גלייך וויא דאָס איז גאָהר ניט אזוי אלט אָבער דיא נקודות און דיא טראָפּ זענען ניט אזוינע וויא אין אונזערע יעצטיגע ספרים, און דיא נקודה פון אנ׳אל״ף איז שטענדיג פון אויבען, און זעהט אויס וויא א שוא וויא א פּאַסקעלע א הינטער אין דער קרים, און אופ׳ן שי״ן איז אין געשטאַלט וויא א לבנה א האַלבע, מיט דיא שפיצען אַרויף, און אינעווייניג אזוי וויא א פּינטעל בעהעפט, און דיא צורה פון חולם איז אומעדום אין דער געשטאַלט פון א שוא 2 פּינטלען איינע אויף דיא אַנדערע גלייך.

אויך האָט מען געפונען א ספר תורה מיט א רשימה מיט א נאָמען פון דיא כוזריים, וואָס זיי האָבען געהייליגט, אויך האָבען זיי געהייליגט א גרויסען קעסיל פאַר דער געמיינדע; צו קאָכען אין איהם ווען עס מאַכט זיך א התונה אָדער א ברית, אז מ׳דאַרף מאַכען א גרויסע סעודה פאַר אנ׳עולם מענשען, און דאָס גלייבען אום יום-טובים, און וויא עס ווייזט אויס, פלעגען זיי זיך אין א יום

טוב

ולעשות כירה גדולה ולשמוח יחד בשמחת החג לקיים מצות „ושמחת בחגך כו'" , וע"י זה מתאמת אלינו התגיירות הכוזריים, מעט מספר שמואל וכל ספר מלכים בשתי רשימות, אחת בסוף מלכים על דבר הקניה והמכירה של הספר בשנת תרצ"ה היא שנת 938 לספירת הנוצרים, והשניה על עמוד הראשון משני דפי המסורה שהיא אחרי ספר מלכים וזהו הרשימה של ברכה המלמד הפלטי.

בנידן השלוחים החכמים הירושלמיין שהביאו מציון תורת הרבנות מנחה חדשה לקרים בשנת תשי"ז, היא שנת 957 לספירת הנוצרים וקבלוה כמאתים בעלי בתים מבני ישראל מקרים, והם נקדו וטעמו את כל ספרי התנ"ך בנקודות וטעמים שתקנו חכמי ארץ ישראל בחלוף מן הנקוד והטעמים שהי' לפניהם, בראיה מס' נביאים אחרונים והשאר שנמצאו בקרים בנקודות וטעמים אחרים והכהן מיכאל ראדיוואנאוו אשר ידע לשון עברית ולעיניו הי' הרשימות, והוא ג"כ תמה על הדברים העתיקים ואף על מציאות זכרון הנשיאים הגדולים הירושלמיים שהביאו את תורת הרבנות לקרים גדליה הנשיא בן אלהגן הנשיא בן גדליה הנשיא נשיא גליות כל ישראל נכד דוד המלך משיח ה' בלתי נזכר בשום ספר מספרי דברי הימים, גם לא בסדור החזניא להרבנים הקרימיים ההקדמה מהמחבר ר' דוד ליתנו זצ"ל בפעאדאסיא בספור קורות הרבנים בקרים ומחלקותם בנידן ספר התפלות כמבואר שם.

למען

טוב טאג פערזאמלען אלע אויף א סעודה צו מקיים זיין דיא מצוה „ושמחת בחגך כו'" זאלסט זיך פרייען אין דיין יום טוב , און דורך דעם וועהט מען ארויס דעם אמת אז דיא כוזרים האבען זיך מגייר געוועזען און זענען געווארען יודין . 2 רשימות , אין סוף א ביסעל פון ספר שמואל , און גאנץ מלכים, 1 רשימה אין סוף מלכים וועגען דאס פערקויפונג און קויפונג דעם ספר אין יאהר תרצ"ה 998 נאך קריסטוס, און דיא צווייטע אופ'ן ערשטען עמוד פון 2 דפים המסרה וואס דאס איז נאך דעם ספר מלכים, און דאס איז דיא רשימה פון ר' ברכה המלמד הפלטי .

וועגען דיא שלוחים , דיא חכמים הירושלמיין, וואס זיי האבען געבראכט פון ציון דיא רבנישע תורה , א נייע מנחה (פאדאראק) אין קרים, אין יאהר תשי"ז , 957 נאך קריסטוס, און דאס האבען אנגענומען א 2 הונדערט בעלי בתים יודין פון קרים, און אט דיא שלוחים האבען געשטעלט נקודות און טעמים (טראפ). אין אלע ספרי תנ"ך, מיט דיא זעלבע נקודות און טעמים וואס עס האבען מתקן געוועזען (צו געריכט) דיא חכמים פון ארץ ישראל , איבער- געביטען פון דעם נקוד און טעמים וואס זיי האבען פריער געהאט, וויא עס ווייזט דער ספר נביאים אחרונים און אנדערע ספרים, וואס זענען געפונענגעווארען אין קרים, מיט אנדערע נקודות און טראפ . און דער כהן (גלח) מיכאיל ראדיוואנאוו וועלכער האט פערשטאנען לשון קדש, און פאר זיינע אויגען זענען געוועזען אט דיא רשימות , האט ער זיך אויך בעוואונדערט אויף דיא אלטע זאכען , און אויף דיא געפינונג דאס דערמאנונג פון דיא גרויסע נשיאים דיא ירושלמיים , וואס זיי האבען געבראכט דיא תורת הרבנות (תלמוד) אין קרים , דאס איז גדליה הנשיא בן אלהגן הנשיא בן גדליה הנשיא, דער נשיא איבער אלע גלות יודען , דער אייניקעל פון דוד המלך דער געזאלבטער פון גאט , וואס ווערט ניט דערמאנט אין קיין שום ספר פון דיא ספרי דברי הימים (וועלט געשיכטע) , אויך פון סדור החזניא , צו דיא קרימער יודין רבנים , און זייערע מחלקות וועגען דעם סדר פון דיא תפלות וויא עס ווערט דארט געבראכט .

א

אַ נוצליכֶע ערקלערונג.

צוליעב אַ נוצליכֶע ערקלערונג מוזען מיר דאַ בּאַלד אַרויס שטעלען אייניגע אַלטע מצבות פון דיא הונדערטער מצבות וואָס הרב החוקר האָט געפֿונען אין האַלבּ אינזעל קרים, וועלכֶע ווייזען אופֿ'ן יודישען ישוב פון לאַנגע צייטען, און דעם אמת וועגען כוזרים וואס האָבען אָנגענומען דאָס יודישע גלויבען ווייזט אויך דיא מצבה פֿון ר' יצחק סנגרי וואָס מ'האָט געפֿונען, דער ר' יצחק סנגרי דאָס איז החבר צום מלך הכוזרי, וואס האָט איהם ערקלערט דיא עקרי הדת, דיא ריכטיגע פּרינציפּען פון אחדות ה', גאָט איז 1=נער, און דיא אַלע שאלות פון מלך פֿערענטפֿערט, אַזוי וויא עס ווערט געבּראַכט אין ספר הכוזרי.

למען לתת מושג נכון הצגנו פה איזה מספר מצבות מן מאות המצבות שהרב החוקר קדמוניות מצא בחצי האי קרים המראים בעליל על התישבות היהודים בקרים מימים קדמונים, ועל התגיירות עם הכוזריים ושנכנסו תחת כנפי הדת היהודית, תעיד מצבת ר' יצחק סנגרי, הוא ר' יצחק סנגרי שהי' החבר למלך הכוזרי ושהוא באר לו את עיקרי הדת ויסוד מאחדות הבורא ואת אשר השיב לו על כל שאלותיו כמבואר בספר הכוזרי.

גנזי סלע היהודים (צופוטקלע) חלק ב'.

לספה"נ	לבריאה	
		בני ציון היקרים אשר מנוחתם תחת כנפי יוצר הרים.
		כי אלהים שופט ז'ה' י'ש'פ'י'ל' ו'ז'ה' י'ר'י'ם'.
		ויוציאם מאפלה לארים אשר פה נטמן אחד מחבורת מורנים ורבנים,
		החכם השלם כ"ר' שבתי דניאלו אשר הלך לעולמו בשם טוב ובמעשים טובים.
960	3720	והיתה מנוחתו כבוד פה בשנה המסומנה לפ"ק יום ט' מרחשון תנצב"ה שנת
		הוא אחד מהשלוחים הירושלמיים אשר על ידו קבלו שני מאות
957		בתי אבות מישראל את תורת הרבנות היא התלמוד בשנת.

החכם החוקר ר' בצלאל מאדעס המכונה שטערין בהיותו בצופוטקלע מצא מצבה קדומה שלא ראה אותה אבן רש"ף והיא משנת ד' אלפים שנ"ח ליצירה.

ולפי

מצבות אין סלע היהודים (צופוטקלע).

לספה"נ	לבריאה	
		בני ציון היקרים אשר מנוחתם תחת כנפי יוצר הרים.
		כי אלהים שופט ז'ה' י'ש'פ'י'ל' ו'ז'ה' י'ר'י'ם'.
		ויוציאם מאפלה לארים אשר פה נטמן אחד מחבורת מורנים ורבנים,
		החכם השלם כ"ר' שבתי דניאלו אשר הלך לעולמו בשם טוב ובמעשים טובים.
960	3720	והיתה מנוחתו כבוד פה בשנה המסומנה לפ"ק יום ט' מרחשון תנצב"ה שנת
		דאָס איז געוועזען פֿון דיא שלוחים ירושלמים וואָס דורך זיי האָבען
957		200 פאמיליעס אָנגענומען דיא תורת הרבנות „תלמוד" אין יאָהר.

דער חכם און חוקר, (פֿאָרשטער) ר' בצלאל שטערין הרב פֿון אָדעס. זיינענדיג אין ציפוטקלע, האָט ער געפֿונען אַ פֿריערדיגע מצבה וואָס פירקאָוויץ האָט זיא ניט געזעהן, און צווישען זיי אַ מצבה פֿון יאָהר ד' אלפים שנ"ח ליצירה.

און

לסה"נ ולפי הרשימה הראשונה משנת 900 לספיה"נ עד שנת ת"ר שמצאו אז את המצבה הלא ג"כ יש יותר מט' מאות שנים שהתישבו אחב"י בארץ קרים .

1030 מצבת קבורת מרת אקבייכא שנפטרה בשנת תש"ץ.

936 מצבת ביכלב בת כ"ר משה המשכיל שנפטרה ד"א תרצ"ו .

1030 מצבה ביכלב בת שבתי שנפטרה תש"ץ .

השלשה שמות האלה הנם בלשון תתר רמוזים , למשל השם אקובייכא הוא רמז על גבורה, וכן יש שם גולף היא לשון שושנה (ראזע), ביכלב היא ג"כ הוראה על גבורה, וכן יש שם דוול הוא כמו בלשון הקדש קרן הפוך (אבן יקר), השמות האלה יוכיחו כי לשפת התתר היו מהלכים בימים מקדם לערך 3 אלף שנים קודם שבאו והתישבו התתרים בקרים .

767 רשימה מהמצבה של ר' יצחק סנגרי פ"ג שנת פטירתו ד"א תקכ"ז לפרט גדול .

700 ועוד מצבת קבורת כ"ר יצחק המשכיל בן יעקב הנפטר בשנת ד"א ת' .

1200 ועוד מצבת כה"ר דוד החזן של הקהל מנגופ הנפטר בשנת תתקע"ב .

לסה"נ און נאך דער ערשטער רשימה וואס עס איז דא פערצייכענט פון יאהר 916 לספירת הנוצרים ביז'ן יאהר ת"ר 1840 וואס מ'האט זיא אין יענעם יאהר געפונען, איז שוין אויך מעהר פון 900 יאהר אז יודין זיצען אין קרים .

1030 מצבת קבורת מרת אקבייכא שנפטרה בשנת תש"ץ .

936 מצבת ביכלב בת כ"ר משה המשכיל שנפטרה ד"א תרצ"ו .

1030 מצבת ביכלב בת שבתי שנפטרה תש"ץ .

אט דיא 3 נעמען איז אויף תתרישע שפראך אזוינע אנצייכונגען , „אקבייכא" דאס ווייזט אויף גבורה, עס איז דא א נאמען „גולף" דאס איז שושנה (ראזע), ביכלב, איז אויך גבורה (שטארקייט), עס איז דא א נאמען „דוול" דאס איז וויא אין לשון קדש „קרן הפוך" א טהייערער שטיין , אט דיא תתרישע שפראך איז גערעדט געווארען אין קרים פון גאנץ לאנג נאך מיט 3000 יאהר פריער איידער דיא תתרים זענען אנגעקומען אין קרים .

רשימה פון מצבת ר' יצחק סנגרי און נאך אייניגע ,

776 מצבת יצחק סנגרי פ"ג שנת פטירתו ד"א תקכ"ז לפרט גדול .

700 מצבת קבורת כ"ר יצחק המשכיל בן יעקב הנפטר בשנת ד"א ת' .

גאהר דיא יונגערע מצבה ; היא מצבת כה"ר דוד החזן של הקהל מנגופ

1200 הנפטר בשנת תתקע"ב .

והנה אובין אל עזיר אומר שבימי ארון אל ראשיד אשר מלך בשנת 786 לנוצרים מלך קאנסטאנטינאפאל גרש את היהודים מארצו ויהודים ברחו לארץ כוזרים ולמדו הכוזרים מהם דת יהודית אשר בראותם שהיא טובה משלהם קבלוה וכמה מהן שמרוה, והנה מצבת ר' יצחק המשכיל הנ"ל

און אובין אל עזיר זאגט אז דיא טעג פון אל ראשיד וואס האט געקיניגט אין יאהר 786 לנוצרים אין קאנסטאנטינאפאל, האט ארויס געטריבען דיא יודין פון זיין לאנד, און דיא יודין זענען אנטלאפען אין דער כוזרים לאנד, און דיא כוזרים האבען פון זיי געלערינט דעם יודישען דת . און זעהנדיג אז ער איז בעסער פון זייערין, האבען זיי איהם אננענומען , און האבען איהם אבגעהיט, און מיר זעהן אז

דיא

דיא מצבה פֿון ר' יצחק המשכיל איז פֿריער פֿון דיא מלוכה יאָהרען פֿון אל ראשיד וואָרום אל ראשיד האָט געקיניגט 23 יאָהר , און זער וויים אין וועלכען יאָהר פֿון זיין קעניגען זענען דיא יודען אַרויס=געטריבענגעוואָרען פֿון זיין לאַנד , און זענען געקומען נאָך דיא רייד פֿון אובן אל עזיר קיין כוזר לאַנד , און דיא צייט ווען דיא כוזרים האָבען זיך מגייר געווען נאָך דיא רייד פֿון ר' יהודה הלוי איז געווען אין יאָהר ד' אלפים ת"ק 740 לסה"נ, און דיא צייט פֿון דער מלוכה ארון אל ראשיד איז אין יאָהר 786 לנוצרים דאָס איז שוין 46 יאָהר נאָך דיא כוזרים'ס מגייר זיין זיך , איז דאָך אַ בעוויז אַז עס איז ניט ריכטיג וויא אובן אל עזיר האָט געזאָגט אַז דיא כוזרים האָבען אָנגענומען דעם דת פֿון דיא יודין וועלכע ארון אל ראשיד האָט אַרויס=געטריבען, און נאָך דער מצבה פֿון דעם דאָזיגען ר' יצחק'ן זענען אויך געפֿונענ=געוואָרען נאָך מצבות וואָס זענען פֿריער פֿון דיא מלוכה יאָהרען פֿון ארון אל ראשיד, צווייטענס; צוליב דיא מצבה פֿון ר' יצחק סנגרי וואָס איז בעגראָבענגעוואָרען אין טאָהל יהושפט אין יאָהר 767 לסה"נ וואָס אַלע וואונדערין זיך, אַזוי ווי עס האָט זיך געוואונ=דערט דער חכם הכהן הגדול שי"ר , און האָט געזאָגט „מי לך פה ומה לך פה כי חצבת לך פה קבר"? ד"ה וועמען האָסטו דיא דאָ וואָס טוהסט דוא דאָ וואָס דוא האָסט זיך דאָ יצחק געהאַקט אַ קבר? ווייל ווענען יצחק סנגרי מיט דעם מגייר זיין פֿון מלך הכוזר איז אַזוי וויא אַ משל אָהן אַ נמשל, און אַזוי וויא אַ חלום אָהן אַ פתרון פֿאַר פֿיעל מענשען, און קיין מענש געדענקט ניט זיין נאָמען, אפילו ר' יהודה הלוי ברענגט אים אויך ניט מיט זיין נאָמען נאָהר מיט'ן נאָמען החבר, נאָהר ר' ש"ט אין ספר האמונות, און פֿון איהם האָבען גענומען דער בעל ספר שלשלת הקבלה און קורא הדורות און סדר הדורות, און אויך מיט שנוים (פֿערענדערונג), און דאָס איז אַללס; ווייל דיא ריכטיגע קבלה (איבערגעבונג) איז פֿארגעסענגעוואָרען , אפילו זיין ריכטיגען נאָמען, און זיין ביינאָמען, איז ווענען דעם פֿיעל דעות, איינינע זאָגען אַז דיא מעשה מיט דעם מלך און חבר איז ניט געווען און ניט בעשאַפֿענגעוואָרען און ר' יהודה הלוי האָט דאָס אויסגעקלערט פֿון האַרצען דעם גאַנצען פלפול (וויכוח) , און אין

ספר

הנ"ל קדמה לשנת מלכות אל ראשיד 46 שנים כי אל ראשיד מלך 23 שנים ומי יודע באיזה שנה משנות מלכותו נתגרשו היהודים מארצו ובא לפי דברי אובין אל עזיר, לארץ הכוזריים בשנת 740 , ולפי דברי ר' יהודה הלוי הי' התגיירות הכוזריים בשנת ד"א ת"ק ושנת מלכות ארון אל ראשיד הי' 786 לנוצרים 46 שנים אחר התגיירותם, א"כ שקר ענה אובן אל עזיר שהכוזריים קבלו הדת מן היהודים אשר גרשו בימי אל ראשיד , ואחר מצבת ר' יצחק סנגרי הנקבר בעמק יהושפט, (הערה, בשם זה כנו לשדי הקברות אשר בסלע היהודים) בשנת תקכ"ז שבע מאות וששים ושבעה 767 לסה"נ נמצאו עוד כמה מצבות שקדמו לשנת מלוכת ארון אלראשיד, והב' מצד מצבת ר' יצחק סנגרי, בעצמו שהוא משנת תקכ"ז הוא נגד הקבלה כמו שתמה החכם שי"ר ואמר מי לך פה ומה לך פה כי חצבת לך פה קבר? לפי שדברי ר' יצחק סנגרי והתגיירות מלך כוזר כמשל בלי נמשל וכחלום בלי פתרון היה לרבים, ואדם לא זכר את שמו ואפילו ר' יהודה הלוי לא הביאהו בשמו, רק בשם החבר, אך ר' ש"ט בספר האמונות, וממנו ראה בע"ם שלשלת הקבלה וקורא הדורות וסדר הדורות וגם בשינוים הביאהו, וכל זה מפני שנשתכח הקבלה הברורה , ובשמו העצמי ובשמו היחסי רבו הדעות, זה אומר מעשה המלך עם החבר לא היה ולא נברא, ור' יהודה הלוי ברא מלבו כל הפלפול , ובספר האמונות לר' ש"ט כתב כי מעשה המלך עם החבר היה אמת, ושם המחבר , הי'

ר'

ר׳ יהודה אלמנגרי, ואחרים אומרים ר׳ יצחק סנגרי ולא ר׳ יהודה אלמנגרי רק אות הסמ״ך בשם סנגרי לא יצא כו א״י מן הדפוס ונראה לאות מ״ם, וזה אומר שהיה כתוב בס׳ האמונות בר״ת ר״י והמדפים חשב שהוא ר׳ יצחק והדפים כן בטעות במקום ר׳ יהודה, וזה אומר על ר׳ יצחק סנגרי הנקבר בעמק יהושפט כי אולי הוא איננו ר׳ יצחק סנגרי המיסד את ספר הכוזרי כ״א אחר, והמגלה עמוקות מני חשך הוציא לאור אמתת מעשה המלך עם החבר, ושהתגייר הוא והיב עמו בראיה מספר התורה שהקדישו כוזרים בעיר סולכת, ושהיה להם נשיא בעיר קערטש ונקרא בשם דוד, והיות ר׳ יצחק סנגרי הנקבר בעמק יהושפט הנ״ל הוא עצמו החבר בראיה מזמן פטירתו בשנת ד״א תקכ״ז כ״ז שנים אחר המעשה, ומחבורו ומחבור שלמה בנו שנמצא בסלע היהודים בראשי פיוטי רשום פיוט לרבינו יצחק ראש הישיבה ב״ר ישראל סנגרי זצ״ל, ובר״ת עולה יצחק, ובראש חבור בנו או נינו רשום אלפא לר׳ שלמה אל סנגרי זצ״ל ובר״ת שלמה (סלימן). ונוסף ע״ז מצאנו ראינו שני ספרי תורה נמצא כתיבת יד בנו בסוף רשימת ההקדש בשנת אלף תפ״ה לגלותנו ת״ש ליצירה (789) לנוצרים, וחתם שמו דוד ב״ר יצחק נב״ת ומ״כ סנגרי ס״ט, ובסוף שטר המכירה נאמר בשנת אלף תצ״ד לגלותנו תש״ט ליצירה (798) לנוצרים וחתם שמו דוד ב״ר יצחק ע״ה סנגרי סט״א הא׳ מ״ט והב׳ נ״ח שנים אחר ההגיירות

ספר האמונות לר׳ ש״ט שרייבט ער אַז דיא מעשה פֿון דעם מלך מיט׳ן חבר איז אמת, און דער נאָמען פֿון דעם מחבר איז געוועזן ר׳ יהודה אלמנגרי, און אַנדערע זאָגען ר׳ יצחק סנגרי און ניט ר׳ יהודה אלמנגרי, נאָר דאָס אות סמ״ך אין נאָמען סנגרי איז אַרויס פֿון דרוק אַזוי וויא אַ מ״ם, און אַנדערע זאָגען אַז עס איז געוועזן געשריבען אין ספר האומנות מיט אַ ראשי תיבות ר״י האָט דער מדפים (דרוקער) גערעכונט אַז דאָס מאַכט ר׳ יצחק און האָט מיט אַ טעות אָבגעדרוקט אַנשטאָט ר׳ יהודה, און אַנדערע זאָגען אויף ר׳ יצחק סנגרי וועלכער איז בעגראָבען אין טאָהל יהושפט אַז דאָס איז גאָהר אַנ׳אַנדערער ניט ר׳ יצחק סנגרי וואָס האָט געגרונדעט דעם ספר הכוזר, נאָר וואָס האָט ענטדעקט פֿון דיא טיפֿע פינצטערנעס און האָט אַרויס־געצויגען אין דער ליכטיקייט דעם אמת פֿון דער מעשה המלך מיט׳ן חבר וואָס ער האָט זיך מגייר געווען מיט זיין פֿאָלק, איז אַ בעווייז פֿון דער ספר תורה וואָס דיא כוזרים האָבען געהייליגט אין דער שטאָדט סולכת. און וואָס זיי האָבען געהאַט אַ נשיא (פֿירשט) אין דער שטאָדט קערטש מיט׳ן נאָמען דוד, און דער ר׳ יצחק סנגרי וואָס איז בעגראָבען אין טאָל יהושפט, דאָס איז דער זעלבער חבר אַליין, אַ בעווייז פֿון דער צייט פֿון זיין טוידט אין יאָהר ד׳ אלפים תקכ״ז 27 יאָהר נאָך דער מעשה, און פֿון זיין חבור, און פֿון דעם חיבור פֿון זיין זון שלמה, וואָס מ׳האָט געפֿונען אין סלע היהודים (צופוטקלע) און אין דיא אָנפֿאַנגען פֿון פיוטים לרבינו יצחק ראש הישיבה ב״ר ישראל סנגרי זצ״ל, איז דער נאָמען אין ראשי תיבת יצחק, און אין אָנ־פֿאַנג חיבור פֿון זיין זון אָדער אייניקעל איז פֿערצייכענט אַנ׳אַלפ״א צו ר׳ שלמה אל סנגרי אין ראשי תיבת שלמה, סלימן, אויך האָט מען געפֿונען אין סוף פֿון 2 ספרי תורות כתיבת יד (האַנדט־שריפֿט) פֿון זיין זון, אין סוף רשימה ווען זיא איז געהייליגט געוואָרען, אין יאָהר אלף תפ״ה לגלותנו 789 לספיה״נ ת״ש ליצירה, און געחתמה׳ט זיין נאָמען דוד ב״ר יצחק נב״ת ומ״כ (נפשו בטוב תלין ומנוחתו כבוד), און אין סוף שטר המכירה איז געשריבען אין יאָהר תצ״ד לגלותנו תש״ט ליצירה 798, געחתמה׳ט זיין נאָמען דוד ב״ר יצחק עליו השלום סנגרי דיא ערשטע איז 49 יאָהר און דיא 2־טע איז 58 יאָהר נאָך דיא מגייר זיין זיך פֿון דיא כוזרים,

דריטענס

דריטענס צוליב דעם ארט וואו עס געפינט זיך דארט דער קבר פון יצחק סנגרי, און עס געפינט זיך ניט צווישען, דיא יודישע קברים, נאהר אין אנ'ארט וואס מ'רופט דיאוויר מיזארליגי, און פון דיא מצבות פון דעם דאזיגען ארט וואס פערוואונדערט מיט זייער גרויסקייט און זייער בעשטאנד, ד"ה זיי זענען ניט שטעהענדיג, נאר זיי ליגען אויף דיא קברים, און מ'רופט זיי ריזען-מצבות, און דער פאר פלעגט מען דארט ניט בעגראבען קיין מתים, ווארום דער ארט איז געווען פרעמד, מען האט ניט געוואוסט ווער ליגט דארט, און דאס איז א בעווייז אויף דיא טיפע אלטקייט, אז עס איז פערגעסענגעווארען אז דאס זענען יודישע מצבות, און באלד וויא עס איז ענטדעקט געווארען דיא מצבה פון ר' יצחק סנגרי דיא גרויסע וואס ליגט אין דער לענג פון קבר, און אנ'אנדער מצבה שטייענדיג צו קאפ'ן, אזוי וויא עס איז אין סולכת, מיט א רשימה מיט יודישע אותיות מיט א ביסעל אנדערע מצבות אויך מיט א רשימה, און איהר געשטאלט איז אנדערש וואו אלע מצבות מיט דיא רשימות פון אויבען אדער אויף א זייט שטיין, און דא איז אדער אויפ'ן עק שטיין אדער א בעזונדער שטיין שטעהט צו קאפ'ן, און דיא רשימה איז נאהר אויף לשון קדש, און פון זינט מ'האט געפונען, האט מען אנגעהויבען רופען דעם ארט „יודישע קברים" און ניט „דיאוור מיזארליגי" אזוי וויא פריער, אזוי איז אפט דאס געפינענס לייקענ טאב דיא קבלה (פערעדאניע), דער פאר איז ניט שטענדיג קען מען זיך סומך זיין אויף דיא קבלה, אויב זיא האט ניט קיין בעהילף פון אנ'אנדער ארט. פערטינס צו ליב דיא פינדונג פון תתרישען לשון וואס געפונען זיך נאך מצבות וואס טראגען אויף זיך רשימות פון ווייבערשע נעמען אין תתריש'ן לשון. א) גופר דאס איז אויף לשון פרס א טהייערער שטיין, אין יאהר ד' אלפים תקע"ה 815 לספירת הנוצרים. ב) ארזו דאס איז ניט קיין בעוואוסטער נאמען אין יאהר ד' אלפים תקצ"ו 836 לספירת הנוצרים, ג) ממוק אפשר איז דאס צמר גפן וויינוואהל אין יאהר ד' אלפים תשנ"ב 992, און דיא אלע איז אללם איידער דיא תתרים זענען געקומען אין קרים, און דוקא אין דיא צייט פון דיא כוזרים, און דיא

געמנן

התגיירות הכוזריים, והיש לך ראיות גדולות מזה? והג' מצד המקום שנמצאת שם קברו של ר' יצחק סנגרי, ולא נמצא בו קברי ישראל כי אם במקום הנקרא דיאוויר מייזארליגו, ומהמצבות אשר במקום ההוא מצד גדלם הנפלא ומצד מצבם שאינם מוצבות כי אם מושכבות על הקברים והי' קוראים אותן מצבות ענקים, ולכן לא הי' קוברים שם מתיהם כי כזר נחשבו, לזאת ראיה ברורה על עומק קדמתן עד שנשכח זכרן שהם מצבות בני ישראל, ומיד בהגלות נגלות מצבת ר' יצחק סנגרי הגדולה השוכבת לאורך הקבר ומצבהן אחרת מוצבה בראשיתה כמו בסולכת עם רשימה באותיות עבריות עם קצת מצבה אחרת ג"כ ברשימה ותבניתה המוחלפת מתבנית מצבות אחרות באותו המקום ורשימותיהן ממעלם או מצדיהם כי אם בראשיתן על מצחן או על אבן מיוחדת וראשיהן בבטן האדמה ודוקא בלשון הקדש, ומן אז שהקול נשמע ע"ד המצבה החלו לקרא את המקום ההוא ג"כ בשם קברי בני ישראל ולא דיאבור מזראלגי כמלפנים, ככה לפעמים המציאות מכחשת הקבלה, ולכן אין לסמוך על הקבלה תמיד אם אין לה עוזרים ממקום אחר, והרביעי מצד מציאות הלשון הטאטארים שנמצאו עוד מצבות נושאות עליהן רשימות עם שמות הנשים בלשון טאטאר א' „גופר", בלשון פרס אבן יקרה בשנת ד' אלפים תקע"ה (815) לספה"נ הקדומה מאד, ב' „ארזו" שם לא ידעו פתרונו בשנת תקצ"ו (896) לסה"נ, ג' „ממוק" אולי צמר גפן בשנת תשנ"ב (992) לסה"נ, וכל אלה לפני בא הטאטארים לקרים, ודוקא בימי הכוזריים,

ואפילי

ואפילו שמות היחס לכוזרים „פשא" בשנת (998) לסה"נ „סגדקצו" בשנת (1005) לסה"נ „מורזא" בשנת (1046) לסה"נ, שמות מנויות; ושמות מקומות; כגון משה „אלנו" יוסף „אלנו" בשנת (857) לסה"נ, אולי באו מעיר אלן, או מעם אלאניים, דניאל „מאנכרמן", כרמן, פירוש מבצר בשנת (883) לסה"נ, שמואל מקהל „מרוק", שם עיר או כפר, כל ראיהן יכירו יתבוננו שהן מצבות בני כוזר, וזה ג"כ בהשערה מן הס"ת הנמצא בבית הקדש בסלע היהודים שהקדישו אותו קהל כוזריים קהלת סולכת כנ"ל, והחמשי נפלא מצד מציאות התאריכים לבריאה בקדמות עמוקה כן בסולכת כן בעמק יהושפט בזמנים שלא הי' נהוג כ"א לשטרות.

ויהי כהשמע דבר מצבת ר' יצחק סנגרי עם התאריך עליה לבריאה העירה חלוקת רבים, והר"ר שי"ר הכהן, ואחריו החכם יצחק בער לעווינזאהן, בס' תעודה בישראל נ"ע, והוא אשר פתר את ר"ת פ"נ פה נטמן, ולא שם על לב על אשר איננו מן המנהג לכתוב פ"נ בסוף כ"א בראש הרשימה, והתאריך כזה לא היה רק במצבת ר' יצחק סנגרי, כ"א במ"ט מצבות בסלע היהודים, ובסולכת בחמש מצבות, והנה העיקר היא הרשימה היונית הנמצאת על אבן שיש בקערטש קרוב לזמן חרבן בית שני הנושאות עליה זכרון מציאות בני ישראל אז בעיר פנטי קאפא, והביהכ"נ ליהודים שם, ועל מציאות בני ישראל בקרים קרוב לזמן בית שני אחר חרבנו האמין ג"כ החכם שטערען מאדעסס.

נעמען וואס פאר זכרים (מענער) צום ביישפיל; פשא אין יאהר 998 לסה"נ; סגדקצי אין יאהר 1005 לסה"נ; מורזא אין יאהר 1046 לסה"נ, נעמען פון בעאמטונג, נעמען פון ערטער, צום ביישפיל; משה אלני, יוסף אלני אין יאהר 857, אדער זיי זענען געקומען פון דער שטאדט אלן, אדער פון דעם פאלק אלאניים, דניאל פון אנכרמן אין יאהר 883. שמואל פון קהל מרוק דאס איז א נאמען פון א שטאדט אדער א דארף, אט דיא אלע ווערט גערעכענט פאר א וואונדער, דיא זעהר גיבען אויף זיי אכטונג מיט פערשטאנד, און זענען פותר דיא חידה (בעשיידען דיא רעדטענעס) אז דאס זענען מצבות פון כוזרים מיט דער בעוויז פון דער ספר תורה וואס מ'האט געפונען אין סלע היהודים וואס דיא קהל פון דיא כוזרים האבען זיא געהייליגט צום קהל פון סולכת, דאס פינפטע איז דער וואונדער פון דיא פינדונג פון דיא (תאריכים) יאהרינצייילונג לבריאה, מיט א טיפע פריערהייט אזוי אין סולכת און אזוי אין טאהל יהושפט און אזוינע צייטען וואס מ'האט זיך געפירט צו ציילען נאהר לשטרות.

און וויא עס איז דער הערט געווארען וועגען דער מצבה פון יצחק סנגרי מיט דעם תאריך „לבריאה" האט דאס דערוועקט א צושפאלטונג צווישען פיעל, און הרב שי"ר הכהן, און נאך איהם יצחק בער לעווינזאהן, דער מחבר פון תעודה בישראל, און ער האט פותר געווען דעם ראשי תיבות פ"נ פה נטמן (דא איז בעהאלטען), און האט

שם

ניט בעטראכט אז עס איז ניט קיין מנהג צו שרייבען פ"נ אין סוף נאהר אין אנהויב רשימה, און אזא תאריך איז געוועזען ניט נאהר אין דער מצבה ר' יצחק סנגרי, נאהר אין 49 מצבות אין סלע היהודים און 5 מצבות אין סולכת. נאהר דער עיקר פרינציפ פון לאנג זיצענדיג יודין אין קרים, איז דיא גריכישע רשימה וואס געפונט זיך אויף א מערמעלשטיין אין קערטש, פון דער צייט נאהנט פון חרבן בית שני, וואס טראגט אויף זיך דאס אנדענק פון יודין געפינונג, דאמאלס אין דער שטאדט פנטי קאפא, אז דאס יודישע שוהל דארט, און אז יודין האבען זיך געפונען אין קרים נאהנט פון דער צייט פון בית שני נאכ'ן חרבן, האט איך געגלויבט החכם שטערען פון אדעסס.

דיא באהעלטענעסען פון דער שטאָדט סולכת (אלט קרים). און אירע מצבות זוערען געבראַכט אין לשון קדש.

דאָרט איז פערהאַנען אַ גרויסע שוהל זייער אַנ׳אַלטע, ווי מ׳רעכענט איז זי עלטער פון פעאָדאָסער שוהל, אָהן אַ שטעלע און אָהן אַדאַך, אויף דיא ווענדט פון דער שוהל געפינט זיך מעהר ניט וויא דיא אויפגעשריבענע נעמען פון דיא אורחים וואָס האָבען איהר באַזוכט, און אין אונטערשטע טהייל (אפשר איז דאָרט געווען אַמין בית המדרש) איז אויף דיא אוסאַקעס פון טיר (מזוזות הפתח) אויפגעשריבען קריאת שמע, מיט אויסגעקריצטע 4=קאַנטיגע אותיות, ניט וויט פון דער שוהל, איז אַ ברונען פון קוועלעדיגע וואַסער, מיט הילצערנע טרעפ, וויא עס ווייזט אויס, איז דאָס געווען אַ מקוה פון טבילה, ניט וויט פון דער שטאָדט, געפינט זיך אַנ׳אַלטער בית הקברות, מיט זייער פיעל גרויסע מצבות ליגענדיג אויף דיא קברים, און פון פיעל אַלטקייט איז שוין ניט קענטיג אויף זיי קיין תמונה (געשטאַלט) פון אַנ׳אות, (אין יאָהר ה׳תרמ״ג בין איך געווען אין סולכת, און אין יענעם יאָהר האָט דיא שטאָדט אויס געזעהן אין געשטאַלט פון אַ חרב׳דיגע שטאָדט, אומעדום איז געשטאַנען גרויסע חרבות, צובראָכענע מויערין, און דיא אַלטע פרעמדע איינוואוינער קריסטען, תתר׳ן, וואָלאָכען האָבען מיר געוויזען אויף 1=נע פון דיא חרבות, אַז דאָס איז אַ קעניגליכער פאַלאַץ. און אויף אַ 2=טע חרבה אַז דאָס איז אַסולטאַנסקי בית המרחץ, (באָד), און איך האָב נאָך דאָרט געזעהן אַרוים גייענדוג פון וואַנדט אַזוי וויא מירמעלשטיינערנע וואַזעס, קענטיג אַז דאָרט פלעגט מען מיט צאַפּענס אַריין לאָזען וואַסער צום וואַשען זיך, אַזוי וויא עס איז גאָך היינט אין דיא תרקישע באָדין, (און אויפ׳ן בית הקברות האָב איך געפונען צווישען דיא גרויסע לאַנגע שטיינער אַ קליינעם שטיין אין די לענג פון אַ האַלב איל און אַ פערטיל דיא ברייט, און וויא עס ווייזט אויס איז דאָס אַנ׳אָבשפאַלטונג פון אַ גרויסען שטיין, און אויף איהם איז געווען תמונות פון אותיות אָבער שווער צום פערשטעהן, און דאַמאָלס איז ביי מיר געווען צו׳אורח הגון ר׳ אהרן שו״ב פון טאָקמאַק. און אונזערע בייידונס מיה צו באַשיידען דיא אותיות און וואָס איז דאָרט געשריבען איז געווען אומזיסט).

פון

גניזת מעיר סולכת הוא סטארי קרים (קרים הישנה).

שם יש ביהכ״נ גדול קדמון מאד בלי תקרה ובלי גג. על קירות ביהכ״נ נמצאו רק שמות המבקרים מהעוברים ושבים. ולמטה בביהכ״נ (אולי היה שם כעין ביהמ״ד) על מזוזות הפתח רשימות פרשה של קריאת שמע באותיות מרובעות חרותות. לא רחוק מביהכ״נ בור מים חיים עם מדריגות של קרשים, כפי הנראה הוא המקוה של טבילה.

לא רחוק מן העיר נמצא בית הקברות קדמון עם המון מצבות גדולות מאד במדתן מושכבות על הקברים, ומרוב הזקנה איננו ניכר עליהם תמונת אות, ובשנת ה׳תרמ״ג הייתי בעיר אלט=קרים ובשנה ההוא היתה עוד העיר חרבה ושממה כלה נהרסה, וחרבות גדולות עמדו שם. והזקנים מהנכרים הגידו לי והראו לי על אחת, כי הנה חרבת ארמון המלך, ועל השניה כי היא בית המרחץ של הסולטאן, ובאמת מצאתי שם אגנות חצובים מאבני שיש לרחצה, ובשדה הקברות מצאתי אבן אחת גדלו כמדת חצי אמה ארכו ורבע אמה רחבו, וכפי הנראה הוא נסדק מאבן גדול, ועלי׳ הי׳ תמונות אותיות קשי ההבנה, ואז נתארח אצלי השו״ב ר׳ אהרן מטאָקמאַק, ועמל שנינו להבין איזה אות עלה לריק.

מצד

מצד השני לעמק השדה בית הקברות
לישמעאלים, ועל שפתו קברו של כ מ ל א ט א
שהי' רופא בית המלכות וכאלו במצות המלך
נקבר שם, והמצבה הראשונה אשר מצאו
שם היה על דרך הפלא; כי קצה האחד
של המצבה היתה במרגליות הנקבר טבועה
בארץ, וקצה השני' שבראש הקבר נשאר
ממעל לארץ, ויחפרו מתחת לראש המצבה
ויראו והנה תחתיה אבן נצבת מאבני גזית,
ע"כ לא טבעה בארץ, בקצה השני, ואבן
אחרת נצבת אחריה ועליה כדמות צורת
מגן דוד, ורשימה באותיות מרובעות, זאת
המצבה של מרת דוולט בת ר' אהרן רשימה
בשנת תתי"ט (1059) לסה"נ וז"ל הרשימה
כלה, זאת המצבה של מרת דוולט היקרה
בת כ"ר אהרן הזקן ז"ל זוגת כ"ר שמחה
יצ"ו ונפטרה ביום א' ג' לאלול שנת תתי"ט,
בצד שמאלה קבר של ר' הלל הזקן נ"ע,
ועוד שתים אבני מצבות בראש הקבר
וז"ל הרשימה, זאת המצבה למ"ר ר' אברהם
ב"ר יצחק ז"ל ונפטר בחודש תמוז בשנת
תר"ע ליצירה תהא נפשו בה"צ מב"ע,
והיא קמ"ט שנים קדומה מהראשונה,
ומצבה שלישית עם רשימה זאת מצבת
קבורת גולף הנכבדת ז"ל בת כ"ר יוסף
הישיש ז"ל ונפטרה יום ה' ט"ז לחודש
אדר השני שנת תש"ר ליצירה תנצב"ה,
ועוד שתי מצבות רשימה האחת פה נקבר
המשכיל ה"ר מרדכי בה"ר שלמה זצ"ל
נפטר ביום ו' י"ט לחודש סיון שנת רו"ח
ח"ן ותחנוני"ם תנצב"ה (1092) לסה"נ,
ועל

פון דעם אנדער זייט טיפער פון דעם
ארט, איז א בית הקברות פון דיא ישמעאלים,
און אויפ'ן ברעג איז דער קבר פון כ מ ל א ט א
וואס ער איז געוועזען דער קעניגליכער הויף
דאקטאר, און עס זעהט אויס אז מיט דיא
אנזאג פון קעניג איז ער דארט בעגראבענע-
געווארען, און דיא ערשטע מצבה וואס
מ'האט דארטען געפונען איז געוועזען וואונ-
דערליך, ווארום 1-זייט מצבה איז געוועזען
צופוסען פון דעם בעגראבענעם. איינגעזונקען
אין דער ערד, און דיא 2-טע זייט וואס
לעבען קאפ פון דעם בעגראבענעם, איז
געבליבען העכער פון דער ערד, האט
מען אונטערגעגראבען אונטער דעם צו
קאפ'ן פון דער מצבה, האט מען דער-
זעהן אונטען שטייט א שטיין פון געהאקטע
שטיינער, אונטער געשפארט דיא מצבה,
דער פאר איז זיא אין דעם צוקאפען זייט
ניט איינגעזונקען אין דער ערד, און אנ-
אנדער שטיין איז ווייטער געשטאנען נאך
איהר, און דערויף א געשטאלט פון א מגן
דוד, און א רשימה מיט 4-קאנטיגע אותיות
זאת המצבה של מרת דוולט בת ר' אהרן
רשימה בשנת תתי"ט, 1059 לסה"נ, און
דער גאנצער לשון (טעקסט) פון דער
רשימה איז אזוי, „זאת המצבה של מרת
דוולט היקרה, בת כ"ר אהרן הזקן ז"ל,
זוגת כ"ר שמחה יצ"ו, ונפטרה ביום א'
ג' לאלול שנת תתי"ט, דאס איז דיא מצבה
פון מרת דוולט דיא טהייערע, א טאכטער
פון כבוד רבי אהרן דער זקן גאנץ אלטערמאן
דיא פרוי פון ר' שמחה, געשטארבען אין
ערשטען טאג (זונטאג) דריי טעג אין חודש אלול אין יאהר תתי"ט דאס איז 819
אין 5-טען טויזונד, היינט איז 5670 איז דאס שוין 851 יאהר אלט, צו לינקס איז דער
קבר פון ר' הלל הזקן, און נאך 2 מצבות צו קאפ'ן פון קבר מיט א רשימה,
זאת המצבה למ"ר ר' אברהם ב"ר יצחק ז"ל ונפטר בחודש תמוז בשנת תר"ע
ליצירה תהא נפשו בה"צ מב"ע, און דיא מצבה איז נאך פריער פון דער
ערשטער מיט 149 יאהר, יעצט אין יאהר ה' תר"ע איז זיא אלט 992 יאהר,
און א דריטע מצבה מיט א רשימה זאת מצבת קבורת גולף הנכבדת ז"ל בת כ"ר
יוסף הישיש ז"ל ונפטרה יום ה' ט"ז לחודש אדר השני שנת תש"ר ליצירה תנצב"ה,
און נאך 2 מצבות, 1-רשימה איז פה נקבר המשכיל ה"ר מרדכי בה"ר שלמה
זצ"ל נפטר ביום ו' י"ט לחודש סיון שנת רו"ח ח"ן ותחנוני"ם תנצב"ה 1092 לספיה"נ

און

און אויף דער 2=טער, זה הקבר של ר׳ שמחה הזקן ונפטר בחודש תשרי בשנת תשס״ד ליצירה תהא נפשו בצרור החיים צרורה מנוחתו בגן עדן .

אויך האט מען געגראבען דעם קבר פון כמלאטא אויפ׳ן בית הקברות פון דיא ישמעאלים , וועלכע דעם קבר האלטען דיא ישמעאלים פאר הייליג , און ווארפען אין דער לאך וועלכע איז אין דעם שטיין פון דער מצבה צום קאפ׳ן אין מערב זייט , געלט , און פרוטות , קליינע מטבעות, פון א רפואה וועגען , ער זאל אויף זיי מתפלל זיין (גאט בעטען) , ווארום ער איז געוועזען דעם קעניגס רופא נאך זייער קבלה , און מ׳האט געגראבען ביז דיא ברעטער וואס ליגען אויף זיין קערפער . און דיא ברעטער זענען שוין געוועזען אזוי צופוילט אזוי וויא ערד, און מ׳האט זיי אראבגענומען פון זיין קערפער , און מ׳האט איהם בעטראכט , ליגט ער אויפ׳ן רעכטען זייט , דער קאפ איז צו מערב, און דיא פים צו מזרח , און דער פנים צו דרום, און דיא תתר׳ישע גרעבער האבען דערקענט אז ער איז פון זייער גלויבען , ווייל אזוי בעגראבט מען זייערע מתים, עס זאל אויסקומען דער פנים קעגען מעקע , דארט וואו זייער נביא „מחמד" ליגט, און מ׳האט ווידער צו געדעקט מיט דיא זעלבע ערד ניט בערירט זיינע ביינער מיט׳ן האנד. און מ׳האט אוועק געשטעלט דעם שטיין צוקאפ׳ן אזוי וויא פריער .

ועל השנית זה הקבר של ר׳ שמחה הזקן ונפטר בחודש תשרי בשנת תשס״ד ליצירה תהא נפשו בצרור החיים צרורה מנוחתו בגן עדן .

גם חפרו הקבר שבהקברות הישמעאלים הנקרא בשם קבר כמלאטא אשר קדוש יאמר לו ומשליכים אל החור אשר במצבת האבן בראש קברו מצד מערב , כספים ופרוטות לשם רפואה שיתפלל עליהם כי רופא המלך היה לפי קבלתם , ויחפרו עד הקרשים השוכבים על פגרו וכמעט הקרשים היו עפר מן הרקבון ויסירם מעל פגרו ויתבוננו עליו והנה משכב על צדו הימנית ראשו למערב ורגליו למזרח ופניו לדרום, ויכירו החופרים הקדרים (טאטארים) שהוא מבני דתם , כי כן מתיהם נקברים להיות פניהם כנגד מעקע ויכסו וישובו בעפר בלי נגוע כלל ועצמותיו ביד , והציבו את האבן מראשותיו כבתחלה , גם חפרו בבית הקברות אחר שהוא בדרך העולה לקאפע , ונמצאו שם מצבות שבע במספר מוצבות , היינו שאין עליהם אבנים מושכבות וראשי קבריהן לפאת מערב , אך הרשימות אשר עליהן אינן קדומות כ״כ שנרשמו רק במאה הי״ד ט״ו. ט״ז. לנוצרים לכן לא העתיקו .

רשימות:

אויך האט מען געהייסען גראבען אין אנ׳אנדער בית הקברות , וועלכער איז אויפ׳ן וועג וואס גייט אין קאפע (פעאדאסיא) , און מ׳האט דארט געפונען 7 מצבות שטייענדיגע וואס אויף זיי איז ניט פערהאנען נאך ליגענדיגע מצבות, און זענען ניט אזוי אלט, זיי זענען בייצייכנט פון 14. 15. 16. יאהר הונדערט. דער פאר זענען זיי ניט איבער געשריבען געווארען.

למה״ג	לבריאה ר׳ סדר ע׳	ליצירה למנין קרים	לגלותנו	
910	4670	4821	1606	רשימות מצבות קברי ישראל אשר בעיר סולכת הקדמונה הוא אַלט-קרים. זאת המצבה למ״ר ה״ר אברהם ב״ר יצחק ז״ל ונפטר בחודש תמוז בשנת תר״ע ליצירה תהא נפשו ב׳ה׳צ׳מ׳ב׳ע׳.
944	4704	4855	1640	זאת מצבת קבורת גולף הנכבדת ז״ל בת כ״ר יוסף הישיש ז״ל ונפטרה יום ה׳ י״ו לחודש אדר השני שנת ת׳ש׳ד׳ ליצירה ת׳.
1059	4819	4970	1754	זאת המצבה של מרת דוולט היקרה בת כ״ר שמחה יצ״ו ונפטרה ביום א׳ ג׳ לאלול שנת תתי״ט, ובצד שמאלה קבר של הלל הזקן נ״ע.
1082	4842	4993	1776	פה נקבר המשכיל כ״ר מרדכי בכ״ר שלמה וצ״ל ונפט׳ ביום ו׳ י״ט לחודש סיון שנת ר׳ו׳ח׳ ח׳ן׳ ו׳ת׳ח׳נ׳ו׳נ׳י׳ם׳ לפ״ק תנצב״ה.
1104	4864	5015	1798	זה הקבר של ר׳ שלמה הזקן ונפטר בחודש טשרי *) בשנת תתס״ד ליצירה תהא נפשו בצרור החיים צרורה מנוחתו בגן עדן.
				המצבות הנ״ל כבר נזכרים ופה שניתי מקומן לפי מספרי התאריכים השונים.

רשימות קברי בני ישראל בעיר מנגופ החרבה.

לספה״נ	לבריאה	
		ועל אחת הקרובה לשער החומה באותיות עברית ובלשון צנאטיי, ונראה שהוא היה מבני כוזר המתגיירים.
		בו קובא בוקים אוגלי בוזור אקאיי פשאנין דור אולדו אותוז בור שונונוב תרכו שונונדא.
866	4626	מובנו בלשון הקודש כך הוא זה הקובא (ר״ל קבר) של בוזור השר פשא בן בוקים מת בן שלשים ואחד שנה בשנת תרכ״ו.
871	4631	זה הקבר של ר׳ שר שלום בן משה ב״ר יהושע נ״ע שנת תרל״א לפ״ק.
904	4664	וזאת המצבה של כ״ר יצחק הכהן ז״ל בכ״ר אליהו נ״ע שנפטר ביום א׳ כ״ב לתשרי שנת בשמך אשא כפי לפ״ק.
954	4714	זאת... של שמואל בן כ״ר ישועה שנת תשט״ה תנצב״ה.
961	4721	זאת המצבה... ישועה בן כ״ר אליה נפטר יום א׳ י״ב לחודש אב שנת תשכ״א ליצירה.
976	4736	זאת המצבה... יוסף הלוי בן כ״ר יצחק הלוי שנת תשל״ו ליצירה תנצב״ה.
983	4743	ציון קבורת הרב משה כהן החכם בה״ר שמריה הכהן החזן נ״ע שנת תשמ״ג ליצירה.
984	4744	הציון הלז של מ׳ אסתר בת ר׳ יצחק נב״ע שנפטרה בי״ד לאדר שנת תשמ״ד ליצירה

*) כן רשום על המצבה טשרי.

זאת

לספה"נ	לבריאה	
985	4745	זאת המצבה של יעקב בן כ' משה נפטר יום ו' ז' לחדש שבט שנת תשמ"ה ליצירה תנצב"ה .
985	4745	זאת המצבה של משה בן יצחק נפטר י"א לאדר שנת תשמ"ה .
995	4755	וזאת המצבה של מ' ארוז בת כ"ר יצחק ז"ל נפטרה יום ב' כ"ג לשבט בשנת תשנ"ה ליצירה נב"ת .
998	4758	מצבת קבורת לוי בכ"ר אהרן שנת תשנ"ח ליצירה.
998	4758	מצבת קבורת שרה בת אליה בשנת תשנ"ח תנצב"ה.
998	4758	מצבת קבורת יצחק בכ"ר משה שנת תשנ"ח תנצב"ה .
1001	4761	מצבת קבורת כ"ר שמחה בה"ר אברהם הנבון הספרדי שנת תשס"א תנצב"ה .
1008	4768	הציון הזה של מרת מורט בת יעקב ז"ל אשת שמואל נפטרה יום ג'... לחודש שבט בשנת תשס"ח ליצירה נב"ת .
1026	4786	מצבת קבורת הרב ישועה ירושלמי החכם בן הרב יעקב החזן נ"ע נפטר יום ה' כ"ב טבת שנת תשפ"ו לפ"ק תנצב"ה.
1026	4786	המצבה הזאת של כה"ר מרדכי זקן ז"ל בכ"ר יעקב ז"ל נ"ע... נפטר ביום ג' כ' לטבת שנת כי עפר אתה לפ"ק ליצירה תנצב"ה .
1027	4787	המצבה הזה של כה"ר אברהם ב"ר שמחה הספרדי זצ"ל... נפטד ביום ג' לחודש שבט בשנת תשפ"ז ליצירה תנצב"ה.
1037	4797	הציון הזה של משה כהן ב"ר יוסף כהן נפטר יום ז' לניסן שנת תשצ"ז ליצירה תנצב"ה .
1048	4808	הציון הלז של יצחק הזקן והיקר בכ"ר נחמו זצ"ל נפטר ביום ד' ז' לתמוז שנת בתחת ליצירה תנצב"ה.
1088	4848	זה הציון הוקם על קבר רבנו הרב יעקב החכם המלמד הגדול בן כה"ר משה החכם ראש הישיבה נ"ע נפטר יום א' כ"ג לאדר שנת תתמ"ח ליצירה ומך .
1163	4923	ציון אשר הוקם עלי איש תם חכם ומשכיל רב בתורתו זקן נשוא פנים במשפחתו משכים ומעריב בית תפלתו ושמו יהודה רב הכי נקרא ב"ר שבתי זקן בתפארתו, דלת לשבוע בכ"ד תמוז בשנת תתקכ"ג פטירתו נפשו בטוב תלין .
1167	4927	זה הציון על קבר איש רב וחכם ר' יעקב מגרושי רום המלמד ב"ר שלמה ז"ל נפטר ביום ששי ח' לחודש אלול שנת תתקכ"ז.
1274	5034	זה הקבר של משה בן יצחק שנת הל"ד ליצירה .
1354	5114	הציון הלז על קבורת ה"ר שלמה המשכיל מהיר בתורת ה' בכ"ר שלמה המשכיל זצ"ל שנפטר ביום ב' י"ט טבת שנת יק"ד יקוד כיקוד אש לפ"ק והמ"כ .
1356	5116	... אליהו הלוי ב"ר חזקיה הלוי בן ר' אליהו הלוי מארץ גגרים הקדרים... הקי"ו תנצב"ה.
1387	5147	מצבת קבורת אפרוסיני בת יוסף שנת הקמ"ז .
1392	5152	זה הקבר של מרדכי בן ברוך ז"ל שנת הקנ"ב ליצירה.
1400	5160	זה קבר של ה"ר יוסף החכם בן ה"ר יאשיהו שנת הק"ס ליצירה .
1444	5204	... אברהם בן חנוכה שנת הר"ד .

לסה"נ	לבריאה	
1468	5228	המצבה של ר׳ יאשיהו בן מרדכי שנת הרכ"ח ליצירה.
1471	5231	זה הקבר של שלום בן משה שנת הרל"א.
1476	5236	זה הקבר של אברהם בן משה שנת הרל"ו.
1481	5241	וזה הקבר של כ"ר יצחק החז"ב בן ר׳ משה שנת הרמ"א ליצירת עולם.
1500	5260	זה הקבר של אהרן שנת הר"ס ליצירה.
1516	5276	זה הקבר של.... ב"ר משה שנת רע"ו ליצירה.
1520	5280	... על קבר החמודה מ׳ שרה בת כ"ר מרדכי זוגת כ"ר שמואל גברת עדתה ביום ב׳ כ"ו לסיון הר"ף.
1550	5310	זאת המצבה של יוסף בן כ"ר אליה ומת בן כ"ב שנה שנת הש"י.
1554	5314	זאת המצבה של קבורת מ׳ אסתר בת כ"ר אליה שנת השי"ד ליצירה.
1561	5321	זאת המצבה של כ"ר ישועה בן כ"ר אליה נפטר יום א׳... שנת השכ"א ליצירה.
1576	5336	מצבת כ"ר יוסף הלוי בן כ"ר יצחק הלוי ז"ל שנת השל"ו ליצירה תנצב"ה.
1580	5340	שבתי בן ר׳ מרדכי נפטר יום ו׳ י"ז לחודש אדר שנת הש"ם ליצירה תנצב"ה.
1584	5344	הציון הלז של מרת אסתר בת ר׳ יצחק נב"ת שנפטרה בי"ז לאדר שנת השמ"ד ליצירה.
1602	5362	הציון הלז של מרת ברוכה בת כ"ר ירמיה יצ"ו שנפטרה ביום ד׳ י"ג לתשרי שנת השס"ב ליצירה תנצב"ה.
1605	5365	הציון הלז של מ׳ טנסיק בת משה כהן ז"ל נפטרה יום ד׳ לשבט שנת השס"ה ליצירה תנצב"ה.
1613	5373	הציון הלז של כה"ר ירמיה הנדיב בן שמואל נ"ע נפטר יום ג׳ י"ג לחשון שנת השיבנו ליצירה תנצב"ה.
1613	5373	זאת המצבה של כה"ר צדוק המשכיל ז"ל ב"ר אברהם זקן נ"ע נפטר יום ה׳ בירח בול שנת השיבנו ליצירה.
1620	5380	נחמו צבק ב"ר שמואל נפטר שנת דבקה לעפר נפשי יעמ"ש.
1620	5380	המצבה הזאת של כ"ר מרדכי זקן ז"ל בכ"ר יעקב ז"ל נפטר ביום ג׳ ד׳ לטבת שנת כי עפר אתה לפ"ק.
1620	5380	זה המצבה על קבר איש חמודות כ"ר שמואל המשכיל ב"ר ירמיה הנכבד ה׳ לשבט שנת משם יקבצך לפ"ק.
1621	5381	והאבן הזאת של כ"ר משה בורוש זקן ז"ל ב"ר יוסף נצ"צ ונפטר ביום א׳ חשון שנת הושע עבדך ליצירת העולם.
1629	5389	.... ממוק אשת הרב... יצחק העלוב מק'ק'ק' בבואו בבוא גזום בעיר מנגוף הכוה בעופרת ונפטרה יום א׳ כ"ז לאייר שנת בשאול מי יודה לך.
1637	5397	זאת המצבה של מטולכה בת יהודה נ"ע שנפטרה יום ב׳ ב׳ לטובת שנת הצ"ז ליצירה תנצב"ה.
		הציון הלז הוקם על קבר כ"ר אברהם כהן בכ"ר יצחק ז"ל נפטר

למספה״נ	לבריאה	
1648	5408	נפטר ביום... לשבט שנת הת״ח ליצירה נב״ת.
		הציון הזה על קבר איש נכבד ויקר כ״ר שבתי הזקן בכ״ר
1664	5424	אליה ז״ל נפטר יום ד׳ לשבט שנת התכ״ד ליצירה.
		הציון הזה על קבר יצחק הכהן בכ״ר אברהם הכהן ז״ל נפטר ביום
1676	5436	י״ו לניסן שנת התל״ו לפ״ג.
		אוי לפירוד תלמידים חבר כרע כאח לי חתני אהובי כ״ר אליה
		המשכיל ז״ל המיוסר ביסור ה״ר כ״ר... הזקן הנכבד י״ץ שנפטר ביום
1695	5455	שבת ט׳ לכסלו התנ״ה לפ״ג.
		ציון זה אשר נסמן על קבר איש עניו שפל רוח הוא ונכבד בתוך
		קהל נבוניו כ״ר מרדכי המשכיל הוא גביר זקן ונשוא פנים בכ״ר שבתי
1696	5456	הזקן יהי גורלו לבני בניו נפטר יום ב׳ י״ז לאדר שנת התני״ו למניניו.
		הציון הזה הוקם על קבר איש משכיל ירא אלהים כה״ר ישועה
		הענו בכה״ר שמואל הזקן ז״ל שבא מעליץ לק״ק קהל מנגופ יצ״ו ולקח
		אשה ולמד נערים ועשה חזנות מב״ע ה״ג ב״ה נפטר ממגפת הדבר
1705	5465	ביום א׳ ב׳ חשון התס״ה ליצירה.
		ציון הלז הוקם על קבר כ״ר יצחק המשכיל היקר בכ״ר יוסף
1707	5467	הזקן ז״ל שעזב אשת נעורים ונפטר ביום א׳ ה׳ לאדר שנת התס״ז ליצירה.
		הציון הלז הוקם על נבון דעת וחכמה מדותיו יפים ונאים מגזע
		חכמים ושועים ירא אלהים וסר מרע כ״ר אברהם החכם החזן המלמד ז״ל
		בכ״ר יעקב החכם החזן והמלמד ז״ל שנפטר ביום ה׳ י״ב תשרי
1713	5473	שנת התע״ג.
		הציון הלז הוקם על קבר כ״ר יפת בכ״ר יאודא היקר הנכבד
1728	5488	הזקן ז״ל נפטר ביום ב׳ לטבת שנת התפ״ח נב״ת.
		עלה לרום המעלות הרמות איש זקן נשוא ....
		פנים אהוב לכל בריות ולאלהיו, נכבד בתוך קהל כשושנים אב הוא לעניים
		ואביונים ובנימין כהן בצדק הוא לרוב אונים בן הוא לכ״ר יצחק כהן
		לאל עליון תמים בדורותיו וכפנינים יום ב׳ ויו״ד תמוז פטירתו בפרט
		להבנות לקץ שנים נפשו צרורה בצרור חיים תהא כצדיקים וגם רוזנים
1728	5488	שנת התפ״ח.
		הציון הוקם על קבר משה הזקן בכ״ר שלמה כולתא הזקן הנכבד
1737	5497	ז״ל נפטר ביום ה׳ כ׳ לטבת התצ״ז לפ״ג.
		הציון הזה הוקם על קבר איש תם וישר כ׳ יעקב הזקן בן כ״ר
1739	5499	יוסף הזקן ז״ל נפטר ביום ב׳ לתשרי שנת התצ״ט לפ״ג.
		הציון הזה הוקם על קבר כ״ר מרדכי הנחמד ז״ל בכ״ר אליה הזקן
1741	5501	נפטר ביום ב׳ לשבוע ז׳ לאייר שנת התק״א לפ״ג.
		ציון על קבר זכריה הבחור המשכיל נאה בקומתו יפה בצורתו בכ״ר
1760	5520	שמואל הגביר הנכבד ז״ל נפטר בראש השנה שנת התק״כ ליצירה.
		הציון הזה על קבר כמה״ר אברהם המשכיל המבין הגביר הנעלה בן
1771	5531	כ״ר שמואל הגביר הנכבד ז״ל נפטר ביום ה׳ כ״ח תמוז שנת תקל״א ליצירה.
		ציון זה על קבר יצחק הבחור הנחמד ז״ל בכ״ר מרדכי הזקן היקר
1777	5537	ז״ל נפטר י׳ לחודש חשון שנת התקל״ז תנצב״ה.

החכם

החכם החוקר ר' בצלאל שטערין עה"ש הרב מאדעסס בהיותו בסלע היהודים מצא עוד מצבות קדמוניות מאד ובתוכן מצבה אחת בשנת ד' אלפים שנ"ח ליצירה, כ"ז עדות נאמנה מאד כי בחצי האי קרים ישבו אחב"י מזמן קדום מאד.

גניזת עיר קערטש.

בהיות אבן רש"ף לרגל עסקו לחפש דברים עתיקים וישאל את נכבדי ושרי העיר על קדמוניות העיר וזכרונותיהם המקובלות והשמועות בנידן ישוב בני ישראל בה מימי קדם, ושם היה איש יוני פאניקא שמו המאסף המטבעות הקדמוניות הנמצאים סביבות העיר ושוחר הקדמוניות ויאמר אני ראיתי במוזעאום דפה (הוא בית אוסף דברים עתיקים) מצבת אבן שיש, ועליה רשימה בלשונינו יונית, ומצאתי בה זכרון בית תפלת היהודים פה פנקי קאפו (היום קערטש) בימי טווירריי יוליי ריסקופו-ריד שהיה בימי ישוע הנוצרי ועליה תרגום רוסיא כתובה על נייר מדובק על שפתה וילך עם המשגיח על בית המוזעאום וירא והנה אמת נכון הדבר ויכתוב כתב עדות והעתיק את תרגום הרשימה שבלשון רוסיא, וישאל אבן רש"ף את היוני הנ"ל אם יש עוד איזה זכרון מן היהודים שהי' בעיר קערטש בין אבני ההקדמוניות ששם במוזעאום? ויאמר יש עוד אבן שיש אחת רשימה בלשון יונית וגם בה נזכרת כנסית היהודים שהיתה פה פנטי קפא, אך היא איננה פה כי אם במוזעאום אשר בכפא (פעאדאסיא).

סופר אחד המכונה קעפפען מביא את שם מבצר אחד בקרים הישנה שבטבריא נקרא סאראמנבש קלע הנקרא ג"כ סרמנבש ברמן, וכלע עם בערמן ענינם אחד, ופירושם מבצר בלשון תתרי. ומחויב לחשוב

שהוא

דיא בעהעלטעניעס פון דער שטאדט קערטש, א פריי דאקומענט צו אקנעכט.

ווען אבן רש"ף איז דארט געוועזן וועגען זיין עסק צו זוכען אלטע זאכען, האט ער געפרעגט דיא ענטיליגענטע און הארען פון שטאדט וועגען דיא אלטקייט פון דער שטאדט און וועגען דיא אנדענקונג, גיהערטע, און איבערגיגעבענע, וועגען יודישע איינוואוינער אין דער שטאדט פון פריערדיגע פערצייטיגע יאהרען, און דארט האט זיך געפונען א גריכישער מענש מיט'ן נאמען פאניקא וואס ער פלעגט צוזאמען קלויבען אלטע מטבעות וואס געפינט זיך ארום שטאדט, האט ער געזאגט: איך האב גיזעהן אין היגען מוזעאום א מור-מעלשטיינענע מצבה, און אויף איהר איז א רשימה אויף גריכישע שפראך, און האב דארט געפונען אנ'אנדענק (זכרון) פון א יודישע שוהל פה פנקי קאפי, אין דיא טעג פון טיווירריי יוליי ריסקופוריד, וואס ער איז געוועזן אין דער צייט פון ישוע הנוצרי (קריסטוס) דערויף איז געוועזן צו געקלעפט אויף פאפיר אנ'איבערזעץ אין רוסיש, איז ער געגאנגען מיט דעם משגיח איבער דעם מוזיאום און האט געזעהן אז עס איז אמת דיא זאך און האט פער-שריבען עדות אויף דער העתקה וואס ער האט זיך גענומען אויך אין רוסיש האט ער געפרעגט דעם גריק צוא עס איז נאך פארהאנען וועלכע זכרונות פון יודין וואס זענען געוועזן פערצייטען אין קערטש? האט ער געזאגט אז עס איז נאך דא א מירמעלשטיין מיט א רשימה איף גריכיש, און דארט ווערט אויך דערמאנט פון א יודישע פערזאמלונג וואס עס איז געוועזן אין פאנטי קפא, נאהר זיא געפינט זיך אין פעאדאסער מוזיאום.

א שרייבער וואס מ'רופט איהם קעפפען ברענגט א נאמען פון א פעסטונג (קרעפאסט) אין אלט קרים וואס איז אין טבריא, וואס מ'האט איהם גערופען סאראמנבשקלע, וואס

מ'רופט

מ׳רופט איהם אויך סרמנבש ברמן, און כלע אין בערמן איז 1 בעדייטונג , דאס איז אויף טאטירש פעסטונג ; און מ׳דארף רעכענען אז דאס איז פון דיא פעסטונג וואס עס איז געווען אין אנהויב ערשטען הונדערט פאר ישוע אין דיא טעג פון „מתרדת” דער גרויסער אווּפטור, וואס זיי זענען געבויעטגעווארען דורך פאלק און אנדערע פון דיא קינדער „סקילויר” דער קעניג פון דיא סקיפיים, ער האט אבער ניט געוואוסט אז דער נאמען סרמנבש איז אויף טאטירש לשון, און דאס איז ניט 1 ווארט, נאהר 2 ווערטער, סאראמן באשקלע, סאראמן, דאס איז דער נאמען פון דער פעסטונג, און דער ווארט באשקלע, דאס איז דער ערשטער קרעפאסט, און מ׳רופט איהם סאראמן, צוליב זיין גרויסקייט, און דיא טאטר׳ים רופען אויך היינט אויף א גרויסען הינדט מיט׳ן נאמען סאראמן.

שהוא מאותם המבצרים שהי׳ בתחלת המאה הראשונה לפני ישוע בימי „מתרדת” הגדול אווּפטור שהם נבנו״ע״י פאלק וזולתו בני סקילויר מלך הסקיפיים, הנה הוא לא ידע שגם שם סרמנבש בלשון התר והוא איננו מלה אחת כ״א ב׳ מלות סאראמן באש קלע, כאראמן הוא שם המבצר ומלת באש קלע המבצר הראשי, והטעם מבצר סאראמן היא המבצר הראשי ונקרא בשם סאראמן לגודל גדלו והתתרים אפילו היום קוראים את הכלב הגדול בשם סאראמן.

העתקה מספר הזכרונות דברי הימים לארמניים את שמות מלכי פרס.
מכרש עד דריוש האחרון, ושנת מלכות כל אחד ואחד מהם.

	יאהרען	חדשים
כירוש (כרש) בן כמבים מלך שלשים שנה וחמשה חדשים	30	5
כמבים בנו מלך אחריו שבע שנים ושבעה חדשים.	7	7
שמד ברזידין בן ארתחשסת מלך שנה אחת.	1	
דאראב דריוש היסטאספיא בן ארדשיסת מלך שמנה וארבעים שנה.	48	
סארכאסז בן ארדשיסת מלך שנה אחת לבד.	1	

סיכונד

איבערזעצונג פון ספר הזכרונות דברי הימים צו דיא ארמניים דיא נעמען פון מלכי פרס פון כרש ביז דעם לעצטען און דיא יאהרען פון יעדערינ׳ס מלוכה.

	יאהרען	חדשים
א) כירוש (כרש) דער זון פון כמבים האט געקיניגט דרייסיג יאהר מיט פינף חדשים.	30	5
ב) כמבים זיין זון האט געקיניגט נאך איהם זיבען יאהר מיט זיבען חדשים.	7	7
ג) שמד ברזידין דער זון פון ארתחשסת האט געקיניגט איין יאהר.	1	
ד) דאראב (דריוש) היסטאספיא דער זון פון ארדשיסת האט געקיניגט אכט און פערציג יאהר.	48	
ה) סארכאסז דער זון פון ארדשיסת האט געקיניגט איין יאהר.	1	

סיכונד

חדשים	יאהרען	
7		סיכונד אחיו של סארכאסיז מלך שבעה חדשים לבד.
	19	דאראב אחיו השני של סארכאסיז תשע עשרה שנה.
	44	ארדאשיסת (ארתחשסת) רביעי מימנון בן דעראן מלך ארבע וארבעים שנה.
	23	ארדאשים חמישי וואקין בן ארדאשים מלך שלש ועשרים שנה.
6	2	ארסנום הוא ארשים בן וואקין מלך שנתים וששה חדשים.
	6	דארב שלישי הוא קטומאנום מלך שש שנים.
		סך שנות מלכות הי"א מלכים מאה ושמונים ושלש שנים.

העתקה שמות המלכים שמלכו לפי דברי חכמי פרס מימי נח הצדיק עד דריוש האחרון:

יאהרען	
	ואלה המלכים אשר מלכו לפני מלך מלך היונים אלכסנדר בן פרזליגום
14	דארא דריוש מלך ארבע עשרה שנה.
32	חומאיי ארוד מלך שתים ושלשים שנה.
60	בהמן מלך ששים שנה הוא החל לכתוב תאריך השנים על השערים.

כישטאסיב

חדשים	יאהרען	
7		ו) סכווינד דער ברודער פֿון סארכאסיז האט געקיניגט נאהר זיבען חדשים.
	19	ז) דאראב דער אנדערער ברודער פֿון סארכאסיז האט געקיניגט נייַנצעהן יאהר.
	44	ח) ארדאשיסת (ארתחשסת) דער פֿערטער מימנון דער זון פֿון דעראַן האט געקיניגט פֿיהר און פֿערציג יאהר.
	23	ט) ארדאשים דער פֿינפֿטער וואקין דער זון פֿון ארדאשים האט געקיניגט דרייַ און צוואנציג יאהר.
6	2	י) ארסנים דאס איז ארשים דער זון פֿון וואקין האט געקיניגט צוויי יאהר מיט זעכס חדשים.
	6	יא) דאראב דער דריטער דאס איז קטומאנום האט געקיניגט זעכס יאהר.
	183	דאס קעניגען פֿון דיא עלף מלכים האט געדויערט סך הכל הונדערט און דרייַ און אכציג יאהרען.

איבערזעצונג נאך חכמי פרס דיא נעמען פֿון דיא מלכים פֿון פרס פֿון נח הצדיק ביז דריוש דעם לעצטען.

יאהרען	
	דאס זענען דיא מלכים וואס האבען געקיניגט איידער עס האט געקיניגט דער גריכישער מלך אלכסנדר בן פרזליגוס
14	דרא (דריוש) האט געקיניגט פֿיהרצעהן יאהר.
32	חומאיי ארוד האט געקיניגט צוויי און דרייסיג יאהר
60	בהמן האט געקיניגט זעכציג יאהר, ער האט אנגעהויבען שרייבען יאהר־צייַלינג אויף דיא טויערן:

בישטאסיב

	יאהרען
כישטאסיב מלך מאה ועשרים שנה הוא נשא את דרא המדאי ויבן את ירושלים .	120
לוכפאסיב מלך מאה ועשרים שנה הוא בנה את חומות באב אל באב דרבנד .	120
כיירוסרוב מלך ששים שנה והוא חי מאה שנה .	60
כייכאבום מלך מאה וחמשים שנה .	150
כייכובאד מלך מאה שנה .	100
זאב וגרשאסוף בן ובת בנימין שניהם מלכו עשרים שנה .	20
נבוידאר מלך שבעים שנה והרג אותו אפראסייב וימלך תחתיו .	70
אפראסייב מלך שתים עשרה שנה ויכבוש את עירמן בבואו מטורקוסטאן.	12
מנוצחאר בן עוראג מלך חמשים שנה .	50
פרידון ג' בנים היו לו א' סלים לרום ב' טור לטורקים ג' עוראג לעיראן והראשונים הרגו לעוראג . ושנות מלכי פרידון חמש מאות שנה .	500
זוחאק מלך אלף שנה על שתי כתפיו יצאו ב' נחשים והיו אוכלים מוחות ילדים הרוגים .	1000
נימשיד מלך שבע מאות שנה .	700
תחמורים מלך שלשים שנה והוא חי שמנה מאות שנה .	30
חושאנק מלך ארבעים שנה . כייאומרס	40

	יאהרען
כישטאסיב האט געקיניגט 120 יאהר ער האט גענומען דיא טאכטער דרא המדאי און האט געבויעט ירושלים .	120
לוכפאסיב האט געקיניגט 120 יאהר . ער האט גיבויעט דיא מויערין פון באב אל באב ד' א' דרבנד .	120
כייכוסרוב האט געקיניגט זעכסציג יאהר און ער האט געלעבט הונדערט יאהר .	60
כייכאבום האט געקיניגט הונדערט און פופציג יאהר .	150
כייכובד האט געקיניגט הונדערט יאהר .	100
זאב און גארשאסיף אטאכטער און א זון פון בנימין ביידע האבען געקיניגט צוואנציג יאהר .	20
נבויזאר האט געקיניגט זיבעציג יאהר און עם האט איהם געהרגיט אפראסייב און האט געקיניגט אן שטאט איהם .	70
אפרסייב האט געקיניגט צוועלף יאהר און האט איינגענומען עירמען קומענדיג פון טורקוסטאן .	12
מנוצאאר דער זון פון עיראג האט געקיניגט פופציג יאהר .	50
פרידין האט געהאט 3 זין, א) סלים צורום ; ב) טור ; צו טורקים , ג) עיראג צו עיראן און דיא ערשטע האבען גיהרגט עירגאן , און דיא יאהרען פון פרידינם קעניגען איז געווען פינף הונדערט יאהר.	500
זוחאק האט געקיניגט טויזענד יאהר. אויף זיינע 2 אקסלען זענען ארוים= געגאנגען 2 שלאנגען און פלעגען עסען מוחות (מארך) פון גיהרג'יטע קינדער .	1000
נימשיד האט געקיניגט זיבענהונדערט יאהר .	700
תחמורים האט געקיניגט דרייסיג יאהר און האט געלעבט אכטהונדערט יאהר.	30
חושאנק האט געקיניגט פערציג יאהר .	40

כייאומרס

יאהרען 40	כייאומרס בן אולים בן לד בן עירם בן סם בן נח מלך ארבעים שנה . לפי דבריהם מכייאומרס שהיה דור ששי לנח הצדיק עד דריוש (איזה ?) עברו• שלשת אלפים ומאה ושמנה עשרה שנים .
יאהרען 40 3118	כייאומרס דער זון פֿון אולים דער זון פֿון לד , דער זון פֿון סם דער זון פֿון נח האָט געקיניגט 40 יאָהר . נאָך זייערע רייד איז פֿון כייאומרס וואָס ער איז געווען דער זעכסטער דור פֿון נח הצדיק ביז דריוש (מ'ווייס ניט וועלכער) איז איבערגעגאנגען דריי טויזנד אונ הונדערט און אַכטצעהן יאָהר .

שן ענקי .

בעיר קיזיליאר (קו־קז) אשר מעבר לנהר הגדול טערעק היה נמצא שם זה רבות בשנים איש ארמני שמו מיקיטא גריגאראוויץ, מארנצוב, והיה בידו דבר קדמון נפלא והוא שן מלתעת אדם משני הענקים גדולה מאד, שחורה כלו כמו פחם נחלת מפני קדמותה מזמן רב, משקלה ב׳ ליטרא ושמינית הליטרא , ארכה ג׳ ווירסאק וחצי, ורחבה ב׳ ווירסאק ורבע. ולה ארבע שרשים, ג׳ מהם כדמות ג׳ אצבעות קצרות הנקרא זרת במצב משולש, ושרש הרביעי ברחב שתים אצבעות קצרות מחוברות, קנה אותה בכסף מידי איש אחד מאנשי צעצאן אשר מצאה בהרי אררט (היא הרי דאגיסטאן) ויספר האיש שגם שאר השיניים נמצאות בתוך הלחיים עם הראש בשלמות , וגודל גלגולת הראש יכיל חלק שמיני ממדת צעט־ ווערט דגן, וגם שאר האברים גדולים במאד מאד , ויבקשהו שיביא אליו את הראש , והנה להביא, אבל מסבת רוגז המלחמה שהיה אז (עת שממשלת רוסיא נלחם בקו־קז) לא בא אליו עוד, ובצמח דוד מובא כי בשנת 1645 נמצא בארץ ווערדנבורג עצמות מענקים כולם , ומדדו עצם אחד מזרוע וארכו שמונה אמות, גם שקלו שן אחת ומשקלו ששה

אַ ריזענצאָן .

אין דער שטאָדט קיזילייאַר (קו־קז) וועלכע איז אופייענערזייט דאָס גרויסע טייך טערעק, האָט זיך דאָרט פון פיעל יאָהר געפונען אַנ'אַרמענער, מיט'ן נאָמען מיקיטא גריגאָראָוויץ מאַרנצוב, און ביי איהם האָט זיך געפונען אַנ'אַלט וואונדערליכע זאַך , דאָס איז אַ מענשיסער באַקצאָהן פון דיא ציין פון דיא „ענקים" ריזען, זעהר אַגרויסער, אין גאַנצען איז ער קוילען שוואַרץ פון גרויס אַלטקייט, זיין וואָג איז 2 ⅛ פונט, זיין לענג איז 3 ½ ווירשאָק, זיין ברייט איז 2 און אַ 4־טעל ווירשאָק, און האָט צו זיך 4 וואָרצלען, 3 פון זיי זענען וויא 3 פינגער קליינע (זרת) 3 קאַנטיג, און דער פערטער איז ברייט, צוויי קורצע בעהעפטע פינגער , ער האָט דאָס געקויפט פאַר געלדט פון אַ מענשין פון דיא צעצאָנים (צעצאָן) וואָס ער האָט דאָס געפונען אין דיא בערג אררט, (דאָס איז דאַגוסטאַנער בערג) , און דער מענש האָט דערציילט אַז דיא איבריגע ציין געפינט זיך נאָך אין דיא ביין־באַקען גאַנץ מיט דער קאָפּ, דיא גרויס פון דער קאָפּ , ס'קען אריין אַנ'אַכטעל צשעטווערט קאָרין , און דיא אַנדערע (אברים) גלידער זענען זייער גרויס , האָט ער איהם געבעטען ער זאָל איהם ברענגען דעם קאָפּ, און ער האָט איהם צו געזאָגט ברענגען. נאָהר צוליב דיא אומרוהיגע יענע מלחמה צייט פון רוסלאַנד מיט קו־קז איז ער מעהר שוין ניט געקומען צו איהם . אין ספר „צמח דוד" ווערט געבראַכט אז אין יאָהר 1645 האָט מען געפונען אין דער לאַנד ווערדנבורג ביינער פון גרויסע „ענקים" ריזען, און מ'האָט איבערגעמאָסטען, 1 ביין פון דער (אָרום) האַנד האָט זיא געהאַלטען 8 איילען

איילען אין דיא לענג, אויך האט מען אב=געוואויגען א צאהן האט ער געוואויגען 6 פונט. און אזוי ווערט געבראכט אין ספר „מעשה טוביה" פון דעם רופא טוביה אין מאמר „עולם הקטן" נאך זיין פארשטען וועגען לויבונג און שענדליכקייט מענשען נאטור, מיט זייערע מאס, אין לענג, און קורץ, נאך דער נאטור פון קלימאט, וואס טהיילט איין צו אלע סארטען מענשען, 1=סארט; דאס זענען דיא ענקים וואס דיא פסוקים דערמאנען זיי אין פערשידענע ערטער, אויך דיא שרייבער פון דיא וואונ=דערבארע זאכען פון דער וועלט, דערציילען גרויס פון זיי, וואס מ'געפינט אין פיעל גראניצעס און פערשידענע קלימאטען, און ברענגט אויך וואס ער האט געזעהן מיט זיינע אויגען, אז אין יאהר ה' תנ"ד האבען ארבייטער געגראבען אין טיפענים פון דער ערד אין א דארף נאהנט צו דער גרויסער מוטער שטאדט סלוניקי, צו געפונען דארט פעטע ערד, וואס מ'מאכט פון איהר אזא זאלץ סלניטרו, האט מען געפונען אין בארג אויפ'ן ברעג טייך דארטען אנ'ענק א ריז, וואס זיין לענג איז געוועזען 33 איילען, אונזערע איילען וואס האלט 4 טפחים, און ער איז פערבליבען פון דיא מתים „רפאים" פון פריעהדיגע צייטען, און מ'האט פון דארט דעם קאפ ארויסגענומען און אן געשאטען מיט גערשטען איז אריין 20 שיניאקוס (דאס איז אטערקישע מאס) אנ'ערך 20 פונט רוימישע, און האט געזעהן פון דעם זעלביגען ענק א גרויסעןביין פון האנד־ארים נאהנטע צום עלענבויגען, און א צאהן וואס ער האט געוואויגען 4 גאנצע פונט, און ער איז בעהאלטען אין דיא אוצרות פון דעם אדון אונהשר היקר מונסיור פייר אנטונייו קאסטונייר דיא שסטאנוף דאס איז שליח (פאסלאניק) המהודר פון דעם גליקליכען און ארינטליכען מלך וואס איז אין דער לאנד צרפת (פראנצייא), און אזוי האט ער געהערט פון מויל פון דעם אלטען קעניג האניחאן, וועלכער האט געמאכט קעניגין זיין זון פאר זיין לעבען, אז ביי איהם איז דא אצאהן פון דיא געבוירענע ענקים, וואס ער וועגט 2 אקיש, דאס איז 8 ליטרין, יעדער ליטרא איז הונדערט דרכמונים, און ער איז אין באחגה שאראי (דאס איז באחציסאראיי) דיא קדרים'שע הויבט שטאדט, דאס איז קליין טארטאריה דאס איז דיא לאנד

קרים

ששה לטרות, כן מובא בספר „מעשה טוביה" להרופא טוביה במאמר „עולם קטן" אחרי אשר יחקור שם ע"ד שבח וגנות וטבעי האדם ומדתם באריכות וקצרות לפי טבע האקלים המחלק לכל מיני בני אדם, המין האחד הם הענקים מה שהפסוקים הזכירום במקומות נפרדים, וגם כותבי חדושי העולם הפליגו לספר מהם הנמצאים בכמה גבולות באקלימים שונים, ומביא מה שראה בעיניו, כי בשנת ה' תנ"ד חפרו וחתרו הפועלים בעומק הארץ בכפר אחד סמוך לעיר ואם בישראל סלוניקי למצוא בתוכה ארץ שמנה ולעשות ממנה המלח הנקרא סלניטרו ומצאו בתוך ההר על שפת הנהר אשר שם ענק אחד שארכו ל"ג אמות באמה שלנו, והוא נשאר ממיתי הרפאים מאז ומקדם, והנה הוציאו ראשו משם ומלאו עצם הגלגולת עשרים שיניאקום (הוא מדה טורקים) שעורים, הוא לערך עשרים ליטרות הרומיים, וראה ג"כ מהענק עצם גדול שבזרוע הסמוך לפרקי היד ושן אחד אשר משקלו ג' מאות וחמשים דרכמונים, ואלו לא הי' נשבר שורש אחד משורשי השן בלי ספק שהי' שוקל ד' ליטרין תמימות, ועדיין כמום הוא באוצרות האדון והשר היקר מונסיור פייר אנטונייו קאסטונייר די שסטאנוף והוא המשולח המהודר אשר למלך הישר והמוצלח שבארץ צרפת יר"ה, וכן שמע מפי המלך הזקן האגיחאן אשר המליך תחתיו את בנו בחייו בשנה הזאת, והוא הגיד לי שהיה בידו שן אחד מילידי הענק שמשקלו שתי אוקאש שהם שמונה ליטרין שכל ליטרא מאה דרכמונים. ועדיין הוא בבאחגה שאראי (הוא באחציסאריי) מטרפולין' שבארץ קדרים הוא טרטאריה הקטנה (הוא ארץ קרים), אמנם מה שכותבים

רושמי

דושמי הארץ מן הענקים הנקראים פטגוניש שנבהם תשע אמות ונמצאים בגבול פריטו, עם היות שכלם מעידים עליהם, וגם מצויירים הם בכדור הארצי אשר לי, על כל זה הואיל ולא ראה בעיניו לא הוביאם בכתב, אך הוא מודה שזה כמו עשרים שנה בהיותו לומד חכמת הרפואה אז בארץ אשכנז הביא אשה אחת גבוה במדתה מאד, ואולי היא היתה ממין זה, עד כאן לשונו.

אם כי מטרת החוברת היא רק לאסוף דברי חפץ הנוגע לדברי ימי יהודי קרים, עכ״ז גם את הפלאות ע״ד שינוי הברואים ראוים הם לספחם הנה, ולברך עליהם את ה׳ על המשנה את בריותיו ומחדש בכל יום תמיד מעשי בראשית, מה רבו מעשיך ה׳ כו׳.

קרים, אָבער וואס דיא ערד צייכענער (געאָגראַפּיע) שרייבען פון דיא ריזען וואס מ׳רופט זיי פּטגוניש, וואס זייער הויך איז 9 איילען, און זיי געפינען זיך אין גרענעץ פריטו, חאָטש אַלע זאָגען עדות אויף זיי און זענען אויסגעמאָהלעט אויף׳ן ערד (קוגעל), אָבער ווייל ער האט זיי ניט געזעהן מיט זיינע אויגען, האט ער פון זיי ניט געשריבען, נאָהר ער איז מודה אַז מיט אַ יאָהר 20 פריער בשעת ער האָט געלערנט דיא חכמת הרפואה איז אשכנז (דייטשלאַנד) האט מען דאמאָלס געבראכט זייער אַ הויכע פרוי עס קען זיין אַז זיא איז געוועזען פון דעם מין, אַזוי שרייבט מיט דעם לשון דער מחבר פון מעשה טוביה פון טוביה הרופא.

פערענטפערונג.

אויב דיא ציעל פון מיין שרייבען, איז מעהר ניט, צונויף זאמלען אינטערעסנע זאכען אַלטע, וועלכע זענען נוגע נאָהר וועגען אַ מאָהליגע יודישע צייטען, דאָך זענען אַט דיא וואונדערליכע זאכען פון אַ מאָהליגע פערשידענע ברואים, אויך ווערט אָהער אַריינ־צונעמען, און מאַכען איבער זיי אַ ברכה צום גרויסען בעשעפער וואס ער בעשאפט אַללערלייא בריות, און בענייט אַלע טאָג דיא מעשי בראשית (וועלט בעשאפונג) „מה רבו מעשיך ה׳״ וואו גרויס זענען דיינע מעשים, גאָט!

שאלתי את הרב הגאון החכם מ׳ **יהודה ליב צירעלסאהן מקישיניוב** אם להכנים את השמות העתיקים אל תוך ספרי? אולי יהיו לתועלת להרבנים שיש להם עסק בטוב גיטין, והשיב לי כי לדעתו יש להכנים למען לא יחסר כל במחברתי:

רשימה שמות־משונות־אנשים ונשים המצויים בין יהודי יושבי ארץ המזרח מדורות עולמים, ואשר לא שמענו אותם בין יהודי יושבי ארצות אירופא.

אנשים.

בוקי בן יצחק; טוקטמיש בן בבשי, נחמו; אסף; אחיה; שחו בן ברוך; משה אלני, — ע״ש העיר, ושם אלן שם מדינה בארץ פרס והמשפחה הזאת באו לארץ קרים ונקראו בשם אלניים; — עיני בן אליסף; חנוכה בן מרדכי; נחמו בן יהודה;

הלל

הלל בן אפנדי; דניאלי; אבשלום בן חנוכה אהרן בן הונתה; בבי בן עזריה; בניהו בן ישׁשכר דניאל בן מקדשי; זרובבל בן יעקב חזקיה בן חנוכה חנניה בן עבדיל; יוחאי בן יוסף; יוסף בן גלעדי; יעקב בן בניאה; כודרת בן יוסף; מ׳ אקא; סימן טוב בן נתן; עזיז בן אשריאל; שפטיא; רבא; רעבין; נסים בן שרביט; אדם; ברזילי; מישאל; רחמני; שרבת; ריחנא בן מתתיא; אלענה בן מנוח; אדוניה; אמרציו; אלפס; כוכולו; כלבא בן אליאו; עמנואל, ריחנא, צדקיאל; צפניה; תשלון; צירוק; טבת; עזיאל צדקיאל; אלהדר; שדנא; אביה; ארוניהו; אור; מירא בן צורקי; נוראל בן יהוידע; סבא בן אוריאל; מתניה; שם טוב בן כעאי; יהוא; אחיטוב; שבניה; לשגרי; נחשון; שלתיאל בן אלדד; אמנון; בוסרא בן אלדד; חסדיאל, סלומן.

נשים.

פרלק; גולף; — מובנה שושנה — ביכצה; סורגלין — מובנה כלה אהובה — שלומית; ממוק; אמצי; עיטולי; — מובנה נולדה במלואי הירח — גוהר; מובנה אבן יקרה. (הערה) כן מובא בקונטרס השמות שלחן ערוך אבן העזר מובנים על איזה שמות, כמו השם אנשול לשון שמנונית וחלב; שם אשה גנעסיא מלשון גנוסיא; עטיה משם עטרה או עטיה) ארזי; בייגא; טיכטר; — מובנה בערבי מתנה, — ביכלב; — מובנה גבירה — בירא; פורסוני; שרכא; סלטן; ארזו: מנושב; משללה; כליה; מורט; עלטונקיז; חנבה; מנושך; כרצה: דובלת; אקביכה; — מובנה גבירה לבנה ויפה — ביבוש; נסכה; ביצה בת ברכה; רוחמה; גיוהר בת סינן; שונוך; בלכטין; מעדת; אביאמה; ארכורופלא; פומיא; אביגיל; בייכנש; פניירא; פומולא; מודת; קיזילגול; — מובנה שושנה ארומה. —

בשמות האלה נקראים גם היום יהודי דערבענד, והערים והכפרים אשר סביבותיה; כמו ק״ק ציזינגנותי; ק״ק בוינאק, ק״ק גאלאזנא, ק״ק צארעק, ק״ק דיה מאנקיל, ק״ק אנדלראיי, ק״ק מאמראש; ק״ק אראק, ק״ק קארצאק, ק״ק נוגענדי, ק״ק מאנגעלים.

נאד של דמעות. על מות מחותני הישר באדם.

איכה במקום רפאות המות מצאת. מעוופאטארייע העיר להרפא באת! הרחק מאוהב ורע מבני ביתך אשר אהבת. גלמוד בעיר נכריה קבר לך חצבת! בזכר שמך דמעתם תבא ולרנעים יזכרוך. נפש נדיבה לב טוב ומטיב ורוח נמוכה. נכבד בישראל ובאדם. ידען בהשפה העבריה. בר אוריין ובר אבוהן. מר אליעזר יוסף בן אריה דוד חמעלניצקי — שהי׳ לפנים שו״ב בעיר מיליטאפעל — שבק חיים לכל חי בש״ק פ׳ ואתחנן ו׳ לחודש מנחם אב ה׳ תער״ב ולמספרם 7 יולי 1912. מחותנו המתאבל עליו אליהו פארפעל.

227

תוכן הענינים

דף עמוד

א א תולדות קרים
ח א תולדות הכוזרים
ט א קורותיהם דרכי חייהם טרם נכנסו תחת כנפי השכינה
י א אמונת הכוזרים
יא ב התיהדות מלך הכוזרים ועמו
יג ב בימים הראשונים להתיהדותם
יד ב בעלי דתות אחרות תחת ממשלת הכוזרים
יד ב ממשלת הכוזרים נעלמה מעיני קהל עדת ישראל יושבי ארצות איירופא
טו א התגלות הכוזרים לבנ"י ע"י השתדלות הנשיא חסדאי משנה למלך ספרד
טז ב מלאכות הנשיא ר"ח לארץ הכוזרים ומכתבו ליוסף המלך
יז ב הנשיא נעתר לדבריהם
יח ב תולדות הכוזרים בקצרה
כ א מעמד ומצב הכוזרים בעת מלוכת יוסף המלך
כא ב ממשלת הכוזרים
כד א אחרית דבר
כה א המקדש השני
כו א מכתב הנשיא ר"ח אל יוסף מלך הכוזרים
לא א תשובת יוסף המלך הכוזרי אל הנשיא רב חסדא,
לה א התנצלות המעתיק
לה ב קדמות היהודים בקרים ע"פ דעת החוקר קדמוניות אב"ן רש"ף
לז א דעת החוקר החכם אברהם אליהו הרכבי
לז א דעת הד"ר קארפעלעס בספרו תולדות ספרות ישראל
לז ב דעת החכם הסופר אפרים דיינארד בעל משא קרים
מא ב השם קרימצאקים
מב א הרב הגאון ר' חיים חזקיאי המכונה חח"ם מקראסוב
מד ב מכתבי חפ"ש ממלכי התתרים ליהודי קרים
מו א מכתבי יהודי קראסוב ליהודי פעאדאסיא
מט א התורה והחכמה
נא ב ביהכ"נ עתיק יומין בפעאדאסיא
נה ב הבאר שאצל ביהכ"נ
נו א מושב בני ישראל בקרים
נז ב פסוקי דזמרה
ס ב חכמי ישראל בקרים
סח ב הקדמה מהסידור חזניא
ע ב הערות מחכם אחד על החזניא
פא א השגות בעל המחבר משא קרים על הערות החכם
פד ב ס"ת ליהודי קרים וגדולי חכמים בקרים
צב א שמות הערים סלע היהודים, אונכאת, כורשין, מנגופ, וראשי תיבות
צג ב סדר זכרונות קדומים

תוכן הענינים

228

דף	עמוד	
צד	א	מתי התחילו למנות לשטרות לפי דעת פראפעסאר גרעטץ
צד	ב	מתי התחילו למנות ליצירה
צד	ב	פתח אליהו
צז	ב	ספרי הגניזה בביה"כ בפעאדאסיא
צז	ב	הערה ואנחה
צח	א	עליצת והלצת אבן רש"ף
ק	א	גניזת הספרים בביהמ"ד הדבוק לקיר ביהכ"נ בקראסוב
קא	א	חלק ב גניזת ספרי קראסוב
קג	א	נירן שלוחי התלמוד בקרים
קג	ב	גנזי סלע היהודים
קד	א	רשימה מצבת ר' יצחק סנגרי החבר למלך הכוזר
קח	א	רשומת קברי בנ"י בעיר מנגלפ החרבה
קי	א	גניזת עיר קערטש .
קי	ב	העתקה מספר הזכרונות דברי הימים לארמניים שמות מלכי פרס מכרש עד דריוש האחרון ושנת מלכות כאו"א
קיא	א	העתקה שמות המלכים שמלכו לפי דברי חכמי פרס מימי נח הצדיק עד דריוש האחרון
קיב	א	שן ענקי
קיג	א	רשימה משמות אנשים ונשים המצויים בין יהודי יושבי ארץ המזרח מדורות עולמים ואשר לא שמענו אותם בין יהודי יושבי ארצות איירופא, אולי יהי' לתועלת להרבנים שיש להם עסק בטוב גיטין .

הרב הד"ר הרכבי הואיל להגיד ולהתנצל כי קשה עליו הפעם לבא בהערתו מנסיבת חולשת בריאותו ושעיניו כבדו מזוקן, עכ"ז אך טוב להדפים את אסיפת המאמרים שאסף בעמל ובשקידה .

ДРЕВНЯЯ ЕВРЕЙСКАЯ СИНАГОГА

Найденная въ Өеодосіи.

Глава I). Собраніе и изложеніе матеріаловъ, касающихся Исторіи Евреевъ въ Крыму.

Глава II). Опытъ Систематизированной Передачи будущимъ Поколеніямъ Изслѣдованія найденной въ Өеодосіи Синагоги, существующей по преданію болѣе 1000 лѣтъ, со временъ Хазаръ.

Краткія свѣдѣнія о Хазарахъ.

Хазары происходятъ отъ Ефата, Существовавшіе отъ 209-го года до Р. Х., до 1016 года послѣ Р. Х.

Царство Хазаръ основывается по нижнему теченію Волги, близъ города Астрахани, съ теченіемъ времени Хазарское Царство расширяется до Чернаго Моря, и включаетъ въ себя весь Полуостровъ Крымъ. Большая часть Хазаръ принимаетъ Еврейскую Религію, подъ вліяніемъ Евреевъ, переселившихся въ Крымъ изъ Персіи.

Источники обработаны и собраны въ одной книгѣ

Илья Фарфель, Канторъ и Шохетъ въ Өеодосіи.

Типог. ЭНОХА ФОЛЬМАНА г. Петроковъ 1912 г.

ПРИВѢТЪ МНОГОУВАЖАЕМЫМЪ РАВВИНАМЪ ГОРОДА ѲЕОДОСІИ и ПОЧТЕННОМУ ПИСАТЕЛЮ И. ФАРФЕЛЮ.

Д-ръ Гаркави только что вернулся изъ Германіи, куда ѣздилъ лѣчиться, и хотя состояніе Его здоровья улучшилось, но не вполнѣ возстановлено. По его порученію почтительно сообщаю, что онъ считаетъ, что слѣдуетъ только привѣтствовать выпускъ въ свѣтъ Сборника Статей столь добросовѣстно и старательно собранныхъ г. И. Фарфелемъ, И если желаете, чтобы Докторъ бросилъ взглядъ на брошюру г. Фарфеля, то пришлите отпечатанные листы, и Онъ свои примѣчанія прибавить къ концу ея, другимъ способомъ онъ не имѣетъ возможности.

По порученію Доктора

перевелъ съ подлиннаго письма Раввинъ **Т. Хейфецъ.**

(м. п.)

М. В. Д.

ѲЕОДОСІЙСКІЙ
ОБЩЕСТВЕННЫЙ РАВВИНЪ

Октября 15-го дня 1910 г.

г. Ѳеодосія.

Извѣстный намъ Илья Гиршевичъ Фарфель въ составленной имъ книгѣ собралъ всѣ свѣдѣнія о нашей замѣчательной по своей древности синагогѣ.

Имѣя въ своемъ владѣніи этотъ тысячелѣтній памятникъ, Ѳеодосійская еврейская община въ то-же время не въ состояніи удовлетворить любознательности, какъ мѣстныхъ своихъ членовъ, такъ и туристовъ, относительно происхожденія и исторіи его.

Нынѣ этотъ пробѣлъ восполненъ г. Фарфелемъ. Книга написана на еврейскомъ языкѣ, но будетъ издана также съ переводомъ на русскій языкъ и на жаргонъ.

Мысль объ изданіи ея одобрена извѣстнымъ ученымъ Гаркави, обѣщавшимъ написать примѣчаніе въ концѣ книги.

Г. Фарфель поэтому заслуживаетъ поддержки къ напечатанію имъ его труда.

А эта поддержка можетъ быть выражена въ предварительной подпискѣ на него. И можно съ увѣренностью сказать, что подписчики пріобрѣтутъ интересную книгу и вмѣстѣ съ тѣмъ посодѣйствуютъ полезному народному дѣлу, такъ какъ наша синагога имѣетъ историческое значеніе для всего еврейскаго народа.

Ѳеодсійскій общ. Раввинъ Хейфецъ.

(м. п.)

Заимствовано изъ сочиненія професора Хвольсона.

Надписи въ Θеодосіи (Кафа) въ Крыму.

№ 102 (133) и 127.

Надписи изъ синагоги раввинистовъ въ Θеодосіи (Кафа).

Эта синагога есть древнее зданіе, находящееся у самой подошвы горы, окружающей Θеодосію почти съ трехъ сторонъ. Синагога эта построена на плоскости, образовавшейся вслѣдствіе срытія части подошвы горы. Распространенное между мѣстными евреями сказаніе, что она когда-то въ древности найдена была засыпанною и затѣмъ отрыта и реставрирована, не противорѣчитъ такимъ образомъ мѣстнымъ условіямъ.

Среди синагоги находятся четыре колонны, изъ которыхъ двѣ переднія изъ мрамора, а двѣ другія покрашены и сдѣланы изъ камня другой породы. Разсказываютъ что еще двѣ колонны мраморныя, первоначально также стоявшія въ синагогѣ, теперь находятся въ какой-то церкви.

Сообщаю, что слышалъ, не зная, что тутъ вѣрно. Входъ въ синагогу, также какъ и оправа ковчега, въ которомъ хранятся свитки Пятикнижія, состоятъ изъ мраморныхъ плитъ, украшенныхъ различною рѣзьбою. Плита поверхъ ковчега съ прекрасною рѣзьбою, имѣетъ на себѣ надпись № 127 (ср. стр. 196), и сдѣлана изъ дерева. Эта синагога очень древняя. Какъ древня, мы сейчасъ изслѣдуемъ.

На стѣнѣ этой синагоги, обращенной къ востоку, находится мраморная доска съ слѣдующею надписью, превосходную фотографію съ которой я получилъ отъ Θеодосійскаго раввина, которая вчетверо больше, чѣмъ сдѣланная съ нея копія на табл. № 102. Во время моего пребыванія въ Θеодосіи въ 1881 г., я сдѣлалъ нѣсколько очень хорошихъ бумажныхъ оттисковъ этой надписи, и такъ какъ я замѣтилъ, что на фотографіи иныя подробности недовольно ясны, то въ табл. № 133 я предлагаю фотолитографическое факсимиле этой надписи по одному изъ моихъ бумажныхъ оттисковъ въ $^1/_{16}$ величины оригинала.

Буквы велики, очень ясны и рельефны.
Надпись эта гласитъ:

בחכמה יבנה בית
ובתבונה יתכונן
שלח גואל לקבץ
ישראל לפ׳ כ״ת״ר״ה

Первыя двѣ строчки заимствованы изъ Притч. Солом. **24, 3.** Форма шрифта вообще древняя, однакожъ не такого рода, чтобы по ней можно было съ полной достовѣрностію опредѣлить вѣкъ надписи. ב ясно отличается отъ закругленнаго כ. Лѣвая ножка ה соединена съ верхнею линіею, и буква эта отличается отъ ח только тѣмъ, что горизонтальная линія перетянута влѣво за лѣвую ножку, чего нѣтъ у ח. Это различіе находятъ въ библ. рукописяхъ изъ времени IX—XII вв.

Въ извѣстныхъ мнѣ крымскихъ библейскихъ рукописяхъ XIII в. лѣвая ножка ה не соединена съ верхнею линіею и тѣмъ отличается отъ ח. Горизонтальное направленіе ножки נ, соединеніе отвѣсной черты съ верхнею линіею въ ך, равно какъ и краткость правой ножки этой буквы указываютъ на древнѣйшее время. Средняя черта ש, правда, отвѣсна, но такая форма встрѣчается и въ древнѣйшее время. И מ съ толстою вѣтвію налѣво сходно болѣе съ מ древнѣйшихъ библейскихъ рукописей, чѣмъ מ XIII в. Эти палеографическіе признаки могутъ послужить пособіемъ къ правильному уразумѣнію даты. Что эта послѣдняя указываетъ время, когда эта синагога построена,—очевидно. Дата отмѣчена здѣсь двумя довольно большими, продолговатыми ромбами надъ כ и ת въ послѣднемъ словѣ. Я долго и тщательно изслѣдовалъ оригиналъ, стоя на высокой лѣстницѣ. Рельефно вырѣзанныя буквы высоко, очень ясны и превосходно сохранились; только лѣвая ножка второй буквы въ датѣ повреждена. По сохранившимся въ оригиналѣ слѣдамъ, кажется, едва ли можно сомнѣваться, что эта буква есть ת.

Надъ нею нѣтъ совсѣмъ слѣда точки, или ромба, какъ надъ буквами כ и ר въ датѣ, гдѣ ромбъ также рельефенъ, какъ и буквы. Поверхность же надъ ת такъ гладка, какъ поверхность надъ и между другими буквами.

Вся плита, правда, покрашена голубою масляною краскою, но эта покраска не такъ толста, чтобы могла сдѣлать совсѣмъ незамѣтными слѣды отломившагося, относительно большаго ромба.

Какъ понимать эту дату ר״ך? ר״ך, 5220=1460 по Р. Хр. не вѣрно, какъ мы сейчасъ докажемъ.

Ковчегъ, въ которомъ хранятся назначенные для чтенія при богослуженіи свитки Пятокнижія, ארון הקדש, находится въ стѣнѣ и на немъ деревянная доска съ прекрасной рѣзьбою, съ которой я также имѣю фотографію. На этой доскѣ вверху крупнымъ шрифтомъ нарисовано краскою (№ 127).

שדי

Ниже также краскою написано болѣе мелкимъ шрифтомъ совершенно другой формы:

אלף כ׳ת׳ר לשטרא

т. е. „1620 эры Селевкидовъ" (=1309 по Р. Хр.) и ниже опять рельефными буквами очень крупнаго шрифта:

כתר תורה

Слова שדי и כתר תורה еще теперь пишутся въ синагогахъ надъ ковчегомъ.

Здѣсь, такимъ образомъ, ясно показано, что этотъ ковчегъ былъ устроенъ 1620 г. Эры Селевкидовъ, т. е. въ 1309 г.

Отсюда мы прежде всего видимъ, что дату на мраморной плитѣ (№ 102) нельзя считать по эрѣ творенія (1460), а также по эрѣ Селевкидовъ, т. е. 1220=909 по Р. Хр. Мы знаемъ, что Кафа въ 1308 г., въ царствованіе Токтая, была осаждена татарами и что гарнизонъ города, послѣ продолжительной храброй

защиты его, отчаиваясь въ возможности дальнѣйшаго сопротивленія, зажегъ городъ въ 1308 г. 20-го мая, а самъ бѣжалъ. Только послѣ того, кончено уже въ 1309 г., разрушенные дома и стѣны были снова построены.

Если соединить одну съ другою обѣ указанныя даты: 1220=909 и 1620=1309, то слѣдуетъ положить, что эта синагога построена въ 909 г., а,—послѣ общаго разоренія города—возстановлена въ 1309 г.

Я предлагаю здѣсь еще надпись изъ этой синагоги. Я видѣлъ ея оригиналъ, который теперь мнѣ однакожъ недоступенъ.

Именно, Ф. показывалъ мнѣ темнокоричневую длинную доску изъ твердаго дерева, на которой глубоко вырѣзана слѣдующая надпись:

וישקף בעד החלון וירא והנה
תיקון בדק הבית נגמר בשנת
ה״מ״ה״ ר״א״ו״ כ״ן״ ת״מ״ה״ו״ ליצירת עולם,

Фирк. говорилъ мнѣ, что эта надпись находилась между окнами на западной стѣнѣ синагоги. Дейнардъ также сообщаетъ первыя двѣ строки этой надписи до נגמר по устному сообщенію симферопольскаго раввина, Исака Нотовича, который самъ видѣлъ эту доску больше, чѣмъ за 35 лѣтъ до того. Теперешній раввинъ Ѳеодосіи также припоминаетъ, что видѣлъ эту надпись.

Форма шрифта въ этой надписи мнѣ не припоминается; но я хорошо помню, что слова ליצירת עולם вырѣзаны болѣе мелкимъ шрифтомъ.

Если дата подлинна, то изъ надписи слѣдовало бы, что синагога раставрирована была въ (4) 778 г. отъ сотворенія, т. е. въ 1018 г. по Р. Хр.

ОДНА СТРАНИЦА ИСТОРІИ ГЕНУЭЗСКОЙ КАФЫ.

Еще за 10 лѣтъ до взятія Турками Константинополя (1443—1453 г.) и въ слѣдующихъ годахъ за этимъ историческимъ событіемъ, торговля въ черноморскихъ генуэзкихъ поселеніяхъ терпѣла большіе убытки. Вслѣдствіе закрытія проливовъ итальянскимъ судамъ, сношенія Кафы съ Метрополіей стали очень затрудненными. Со стороны суши ей угрожали Татары, съ моря—Турки, такъ что можно было ожидать скорое паденіе этого большого города во власть султана. Спасенія невозможно было ожидать ни откуда. Сношенія Таврической колоніи съ Генуэзскимъ Правительствомъ велись сухимъ путемъ черезъ Румынію, Венгрію, Венецію и т. д. Въ самой Кафѣ, жизнь многочисленнаго (70000 душъ) населенія вскорѣ сдѣлалась положительно невыносимой. Мы уже говорили въ другомъ мѣстѣ о томъ, что происходило въ то время (1453—1456 г.) на улицахъ и площадяхъ Кафы. Развратъ и продажность во всѣхъ слояхъ администраціи не поддается описанію. Правосудіе, казначейство, полиція, консульское управленіе, чувствуя отдаленность верховнаго надзора, грабили казну и подданныхъ для собственной пользы. Разслабленіе власти вскорѣ породило чистѣйшую анархію. Во избѣжаніе постоянныхъ безчинствъ разнузданной толпы, ночныхъ и дневныхъ грабежей и убійствъ, совершавшихся чуть ли не на глазахъ безпомощныхъ или подкупленныхъ полицейскихъ чиновниковъ и солдатъ, многіе купцы выселяются, кто въ Анатолію, кто въ Молдо-Валахію и Польшу.

Разумѣется, при такихъ тревогахъ, торговля, требующая для своихъ операцій прочную защиту, безопасность и увѣренность въ слѣдующемъ днѣ, терпѣла большіе убытки. Злодѣи грабили по ночамъ склады товаровъ и лавки, и не только не встрѣчали въ этомъ препятствія, но часто дѣйствовали въ сообществѣ со стражниками. Полицейскій надзоръ, въ лицѣ к а п и т а н а и подчиненныхъ о г р у з і е в ъ (городовыхъ), большею частью и получалъ даромъ жалованье и удесятерилъ его незаконными, наложенными на купцовъ, денежными самовольными взысканіями и штрафами.

Очутившись въ столь безвыходномъ положеніи, представители

разныхъ жившихъ въ Кафѣ національностей, генуэзцы (латинцы), греки, армяне, евреи, въ лѣто 1455 года, отправили въ Генуэ, въ Верховное Правленіе черноморскихъ поселеній письма съ жалобами, прося о защитѣ.

Въ это время, т. е. съ 1453 года, безграничное владѣніе черноморскими поселеніями только что перешло въ руки генуэзскаго богатѣйшаго банка св. Георгія. На эти донесенія Кафинцевъ, (т. е. отъ своихъ новыхъ подданныхъ) Банкъ отвѣтилъ присылкой избранныхъ имъ въ Генуѣ новыхъ чиновниковъ, съ порученіемъ ввести въ Кафѣ всеобщую реформу администраціи.

Между прочими новыми должностными лицами изъ Генуэзцевъ состоялъ еще съ 1454 года въ качествѣ начальника Кафинской городской полиціи (capitano di borghi), Николай (Nicoloso) Буонавентура. Съ появленіемъ въ Кафѣ этого полиціймейстера, положеніе жителей сразу измѣнилось. Ночные нарушители порядка на улицахъ какъ-то стали рѣже появляться и вмѣстѣ съ ними прекратились воровства и грабежи.

По закону, изданному еще при Управленіи Генуэзскою Республикою спеціально для Кафы и другихъ черноморскихъ мѣстностей (Судакъ, Балаклава и т. п.), закону дополненному Правленіемъ Банка св. Георгія въ 1454 году, (Statutiem Cophae), представители власти въ Тавридѣ, отъ Консула до послѣдняго чиновника, избирались всего на одинъ годъ. По истеченіи этого короткаго срока чиновники мѣнялись, уступая свои должности другимъ лицамъ. Когда же насталъ срокъ ухода отъ должности полиціймейстера (capitano di borghi) Николозо Буанавентуры, населеніе, особенно купцы Кафы, встревожились. И вотъ опять каждая группа жителей, по національностямъ, отправила въ Генуэ отдѣльныя петиціи о продленіи обязанностей Николозо еще на годъ. Среди этихъ документовъ, хранившихся вмѣстѣ со многими другими въ муниципальномъ архивѣ въ Генуѣ, ввыдѣляются петиціи отъ Армянскаго и Еврейскаго купеческихъ обществъ. При ихъ чтеніи, въ виду ихъ изложенія и содержанія, можно сказать, что эти интересные документы нѣкоторымъ образомъ выражаютъ собою отличительныя черты каждой писавшей народности, высказавшей въ нихъ то, чѣмъ онѣ страдаютъ.

Армяне, напримѣръ, обращаютъ вниманіе Правителей только на денежные убытки, ими понесенные въ торговлѣ въ прошлыхъ смутныхъ годахъ. Въ ихъ петиціи сильно высказывается сожаленіе о потерянныхъ ими процентахъ и сколько истратили они на содержаніе и прокормленіе ночныхъ и дневныхъ стражниковъ, и какъ имъ ежедневно приходилось по вечерамъ переносить свои товары изъ лавокъ домой, и по утрамъ все опять перенесть въ лавку и т. п., словомъ, жалобы—узко-меркантильнаго свойства.

Другимъ голосомъ звучитъ петиція отъ представителей еврейской общины. Объ убыткахъ, ими понесенныхъ, не высказано ни слова. За то громко выставляются личныя высоконравственныя качества Николозо, его добросердечіе, его обходительность безразлично къ малымъ и великимъ, его усердіе въ огражденіи чужого имущества отъ насилія и пожара и въ защитѣ Евреевъ отъ постоянныхъ и многочисленныхъ оскорбленій и обидъ, ими вынесенныхъ при прежнихъ полицейскихъ чиновникахъ и т. п.

Въ виду высокаго интереса, возбуждаемаго этимъ послѣднимъ документомъ, постараемся передать его здѣсь въ переводѣ на русскій языкъ, придерживаясь возможно ближе къ средневѣковому генуэзскому діалекту, на которомъ изложена эта петиція, въ томъ безхитростномъ, но задушевномъ видѣ, въ которомъ ее читаемъ въ VI томѣ, (стр. 319) „Актовъ Лигурійскаго Общества, въ отчественной исторіи".

ДОКУМЕНТЪ CXXXI.

„Свѣтлѣйшимъ и Державнымъ Вельможамъ, Господамъ Протекторамъ (члены Совѣта Банка). Общества акціонеровъ св. Гергія Побѣдносца, выраженіе вѣрноподданства и почтенія".

„Свѣтлѣйшіе и державные Господа, цѣль сего письма, наравнѣ съ письмомъ отъ армянскаго общества вашего города Кафы, извѣстить и просить васъ о томъ, чтобы вы благоволили оставить въ занимаемой должности капитана надъ базаромъ и городомъ, господина Николозо Буанавентура, еще на срокъ по вашему благосклонному усмотрѣнію. Мы можемъ свидѣтельствовать здѣсь, вмѣстѣ

съ армянами, и писать о хорошей душѣ и честности вышеназваннаго Николозо. Мы можемъ только вкратцѣ выразить предъ Вашими Свѣтлостями то, что мы видѣли и испытали съ конца февраля мѣсяца до-сего дня, при правленіи честнаго, добросердечнаго и дорогого вышесказаннаго господина Николозо. Въ доказательство добросовѣстной службы его мы извѣщаемъ Ваши Свѣтлости о томъ, какъ мы, при прежнихъ капитанахъ переживали столь частыя и тяжелыя обиды и насилія, что письменно невозможно ихъ перечислить и, что при предшествующихъ намъ нашихъ поколѣніяхъ обитающихъ въ вашемъ городѣ Кафѣ, они всегда относились къ нашему племени съ презрѣніемъ и враждой.

„Вотъ почему умоляемъ и низко просимъ Вашу Свѣтлость благоволить признать господина Николозо достойнымъ званія капитана. Онъ-же, Николозо, хорошо владѣетъ языками и знаетъ каждаго изъ насъ, онъ и опытный защитникъ нашъ и днемъ и ночью; онъ также и вѣжливъ со всѣми и любимъ всѣми гражданами, какъ богатыми, такъ и бѣдными. Во все время его бытности въ должности, мы Кафинскіе евреи, не потерпѣли ни малѣйшаго насилія, за что не знаемъ, какъ его достаточно благодарить. И если Ваша Свѣтлось снизойдетъ выслушать нашу просьбу и продлитъ службу Николозо, то она навѣрно утѣшитъ всѣхъ порядочныхъ гражданъ сей области и особенно насъ Евреевъ, переживших при другихъ капитанахъ столько оскорбленій".

„Изъ Кафы, XXVIIII день іюня MCCCCLV года".

Нѣсколько ниже написаны слѣдующія строки на латинскомъ языкѣ:

„Вашей Свѣтлости преданные поданные Евреи, подписи которыхъ нижеслѣдуютъ отъ имени всѣхъ остальныхъ Евреевъ живущихъ въ Кафѣ".

Здѣсь слѣдуютъ одиннадцать строкъ съ еврейскими именами въ древне-еврейскихъ характерахъ, послѣ чего идетъ переводъ этихъ именъ на латинскомъ языкѣ. Вотъ они:

„ Аведія сынъ Моисея

„ Коя сынъ Адолькарема

„ Натанель сынъ Абрама

„ Пасса сынъ Саледи
„ Ануртоманъ (?) сынъ Абрама
„ Яковъ сынъ Рабани
„ Янибей сынъ Пассы
„ Игахаэль сынъ Якова
„ Иля Пасса сынъ Якова.

Въ подлинникѣ эти имена изображены такъ:

„ Avedia filius moise
„ Coia filius adolearem
„ Natanel filius abram
„ Passa filius sagedi
„ Anurpotam (?) filius abram
„ Jacob filius rabani
„ Janibei filius passa
„ Ihachael filius jacob ct
„ Ila passa filius jacob

При чтеніи вышеприведенныхъ подписей, является невольное сомнѣніе въ точности передачи генуэзскимъ палеграфомъ, Амедео Винья, орѳографіи нѣкоторыхъ именъ Кафинскихъ купцовъ, напримѣръ имя „Анурпотамъ".

Подобныя ошибки или описки очень не удивительны, если принять во вниманіе давность документа или то, что самъ писецъ генуэзецъ могъ не быть знакомымъ съ инородными именами и т. п. Вотъ почему считаемъ нелишнимъ добавить слѣдующее:

Въ числѣ Кафинскихъ актовъ этого же 1455 года, встрѣчается еще одинъ, (также прошеніе отъ Евреевъ), буквально тождественной редакціи, какъ бы копія перваго документа. Единственное отличіе этого второго отъ перваго, его датировка, именно:

„Настоящее написано (письмо) въ вашемъ благословенномъ городѣ Кафѣ, въ VIIII день августа MCCCCLV года".

и нѣсколько ниже, латинскими словами:

„По еврейски, съ нижайшимъ почтеніемъ, подписались вѣрноподданные Вашей Свѣлости здѣсь поименованные Евреи".

Слѣдуютъ подписи:

„ Анурпогамъ (?) сынъ Аве... (Авеля ?)
„ Симха сынъ Мелиска
„ Натанель Леви сынъ Сади
„ Яковъ сынъ Рабани
„ Элія Пасса де Манзо сынъ Якова
„ Кокосъ сынъ Исаака
„ Янибей сынъ Пасса
„ Іехіель сынъ Якова

Тѣ же имена по латыни:

„ Anurcoham (?) filius Ave....
„ Simcha filius Melisca
„ Natanel Levi filius Sadi
„ Jacob filius Rabani
„ Elia Passa.de Manso filius Jacob
„ Cocos filius Isaac
„ Janibei filius Passa
„ Iechiel filius Jacob

Въ первой группѣ этихъ подписей, выдѣляется странное имя „Анурпотамъ", принявшее во второй группѣ измѣненную ореографію „Ануркогамъ". Быть можетъ, эта вторая форма одного и того же имени поможетъ намъ объяснить первую. Очевидно, что тамъ или здѣсь обнаруживается ошибка или описка первоначальнаго писца, такъ какъ генуэзскій палеографъ А. Винья прочелъ ихъ два раза, на разныхъ документахъ, и каждый разъ иначе. Въ такомъ случаѣ, намъ приходится сдѣлать нѣкоторое предположеніе.

Очень часто, въ генуэзскихъ и кафинскихъ актахъ встрѣчаются мѣста, гдѣ въ собственныхъ именахъ лицъ или мѣстностей порядокъ буквъ переставленъ. Встрѣчается, даже очень часто, выраженіе „Śucri", „Śheucri", вмѣсто „Śurci" (Турки). Но допустимъ, что въ формѣ „Anurcoham", мы имѣемъ соединеніе двухъ словъ: „Anur" и „coham". Въ первомъ словѣ (имя), могли быть перестав-

лены буквы n и r одна на мѣсто другой, такъ что очень можетъ быть, что настоящая форма этого слова была „Arun"ₒ (Aron?). Второе слово, фамилія или прозвище „coham", то-есть „Cohan", „Cohen", „Cohn", фамиліи, существующія до нашихъ дней. Разумѣется, что мы нисколько не настаиваемъ на подобномъ истолкованіи даннаго слова, и оставляемъ въ этомъ поле открытымъ для болѣе опытныхъ истолкователей библейскихъ именъ.

Что касается до подписи „Elia Passa de Manso", намъ кажется, что здѣсь мы имѣемъ дѣло съ настоящею еврейскою фамиліею, такъ какъ приставка „de Manso" указываетъ на одну изъ превратныхъ формъ названія извѣстной въ Крыму мѣстности, нѣкогда обитаемой исключительно Евреями, (не Караимами), именно Мангупъ-Калэ. Слѣдовательно приходится, по нашему пониманію вышеприведенную форму такъ: „Элія Пасса изъ Мангупа или Мангупскій (*).

Примѣчаніе: Въ средневѣковыхъ документахъ (генуэзскихъ и др.) и въ реляціяхъ позднѣйшихъ путешественниковъ и историковъ, упоминается о Мангупѣ подъ разными рубриками, напр: „Mancup, Mancop, Mancopia, Mancypo, Mangub, Manssioub, Mango, Manso, Mangoutsi, Mangut, Mangutum" и т. п.

(См. Кеппенъ „Крымскій Сборникъ" стр. 261 и др.).

Сообщилъ Членъ Тавр. Уч. Архивной Комиссіи

Л. Ко (неразборч.).

Өеодосія, 14 Сентября 1911 года.

(*) הערה ההשערה כי הכינוי „דעמאנזא" היא ע"ש העיר, קרובה לאמת. הנה בי"כן נמצא בשמות היהודים יושבי חצי האי קרים לפנים את ר' משה „אלני" בן ר' יוסף „אלני", — ושם אָלָן היא שם מדינה בארץ פרס, וכן כתוב בהרשימה שהאנשים האלה באו לארץ קרים, ונקראו בשם הכינוי „אלניים" ע"ש עיר מולדתם.

Авторъ приноситъ благодарность всѣмъ лицамъ помогавшимъ ему своей предварительной подпиской издать настоящую книгу. Вмѣстѣ съ тѣмъ онъ проситъ не ставить ему въ вину отсутствіе при настоящемъ изданіи русскаго перевода, какой былъ имъ обѣщанъ. Не говоря о томъ, что въ настоящее время, авторъ не обладалъ для этого достаточными средствами, такъ какъ подписка дала слишкомъ мало средствъ, не было также подходящаго лица, которому и можно было бы поручить переводъ.

Но онъ вполнѣ надѣется въ недалекомъ будущемъ исполнить свое обѣщаніе и издать также и русскій переводъ этой книги.

Въ настоящемъ же изданіи онъ предлагаетъ своимъ любезнымъ читателямъ пока одну русскую профессора Д. А. Хвольсона о надписяхъ въ Ѳеодосійской Синагогѣ.

Древняя надпись на камнѣ въ восточной стѣнѣ Синагоги.

הפרט על קיר המזרחי.

Внутренняя дверь Синагоги.

דלת הפנימי בבית הכנסת.

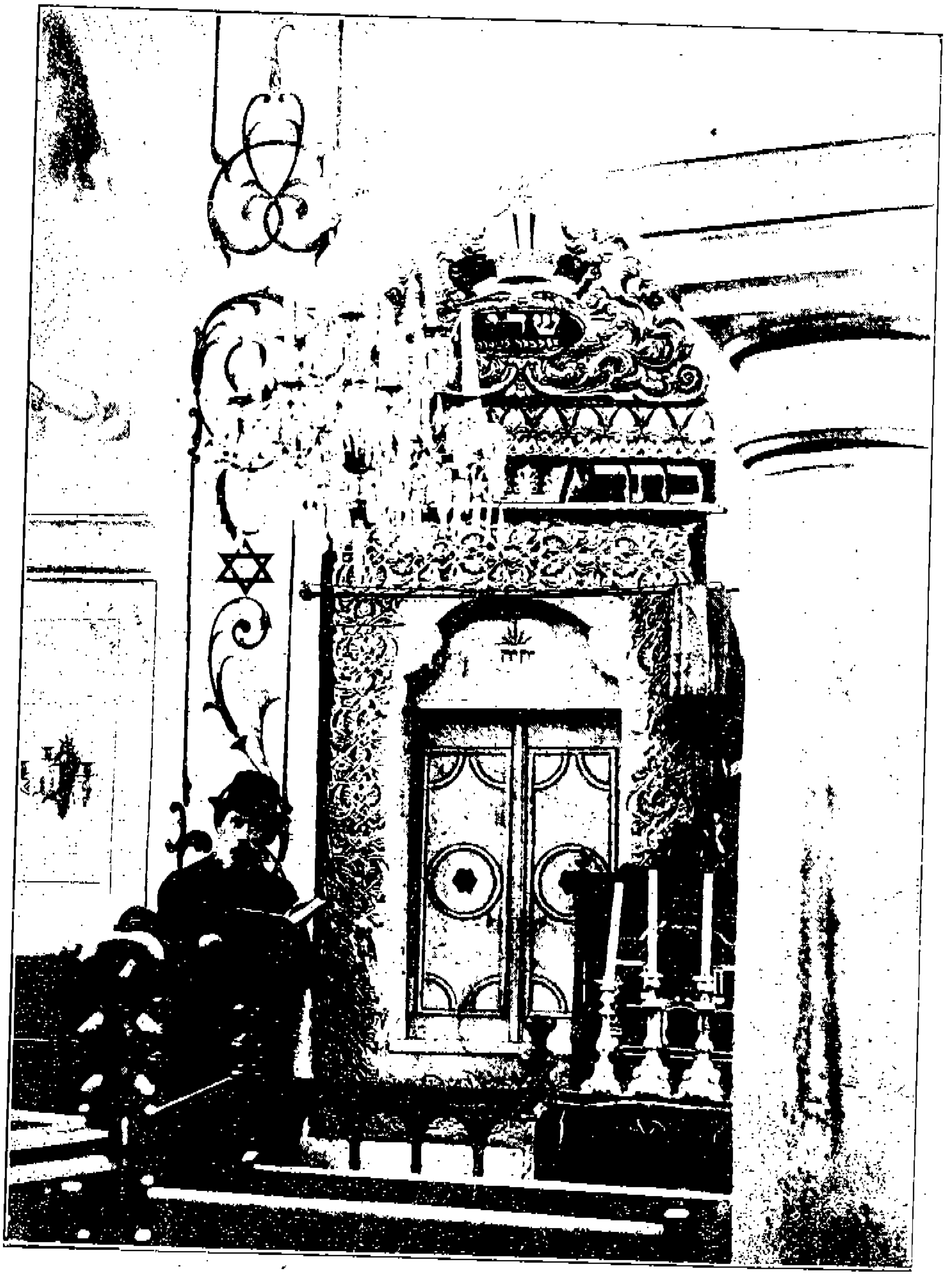

Внутренній видъ Синагоги. מראה הפנימי של בית הכנסת.

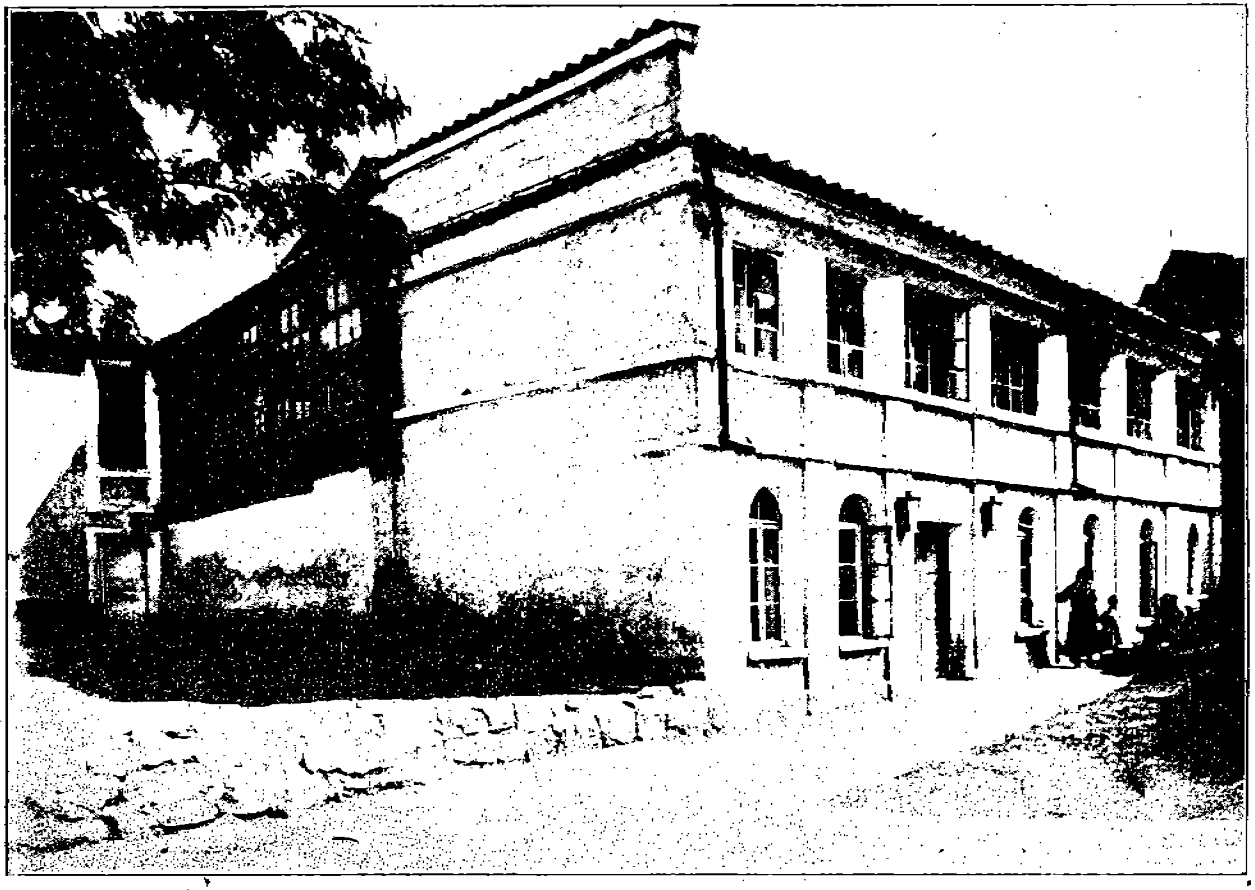

Видъ Синагоги съ наружи.

מראה החיצון של בית הכנסת.

Авторъ И. ФАРФЕЛЬ. תמונת המחבר.